સરસ્વતીચંદ્ર.

નવલકથા.

ભાગ ૧.

બુદ્ધિધનનો કારભાર.

કર્તા

ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી.એ., ઍલ્.ઍલ્.બી., વકીલ, મુંબાઇ હાઇકોર્ટ.

"Man's hour on earth is weakness, error, strife.
* * * "Even in his darkest hours
"Still doth he war with Darkness and the Powers
"Of Darkness;—for the light he cannot see
"Still round him feels;—and, if he be not free,
"Struggles against this strange captivity."

Goethe's Faust.

"Bends and then fades silently
"One frail and fair anemone."

Shelley's Prometheus Unbound.

"Some star
" * * Climbs and wanders through steep night
* * * * * * * * *
"Ere it is borne away, away,
"By the swift Heavens that cannot stay,
* * * * * * *
"And the gloom divine is all around."—*Ibid.*

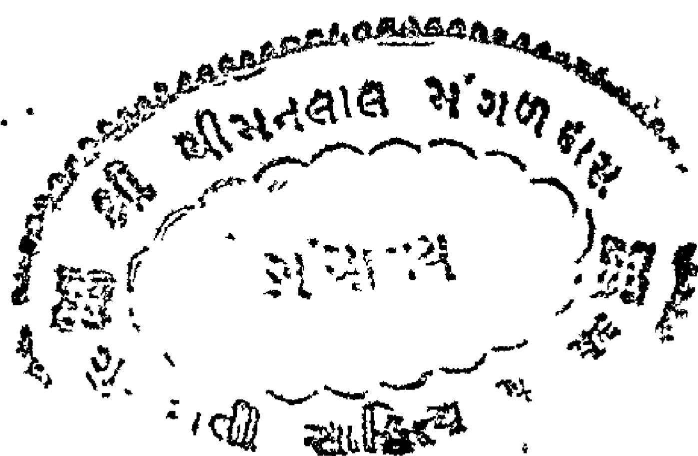

મુંબાઇ.

સંવત ૧૯૪૩. ઇ. સ. ૧૮૮૭.

મૂલ્ય રૂપિઓ એક.

નિર્ણય-સાગર યંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

PREFACE.

Novels have in these days become an universal luxury and in competing for public interest have succeeded to an extent almost unrivalled. The very natural result has been that the bulk of fiction in the West has ceased to aspire beyond an artistic display of such of the sentimental and emotional idiosyncracies of mankind as happen to tickle the fancy of the ordinary reader. It is however certain—and the higher class of novelists never fail to recognise and claim—that the functions of the novel are more numerous, higher, and more sacred than the mere pandering to the taste of the novel-reading public.

The writer of these pages admits that the origin of his undertaking was in the first instance neither so ordinary, nor so ambitious. Like all who live and look around, he had his memoranda of what may be called the substrata of this our world of human affairs. When he first desired to give an objective existence to all that was so sketched out in his mind's book, he intended to give it the form of essays. Second thoughts discovered that the reading class in Gujarât were, for various reasons, difficult to reach through abstruse or discursive matter, and that illustrations of real or ideal life would be the best *medium*, best in the sense of being attractive and impressive, for communications like those which the writer had to make. Hence the present contribution.

The conviction has also grown upon him that reality in flesh and blood under the guise of fiction can supply the ordinary reader with subtler moulds and finer casts for the formation of his inner self than abstract discussions, and that this is especially so with a people who must be made, and not simply left, to read.

It remains to note that by inducing reality in fiction it is not meant to convey any personal allusion whatever in any part or even a line, of the book. The actual [illegible] of life or locality are referred to only and strictly so far as they belong to any of the varied conditions of life among our people. And even these are on occasions ideal. The ideal and the actual are in some places inseparable.

Bombay.
April 1887.

G. M. T

ચઢીને પછી ત્યાં અટકવાથી તે ચઢવું નકામું થાય છે—હાનિકારક પણ થાય છે.

ત્યારે નવલકથાનું હાર્દ શું જોઇએ ? નવલકથા કોના હાથમાં જશે—તેનો ઉપયોગ કોણ કેવી દૃષ્ટિથી કરશે–તે જાણ્યાથી તેનું હાર્દ કેવું રાખિયે તો સફળબોધક થાય તે સમઝાશે.

૧. સત્યશોધક વર્ગ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસને અર્થે જ નવલકથાઓ વાંચે છે.

૨. સારશોધક વર્ગ નવલકથામાંથી સુન્દરતા આદિ પોતાને રુચતાં તત્વ શોધે છે અને શેષભાગ પડતો મૂકે છે.

આ ઉભય વર્ગની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં ગ્રન્થકારોને નવલકથા એ જ એક સાધન છે એમ નથી. અનેક આકારમાં તેમની સાથે સંબંધ કરાય છે; પરંતુ નવલકથાંના લ્હાણામાં એ વર્ગ પણ ભાગ માગશે તે ભૂલવા જેવું નથી, કારણ વાંચનાર વર્ગમાં એ વર્ગ મુકુટમણિને સ્થાને છે. તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોયછે, પરંતુ તેમની પૂજનીયતા—તેમનું બ્રહ્મવર્ચસ્—સર્વમાન્ય છે.

૩. ત્રીજા વર્ગની સંખ્યા અગણ્ય છે. નવલકથા વાંચવાની વૃત્તિમાં નીચલાં કારણોમાંથી એક અથવા અનેક તેમને પ્રેરનાર હોયછેઃ

(ક). વાર્તાની રચનાનો જિજ્ઞાસારસ. આ રસ સર્વ બાળકોમાં હોયછે, સ્ત્રિયોનું તે લક્ષણ ગણાયછે, અને ચઢતી અવસ્થામાં ઘણાકમાંથી તે જતો નથી.

(ખ). મદન અને સ્ત્રીની વાર્તાઓને વશ થએલાં ચિત્ત. આવાં ચિત્ત નવલકથાઓ જોઇ વિહ્વલ બની જાયછે, અને એવી કથાઓના અતિસંભોગથી અંતે નિર્વીર્ય થાયછે.

(ગ). કથાઓ વાંચવાનું વ્યસન—અફીણ, દારૂ વગેરેના વ્યસન જેવું જ; તે છોડયું છૂટતું નથી.

(ઘ) શાસ્ત્રીય અને કઠિન ગ્રંથો વાંચતાં પડતો શ્રમ. ઘણાક ભણેલાઓ આળસુ હોયછે અને શ્રમ લેવાની તેમની અનિચ્છાને, વિદ્યાર્થી અવસ્થા છૂટતાં, વારનાર કોઇ હતું નથી.

(ઙ). શાસ્ત્રીય વિષયનું અસંસ્કારી રસેન્દ્રિય.

(ચ) નિરક્ષરતા, અને નવરાશ.

ભણેલા તેમજ અભણ વર્ગનો મ્હોટો ભાગ આ છેલા વર્ગમાં આવી જાય છે અને તેથી જ નવલકથાઓ આજ કાલ દિગ્વિજય પામી દેખાય છે. આ સર્વ વિચારી, ભિન્ન ભિન્ન સર્વ આવા વાંચનારને હાર્દ

ન થાય અને લાભ થાય એવી રચના કરવી એ એકેએક કથાકરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; અને વાંચનારની રુચિ શોધી તેને અનુકૂળ પોતે થવું તેના કરતાં તેની સદ્રુચિને જ અનુકૂળ થવાનું રાખી, બીજી રીતે પોતાની અભીષ્ટ સદ્રુચિ વાંચનારમાં ઉત્પન્ન કરવામાં વીર્યવાન્ ગ્રન્થકારનું પુરુષત્વ સફળ થાયછે.

જિજ્ઞાસારસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાર્તા ભેગો ઉપદેશ પાઇ દેવો; પરવશ થતાં જ સુમાર્ગે ચાલે એવાં પુરુષત્વહીન ચિત્તોને સન્મૂર્ત્તિઓની ઉચ્ચ સુન્દરતાના મોહપાશમાં નાંખી સદ્વૃત્તના ઘેનમાં ગતિમાન્ થવાનો અવકાશ આપવો; કથાના વ્યસનીને સુકથાની મદિરા પાઇ સત્કર્મના વ્યસનમાં પડવાનો માર્ગ દેખાડવો; આળસુ વિદ્વાનોમાં સત્પ્રતિભા જગાડવી; સુચિત્રોના મિષ્ટ પરિપાકમાં શાસ્ત્રના સંસ્કારોનો મધુર મધુર સંભાર ભરવો; અવકાશવાળાના અવકાશરૂપ ભૂંગળામાં સન્મોહની ફૂંક મારવી; અને નિરક્ષર જનને તેના ગજા પ્રમાણે અક્ષરલભ્ય જીવનના રસિક કરવા: આ અને એવા ઘણાક કાવ્યકથાના ઉદ્દેશ આર્ય કથાકરોથી અજાણ્યા નથી અને યુરોપમાં પણ પ્રશસ્ત વર્ગમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો તો કહેછે જ કે આવી કથાઓ મિત્રની પેઠે—સ્ત્રીની પેઠે—ઉપદેશ કરે છે.

સાધારણ વર્ગની આ સેવા દુસ્તર નથી એટલી સત્ય અને સારના શોધકોની સેવા ગહન છે; કારણ મનહર થવા કરતાં મનોભર થવું એ વધારે સાધન અને શક્તિની અપેક્ષા રાખેછે. પંડિતવર્ગ દેખીતી કલ્પનામાંથી સત્ય ચાળી કાઢેછે અને તેમના હાથ તેમને યોગ્ય સદ્વસ્તુથી ભરવા એ જ્ઞાનશ્રીમંતની જ શક્તિથી બને એવું છે. જડ વ્યવહારમાં જ પલોટાયલાં દેખાતાં કેટલાંક ચિત્ત અન્ય ચેતનને અગોચર રહેતાં સ્થાનોમાં પળવાર સંચાર પામી ઉંડી કવિત્તા અનુભવે છે; તેવાં ચિત્ત દેખીતા વ્યવહાર-ગદ્યની વચ્ચોવચ્ચ હૃદયનાં ગાન સાંભળવા ઉત્સુક થાયછે. તેમને તૃપ્ત કરવાં એ પણ કોઇ શુદ્ધ કવિના પ્રાસાદિક મહિમાથી જ સાધ્યછે. સંસારપંડિત મનુષ્યો નવલ કલ્પનાના મંડપવચ્ચે કિયો ઇતિહાસ, વરરાજા પેઠે, ઉભો છે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જુએછે, અને કેઇ નીતિ, કન્યા પેઠે, વરાવાની છે તે શોધે છે: ટુંકામાં માનવીના બ્રહ્માંડ જેવા ચિત્તની હજારો હજારો વિગતો પંડિતવર્ગ નવલકથાઓમાં શોધેછે તે વિગતનું આ માત્ર દિગ્દર્શન જ છે. એ વર્ગને કદાચિત્ પણ તૃપ્તિ અપાય તો તે મહાસંતોષની વાત છે.

નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ આવુંછે. કથાનું સ્વરૂપ માયિક હોવું જોઇએ તે ખરૂં, પરંતુ ગૌણ પક્ષે જ. હૃદયવિના સ્વરૂપ નિર્જીવ છે-તેના ઉપભોગથી હાનિ જ છે.

આ નવલકથામાં હાર્દ અને સ્વરૂપ કેટલાં સચવાયાં છે તેની તુલના પરીક્ષકને જ હાથે થવી યોગ્ય છે. તથાપિ ગ્રંથકર્ત્તાના કેટલાક વિશેષ ઉદ્દેશ સૂચકરૂપે અત્રે પ્રકટ કરવા તે પણ કથાની સંપૂર્તિ કરવા જેવું છે.

આ ગ્રંથમાં એકથી વધારે કથાઓની ફુલગુંથણી છે. ગ્રંથના નાયકનો સ્ફુટ આવિર્ભાવ થતા પ્હેલાં, ઉપનાયક પ્રથમ ધ્યાન રોકે છે. આથી વાર્તાની સંકલનાનું ઐક્ય રાખવું એવો યુરોપ દેશમાં ચાલતો નિયમ તુટેછે, પરંતુ એક વાર્તાની વચ્ચે અનેક વાર્તા દર્શાવતા ઈશ્વરે રચેલા ઇતિહાસોનો નિયમ જળવાય છે. કૃત્રિમ નિયમો સાચવવા એ આ ગ્રંથનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી. ઈશ્વરલીલાનું સદર્થે ચિત્ર આપવું એ જ પ્રયાસ છે.

માનવીના મલિન વિકારોથી આખું ધ્યાન રોકવું એ કેટલાક ગ્રંથોનું કર્મ હોયછે. ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં એ વિકારો પણ આવી જાયછે એ વાત ખરી છે; તદપિ તે વિકારોમાં આપણા જીવનની સમાપ્તિ થતી નથી, તે વિકારોના ચિત્રથી અભણ વર્ગને લાભ નથી અને હાનિછે, તે વિકારોનાં ચિત્ર જાણવાનાં સાધન વિદ્વાન વર્ગને અન્યત્ર એટલે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મળી આવે એમ છે, અને એમ છે એટલે મલિન ચિત્ર કાઢવાનું કંટાળા ભરેલું કામ આ કથામાં બનતા સુધી ઘણે અંશે દૂર રાખ્યું છે.

પૃથ્વી ઉપરનાં માનવીને ઉંચે ચઢાવવું હોય તો નિસરણિનું છેક ઉપલું પગથિયું બતાવવું એ તેની હિમ્મત હરાવવા જેવું છે. પૃથ્વી જ બતાવવી એમાં ઉત્કર્ષ બતાવાતો નથી. આ કારણને લીધે આ ગ્રંથનાં પાત્ર ઉત્કૃષ્ટતમ કર્યાં નથી કે વાંચનાર તેમને કેવળ કાલ્પનિક ગણે અને અનુકરણનો વિચાર જ ન આવે. તેમ જ લોકવર્ગનાં કેવળ સાધારણ મનુષ્યો જ ચિતર્યાં નથી કે ઉત્કર્ષને ઉત્સાહક પગથિયું જ જોવામાં ન આવે. આપણા સાધારણ વિકારો-ક્ષમા કરવા યોગ્ય નિર્બળતા-તેથી ડગમગતાં પરંતુ સ્થિર થવા, ઉત્કર્ષ પામવા, યત્ન કરતાં માનવીઓનાં ચિત્ર આપ્યાંછે. નિર્બળ માનવીમાં નિર્બળ માનવીપર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ કરતાં, સંસારસાગરમાં આથોડિયાં મારવાના ઉપાય સુઝે: એ માર્ગનું દિગ્દર્શન અત્રે ઇચ્છયુંછે. તેમ કરવામાં મલિન માણસોનાં ચિત્ર શુદ્ધ ચિત્રોમાં કાળા લસરકા પેઠે ક્વચિત્ આણવાં પડ્યાં છે; કારણ અશુદ્ધિના અવલોકનથી શુદ્ધિના ગૌરવનું માપ સ્પષ્ટ થાય છે.

વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા, અને વિશુદ્ધિ: એ સર્વના પ્રકાશમાં, છાયામાં, અંધકારમાં, તથા અધવચ રહેતાં મનુષ્યોની સ્થિતિયો અને સંક્રાંતિઓ દર્શાવવા યત્ન કર્યોછે કે સર્વ વાંચનારને કોઇ કોઇ પાત્ર ઉપર સમભાવ થાય અને અનુકરણસાર ઉપમાન મળે.

માનવી માત્ર સારાસારની મેળવણી જેવું છે. આ જગતમાં સર્વ રીતે સારૂં જ અથવા સર્વ રીતે નરસું જ એવું કાંઇ નથી. એ મેળવણી અત્રે દર્શાવવામાં આવીછે અને તેમ કરવામાં અનુભાવક ઉપદેશ કરવો ઇચ્છ્યો છે.

વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો અને પ્રદેશ આપણી ગૂર્જર વસ્તીનો રાખેલો છે. એટલે, હજીસુધી આપણા કાનમાં વાગતા ભૂતદશાના ભણકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રત્યક્ષ પડઘો, અને ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાથી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પનાપર પડતી, પ્રતિચ્છાયા:— એ સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઇ સૂચના મળશે એવી કલ્પના છે.

આ વિનાના બીજા ઉદ્દેશ પરીક્ષકને જાતે પ્રકટ થશે તો જ તે સફળ છે એમ માની અત્રે કથવામાં નથી આવતા.

વસંતમાસ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૪૩.
મુંબાઇનગરી.

ગો. મા. ત્રિ.

અનુક્રમણિકા.

इच्छा नेच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदाररता अपि ।
जानन्त इव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।
यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥

अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

नानिच्छन्तो न चेच्छन्तः परदाक्षिण्यसंयुताः ।
सुखदुःखे भजन्त्येतत्परेच्छापूर्वकर्म हि ॥ पञ्चदशी

સરસ્વતીચંદ્ર.

પ્રકરણ ૧.

સુવર્ણપુરનો અતિથિ.

" ઘર તજી ભમું હું દૂર સ્વજન-હીન, ઉર ભરાઇ આવે,
" નહિં ચરણ ઉપડે હુંથી શોકને માર્યે."

* * * *

" સુખ વસો ત્યાંજ જ્યાં ભુલે રંક નિજ દુઃખો,
" જ્યાં પામે આદરમાત્ર પ્રવાસી લુખ્ખો. "—(ગોલ્ડસ્મિથ.)

સુવર્ણપુર, પશ્ચિમસાગરની સાથે ભદ્રાનદી સંગમ પામેછે ત્યાં આગળ, આવેલું છે. સાગરે નદીરૂપ હાથવડે કેડ ઉપર બાળક તેડ્યું હોય તેમ એક ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર પથરાયલો એનો વિસ્તાર લાગે છે. એ નગરના બંદરમાં માઘ માસમાં એક દિવસ એક વહાણ આવી નાંગર્યું, અને જુદા જુદા ન્હાનામ્હોટા મછવાઓ તે ઉપરનો માલ ઉતારવા ગયા તેમાં માલની ગાંસડીઓ ઉતરતી હતી તેમ કોઈ કોઈ ઉતારૂઓ પણ ઉતરતાં હતાં. એક મછવામાં કેટલાક વ્યાપારિયો ઉતર્યા તેની સાથે એક તરુણ પુરુષ પણ આવી ઉતર્યો અને મછવાની એક બાજુએ લપ્પાઇ રહેતો હોય તેમ બેઠો. તેની દૃષ્ટિ સમુદ્ર અને સુવર્ણપુર વચ્ચે હીંચકા ખાવાં કરતી હતી—જાણે કે સમુદ્રના તરંગથી મછવો આમતેમ ખેંચાતો હતો તેનો પ્રત્યાઘાત થતો હોય અથવા તો એક બાળકની પેઠે તેની આંખને મછવાના ચાળા પાડવાનું મન થતું હોય. તે પુરુષનું વય ત્રેવીશ ચોવીશ વર્ષનું દેખાતું હતું. તેનાં વસ્ત્ર પર ઉજાસ ન હતો અને મ્હોં કરમાયલું હતું. તે નિઃશ્વાસ નાંખતો ન હતો પણ તેના અંતઃકરણમાં ઘણાક નિઃશ્વાસ ભરાઇ રહેલા હોય એવું એની મુખમુદ્રા સૂચવતી હતી. પરંતુ તેની કાંતિમાં કાંઇક લાવણ્ય હતું અને તેના મુખ ઉપર કોમળતા હતી. આ સર્વથી આસપાસના આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પણ ગ્રામ્ય અને કઠોર કાંતિવાળા વ્યાપારિયોમાં આ તરુણ સર્વ રીતે ભાત પાડતો હતો.

સ્તવન કરતાં અશુદ્ધ ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ મંદિર નગરથ ન
હોવાને લીધે તેમાં કોઇ આવતું નહીં; પણ શિવરાત્રિ પાસે આ વ
રાજમંડળ, અમાત્યકુટુંબ, તથા નગરલોક આવવાના—એ વિચારં લી
કેફ મૂર્ખદત્તને ચ્હડ્યો હતો તેમાં "શ્રીગણેશાયનમઃ"માં તરુણને જોઇ પ
પીધેલાને દીવો જોતાં અસર થાય તેમ મૂર્ખદત્તને પણ થયું.

થોડી વાર તો તરુણ પુરુષ એ સર્વ એક ટશે જોઈ રહ્યો પણ પૂજારીની પૂજાના માહાત્મ્યને વિકાસ પામતું જોઈ તેને કાંઇક હસવું આવ્યું, અને મૂર્ખદત્તે એમ ધાર્યું કે મ્હારી મહાપૂજાના આડંબરનો યોગ્ય અસર થયો. આમ ધારી તે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પૂજા થઇ રહેવા આવી એટલે મ્હોટા ડોળ તથા આડંબરથી ખોંખારી વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપરંપરા કરવા લાગ્યો.

"તમે બહુ શ્રદ્ધાળુ દેખાઓ છો !" "તમારૂં નામ શું ?" "તમે કોણી પાસથી આવ્યા ?" "કાંઈ ધંધા નોકરીનો વિચાર છે ?" "અત્યારે ક્યાંથી ?" "તમે આ ગામમાં નવા આવ્યા જણાઓછો." "હું આ મહાદેવનો વંશપરંપરાનો પૂજારી છું." "મ્હારૂં નામ મૂર્ખદત્ત." અંતે ઉઠી મહાદેવનું નમણ તથા બીલીપત્ર તરુણ આગળ ધર્યાં.

મહાદેવના પ્રસાદથી આંખનાં પોપચાં પવિત્ર કરી તરુણ બોલ્યો: "મ્હારૂં નામ નવીનચંદ્ર છે. હું બ્રાહ્મણ છું. અત્યારેજ બંદર ઉપરથી ઉતરી ચાલ્યો આવું છું. આ ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ ઉતારો રાખવો છે તેમાં તમારી મદદની જરૂર પડશે. મ્હારી રસોઈ તમારા ભેગી કરી નાંખશો તો મને બાધ નથી." "બાધ નથી" સાંભળી તપોધન આશ્ચર્યમાં પડ્યો; એટલામાં નવીનચંદ્રે ઉમરમાં એક રૂપિયો નાંખ્યો. પત્થર ઉપર રૂપિયાના શબ્દે તપોધનનું મન વશ કર્યું અને આશ્ચર્યને અપૃચ્છામાં લીન કર્યું.

આનંદસ્વપ્નમાં મગ્ન થતો થતો પૂજારી લક્ષ્મીદેવીનો સત્કાર કરી ઉઠ્યો અને આગળ એ અને પાછળ નવીનચંદ્ર એમ બે જણ ચાલ્યા. જતાં જતાં મૂર્ખદત્તે વાગ્ધારા છોડી.

"ભાઇ નવીચંદર તમારૂં નામ અટપટું છે તેથી હું તમને ચંદરભાઇ કહી બોલાવીશ અને તમેપણ બધાંની પેઠે મને દત્ત કહી બોલાવજો. ચંદર ભાઇ ચાલો. આ ઓસરીમાં મ્હારી ઓરડી છે ત્યાં રસોઈ થશે. તમારી પાસે જોખમ હોય તે મ્હારા પટારામાં મુકજો અને કુંચી ગમે તો તમારી પાસે રાખજો. આ પાછળ વાડો છે અને જોડે હર્બાવ છે. તળા-

"જમાં નાહી વાડામાં બેશી બે છાંટા નાંખવા હોય તો નાંખી દેજો. જમવાનો વખત થયે હું તમને બોલાવીશ; ધૂમાડામાં બેસવાનું તમને નહીં ગમે અને ઓસરી કરતાં વાડામાં ગમશે. વળી કાલે શિવરાત્રિ છે એટલે મહાપૂજાની ગોઠવણ કરવા અમાત્યના ઘરનાં બધાં આવવાનાં છે તે વખત પણ તમે વાડામાં હો તો તેમની મરજાદ સચવાય. ચાલો. આ મ્હારી ઓરડી."

પ્રકરણ ૨.

બુદ્ધિધનનું કુટુંબ.

નવીનચંદ્ર વાડામાં ગયો. મૂર્ખદત્તની ઓરડીમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટ નિકળવા લાગ્યા અને માત્ર થોડીકજ વાર થઈ એટલામાં ગાડીઓનો ગડગડાટ, અને ઘોડાઓની ખરીના પડઘા સંભળાયા. કણકવાળા બે હાથ અગાડી ધરી ઉતાવળો ઉતાવળો મૂર્ખદત્ત ઓરડીના બારણા આગળ આવ્યો અને ડોકું ઉચું કરી કાંડાવતે ચોટલી ઠીક કરી આંખો લ્હોતો લ્હોતો દરવાજા ભણી જોવા લાગ્યો એટલામાં તેમાં થઇ ચાર પાંચ સુંદરિયો પગના ઘૂઘરાના ઘમકાર કરતી અંદર આવી પ્હોચી, અને શિવાલયનાં પગથિયાંપર પ્રયત્નથી ચઢતી હોય એમ દેખાઇ.

આ ટોળીમાં બે જણ અગ્રેસર હતી. છેક અગાડી વીશ બાવીશ વર્ષની છકેલ જોબનના પૂરમાં તણાતી બુદ્ધિધનની દીકરી અલકકિશોરી હતી. તેની સાથે–પણ જરા પાછળ–ચૌદ પંદર વર્ષની સંપૂર્ણ મુગ્ધાવસ્થામાં પણ જુવાનીના મળસ્કાના ઉજાસમાં તથા તે સમયને યોગ્ય મદનની વિરલ પણ શીતળ લેહેરોમાં મોજ માણતી, બુદ્ધિધનના પુત્ર પ્રમાદધનની નવોઢા પત્ની કુમુદ-સુંદરી હંસગતિથી ચાલતી હતી. તડાકા ભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ મેઘ વેરાઇ જતાં કોમળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ ભભકભરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવાળી અર્ધ વિકસેલા સ્મિતભરી કુમુદસુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રફુલ્લ વદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રકટાવતી હતી.

નણંદ ભોજાઇ વચ્ચે દેખાવમાં, સ્વભાવમાં અને આચારવિચારમાં આવે એટલો ફરક હતો;* અને તેનું કારણ ઘણે અંશે તેમના કુ-

---

*પ્રકરણ–૨,૩,૪, અને ૫, એમાં વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં ઇતિહાસજ પ્રધાનભૂત છે.

હોડી કિનારે આવી અને સઉ લોકો ઝપોઝપ ગાંસડા પોટલાં લઈ ઉતર્યાં તેમની સાથે એ પણ ઉદાસ અને મન્દ વૃત્તિથી ઉતર્યો. થોડી વાર તે કિનારા ઉપર દાઢીએ હાથ દઈ ઉભો રહ્યો અને આખરે એક દિ-શામાં ચાલ્યો. લોકો નગર ભણી વળતા હતા; પણ એ એક બીજી દિ-શાએ ચાલ્યો અને થોડીક વારમાં એક ઝાડપાનવાળા મેદાન વચ્ચે એક મ્હોટા બાંધેલા રસ્તા ઉપર સઉ લોકથી જુદો તથા એકલો પડી, એક મ્હોટા પુલપર એક એકલ એંજીન સંભાળથી ધીમે શ્વાસે ચાલતું હોય તેમ, જવા લાગ્યો. સામાનમાં તેની સાથે એક ન્હાની સરખી પોટલી હતી. આકાશ, પૃથ્વી, આગળ તથા પાછળ, વારા ફરતી જોતો જોતો તે સ્થિર પગલે ચાલતો હતો. પ્રાતઃકાળનો બાળક સૂર્ય તેના આછાં કપડાંવાળા શરીરને ઠીક લાગતો હતો, તથાપિ કોઈ કોઇ વખત પવનને લીધે તેને હાથનો સ્વસ્તિક* રચવો પડતો હતો. તોપણ ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે તેમજ તડકાને લીધે તેના વિશાળ કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાંનું જાલ બાઝ્યું હતું. તાપથી તેનું કમળપત્ર જેવું મુખ તથા ગાલ રાતા ચોળ થઇ ગયા હતા. આખરે એક મહાદેવનું દેવાલય આવ્યું તેના દ્વારમાં ચારે પાસ જોતો જોતો તે પેઠો.

આ દેવાલય રાજેશ્વર મહાદેવનું હતું. તે સુવર્ણપુરના અમાત્ય (કૅાંસી-લર) બુદ્ધિધનના પૂર્વજોનું બંધાવેલું હતું. દેવાલયની આસપાસ ફરતો ફરસબંધી ચોક હતો અને તેની આસપાસ છાપરીવાળી ઓસરી હતી. ઓસરીની આસપાસ કાચા પત્થરની પણ ઘણી જુની છોયેલી ભીંત હતી. આ ઓસરીમાંથી પછીતમાં એક બારી પડતી હતી, અને તે બારી પાછળ એક વાડો હતો જેમાં મહાદેવને ઉપયોગમાં આવે એવાં ફળ-ફુલના છોડ તથા એક બીલીનું વૃક્ષ હતું. વાડાની આસપાસ કાંકળો તથા થોરની વાડ કરી લીધેલી હતી અને તેમાં એક બે છીંડાં રાખેલાં હતાં. ઓસરીની બાહાર બે બાજુએ મ્હોટા ઓટલા બાંધી લીધેલા હતા, અને જમણી બાજુએ એક ન્હાનું સરખું આરાવાળું તલાવ હતું જેનું નામ રાજ-સરોવર રાખેલું હતું. દેવાલયની સામી બાજુએ એક કુવો પણ હતો. ઉત્સવને દિવસે ભીંડવેળા ઉપર ઉભા રહી મહાદેવનું દર્શન થાય એટલું ઊંચું તેનું થાળું હતું. શિવાલયનું દ્વાર પણ પ્રમાણમાં જમીનથી ઊંચું હતું પણ ઉમર ઉપરથી તેનું ઊંચાણ જાણી જોઇને ઓછું રાખવામાં આવેલું હતું તે એવા વિચારથી કે જાણેઅજાણે પણ મંદિરમાં જનારને નીચ

---

* સ્વસ્તિક=સાથીઓ; હાથનો સ્વસ્તિક રચવો=અદબ વાળવી.

ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરવાજ પડે. ઓસરી બધેથી લીંપેલી હતી પણ વટેમાર્ગુઓને ધર્મશાળાના ઉપયોગમાં આવતી તેથી ઘણે ઠેકાણેથી એ પણ ઉખડી ગયેલું તેના ઉપર થીંગડાં દીધાં હતાં. ઓસરીની ભીંતો ઉગો વટેમાર્ગુઓએ, પોતાનાં નામ અમર રાખવા અથવા પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી, અથવા માત્ર અટકચાળાપણાથી, ખડી, ઇંટાળા, કોયલા વિગેરેથી લખેલાં હતાં અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો ખીલા વિગેરેથી કોતરેલાં હતાં. આ આલેખોમાં ગામડિયા કવિતા, શુદ્ધઅશુદ્ધ શ્લોક, કહેવતો, અશ્લીલ ગાળો, ધર્મશાળાના ધણીને આશીર્વાદો, સૂચનાઓ, ધમકીઓ, કંઈ કંઇ બનાવોની તિથિઓ, દેવ વિગેરેનાં સારાં નરસાં ચિત્રો, ઇત્યાદિ ડગલે ડગલે જોવામાં આવતાં. ચોકની વચ્ચે શિવાલય, સાધારણ ઘાટનું, અને દશ બાર પગથિયાં, ઓટલા, પોઠિયા વિગેરે સામગ્રીસમેત હતું.

દ્વારમાં પેસતાંમાંજ નવો આવેલો તરુણ, ચારે પાસ તેમજ દેવાલયના ગર્ભદ્વારમાં દૃષ્ટિ ફેરવી, પગથિયાં પર ચઢી, બ્હારના ઘુમટમાં લટકાવેલો ઘંટ વગાડી, દેવને નમસ્કાર કર્યાં જેવું કરી, ગર્ભદ્વારના ઉમરા ઉપર બેઠો અને પોટલી મ્હોં આગળ મુકી; પણ અંદર પૂજારી મહિમ્નનો પાઠ ભણી રુદ્રી કરતો હતો તેણે તેના સામું જોઇ સાન કરી કે તરત ઉમર બ્હાર હેઠળ બેઠો.

પૂજારી ત્રીશ પાંત્રીશની વયનો એક તપોધન હતો. તેની હજામત વધી ગયલી હતી અને બેભાન તથા જડ માણસ જેવો દેખાતો હતો. પણ અમાસના ઘરનો સહવાસી હોવાથી તથા તેના ચાકરોના અનુકરણની લઢણ પડવાથી તે જરી જરી સભ્યતા શિખ્યો હતો; ગ્રામ્ય ભાષા તેને સહજ હતી તોપણ તેમાં વાક્ચાતુર્યનાં ચોરેલાં થીંગડાં મારતો. લાંબુ લાંબુ બોલવાની ટેવ રાખતો, સવાસલાં તથા ખુશામત કરવા જતો, ન્હાના વિષયોમાં મ્હોટાઓનું ધ્યાન ચુકાવી કપટ કરી ફાવી જતો, મ્હોટા વિષયોમાં કપટ કરવા જતાં પકડાઈ જતો, ન્હાનાં તથા અજાણ્યાં માણસોને મ્હોટાંને નામે ધમકાવી શીરજોરી કરી અભિમાન પામતો, અમાસનાં માણસો સાથે ઘડીમાં લઢતો અને ઘડીમાં નીચ મસલતોમાં ભળતો, અને અમાસના કુટુંબવર્ગમાં ગરીબ પૂજારીનો દાવો કરી લાચારી બતાવી ધાર્યું કરવા પામતો હતો. આવું છતાં તેને ભોળો અને બેવકુફ ગણી અમાસ તેનો નિભાવ કરતો.

નવા તરુણને જોઇ પૂજારી મૂર્ખદત્તે રુદ્રીનો ઢોંગ વધાર્યો, જળાધારીમાં અભિષેકથી રેલ આણી, બાણ ઉપર ફુલબીલીનો ઢગ રચ્યો અને

સ્તવન કરતાં અશુદ્ધ ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ મંદિર નગરથી ન[illegible]
હોવાને લીધે તેમાં કોઇ આવતું નહીં; પણ શિવરાત્રિ પાસે એ વટેર
રાજમંડળ, અમાત્યકુટુંબ, તથા નગરલોક આવવાના—એ વિચાર લી-
ક્રેક મૂર્ખદત્તને ચઢ્યો હતો તેમાં "શ્રીગણેશાયનમઃ"માં તરુણને જોઇ પર-
પીધેલાને દીવો જોતાં અસર થાય તેમ મૂર્ખદત્તને પણ થયું.

થોડી વાર તો તરુણ પુરુષ એ સર્વ એક ટશે જોઈ રહ્યો પણ પૂજા-
રીની પૂજાના માહાત્મ્યને વિકાસ પામતું જોઈ તેને કાંઇક હસવું આવ્યું,
અને મૂર્ખદત્તે એમ ધાર્યું કે મ્હારી મહાપૂજાના આડંબરનો યોગ્ય અ-
સર થયો. આમ ધારી તે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પૂજા થઈ રહેવા આવી
એટલે મ્હોટા ડોળ તથા આડંબરથી ખોંખારી વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપરંપરા
કરવા લાગ્યો.

"તમે બહુ શ્રદ્ધાળુ દેખાઓ છો!" "તમારૂં નામ શું?" "તમે
કુણી પાસથી આવ્યા?" "કાંઈ ધંધા નોકરીનો વિચાર છે?" "અ-
ત્યારે ક્યાંથી?" "તમે આ ગામમાં નવા આવ્યા જણાઓછો." "હું
આ મહાદેવનો વંશપરંપરાનો પૂજારી છું." "મ્હારૂં નામ મૂર્ખદત્ત." અંતે
ઉઠી મહાદેવનું નમણ તથા બીલીપત્ર તરુણ આગળ ધર્યાં.

મહાદેવના પ્રસાદથી આંખનાં પોપચાં પવિત્ર કરી તરુણ બોલ્યોઃ
"મ્હારૂં નામ નવીનચંદ્ર છે. હું બ્રાહ્મણ છું. અત્યારેજ બંદર ઉપરથી
ઉતરી ચાલ્યો આવું છું. આ ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ ઉતારો રાખવો
છે તેમાં તમારી મદદની જરૂર પડશે. મ્હારી રસોઈ તમારા ભેગી કરી
નાંખશો તો મને બાધ નથી." "બાધ નથી" સાંભળી તપોધન આશ્ચ-
ર્યમાં પડ્યો; એટલામાં નવીનચંદ્રે ઉમરમાં એક રૂપિયો નાંખ્યો. પથ્થર
ઉપર રૂપિયાના શબ્દે તપોધનનું મન વશ કર્યું અને આશ્ચર્યને અપૃ-
[illegible]માં લીન કર્યું.

આનંદસ્વપ્નમાં મગ્ન થતો થતો પૂજારી લક્ષ્મીદેવીનો સત્કાર કરી
ઉઠ્યો અને આગળ એ અને પાછળ નવીનચંદ્ર એમ બે જણ ચાલ્યા.
જતાં જતાં મૂર્ખદત્તે વાગ્ધારા છોડી.

"ભાઇ નવીચંદર તમારૂં નામ અટપટું છે તેથી હું તમને ચંદર-
ભાઇ કહી બોલાવીશ અને તમેપણ બધાંની પેઠે મને દત્ત કહી બોલાવજો.
ચંદર ભાઇ ચાલો. આ ઓસરીમાં મ્હારી ઓરડી છે ત્યાં રસોઈ થશે.
તમારી પાસે જોખમ હોય તે મ્હારા પટારામાં મુકજો અને કુંચી ગમે તો
તમારી પાસે રાખજો. આ પાછળ વાડો છે અને જોડે દર્ણાવ છે. તળા-

આમાં નાહી વાડામાં બેશી બે છાંટા નાંખવા હોય તો નાંખી દેજો. જમવાનો વખત થયે હું તમને બોલાવીશ; ધૂમાડામાં બેસવાનું તમને નહીં ગમે અને ઓસરી કરતાં વાડામાં ગમશે. વળી કાલે શિવરાત્રિ છે એટલે મહાપૂજાની ગોઠવણ કરવા અમાત્યના ઘરનાં બધાં આવવાનાં છે તે વખત પણ તમે વાડામાં હો તો તેમની મરજાદ સચવાય. ચાલો. આ મ્હારી ઓરડી.”

પ્રકરણ ૨.

બુદ્ધિધનનું કુટુંબ*

નવીનચંદ્ર વાડામાં ગયો. મૂર્ખદત્તની ઓરડીમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટ નિકળવા લાગ્યા અને માત્ર થોડીકજ વાર થઈ એટલામાં ગાડીઓનો ગડગડાટ, અને ઘોડાઓની ખરીના પડઘા સંભળાયા. કણકવાળા બે હાથ અગાડી ધરી ઉતાવળો ઉતાવળો મૂર્ખદત્ત ઓરડીના બારણા આગળ આવ્યો અને ડોકું ઉચું કરી કાંડાવતે ચોટલી ઠીક કરી આંખો લ્હોતો લ્હોતો દરવાજા ભણી જોવા લાગ્યો એટલામાં તેમાં થઇ ચાર પાંચ સુંદરિયો પગના ઘૂઘરાના ઘમકાર કરતી અંદર આવી પ્હોચી, અને શિવાલયનાં પગથિયાંપર પ્રયત્નથી ચઢતી હોય એમ દેખાઇ.

આ ટોળીમાં બે જણ અગ્રેસર હતી. છેક અગાડી વીશ બાવીશ વર્ષની છકેલ જોબનના પૂરમાં તણાતી બુદ્ધિધનની દીકરી અલકકિશોરી હતી. તેની સાથે—પણ જરા પાછળ—ચૌદ પંદર વર્ષની સંપૂર્ણ મુગ્ધાવસ્થામાં પણ જુવાનીના મળસ્કાના ઉજાસમાં તથા તે સમયને યોગ્ય મદનની વિરલ પણ શીતળ લેહેરોમાં મોજ માણતી, બુદ્ધિધનના પુત્ર પ્રમાદધનની નવોઢા પત્ની કુમુદ-સુંદરી હંસગતિથી ચાલતી હતી. તડાકા ભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ મેઘ વેરાઇ જતાં કોમળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ ભભકભરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવાળી અર્ધ વિકસેલા સ્મિતભરી કુમુદ-સુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રફુલ્લ વદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રકટાવતી હતી.

નણંદ ભોજાઇ વચ્ચે દેખાવમાં, સ્વભાવમાં અને આચારવિચારમાં [illegible] આવે એટલો ફરક હતો; અને તેનું કારણ ઘણે અંશે તેમના કુ-

* પ્રકરણ-૨,૩,૪, અને ૫, એમાં વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં ઇતિહાસજ પ્રધાનભૂત છે.

રુખ, ઇતિહાસ, અને શિક્ષણમાં હતું. તે ફેરફનાં બીજ ઈશ્વરે તો જન્મથી
થીજ મુકેલાં હતાં પણ તે બીજનો વિકાસ આ બાહ્ય કારણોથી પ્રફુલ્લ
થયેલો હતો.

અલકકિશોરી સ્ત્રીવર્ગ જેને 'જાજરમાન'* કહે છે તે પ્રકારની
હતી. તેનો રંગ સોનેરી ગોરો તથા મધ્યાન્હના તાપની પેઠે ચળકાટ મા-
રતો હોય તેવો હતો એટલે પાસે આવનારની નજર તેના ભણી સહસા
ખેંચાતી અને અંજાતી. તેના સર્વ અવયવોનો ઘાટ પ્રમાણસર પણ મ્હોટો
હતો એટલે જોનારની આંખ એકદમ ભરાઇ જતી. તેના હાવભાવ ચં-
ચળ, પ્રબળ, અને પ્રતાપી હતા તેથી તેની સામે ઉભાં રહેનારનું હૃદય
સભાક્ષોભના જેવો ક્ષોભ પામતું અને ગરીબ બની જતું. અમલ ચલા-
વતી હોય તેવી રીતે તેને બોલવાની ટેવ હતી; તેની સાથે વાત કર-
નાર માણસ, વાત કરતાં સુધી અને એની પાસેથી છૂટતા સુધી, સ્વાભા-
વિક પરાધીનતા ભોગવતાં; અને જેમ બુદ્ધિધનનો દોર તેના અમલથી ચા-
લતો તેમ અલકબ્હેનનો દોર તેના દૃષ્ટિપાતથી ચાલતો. સાધારણ બુદ્ધિના
લોકનું એમ માનવું હતું કે આ સર્વનું કારણ તેના શરીરની સુંદરતા છે.
આમ માનવામાં તેઓનો દોષ ન હતો, કારણ ભભક ધમકથી અંજાયલી
તેમની દૃષ્ટિયોની વિવેક-શક્તિને પક્ષાઘાત થતો. ખરું અને ઝીણવટથી
તપાસી જોનારને અથવા તેની ગેરહાજરીમાં સ્મરણ આણી વિચારનારને
અલકકિશોરીમાં વધારે વધારે ખોડ માલમ પડતી; પરંતુ તેવાઓને પણ
તેના રૂઆબ આગળ લાચાર દીલના બની જવું પડતું. આવું છતાં કોઇ
પણ માણસનું મન થંડ કરવા ચહાતું તો આ પ્રતાપી હરિણાક્ષીના
જોબનનો ઉકળાટ તેનું ગુમાન ઉતારી દેતો અને એનો નિરંતર મચી ર-
હેતો તનમનાટ તેને દિઙ્મૂઢ બનાવી દેતો. આ આકર્ષણ-શક્તિને લીધે
આ ઉન્મત્ત યૌવનવાળીની આસપાસ કચેરી ભરાઇ રહેતી જેમાં તે પોતે
શક્તિ જેવી શક્તિ ધરાવતી હતી.

અલકકિશોરીની મા સૌભાગ્યદેવી માત્ર એક સાધારણ રૂપગુણની
સ્ત્રી હતી અને તેના ઠરેલપણાને લીધે બુદ્ધિધન તેને ચહાતો. તોપણ
અલકકિશોરી ન્હાની હતી ત્યારથીજ બાપને હાથે ઘણું લાડ પામી હતી;
અને ઉમરમાં આવવા પછી પોતાના જલદ મીજાજને લીધે, ન્હાનપણમાં
ન દેખાડેલો અંકુશ હવે દેખાડવા કોઈની શક્તિ ન હોવાને લીધે, એ[illegible]
હારમાં ગુંચવાઇ રહેતા બુદ્ધિધનને ઘરખટલા ઉપર ધ્યાન આપવા[illegible]મે તો

* जाज्वल्यमान.

તેણે શાન્તિગઢની દિવાનગિરી મેળવી હતી. પરંતુ સાહેબની મ્હેરબાનીથી આ પદ મળ્યું એટલે એ સંસ્થાનના ઠાકોર પ્રતિ પોતાનો કાંઇ પણ ધર્મ હોય એમ માનતો ન હતો. કેટલાંક કામમાં દરબારી માણસોની ગરજ પડતી તે વખત તેમને ખુશી કરતો હતો પણ ગરજ સર્યે તેમની પરવા પણ ન રાખતો. આથી એક પણ મંડળ તેને પોતાના વર્ગનો ન ગણતું. યુરોપિયનોવાળામાં આ રીતિથી તેણે નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયીપણાની કીર્તિ મેળવી હતી અને સાહેબ પાસે પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. આથી એના સામી ફ્રિયાદ કરવાનાં દ્વાર સર્વત્ર બંધ થઇ ગયાં હતાં અને પોતાની શુભ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડવામાં અને લોભ તથા ઉદ્ધતપણાનો પૂરો અમલ કરવામાં, નિરંકુશ બની 'નામીચો સાહુકાર રળી ખાતો હતો.' દેશી માણસો લાયક નથી અથવા તો સ્વતંત્રતા જાળવી શકતાં નથી અથવા તો તેમનું વજન પડતું નથી એવે એવે બ્હાને ઘણીક જગાઓ પરદેશી માણસોથી ભરી દીધી હતી અને તે પરદેશિયોમાં દક્ષિણીવર્ગ કરતાં બીજી જાતનાં માણસો જડી આવ્યાં ન હતાં. આખરે ઠાકોર, દેશી મુત્સદ્દીવર્ગ, ગરાસિયાઓ અને રૈયત–સર્વના તરફથી જુલમની બૂમ ઉઠી. પરંતુ રાજ્યના અને ઠાકોરના શત્રુઓ સાહેબપાસે જતા અને પોતે દેશી છતાં દિવાનસાહેબના ન્યાયથી સંતોષી છિયે એમ બતાવતા એટલે બીજા લોકોની બુમને સાહેબ ગણતા નહીં. પણ એક વખત તો ઠાકોરને પોતાને અપમાન મળવાથી સાર્વે જાતે મળી ફ્રિયાદ કરી અને કેટલીક ખટપટ જાગી. તેમાંથી તેમનો અભિપ્રાય એવો બંધાયો કે દિવાન પ્રમાણિકપણાનેલીધે આ "મેનેજ" કરી શકતો નથી એટલે તેને પાછો અસલ જગા ઉપર વી લીધો. તેનો 'જાત દરમાયો' વધારી આપ્યો, અને પ્રસંગ મળ્યે ગ જગા અપાવવા કહ્યું.

સાહેબની પાસે ન્યાયનું પણ કામ હતું. તે તથા રજવાડી કામમાં વકીલ મુખત્યારો રાખવામાં આવતા. બુદ્ધિધને સાહેબને મળી બુદ્ધિથી ખુશ કરી સનંદ મેળવી અને સ્વતંત્ર રોજગાર જોગ પતથા એજન્સીના અમલદારોમાં જવા આવવા જોગ મોભો મેળવ્યો. શિવપંત સાથે મિત્રતા કરી અને ભૂપસિંહનું તથા તેનું ઓળખાણ આપ્યું. પંતને સમજાવી દીધું કે ભૂપસિંહને જતે દિવસે ગાદી મળનો સંભવ છે અને તરતમાં ગરાસ વાસ્તે કાંઇ ખરચી શકે એમ છે. પોતે પણ ધંધા પ્રસંગે સાહેબપાસે જવરઅવર વધાર્યો અને ધંધામાં પોતાની પ્રામાણિકતા, ચાલાકી, અને વિવેકબુદ્ધિથી સાહેબની પ્રીતિ મેળવી. તે એટલે સુધી કે ઘણીની બાબતમાં સાહેબ પંતને પૂછી ન્યાય કરતો, અને

બુદ્ધિધનની હકીકત સાંભળે ત્યારે કોઇને પૂછવાપણું રહેતું નહીં. શિરસ્તેદાર અદેખાઇ કરી પોતાના કામમાં વચ્ચે ન પડે માટે બુદ્ધિધન તેને પણ પ્રથમથી મળતો અને તેનું મન રીઝવતો. અને એટલું કરવામાં પોતે કાંઇ દોષ કરેછે એમ તેના મનમાં ન આવતું. સદાશિવનો ભૂપસિંહ સાથે સંબંધ વધતો ગયો તેમ તેમ એને બુદ્ધિધનની આડખીલ લાગવા માંડી અને એને ખસેડી જાતે પરભાર્યો સંબંધ કરવા લાગ્યો. ઉદારતાની રીત બુદ્ધિધને ભૂપસિંહને શીખવી હતી અને એ શિખામણનો અમલ કરવાને પ્રત્યેક પ્રસંગે બુદ્ધિધનને પૂછવામાં આવતું હતું તે બંધ થયું. બુદ્ધિધને આ સંબંધ બાંધી આપવામાં જૂદોજ વિચાર કર્યો હતો. ભૂપસિંહને તરત ગરાસ મળશે તો તે મોજ શોખમાં પડશે, તેના મનના ઉભરા નરમ પડશે, અને સાહેબ લોકોમાં તેનો પરિચય વધવાનો પ્રસંગ નહીં રહે, માટે ગરાસને બ્હાને તેને લીલાપુરમાં વધારે વાર રાખવો, સાહેબ લોકોમાં તેને જતો આવતો કરવો, પોતે ત્રાહિત દેખાઇ સાહેબની પાસે તેનાં વખાણ કરવાં, અને શિરસ્તેદારો લાંબા તથા ઉદાર પરિચયની શરમે તથા અગાડીની આશાએ પ્રસંગ પડયે કામ લાગે, એવા એવા વિચારથી ગરાસ મેળવવાના ખરા ઉપાય બુદ્ધિધન મુલતવી રાખતો અને આ સર્વ પ્રસંગનો લાભ લેઇ ભૂપસિંહની સાધારણ સમજણ સુધારવાની મ્હેનત કરતો. તેવામાં સદાશિવ તરફથી આ અનર્થ થયો અને જે બુદ્ધિધને તેને લાભ કરી આપેલો તેજ બુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહની વચ્ચે ભેદ પડ્યો. આ બાબત જાણે પોતાના કળ્યામાં પણ આવી નથી એવો વેશ તેણે ધારણ કર્યો.

આ સર્વનો પ્રતીકાર કરવા અને ખોટામાંથી સારૂં કાઢવા હવે તેણે યુક્તિયો રચવા માંડી. 'સારો અર્થ-અને સારાં સાધન' એ નિયમ તેણે સાંભળ્યો પણ ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી હમેશાં સારાં સાધન ખોળતો, પરંતુ સારા અર્થને વળગી રહેવાથીજ તેનું અંતઃકરણ તૃપ્ત થતું અને 'સારે અર્થે ગમે તે સાધન' લેવું તેમાં તેને કાંઇ દોષ સમજાય એવો ઉપદેશ મળ્યો ન હતો અને એમ સૂઝાડે એવું કાંઇ પણ તેના સંસારમાં ન હતું. સારાં સાધન મળ્યે ખોટાં સાધન લેવાની તેને જરૂર લાગી. ભૂપસિંહના ઉપર પોતાની સારી અસર કરવી તરત તો છોડી દીધી અને વાતચીતને માત્ર મોજશોખના વિષયનુંજ સંગ્રહસ્થાન થવા દીધી. સદાશિવ દારૂનો વ્યસની હતો. તે વ્યસનમાં ભૂપસિંહને પડવા દીધો. સદાશિવ સ્ત્રીલંપટ હતો અને નિશાચરવૃત્તિ રાખતો. આ નિશાચરવૃત્તિનો લાભ લેવા ભૂપસિંહને પોતાની મેળે સૂઝે

એવા પ્રસંગ બુદ્ધિધને જાતે તટસ્થ રહી ઉત્પન્ન કર્યા. ગરાસિયો દક્ષિણી-ને ત્યાં રાતદિવસ પડી રહેવા લાગ્યો, અને સદાશિવ દિવસે કચેરીમાં જાય અને રાત્રે બ્હાર જાય તે વખત તેની સ્ત્રી રમાબાઇસાથે ભૂપસિંહે ગાળવા માંડચો. બુદ્ધિધન ભૂપસિંહને ઘેર જાય તો મેળાપ થવો મુશ્કલ થવા લાગ્યો અને ત્યાં ઘડી બે ઘડી એકલો બેસી વાટ જોઇ પાછો જતો અને માત્ર શું થાય છે તે નજરમાં રાખતો. ભૂપસિંહની સ્ત્રી રાજબા આજસુધી તો સુપાત્ર રહી હતી. બુદ્ધિધન બાબત તેના મનમાં ઉંચો વિચાર હતો. અને બેમાંથી એકેના મનમાં કુબુદ્ધિ હતી નહીં. પરંતુ ભૂપસિંહ બ્હાર રહેતો એટલે હવે આ બેની એકાંત વધારે થવા લાગી. પતિની કુચાલ સાંભળી રાજબાને અસંતોષ અને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થયાં, અને મનના વલણે તેને એવી બુદ્ધિ સુઝાડી કે હવે પત્નીધર્મ પાળવા હું બંધાઇ નથી. આથી તેને મોહ થયો અને એક દિવસ બુદ્ધિધન એકલો બેઠો છે અને રાજબા બેઠી છે, વાતો કરતાં કરતાં થોડીકવાર તે છાની રહી, અને કાંઇક મનમાં આવ્યું એટલે થોડીવાર બુદ્ધિધન સામું જોઇ રહી અને બુદ્ધિધન તેના સામું જોતાં તેનો વિકાર કળી ગયો—, અને તેની પવિત્રતા ડગમગવા લાગી. તે ઉઠચો—તે ઉઠી. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ—કોઇકનાં ધકેલ્યાં લાચાર બન્યાં હોય તેમ બન્ને જણે એકમેકની હાથેલીમાં હાથેલી મૂકી, બન્નેની નાહિયો વેગવાળી થવા લાગી અને છાતિયો ધબકવા લાગી, બન્નેનાં શરીર કંપવા લાગ્યાં, વિચાર—વિવેક હોલાઇ ગયાં, મ્હોં બ્હાવરાં બની ગયાં, શરીર તાવવાળાં થઇ ગયાં, અને સમયનો પ્રેર્યો રાજબાની છાતીપરનો છેડો સરી ગયો. 'એટલામાં કાંઇક આકસ્મિક ધંબકારાનો અવાજ થયો—પરવશ થયલાં બન્નેજણ ચમક્યાં, હાથમાંથી હાથ પડી ગયો. 'કાલ આવીશ' કહી બુદ્ધિધન વિચારમાં પડી ઘરભણી ચાલ્યો અને તેને પાછો ખેંચવા—બોલાવવા દિઙ્મૂઢ અને પરવશ રાજબાએ હાથ લાંબો કર્યો—મ્હોં પ્હોળું કર્યું અને વળી તરતજ બંધ થઇ ગઇ અને પોતાને ઠેકાણે જઇ બેઠી તથા થોડીવાર - વિચારશૂન્ય પડી—વિચારમાં પડી આખરે છાનીમાની રોઇ પડી, અને અંતે નવો અવતાર લીધો હોય એવી મનમાં બની—વિહ્વળ મનથી પોતાને કામે વળવા યત્ન કરવા લાગી.

બુદ્ધિધન આ બનાવને આપત્તિરૂપ ગણી શોકમાં ડુબી ફિક્કે મ્હોંયે ઘેર ગયો. તેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ અગ્નિ પેઠે સળગ્યો. બાઇ માણસ સાથે એકાંતમાં હવે નરહેવું એવી મનમાં ગાંઠ વાળી. વળી કલ્પનાશક્તિ જાગી અને બનેલા બનાવનો ચિતાર પ્રત્યક્ષની પેઠે મન આ-

ગળ ખડો થયો અને સરી ગયલા છેડા વાળી–ટકટક જોઈ રહેતી–હસતી–હાથમાં હાથ મૂકતી–આતુર મુખવાળી રાજબા તેના મન આગળ આવી ઉભી રહેતી અને તેના સુવિચારને હાંકી મૂકતી. આમ કરતી કરતાં ઘરમાં આવ્યો. માતુઃશ્રી બેઠાં હતાં તેમનું મુખ એવું ને એવું છતાં બુદ્ધિધનને જૂદું લાગ્યું. પોતે ભ્રષ્ટ અને અપરાધી હોય તેમ છેટે ઉભો રહ્યો અને માતુઃશ્રીના પવિત્રપ્રતાપી મુખ સામું જોઇ ન શક્યો. શયનગૃહમાં ગયો ત્યાં નિર્દોષ સૌભાગ્યદેવી હસતી હસતી સામી આવી અને કણ્ઠે હસ્તદાન કરી પતિવ્રતા પતિને સ્નેહસત્કાર દેવા લાગી. પોતાના સ્પર્શથી તેને દૂષિત કરતો હોય તેમ આ સત્કારનો પ્રત્યાધાન ન વાળતાં પોતે સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો અને મનમાંથી સ્પર્શ ન કરતો હોય એવી વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો. આ મ્હારી દેવી–મ્હારી ધર્મપત્ની–એની મેં અવગણના કરી એમ ગણી પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળવા લાગ્યો. વળી એના પવિત્ર નિર્દોષ મુગ્ધ મુખ સામું જોઇ રહ્યો. તેને પોતે છેતરી એ વિચાર તેને સાલવા લાગ્યો. હજી સુધી આ મ્હારીપાસે ઉભેલો પતિ આવો દુષ્ટ છે એ આ જાણતી નથી એવી પ્રતિભા જાગી. વળી એના મુખ ભણી જોઇ રહ્યો–તેમાં કાંઇક નવીન સુંદરતા લાગવા માંડી. તેની સાથે રાજબાનું મુખ સરખાવવા લાગ્યો–આખરે નક્કી થયું કે સૌભાગ્યદેવીની કાંતિ આગળ રાજબા કાંઇ લેખામાં નથી. આવી હલકી સ્ત્રીપર પોતે ઘડિક પણ મોહિત થયો તેસારૂ પોતાની કમઅક્કલ પર તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. બુદ્ધિ શાથી ભ્રમ થઇ ગઇ અને આ હલકી ભૂંડી કાંગડીપર મન કેમ ગયું એ બાબત બહુ આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. અંતે આ પવિત્ર પતિવ્રતા–મ્હારી દેવી–તેજ મ્હારા સ્નેહને યોગ્ય છે એમ ગણી તેના સ્નેહને ઉત્તર દેવા બુદ્ધિધનનું અંતઃકરણ તત્પર થયું. હવેથી ભૂપસિંહને ઘેર જવું નહીં અને જવું તો રાજબા પાસે આવવા એકલાં બેસવું નહીં એવો પાકો ઠરાવ કર્યો અને ઈશ્વરે આવીરીતે ગમે તેમ મ્હને મહાપાપમાંથી ઉગાર્યો માટે તેનો આભારી બની ગયો અને મન અંદર કરાતી સ્નેહ–તેલ–ભેળાતી ભરાયું હોય તેમ નિદ્રાવશ થવું લાગતાં મનની વાણી–મનસ્વી પતિવ્રતાની પવિત્ર પાવક અને શાંત ગોદમાં મસ્તક મૂકી ઉંઘી ગયો. ઉંઘમાં માત્ર તેનેજ જોઇ રહ્યો. એના એક સ્વપ્નમાં તો "હૃદય-મન્દિર" નામના વિશાળ મન્દિરમાં સિંહાસનપર સૌભાગ્યદેવી બેઠેલી, તેના મુખ આગળથી ચંદ્રમાના જેવા કોમળ કિરણ છૂટતાં હતાં, બુદ્ધિધન પોતે પોતાને કૃતાર્થ અને ભાગ્યશાળી માનતો દેવીને ચરણે ચામર ઢાળતો હતો, ઘડીક તેનો છડીદાર થતો હતો, આજે ઘડીકમાં –

ન્દિરના દ્વાર આગળ કલબલાટ મચાવી મૂકી પચાશેક રાજબાઓ આવી ઉભી રહેતી તેને આઘેથી કાઢી મૂકતો હતો. "ઉભો રહેજે, શઠ !" કરી તેને હસવામાં મન્દ પ્રહારે ધોલ મારતી હોય તેમ દેવીનો કોમળ હાથ ઉંઘમાં બુદ્ધિધનના લમણા ઉપર રહ્યો હતો અને તેના રમણીય બિંબાધર નિદ્રામાં મલકાતા હતા.

બીજે દિવસે બુદ્ધિધન રીતસર કામકાજમાં ગુંથાયો પણ સંધ્યાકાળ પડી અને ભૂપસિંહને ઘેર જવાનો સમય થયો એટલે રાજબા સાંભરી, મન ઉત્સુક થયું, પ્રથમ દિવસનો ઠરાવ ભૂલી ગયો અને કપડાં પ્હેરી બ્હાર જવાનો વિચાર કરેછે એટલામાં સૌભાગ્યદેવી કાંઇક પૂછવા આવી. તેને જોતાંજ પવિત્ર વિચાર પાછા ઉત્પન્ન થયા અને આટલા સરખા બનાવથી એનું પત્નીવ્રત સદાકાળ અમર રહેવા બચ્યું ! 'હટ ! હું કાંઇ નથી જતો રાજબાને ઘેર!' કરી તે બીજે રસ્તે બીજે કામે ગયો અને તે સમયથી એ વિચાર-રાહુ એના મન આગળ કદી પોતાની મેળે પાછો આવ્યો નહીં. પરંતુ રાજબા સ્ત્રીબુદ્ધિવાળી હતી. તેનું મન આગ્રહી હતું અને તેમાં પકડાયલી વાત ત્યાંથી ખસતી ન હતી. રજપૂતાણીમાં હિમ્મત પણ જબરી હતી. વચન આપવા છતાં બુદ્ધિધન આવ્યો નહીં. આજ રોકાઇ ગયો હશે-કાલે આવશે. કાલ થઇ, ન આવ્યો. પરમ દિવસ થયો અને ન આવ્યો: એમ સાત આઠ દિવસ થયા. અંતે એક દિવસે ભૂપસિંહ ઘરમાંથી રમાબાઇને ઘેર ચાલ્યો એટલે રાજબા પણ તેની પાછળ જોતી જોતી ઈર્ષ્યા ભરી જવા વિચાર કરી વિહ્વળ બની ઉઠી પુરુષનો વેશ લીધો. કેડે હથીઆર બાંધી લીધાં અને બુદ્ધિધનના ઘર આગળ રાતના આઠ વાગે આવી ઉભી અને સંદેશો ક્‌હાવ્યો કે "ભૂપસિંહના દોસ્ત રાજસિંહ તમને મળવા આવ્યાછે—કાંઇ એકાંત કરવાની છે." બુદ્ધિધન આ નવીન નામ સાંભળી ચમક્યો-ઉભો થયો અને એકલો આગળ આવી "આવો, આવો, રાજસિંહ" કરી તેને પોતાના દીવાનખાનામાં લઇ ગયો. તેનું મ્હોડું અને પોશાક ન્યાળતાં ન્યાળતાં-ઘણાક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યો અને અદ્‌ભુત આશ્ચર્યમાં મગ્ન થતો બોલ્યો:

"આ શું ? તમે-અત્યારે-આમ ક્યાંથી ?"

"બુદ્ધિધન ! તમે સારું ન કર્યું. ભૂપસિંહને તો સદાશિવપંતને "ઘેરથી મદદ મળવા માંડી અને મને વચન આપ્યા છતાં તમે મદદ "ન આપી-એ શું મ્હારા તમારા સ્નેહ—" એમ ક્‌હેતાં ક્‌હેતાં રાજબા અટકી પડી-પુરુષનો ચાળો કરી અક્કડ અને ટટાર થઇ હાથ જમૈયા

પર મૂકવા ગઇ પણ તે સ્ત્રીને પેઠે કેડે અર્ધ ચંદ્ર કરી મૂક્યો. છાતી ક્‌હાડવા ગઇ, પણ અણધાર્યો દેખાવ દીધો અને છેતરાઇ. વળી આંખ ઢાંકી ન રહી.

"રાજસિંહ! હું તમારે વાસ્તે દીલગીર છું. ભૂપસિંહને લીધે "મ્હારો તમારો સંબંધ છે અને ભૂપસિંહને અળગા રાખી તમારીસાથે "સ્વતંત્ર સંબંધ બાંધવાથી તમારા કે મ્હારા હકમાં સારૂં નથી. તમે "ભૂપસિંહને પાછા હાથમાં લ્યો અને હું તમો બન્ને દોસ્તોને આધીન "છું. ભૂપસિંહ તમને જાતેજ મદદ આપે તે વધારે સારૂં છે." ઘ-ણીક હિમ્મત આણી બેશરમ જેવો દેખાઇ બુદ્ધિધન બોલ્યો.

"અને તમારો કોલ! તમારો બોલ! તમારૂં વચન!"

"હું બહુ દીલગીર છું. ભૂલમાં બોલેલું પળતું નથી. વધારે મ્હોટા કોલને લીધે આ બોલ તોડવો પડેછે."

"પણ કાંઇ મ્હારો વિચાર કર્યો?"

"તમારો પણ સારોજ વિચાર કર્યો છે."

"તમે નક્કી ક્‌હોછો? સરત રાખજો."

"હા. નક્કી."

"ફરી વિચાર કરો."

"પૂરો વિચાર કર્યોછે. રામ રામ": કરી ગભરાયલો બુદ્ધિધન ઉઠવા લાગ્યો.

"હવે જાણ્યો જાણ્યો તમારો વિચાર"—કરી રાજબાએ, બુદ્ધિ-ધનનો હાથ ઝાલી એક ઉંચો તકિયો પડ્યો હતો તેપર બેસાડ્યો અને તેના શરીર સરસી જઇને શરીર ચાંપતી ઉભી. કોણ જાણે ક્યાંથી તે-નામાં આ હિમ્મત આવી. રજપૂતાણી! ગજબ કર્યો! બેસતો બેસતો, હાથ લેઇ લેતો, શરીર સંકોચતો બુદ્ધિધન બોલ્યો: "રાજ—હવે બસ થયું. મને ભૂપસિંહ મારફત બોલાવજો. હું આવીશ."

"એની બ્હીક લાગેછે?" કહી રજપૂતાણીએ ભ્રૂકુટિ ચડાવી અને તિરસ્કાર ભર્યું હાસ્ય કરવા લાગી અને નીચી નમી, બેઠેલા ઉઠતા બુદ્ધિ-ધનના ખભાઉપર હાથ અને હડપચી મૂકતી અડોઅડ ઉભી.

"બ્હીક ઇશ્વરની! બીજા કોઇની મને બ્હીક નથી."

નહી ચાલે જાણી રજપૂતાણી ડોળા ફેરવતી ઉઠી.

"ઠીક છે. ઈશ્વરની બ્હીક રાખો. ભૂપસિંહના બોલાવ્યા આવજો. પણ "કોલ પળાતું ત્યારે હું રજપૂતા—ખરો. વારૂં જાઉંછું." એમ કહી

હાથ તરછોડી, પોતાને શરીરે બુદ્ધિધનના શરીરને ધક્કો મારી રૂઆબ-બંધ રજપૂતાણી ચાલી ગઇ.

સહજ વિચાર અને આશ્ચર્યમાં પડી બુદ્ધિધને આ સ્વપ્ન સ્મરણ-માંથી હાંકી મૂક્યું અને કામે લાગ્યો—જાણે કે કાંઇ બન્યુંજ ન હોય! ભૂપસિંહને ઘેર જવું તરત તો એકદમ બંધ કરી દીધું. છેક સુવર્ણપુર-સુધી કર્ણોપકર્ણ આ ન્હાની સરખી વાત ઉડી. જગત માનવા લાગ્યું કે કાંઇક કારણથી ભૂપસિંહ અને બુદ્ધિધનની મિત્રતા તુટી, અને કારણ વિશે ગપદેવીએ શેષનાગ જેવા લોકની જીભો ઉપર હજારો ખુલાસા મૂક્યા. બન્ને મિત્રો રસ્તામાં મળતા તો માત્ર લટક સલામ થતી.

ભૂપસિંહ અને સદાશિવ બેને જૂદા શી રીતે પાડવા અને ગરા-સિયાને ગરજીસો શી રીતે કરવો તે હવે બુદ્ધિધનનું ગુરુકાર્ય થઇ પડ્યું: એ બેનો સંબંધ કરવામાં પોતે ભૂલ કરી એવું સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યું. અને હવેથી કોઇનોપણ વિશ્વાસ ન રાખવો, કોઇને પણ સારો ન ગણવો, અને પોતાનું તંત્ર કોઇના હાથમાં જવા ન દેવું એવો મ્હોટો ઉપદેશ આ-ટલી ન્હાની બાબતમાંથી લીધો. ગરાસિયાને પોતાના કાર્યનું સાધન બ-નાવવા હાથમાં લેવાની જરૂર લાગી પરંતુ તેને પણ પોતાનો ન ગણવો એવો નિર્ણય કર્યો. તેમજ એ પણ શિખામણ મળી કે ભૂપસિંહને ખોટે રસ્તે ન પાડવો, કારણ ખોટે રસ્તે પડનાર માણસ પાડનારની પણ લગા-મમાં આગળ જતાં રહી શકતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ થયું. કદાચિત્ લગામમાં રહે પણ તેમ કરવાને પોતાને નીચે રસ્તે જવું પડે એ પણ ખરાબ વાત. જો બુદ્ધિધન રાજખાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હત તો ભૂપસિંહને આંગળીના ટેરવાપર રમાડી શકત, પરંતુ તે વિચાર શુદ્ધ અંતઃકરણમાંથી પારાની પેઠે સરી જતો.

એક દિવસ બુદ્ધિધન સાહેબની કચેરીમાં ચાલ્યો જાયછે ત્યાં પો-તાનાથી આગળ ભૂપસિંહને જતો દીઠો. રસ્તામાં સદાશિવનું ઘર આવ્યું. મેડિયે બારીપર રૂપાબાઇ ઉભી હતી. નીચે આવી તેણે બારણું ઉ-ઘાડ્યું, ભૂપસિંહ અંદર ગયો, બારણું બંધ થયું, અને બુદ્ધિધન તેની આ દશા જોઇ નિઃશ્વાસ નાંખી ચાલતો થયો. કચેરીમાં જઇ પોતે બેઠો તો ખરો પણ મન ચંચળ થયું હતું. એટલામાં સાહેબે બૂમ પાડી— "બુદ્ધિધન!" એકદમ ઉઠી બુદ્ધિધન ત્યાં ગયો.

સાહેબ એક ટેબલ પાસે ખુરસીપર પીઝું મ્હોંમાં ઘાલી બેઠા હતા અને એક દફતર લેઇ સામે બીજી ખુરસીપર સદાશિવ બેઠો હતો.

મ્હોંમાંથી પીછું કાઢી સાહેબ બોલ્યા: "બુદ્ધિધન, તમને ખબર
છે કે સુવર્ણપુરના ગરાસિયાનો જવાબ રાણાએ કિયા વરસમાં આપ્યો?"

બુદ્ધિધન વિચારમાં પડી બોલ્યો. "પંત, બેચાર દિવસ ઉપર
"જે દફ્તર તપાસ સારૂ આપ ઘેર લેઇ ગયા છો તેમાં એ જવાબ હશે
"ને તેમાં તારીખ હશે."

સાહેબ: "જાઓ, માણસ મોકલી મંગાવો."

પંત તાબેદારીથી–નરમાશથી બોલ્યો: "સાહેબ, આજ હું આ-
ફીસમાં જોઉં છું, ત્યાં નહીં હોય તો કાલ ઘેર જોઈ આવીશ."

સાહેબ: "નહીં, નહીં, અત્યારેજ માણસ મોકલો કે તમે જાઓ."

પંત: "બુદ્ધિધન, મ્હેરબાની કરી કોઇને મ્હારે ત્યાં મોકલશો?"

બુદ્ધિધનને લાગ મળ્યો. નરભેરામ કરી એક ખંધો, મશ્કરો, અ-
ટક્ચાળો, અદેખો, બહુબોલો, કોઇની શરમ ન રાખે એવો કારકુન
હતો. રમાબાઇને સ્વતંત્રતા આપવા સારૂ પંતની પૂઠ પાછળ તે ટોળ
કરતો, દક્ષિણીઓને ધિક્કારતો, અને પંતની કડવી મશ્કરીઓ કરતો.
તે પોતાના બીજા કામમાં બહુ લાગતો એટલે પંત આ સઘળું માફ
કરતો અને તેને પોતાનો ગણતો. બુદ્ધિધને દસ્તાવેજ ખોળવા તથા
લાવવા નરભેરામને શોધી કહાડી મોકલ્યો. નરભેરામ જઇ જુવે છે તો
પંતનાં બારણાં બંધ. કોઇને બોલાવવાને બદલે ઉલાળાકુંચીના કાણામાં-
થી નીચો પડી જોવા લાગ્યો તો ભૂપસિંહને અંદર દીઠો. કોઇને ખબર
કર્યા કે બોલાવ્યા વિના એકદમ પાછો ફર્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં ગમત
પામી સમાચાર કહ્યા, એણે પંતને કહેવા કહ્યું, અને પંત સાહેબનાથી
જૂદી ઓરડીમાં ગયો હતો ત્યાં જઇ નરભેરામ ઉભો રહ્યો અને મ્હોંપર
શોક આણી–ગુસ્સો આણી મનમાં આનંદ પામી જાણે કે જીભ ઉપડતી
ન હોય તેમ ડોળ કર્યું. આખરે સઉ સમાચાર કહ્યા. સદાશિવનો ચ્હેરો
બદલાઇ ગયો, માથું ફરી ગયું, અને નરભેરામની સલાહ માગી. નર-
ભેરામ કહે 'બુદ્ધિધનને પૂછો તો સારૂં.' એ ઉપાય સુઝાડશે. મને તો
લાગે છે કે આ લુચ્ચા ભૂપસિંહની ફજેતી કરવી ને મારવો." મનમાં જા-
ણ્યું કે 'ઠીક લાગમાં આવ્યો છે–ભૂપસિંહ તો મરદ છે. બચ્ચા, ફજેતી
તો ત્હારી બાયડીની થશે ને સાથે ત્હારી!" ગભરાયલા સદાશિવને બુ-
દ્ધિધને ગંભીર, ચિંતાવાળું, અને અજાણ્યું મ્હોં રાખી શિખામણ આપી
કે દસ્તાવેજ જડતો નથી માટે જાતે શોધવાની પરવાનગી લેઇ ઘેર ચાલો."
ત્રણે જણ ચાલ્યા. ગરાસિયાનું કામ અને મારામારી થાય કરી એક બે
સીપાઇયોને પણ સાથે લીધા. બારણાના કાણાંમાંથી જુવે છે તો ભૂપ-

સિહ દાદરે ચઢતો જણાયો. કાણામાં જુવે છે એટલામાં વાંકા વળેલા **નરભેરામે** હાથ પાછળ રાખી નિશાની કરી રસ્તે જનાર-આવનારને પણ ઉભા રાખ્યા. **નરભેરામની** સૂચનાથી પાડોશીનું ઘર ઉઘડાવી વંડેથી સઉ ચઢી ઉતર્યા અને **ભૂપસિંહ** તથા **રમાબાઇ** બેઠાં હતાં તે મેડીની જોડની મેડીમાં સઉ ભરાયા અને પાટિયાં ભરી દીધેલાં હતાં તેનાં વચાળાંમાંથી ત્રણે જણ જાતે અને સીપાઇઓ નજર કરવા લાગ્યા. **સદાશિવની** આંખ ફરી ગઇ-લાલચોળ થઇ, તેના હોઠ ધ્રુજવા તથા ફરફડવા લાગ્યા અને ગાંડા જેવો દેખાયો. "મારૂં કે મરૂં" એ એનો નિશ્ચય થયો તે એણે જણાવ્યો. **નરભેરામ** પાછળ ઉભો ઉભો કાખલિયો કુટવા મંડી ગયો અને **બુદ્ધિધનના** કાનમાં કહે "હાશ! ઠીક **સ્વતંત્રતા** લેવાય છે. મ-ઙમ સાહેબ સાહેબને લાયક છે."

બારીબ્હાર લોકો વધારે ભરાયા અને શોરબકોર થયો. **રમાબા-ઇનું** ધ્યાન ખેંચાયું અને તેણે **ભૂપસિંહને** ખબર કરી. ગરાસિયો ચમકયો, રાતો પીળો થઇ ગયો, મુછપર હાથ નાંખ્યો અને લોક ઉપર આવેછે એમ સમજી એક હાથે **રમાબાઇને** બગલમાં ઘાલી બીજે હાથે તરવાર મ્યાનમાંથી અર્ધી બ્હાર કાઢી અને બોલી ઉઠયો "લુંડિયાં, કયા કરને વાલી હેં-આ **સદાશિવ** જાતે આવે કની તો એને તો ખીસામાં ઘાલું અને તને મ્હારા ઘરમાં **રાજબાની** સાથે રાખું. મ્હારી તરવાર અચળ છે!" **સદાશિવ** ભયભીત થઇ ગયો, ક્રોધ ઉતરી ગયો, **બુદ્ધિધનના** હાથ વચ્ચે દયામણે મ્હોયે પડી ગયો, અને **બુદ્ધિધનને** તેની ખરેખરી દયા આવી.

"**સદાશિવ**! તમે આને નહીં પ્હોચો. અત્યારે દીઠું ન દીઠું કરો. "ગમે તો ગરાસિયો મારશે કે ગમે તો બાયડી ઝેર દેશે. ચાલો, લોકોને "કહિયે કે કંઇ નથી એટલે વેરાઇ જાય અને ફજેતી બંધ થાય. સાહે-"બની પાસેથી બેચાર માસની રજા લેઇ દેશ જાઓ. દસ્તાવેજ ન જડયો "કહિશું. દેશ જઇ **રમાબાઇને** ગમે તે કરજો. જીવ જોખમમાં ન નાંખો." સઉ ગયા, લોકો 'હો! હો!' કરતા વેરાયા. કેમ વેરાય છે તે અધ-ઉ-ઘાડી બારી કરી **રમાબાઇએ** જોયું, અને સઉની વચ્ચે પાઘડી ઉપરથી **સદાશિવને** ઓળખ્યો. સઉ ગયા પછી **ભૂપસિંહ** છાનોમાનો ઘેર ગયો અને **રાજબા** તો જાણે પોતાનીજ હોય તેમ તેના ઉપર રોજની પેઠે અમલ ચલાવવા લાગ્યો, પણ **રાજબાએ** તો રૂસણું લીધું. **રમાબાઇની** ફજેતી કોઇ માણસે **રાજબાને** કરી હતી અને તેણે ઠરાવ કર્યો કે હવે ઝગડો મચાવી **બુદ્ધિધનને** ઘેર બોલાવવો.

"ટૈકરીળાં! હુક્કો ભરો."

"અમારૂં કામ તો એજ છેસ્તો. બીજાં કામમાં બીજાં"–કરી રાજબા રોઇ પડી અને બોર બોર જેવાં આંસુ આણ્યાં.

"આ શું?"

"નહીં જાણતા હો! બુદ્ધિધન જેવા સારા દોસ્તની સોબત છોડી; ગરાસ પાછો મેળવવાનું તો મનમાંજ શાનું હોય! સદાશિવ જેવા લુચ્ચાંની સોબત શોધી અને—

"અને શું?"

"શું તે એ કે હવે તમારે મ્હારૂં કામ રહ્યું નથી, હાસ્તો, દક્ષણી જેવાં રૂપાળાં અમે તે ક્યાંથી હઇએ?"

એકપાસ આ સંવાદ શરૂ થયો. બીજીપાસ સદાશિવે રજા માગી. તરત તેનું કામ ઉપાડી લે એવું કોઇ આશીસમાં ન હોવાથી સાહેબે રજા આપવા આનાકાની કરી. સદાશિવને મન હવે બુદ્ધિધન તેનો પોતાનો થયો હતો એટલે તેને વિનંતિ કરી અને બુદ્ધિધનને ઉપકાર કરતો હોય તેમ તે કબુલ કરી તેની અવેજીમાં કામ કરવા સ્વીકાર્યું. સાહેબે પણ તે ગોઠવણ પસંદ કરી. બુદ્ધિધનને ધાર્યો અર્થ સાધવામાં એક પગથિયું ચઢવા મળ્યું.

ભૂપસિંહ હવે એકલો પડ્યો. રમાબાઇ ગઇ. રાજબા બમણું જોર કરી ચાલવા લાગી. રમાબાઇમાં અને સદાશિવમાં ભૂપસિંહનો પઇસો તણાઇ ગયો હતો અને ગરાસ સાંભરવા લાગ્યો. ગરાસ સાંભર્યો એટલે બુદ્ધિધન પણ પાછો સાંભર્યો અને તેની ગરજ પાછી પડી; પણ ટેક છોડી ને ગરજ બતાવવી તે મરવા જેવું હતું. પણ રાજબાને રઢ લાગી. તેણે ધણીને મોસાળ સમાચાર મોકલ્યા. મામાએ કહાવ્યું કે "બુદ્ધિધનને શોધો: એ હવે શિરસ્તેદાર થયો છે. આમ બાયલા થઇ બેસી રહો છો અને કુછંદે પડો છો તે ઠીક નહીં." ઘરમાં વધારે વખત રહેવાનું થયું અને રાજબાએ પણ પોતાની વાત છોડી નહીં અને કહ્યું કે, "બુદ્ધિધન સાથે ટેક હોય નહીં; તે આપણા હિતેચ્છુ છે. તમારી ક્યાલને લીધે તેણે તમને છોડ્યા છે. તમે સુધર્યા જાણી તે રાજી થશે. હવે તે પદવી ઉપર છે અને તમને કામપણ લાગશે." આખરે ગરાસિયણે જય મેળવ્યો અને એનાથી કાયર થઇ ગરાસિયો ઉદાસી બની બુદ્ધિધન પાસે પાછો જવા આવવા લાગ્યો. એવામાં કાંઇક રોગથી રાજબા અચિન્તી એકાએક ગુજરી ગઇ, એટલે બુદ્ધિધન પણ ભૂપસિંહને ઘેર નિર્ભય બની જવા લાગ્યો, તેને પઇસે ટકે મદદ કરવા માંડી, બન્નેનો સંબંધ પાછો થયો, અને બુદ્ધિધનમાં આવેલી સાવચેતીથી એ વાત ઉઘાડી પડવા ન પામી.

આ સમયે લીલાપુર આવ્યે બુદ્ધિધનને પાંચેક વરસ થઇ ગયાં હતાં. સૌભાગ્યદેવીને વર્ષ દિવસની એક દીકરી થઇ હતી. પડોશમાં એક બંગાળી બાબુ મુસાફરીએ આવેલો રહેતો હતો તેની વહુનું નામ સઉને નવું નવું લાગતું હતું અને ગમી ગયું હતું એટલે તે ઉપરથી ડોસીએ દીકરીનું નામ અલકકિશોરી રાખ્યું. વળી થોડાક દિવસ થયાં એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો. તેની રાશિ પપ્પા ઉપર હતી. એટલે બાપના નામ સાથે મળતું આણવાને પ્રમાદધન નામ રાખ્યું. છોકરો ન્હાનપણમાં માતુઃશ્રીના ખોળામાં હાલવા ચાલવા વગર ઘેનમાં પડી રહેતો એટલે પ્રમાદધન નામ બાપને પણ ગમી ગયું. આ સર્વ વર્તમાન પછી બુદ્ધિધનને શિરસ્તેદારની જગા મળી જોઇ માને સંતોષ થયો અને પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી ડોસી પુત્ર પૌત્ર અને વહુની નજર આગળ ગુજરી ગઇ અને ગુજરતાં પ્હેલાં દીકરાયે હવે કારભારની બાબતમાં જીવ ઉંચો ન રાખવા માને કહ્યું કે તેનો જીવ ગતે જાય.

દીકરા વહુને માતુઃશ્રી ગયા પછી ઘર સુનું લાગવા માંડયું અને બન્નેને ઘણું દુઃખ થયું. પણ દીકરાને કચેરીના કામમાં અને વહુને છોકર છૈયાંની જંજાળમાં સઉ ભૂલી જવું પડયું. ચકોર, બુદ્ધિશાળી, અને ડાહ્યાં માતુઃશ્રી વગર છોકરાં બરોબર ઉછરવાનાં નથી એ વિચાર બુદ્ધિધનના મનમાં ઘણી વાર ઉઠતો. પોતાને એ બાબતમાં કાંઇ કરવા નવરાશ ન હતી, અને સૌભાગ્યદેવી પતિવ્રતા અને હેતાળ હતી પરંતુ સંસારવ્યવહારમાં તેની બુદ્ધિ ઝાઝી ચાલતી નહીં અને ડોશી હતાં ત્યાં સુધી કાંઇ ચિંતા માથે પડી ન હતી. ડોશી પાસે ઘરકામમાં માહેર થઇ હતી પરંતુ છોકરાં કેમ ઉછેરવાં તે શીખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો અને પોતાને ઉછેરી તે સરત રાખવા જેટલી બુદ્ધિ ન્હોતી તો પોતાની મેળે ચલવવા જેવી બુદ્ધિ તો ક્યાંથી હોય? તે બિચારી સાદી, ભોળી, સારા વિચારની, સાધારણ સમજવાળી, અને જગતને સાસુ ને વરના જેવાં સારાં માણસોથી ભરેલું માનનારી હતી. પતિવ્રતાપણું તેને સ્વાભાવિક થઇ ગયું હતું અને જગતની ગાંડી પોતાની મેળેજ ચાલી જાયછે તેને ધકેલવાની જરૂર કદાપિ પણ પડતી હશે એવું તેને ભાન પણ ન હતું. આવી સ્ત્રીથી બુદ્ધિધન પોતાને સુખી માનતો. શિરસ્તેદારની જગા અને આવો નિષ્કંટક સંસાર એ બે જેટલા દિવસ નભ્યાં ત્યાં સુધીના જેવા દિવસ બુદ્ધિધનના આખા જીવતરમાં પ્હેલાં કદી જોવામાં આવ્યા ન હતા. કચેરીમાંથી આવ્યા પછી વહુની પાસે બેસી છોકરાંને રમાડતાં રમાડતાં, રાત્રે ઉંઘેલાં છોકરાંનાં મ્હોં ન્યાળી ન્યાળી દેવીસાથે આ-

નંદ ભોગવતાં, સવારે પવનની મીઠી લ્હેર બારીમાં આવતી હોય તે વખતે તેના ગાલઉપર કોમલ હાથ મૂકી દેવી જગાડે અને છોકરાંને હળવે રહી જાગે નહીં એમ આઘાં ખસેડી ઉઠતાં ઉઠતાં—આવા રમણીય દિવસો ફરી આવવાના નથી એ વિચાર ઘણી વાર બુદ્ધિધનને થતો અને તે વિચારના આનંદનો ઉભરો સૌભાગ્યદેવીને અથવા છોકરાંને આલિંગન દેઇ કાઢતો.

સદાશિવપંત રજા ઉપર ગયો અને પોતાના દેશમાં એક સારી નોકરી શોધી ક્હાડી. બસ્કિન્ સાહેબે સારૂં સર્ટીફિકેટ મોકલ્યું, અને બુદ્ધિધનને કાયમ કર્યો. રજવાડાઓમાં એનું માન વધ્યું. ભૂપસિંહનો અને એનો સંબંધ તુટયો હતો એટલે સુવર્ણપુરમાં પણ આ નિમણુક પસંદ કરવામાં આવી અને ત્યાંના મંડળસાથે બુદ્ધિધને સંબંધ વધારવા માંડયો. પ્રસંગે પ્રસંગે નવા શિરસ્તેદારે સુવર્ણપુર જવા માંડયું અને કારભારી મંડળ તરફથી માન અને પઇસા મળવા માંડયાં. દુષ્ટરાય તેની ખુશામતમાં અગ્રેસર થયો અને જડસિંહના દરબારમાં શઠરાયની જોડની જગા ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતો. પ્રસંગે પ્રસંગે સઉની પાસે બુદ્ધિધન પઇસા કઢાવતો અને આ દુષ્ટ લોકોસાથે આવો વ્યવહાર રાખવામાં તેને કાંઇ અણઘટતું ન લાગતું. વળી આ સઉનો લાભ લેઇ સુવર્ણપુરના રાજમેહેલની ખટપટો જાણી લેવાય એવા સંબંધ બાંધવા માંડ્યા અને તે કાર્યમાં શઠરાય પાસેથી મળતા દ્રવ્યનો ઉદાર હાથે ઉપયોગ કરતો. હજુસુધી શઠરાયનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર થયો ન હતો.

જડસિંહને એક ખોટો દીકરો પર્વતસિંહ નામનો હતો. શઠરાય તેને તેનાં ખરાં માબાપ બતાવી કાઢી મુકાવવાની ધમકી આપી કબજામાં રાખવાનું કરતો તેથી તે કંટાળેલો હતો. શઠરાયના પ્હેલાંના કારભારીનો દીકરો ગરબડદાસ નામનો આજ વહિવટદાર હતો અને તેણે પર્વતસિંહને સાધ્યો હતો. ગરબડદાસ ઘડિયે ઘડિયે લોકોપાસે શઠરાય સામે સરકારમાં અરજીઓ કરાવતો અને રાજમ્હેલમાં રાણિયો અને ગોલાઓ પાસે કંઇ કંઇ ખટપટો ઉભી કરાવતો. આ લોકોયે પણ બુદ્ધિધનને સાધવા માંડયો. ભૂપસિંહને ગાદિયે બેસવામાં આ ખોટા પર્વતસિંહની આડખીલ હતી. બુદ્ધિધને પોતાની પાસે આવતી ખટપટનો ભેદ શઠરાયને તેનો પોતાનો થઇ જણવ્યો અને ત્યારપછી શઠરાયને બુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ વ્હેટયો; પોતાની ખાનગી બાબતોમાં તેની કંઇક સલાહ લેવા લાગ્યો, અને કામનો માણસ ગણી દરબારમાંથી પઇસા ખવડાવવા લાગ્યો. શઠરાયે આખરે પર્વતસિંહનું કાટલું કરાવ્યું

અને ગરબડદાસને બરતરફ કર્યો. ગરબડદાસ બુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ રાખતો, કારણ પોતાનો ભેદ એનાથી ફુટ્યો હશે તેની એને ખબર ન હતી. હવેથી ગરબડદાસ પોતાની વાતો તથા શઠરાયની વાતોની બાતમી બુદ્ધિધન પાસે મૂકતો. શઠરાય એમ સમજતો કે બુદ્ધિધન મ્હારૂં માણસ છે અને ગરબડદાસ સાથે માત્ર ઠગાઇનો સંબંધ રાખેછે. બુદ્ધિધન આ બન્ને લુચ્ચાઓને ઠગવામાં પાપ ન ગણતો અને પોતાનું છેવટ કાર્ય વ્યાજબી હતું એટલે शठं प्रति शाठ्यं कुर्यात् એ ધોરણને અનુસરતો.

હવે પર્વતસિંહ ગયો એટલે જડસિંહને બીજો કુંવર ઉભો કરી આપવાની જરૂર કારભારી મંડળને લાગી. માત્રાઓ, ધાતુઓ અને રસાયણો ખાઇ ખાઇ અતિભોગ કરી કરી જડસિંહે પુરુષત્વ હીન કરી દીધું હતું અને રાણિયો યથેચ્છ વર્ત્તતી હતી. કોઇ પણ રાણીને ખરો પુત્ર થાય તો તે રાણીનું તેમજ તેના યારનું જોર વધે અને પોતાનું જોર કમી થાય એ શઠરાયને અનિષ્ટ હતું, અને પોતાના કબજામાં રહે એવો ખોટો પુત્ર ઉભો કરવા તેણે યુક્તિયો કરવા માંડી. આ વાત બુદ્ધિધનને કાને આવી હતી પરંતુ કારભારિયોની મારફત આવી ન હતી. ભૂપસિંહ સાથે ઉઘાડો સંબંધ પોતે રાખી શકે એમ ન હતું તેમ એ માણસ બીજાના હાથમાં જાય એ સારૂં નહીં એ અનુભવે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. કારભારી મંડળથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું પણ વિરોધ કરવાના સાધનની આવશ્યકતા હતી. ગરબડદાસ કાંઇ કામ પ્રસંગે લીલાપુર આવ્યો ત્યારે બુદ્ધિધનને મળ્યો અને બે જણ ભૂપસિંહને મળ્યા. રાણીની ઇચ્છા શિવાય ખોટો પુત્ર થાય નહીં માટે તે કાર્યમાં પટરાણીને સામીલ કરવા યુક્તિયો ચાલતી હતી તે ગરબડદાસે કહ્યું. પર્વતસિંહ ગયો એટલે ભવિષ્યનો લોભ કરી સુવર્ણપુર ખાતે ભૂપસિંહના ગુપ્ત દૂતનું કામ કરવા ગરબડદાસે માથે લીધું અને ભૂપસિંહને હાથમાં લેઇ શકે નહીં એમ છેટે રહી તેનું કામ કરનાર માણસ મળ્યું જોઇ બુદ્ધિધનની ઇચ્છા સફળ થઇ. ગરબડદાસને સલાહ પૂછવાનું ઠેકાણું બુદ્ધિધન થયું.

જડસિંહની પટરાણી ઉંચાકુળની હતી અને કારભારિયોની ખટપટ પસંદ કરતી ન હતી. પરંતુ આખરે તે લોભમાં લેવાઇ અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે તેને દિવસ છે. ભૂપસિંહ અને ગરબડદાસ ઉપરા ઉપરી સાહેબપાસે અરજિયો કરવા લાગ્યા કે સીમંત ખોટું છે, પણ કારભારિયો મુછે તાલ દેઇ ફરતા પરંતુ મનમાં ડરતા. એક પ્રસંગે શઠરાય લીલાપુર આવ્યો અને બુદ્ધિધનની પરીક્ષા કરવા વાત કહાડી, અને ગરબડદાસની અરજીઓ બાબત ફરિયાદ કરી. બુદ્ધિધન કહે, "જખ મારેછેઃ એમ તો

હાથી પછવાડે કુતરાં ઘણાં ભસે. આ તો ઠીક છે કે આપણી વાત સાચી છે, પણ કોઇ વખત એવોઓ હોય કે આપણે એમ કરવુંએ પડે. આપણે પણ આપણો સ્વાર્થ છે." આટલી વાતથી કોંઇ શઠરાયે ભેદ આપ્યો નહીં અને બુદ્ધિધનના બોલ્યામાં તેને કાંઇક વ્હેમ પડ્યો પણ તે જતો રહ્યો.

ભૂપસિંહનો ગરાસ હજીસુધી દરબાર પાસે હતો. ભૂપસિંહ અને એનાં ભાઇ બ્હેનનાં લગ્ન, તેમના માબાપના ક્રિયાખરચ ઇત્યાદિમાં ઘણું ખરચ કરવું પડ્યું છે, દુકાળ ગયા, અને એવાં એવાં નિમિત્ત કહાડી જરાસિંહનો કારભારી ભૂપસિંહ પાસે દરબારનું લ્હેણું કાઢતો હતો અને તે વસુલ કરવાને નિમિત્તે પોતાનો વહિવટ લંબાવતો હતો. બુદ્ધિધને ચાલતા અરસામાં ભૂપસિંહ પાસે આ વહિવટ પાછો લેવા બસ્કિન્ સાહેબને અરજી કરાવી. બુદ્ધિધને તે અરજી શઠરાયને દેખાડી. હા ના કરતાં સુવર્ણપુરના દરબારમાંથી બુદ્ધિધનને પચાસ હજાર રૂપીઆ મળ્યાં અને ભૂપસિંહને ગરાસ ન મળવા દેવાનું તેણે માથે લીધું. વાતમાં વાત કરતાં અને પોતાનો ભરોંસો ઉપજ્યો હતો તેથી કારભારિયોએ ક્રિયા ક્રિયા ચોપડા કેવી કેવી રીતે જૂદા રાખ્યા હતા અને હિસાબ કેવી રીતે જુઠો રાખ્યો હતો તે સમજવાની તક મળી અને તે તકનો ઉપયોગ કર્યો. સાહેબને અષ્ટપષ્ટ સમજાવ્યો, હિસાબમાં કુડાળાં વાળ્યાં, અને બીજાં પાંચ વરસ સુધી ગરાસ દરબારના હાથમાં રહે એવો ફેંસલો થયો. પચાશે હજાર ભૂપસિંહને ગાદી મેળવવામાં વાપરવાના હતા તે એને ખબર હતી એટલે એ લોકમાં બડબડ્યો પણ મનમાં સંતોષ પામ્યો.

ભૂપસિંહ અને બુદ્ધિધનને કાંઇ સગપણ નથી અને બુદ્ધિધન પઇસાથી જીતાય એવો છે એવું હવે શઠરાયને સ્પષ્ટ લાગ્યું. અને તેને હઇએ નિરાંત વળી. હવે તો સુવર્ણપુર આવે ત્યારે શિરસ્તેદારને આગ્રહ કરી કારભારી એક બે વાર પોતાને ઘેર જમાડે અને તેની સાથે ગપાટા હાંકે અને બીજાં માણસો પણ શિરસ્તેદાર સાથે હળી ગયાં. હળવે હળવે કારભારીના ઘરનાં સઉ માણસો અને તેમની ઘણીક વાતો બુદ્ધિધન જાણી ગયો. નરભેરામ પણ તેની સાથે આવતો અને એ ઘરનાં છિદ્ર શોધી કહાડી, જાણી, આનંદ પામતો.

દુષ્ટરાયની બ્હેન ખલકનંદા હતી અને વહુ રૂપાળી હતી. ખલકનંદા સાસરે જાય ત્યારે એક જમાલખાન નામનો સિપાઇ ફાનસ લેઇ તેને મૂકવા જતો. જમાલખાન ગાતો તથા ચિત્ર કાઢતો અને વાળ બાળની ટાપટીપ કરતો. સાસરે જતાં જતાં ખલકનંદા કોઇક વખત જમાલખા-

નને ઘેર પણ જાય અને ઘડી બે ઘડી ફસાવે. કોઇ વખત મરદનો લે-બાસ પ્હેરી જમાલખાનને હાથે વળગી ગેલ કરતી કરતી રાત્રે ફરવા પણ જાય. રૂપાળી વહુને જૂદો રસ્તો સૂઝ્યો હતો. દુષ્ટરાય ફોજદાર હતો એટલે ગામ પરગામ ફરવા જતો અને ઘરમાં રૂપાળી વહુ સાથે મેરૂલો નામનો રજપૂત સિપાઇ રહેતો. ઘરમાં એકાંત પડે એટલે મેરૂલો દુષ્ટ-રાયના શૃંગારગૃહમાં બિરાજતો. ચિકિત્સાખોર નરભેરામને આ બન્ને નાટક કંઇક જોયામાં અને બાકી સાંભળ્યામાં આવ્યાં હતાં અને બુદ્ધિધનને તેણે કહ્યાં હતાં. બઇરાંના વિશ્વાસુ પુરુષોના વિશ્વાસુ થઇ ગયા હતા. જમાલખાન પર શઠરાયનો અને મેરૂલા ઉપર દુષ્ટરાયનો વિશ્વાસ હતો અને પટરાણીને છૂટા છેડાના દિવસ પાસે આવ્યા એટલે કુંવર શોધવાનું કામ આ બન્ને વિશ્વાસુ ગૃહસ્થો ઉપર પડ્યું. જમાલખાન અને મેરૂલો સ્વાભાવિક રીતે એકબીજાના પ્રતિસ્પર્ધી હતા અને આ કામમાં વધારે થયા. જમાલખાને એક તરકડીનો છોકરો શોધી કાઢ્યો અને મેરૂલાએ એક કોળી શોધી કાઢ્યો. તરકડો રૂપાળો હતો અને શઠરાય પાસે જમાલખાનનું ચાલતું હતું માટે તરકડો પસંદ પડ્યો અને મેરૂલો નિરાશ થયો.

બુદ્ધિધનની સૂચનાથી ગરબડદાસે આ બે જણા સાથે પરિચય કર્યો હતો અને એક દિવસ મેરૂલો ખીજવાયલો નિરાશ બનેલા ગરબડદાસ સાથે ગપ્પાં મારવા બેઠો અને વાએ ચડ્યો તેમાં કાંઇક લવી ગયો. લાલચ આપી વધારે ભેદ લીધો. એકદમ ગરબડદાસ લીલાપુર આવ્યો અને બુદ્ધિધનની સલાહ અને સૂચનાઓ વધતી ગઇ. આ તક ન જવા દેવી–વખત ખોવો નહીં એમ ઠરાવ થયો. સાહેબની પાસે અરજી થઇ અને તેમાં ભૂપસિંહે બંદોબસ્ત માગ્યો. એકદમ સવારો મળતાં તેને લેઇ ભૂપસિંહ અને ગરબડ-દાસ જડસિંહને મ્હેલ ગયા, સાહેબનો કાગળ દેખાડી અંદર ધસ્યા, અને જડસિંહ સાથે એકાંત માગી. જડસિંહને સમજાવ્યો: "સાહેબને બધી ખ-"બર પડીછે. તમે આ કામમાં સામીલ રહેશો તો જીવતાં ગાદી જશે. મરતાં "ગાદી કોને જાય તેની તમારે શી ચિંતા છે? પિતરાઇને મૂકી તરકડાને ગાદી "જાય તેમાં તમારી આબરૂ નથી—અને પરલોકમાં તમને લાભ નથી. કાલ "સવારે તમારે ખરો છોકરો થશે તો તેને મૂકી ખોટાને સોંપવું પડશે. આમ-"ને સાહેબે મોકલ્યાછે. દેવો હોય તો જવાબ દેજો. તમે જાણો. તમારે માથે "જુમ્મો છે." જડસિંહ સાહેબનું નામ સાંભળી ગભરાઇ ગયો. કાગળમાં સાહેબના નામનો શેરો હતો અને ભૂપસિંહની વાત સાંભળી તેને યોગ્ય ખુ-લાસો કરવામાં આવશે એવી આશા બતાવી હતી. જડસિંહ કહે: " આ બાબત હું કાંઇ જાણતો નથી. કારભારીને પૂછી જોઇશ,' અને ખુલાસો લ-

ખી મોકલાવીશ. ભૂપસિંહના કરતાં કોળી તરકડાંનાં છોકરાં મને વધારે વ્હાલાં નથી. હું મ્હારાથી ચાલતો બંદોબસ્ત કરીશ."

ગરબડદાસ:—"પણ આજ રાત્રેજ સઉ નક્કી થઇ જાય તો."

જડસિંહ:—"ભાઇ કોણ જાણે. હું તો કારભારીને કહીશ એ જાણું. હું શું બીજું કરૂં?"

ગર૦—ત્યારે તમારાથી જાતે મદદ નહીં થાય?

જડ૦—જાતે તે કાંઇ હું પોલીસનું કામ કરૂં? મળો કારભારીને.

આવ્યા હતા તેવીજ ઝડપથી સઉ જણ ઘોડા દોડાવતા પાછા દોડ્યા. સુવર્ણપુરમાં ગભરાટ થઇ રહ્યો અને કારભારી રાજમ્હેલ આવ્યો. રાણાએ વાત કહી તેથી સંતોષ ન વળ્યો અને આમ આવ્યા અને આમ ગયા તે કંઇ આટલાથી સંતોષ પામી ન જાય એમ ધાર્યું. લીલાપુર અને સુવર્ણપુર વચ્ચે ઝાઝું છેટું ન હતું. ગરબડ તરત પ્હોચ્યો અને બુદ્ધિધનને સમાચાર કહી બોલ્યો: "રાણો જાતે કાંઇ કરી શકે તેમ નથી તે તમને ખબર છે. કોળી ને "તરકડાં એટલું તો એના મ્હોંમાંથી નિકળી ગયું. વાત સુદ્દે ખરી છે. ત્યાં "વધારે રહેવાથી લાભ નથી જાણી અમે પાછા આવ્યા."

થોડી વારમાં શઠરાયનું માણસ દોડતે ઘોડે આવ્યું અને તેની સલામ કહી બુદ્ધિધન પાસે બાતમી માગી. બુદ્ધિધન કહેઃ "મ્હારાથી આ બાબત- "માં ઝાઝો ભેદ ખોલાય નહીં. કંઇક ગોલાં તરકડાંનાં છોકરાંની વાત અને "કારભારી જાણેછે એવી વાત રાણાજીએ કરીછે. બીજું સઉ સાહેબ જાણે. "શઠરાય તરત સઉ માંડેલી વાત બંધ કરશે તો ઠીક છે." માણસ ગયું. બુદ્ધિધનપાસેથી બે હજાર રૂપિયા લેઇ ગરબડદાસે મેરૂલાને આપ્યા અને તેની મદદથી તરકડીનું ઘર શોધી કાઢ્યું અને એક બે સ્વાર ત્યાં રાખ્યા અને પોતે, ભૂપસિંહ અને એક બે સ્વાર રાણીના મ્હેલની પડોશમાં સંતાઇ રહ્યા. કારભારી ગભરાઇ ગયો. વધારે વાર લગાડવાથી વધારે તપાસ થશે અને માણસ ફુટ્યાં એટલે ભોપાળું બ્હાર પડશે અને સાહેબ અગાડી તપાસ કરાવશે તો રાણાનું ઠેકાણું નહી એટલે કોણ જાણે શું પરિણામ થાય. રાણીને દિવસ છે એવું જાહેર કર્યું હતું માટે પોતાનું મંડળ એકઠું કર્યું. રાત્રે ને રાત્રે વિચાર કર્યો અને એક બે દિવસમાં રાણીને સુવેલી દીકરી આણી દટાવી દીધી તથા જીવતો કુંવર આણવાનો વિચાર સઉ વાત ત્હાડી પડ્યા પછી કરવાનો રાખ્યો.

એવામાં બસ્કિન સાહેબતરફથી પત્ર આવ્યો તેમાં જડસિંહને ખોટા પુત્રની બાબતમાં લખ્યું હતું કે,—

"આ બાબત સાંભળી હું ઘણો દિલગીર થયો છું. મ્હારે તમને ક્હેવું

"જોઈશે કે આ ખટપટમાં તમારા કારભારિયો સાથે તમે પણ સામીલ હ-
"શો એવો વ્હેમ આણવાનું અમને તમારા તરફથી મજબુત કારણ મળ્યું છે.
"આ વખત તો આ બાબત સરકારમાં લખવામાં નથી આવતું પણ બીજી
"વખત આવો પ્રસંગ આવશે તો તમારા હકમાં સારૂં નહીં થાય એ યાદ
"રાખવું. વળી તમને સૂચના કરવામાં આવે છે કે હવેથી તમારા અંતઃપુ-
"રમાં કોઈપણ રાણીને દિવસ હોય તો પ્રથમથી આ એજંસીમાં સમાચાર
"આપવામાં આવે. આ સૂચનાનો અમલ કરવામાં કાંઈ પણ શિથિળતા
"દેખાડવામાં આવશે તો તમારા વિરુદ્ધ શંકા સબળ થશે અને સરકારને
"ખબર કરવામાં આવશે. માટે આશા રાખવામાં આવે છે કે આ વિશે
"તમારા કારભારિયો તરફથી સખત બંદોબસ્ત થશે. આ તુમારની નકલ
"એજંટના ખાસ દફતરમાં રાખવામાં આવશે."

આ પત્રથી સર્વ મંડળ નરમ બની ગયું અને તેનાં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થોડાક થયા પરંતુ મૂળ પત્રના અસરનો પટ સઉના મનમાં કાયમ બેસી ગયો.

કારભારીની આ સઉ વાત તથા ત્યાર પછી થતી સઉ બાતમી મેળવવાનાં સાધન હવે બુદ્ધિધને ગરબડદાસ મારફત કરી આપ્યાં અને શઠરાયે આપેલા રૂપિયા તેનુંજ ઘર ફોડવાના કામમાં લાગવા માંડયા. નવો કુંવર કરવાનો વખત આવતા પ્હેલાં કોણ જાણે કાંઈ ખટપટથી કે કોણ જાણે કાંઈ રોગથી જડસિંહ અચિન્ત્યો ગુજરી ગયો. તેની બાતમી એકદમ લીલાપુર પ્હોંચી, અને સુવર્ણપુર ઉપર જપ્તી બેઠી. રાણિયોના મ્હેલ, તીજોરી, દફતરખાનું, સઉ ઠેકાણે ચામડાનાં અને છુવતાં તાળાં દેવાયાં. ભૂપસિંહને રાજ્ય મળવાની સામગ્રી ચાલવા માંડી. તેના ઝુંપડાં જેવા ઘર આગળ ચોબદારો અને અમલદારો જઈ ઉભા રહેવા લાગ્યા. પોતે કરેલા અપરાધ માફ કરાવવા શઠરાય જાતે બુદ્ધિધનને ત્યાં ફેરા ખાવા લાગ્યો. ગરબડદાસનો દોર વધ્યો. મહાસંપત્તિનો સૂર્ય ઉગતો જોઈ બુદ્ધિધનની ગંભીરતા ખસી નહીં અને તેના મનના ઉદ્યોગને ઉત્સાહને ઉભરે ઢાંકી દેવાયો નહીં. તે મોહમાં પડયો નહીં, ઉતાવળો થયો નહીં, અને આંધળો બન્યો નહીં. સંપત્તિના સૂર્યને વગર ઝાંઝવે, વણ અંજાયે, સ્થિર વૃત્તિથી જોવા લાગ્યો. ભૂપસિંહની સંપત્તિ સાથે એને સંબંધ છે તે એના અને ભૂપસિંહના વિના બીજું કોઈ જાણતું નહીં. સર્વની આંખે એ ત્રિકાળમાં શિરસ્તેદારજ ભાસતો.

સાહેબના તરફથી અભિનંદનો પત્ર લેઈ બુદ્ધિધન ભૂપસિંહને મળ્યો. ભૂપસિંહનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું. **"મ્હારા રાણા! સુવર્ણપુરના સ્વામી!"** એટલા શબ્દ ગદગદ કંઠે બોલી બુદ્ધિધન હર્ષનાં આં-

સુ સારતો ભૂપસિંહના સામું જોઇ ઉભો રહ્યો. ભૂપસિંહ એકદમ તેને ભેટી પડ્યો અને જોરથી બાઝ્યો. "બુદ્ધિધન! તમારે લીધે આ દિવસ આવ્યા!
" તમારો આભાર મ્હારાથી નહીં ભૂલાય! હા! હવે હું રાજા અને તમે
" પ્રધાન, અને પાછલા દિવસ ભૂલી નવા દિવસ બન્ને જણ જોઇશું." નવા રાણાના મનના આ વેગને તેમજ પ્રસંગે સ્મરણમાં આણેલા પોતાના વૈરભાવને મનસ્વી પુરુષે રોકી રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. અભિષેકકાળનું મંગળાચરણ કોઇનું નુકસાન કરી કરવું, નવો રાણો પોતાની ખાનગી સ્થિતિનાં જૂનાં વેર તાજાં કરશે એ આશા સાહેબના મનમાં ઉત્પન્ન કરવી, અને સત્તાથી હજી ન ખસેલા જૂના અમલદારોની મનમાંની બ્હીક ખરી પાડી તેમને ખુમાટો કરવાનું દેખીતું કારણ આપી તેમની પ્રપંચબુદ્ધિના વીર્યને ઉત્તેજિત કરવું: આ અને બીજાં પરિણામોના વિચાર બુદ્ધિધનના મગજ આગળ તરી આવ્યા અને તે પરિણામો ન થાય એવો તેણે માર્ગ પકડ્યો. "કાલે તમે સાહેબને મળવા આવો, લીલાપુરમાં રહ્યા તેના સ્મરણવાસ્તે અંહિયાં ઇંગ્રેજીશાળા ક્હાડી અને સુવર્ણપુરમાં 'બ્રસ્કિન્ બાગ' કરાવી તમારા અભિષેકનું મંગળાચરણ કરવાની વાત ક્હાડો, જૂના અમલદારોને કાયમ રાખવાનો વિચાર જણવો, અને તમારે વિશ્વાસ રાખી શકવા લાયક પ્રમાણિક અને સારૂં બ્હારનું માણસ તમારા અંગનું કરી રાખવા સાહેબપાસે માગો, અને 'બુદ્ધિધન ઉપર આપનો વિશ્વાસ અનુભવથી થયો હોય તો તેને આપો નીકર બીજા કોઇને' એમ સૂચના કરો;" આ રીતે બુદ્ધિધને કહ્યું. તે પ્રમાણે થયું. બ્રસ્કિન્ સાહેબનો અભિપ્રાય ગરાસના પ્રસંગમાં કાંઇક ઠીક બંધાયો હતો અને તેની અવસ્થા જોઇ દયા ઉપજી હતી. તેમાં આ પ્રસંગે તેના મુખમાંથી આવા સારા વિચાર નિકળતા જોઇ સાહેબ ઘણાજ પ્રસન્ન થઇ ગયા, તેને વાસ્તે સરકારમાં બહુ સારો રિપોર્ટ કર્યો, જોઇયે તેટલી મદદ આપવા સ્વીકાર્યું, પોતાની આફીસનો બંદોબસ્ત કરી બુદ્ધિધનની મરજી હોય તો રાણાની નોકરીમાં તેનેજ જવા દેવાની હા કહી, અને સરકારનો હુકમ આવતાં સુવર્ણપુર જઇ ઠીઠમાઠથી અભિષેક કર્યો. આ પ્રસંગે મુંબાઇના વર્તમાનપત્રોવાળાઓને બુદ્ધિધનની સૂચનાથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમની ખાતર બરદાશ અચ્છી રીતેથી કરી. પરાયા માણસ તરીકે બુદ્ધિધન તેમને મળતો અને રાણાનાં વખાણ કરતો. મુંબાઇનાં ઇંગ્રેજી અને દેશી સઉ પત્રોમાં રાણા ભૂપસિંહના રાજ્યાભિષેકની લાંબી લાંબી અને છટાદાર હકીકત આવી, તેની બુદ્ધિ વિગેરેનાં વખાણનાં ભૂંગાં ફુંકાયાં, અને જગતના ઘણા ભાગે સઉ ખરૂંજ માન્યું.

બુદ્ધિધનને ઠેકાણે બીજો માણસ આવ્યો એટલે એ સુવર્ણપુર આવ્યો.

અને 'હઝુર સેક્રેટરી' ની નોકરી લીધી. ગરબડદાસ રાણાની પ્રીતિનું બીજું પાત્ર હતું તેને હિસાબી ખાતું સોંપાવ્યું. બીજા અમલદારો કાયમ રહ્યા. જતે દિવસે બુદ્ધિધનની પદવીનું નામ ફેરવી તેની ઇચ્છાથી એ ના એ કામ ઉપર રાખી તેને 'અમાત્ય' બનાવ્યો અને પગાર વધાર્યો. સર્વ મામલો હળવે હળવે શાંત થઇ ગયો હતો. કોઇ કોઇ વાર ખટપટ-વાયુથી મોજાં ઉછળતાં તો અમાત્યની બુદ્ધિ તેલ પેઠે તેઉપર રેડાઇ તોફાન શાંત કરી દેતી. કેટલાક ન્હાના મ્હોટા બનાવો બનતા, અંદર અંદર ઈર્ષ્યા, વૈર, આદિ રહેતાં પરંતુ પરદેશી જોનારને મન કાંઇ દેખાય એમ ન હતું.

અમાત્ય પોતાનું કામ શાન્તિથી કરતો. સઉને સારે રસ્તે પાડી કોઇના કામમાં બહુ વચ્ચે ન આવી કારભારી વિગેરેને સમઝાવી કામ લેવા યત્ન કરતો અને બધા એકઠા મળતા ત્યારે કોઇના મ્હોં ઉપર અસંતોષનો લેશ દેખાતો નહતો.

અમાત્યનું માન દિવસે દિવસે વધતું હતું. પોતાના પૂર્વજોના બંધાવેલા રાજેશ્વર મહાદેવનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. લોકો તેના ઉપર આશાથી જોવા લાગ્યા. મુંબઇ જવાના પ્રસંગ મળતા ત્યારે ત્યાંના સાહેબ લોકોમાં જતો અને પ્રતિષ્ઠા પામી કાર્ય સાધી ઘેર આવતો. શાસ્ત્રિયોનો પરિચય રાખતો અને કર્મકાંડપર શ્રદ્ધા બતાવતો. આ સર્વ તેનાં ભૂષણ થઇ પડ્યાં, અને રાણાપાસે એનું વધારે વધારે ચાલતું દેખાયું તેમ તેમ આ સઉ ભૂષણનાં વધારે વધારે વખાણ થવા લાગ્યાં.

રાજેશ્વર મહાદેવમાં રાણો અને અમાત્ય આવ્યા તે પ્રસંગે રાજ્યકાર્યની આ વ્યવસ્થા હતી અને અભિષેક થયે ત્રણ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

રાજેશ્વરમાં આ બન્ને જણને બેસારી અને નવીનચંદ્ર વાડામાં હતો તે સમયે અલકકિશોરી અને કુમુદસુંદરીને એજ વાડામાં કેદ કરી અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન આડી વાતોમાં ગુંચાયું અને બુદ્ધિધનનો ઇતિહાસ જાણવામાં વાર્તાનો પ્રસંગ આપણી આંખ આગળથી આટલી વાર દૂર રહ્યો તે બનાવ, વાંચનાર, જો તને સકારણ અને સફળ ન લાગે તો હવે એ ન જ બન્યો હોય એમ ત્હારી નજર આગળથી ક્હાડી નાંખી, ગઇ ગુજરી વિસારી દે અને ભૂતકાળને ભૂલી વર્તમાન કાળની વાર્તામાં ડુબવા નીચલા પ્રકરણના પ્રવાહમાં વળો જા.

પ્રકરણ ૬.*

રાજેશ્વરમાં રાજ-ખટપટ.

॥ तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते ॥

સુવર્ણપુરનું રાજ્યતંત્ર ઘેનમાં પડ્યું હોય તેમ પોતાની મેળે ચાલ્યું જતું દેખાતું હતું અને રાણો તથા અમાત્ય એ શિવાય સર્વ મંડળ ખરેખર ઘેનમાંજ હતું. જોનારને મન એમજ વિચાર થતો, કે આ ઘેન સ્વાભાવિક રીતે આવ્યું હશે અને તેના મન ઉપર તે અસર થાય એ પણ જાગનારને દૃષ્ટાપત્તિજ હતી.

આ સર્વ નાટકનો સૂત્રધાર બુદ્ધિધન હજી પડદામાંજ હતો અને વેશધારિયો પણ તેને પોતાના જેવોજ સમઝતા હતા. અમાત્યનું રાણાપાસે ચાલેછે એ શિવાય બુદ્ધિધનને વાસ્તે બીજો અભિપ્રાય કોઇને હતો નહીં, પરંતુ આ કુંચીને બળે રાણો જરાપણ ચાલે–ચલવે–છે–કાંઇ પણ કરેછે એમ કોઇના મનમાં પણ આભાસ થવા પામ્યો ન હતો. સર્વ એમ કલ્પતાં હતાં કે આપણે આપણી મેળેજ ચાલિયે છિયે. પરંતુ આ સર્વ શાંતિનો પણ સૂત્રધાર હતો. પોતાની રંક અવસ્થામાં સળગેલા વૈરનો તનખો તેના મનમાંથી કુજળી ગયો ન હતો. પરંતુ તેની હયાતી ભૂપસિંહને પણ ખબર ન હતી. રાણો એમજ સમઝતો કે બુદ્ધિધન મ્હારી ઇચ્છાઓનો સેવકજ છે અને તેમ ગણી તેના ઉપર નિર્મળ પ્રીતિ રાખતો. પરંતુ બુદ્ધિધને તો ભૂપસિંહને અને તેના સર્વ રાજ્યતંત્રને પોતાના ઉંડા વૈરને સફળ કરવાનું સાધન કરી દીધું હતું. હળવે હળવે એ વૈરભાવની વચ્ચોવચ નિઃસ્વાર્થ રાજભક્તિ અને મિત્રતા, મહત્તાનો અભિલાષ, અને એવા એવા બીજા રમણીય વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતા હતા એ ખરું. તોપણ વૈરભાવ શાંત થયો ન હતો અને વેરિયોનાં નિત્ય દર્શનથી તે દૃઢ થતો હતો. ભૂપસિંહનો વૈરભાવ એ પોતાના વૈરભાવનું માત્ર સાધન હતું. જાતે કાંઇ પણ કરવું નહીં–કશામાં દેખાવું નહીં, પરંતુ સર્વ ફળ સાધનદ્વારા લેવાં; પોતાનો હાથ કોઇ ઠેકાણે દેખાય નહીં પરંતુ સર્વના હાથ પોતાનાજ ચલવ્યા ચાલે–ટુંકામાં સૂર્યચંદ્રની પેઠે પોતે આઘાં ઉભાં રહી અદૃષ્ટ રીતે આખા સમુદ્રનીપાસે પછાડા મરાવવા અને પોતે તો માત્ર સર્વ જોયાં કરવું–અને ધાર્યું થયું જોવું એ ભૂપસિંહના અમાત્યની પ્રકૃતિ–નીતિ હતી. આમ સ્વાભાવિક રીતે અદૃષ્ટ સાધનો ન જોઇ શકનાર સાધનભૂત ભૂપસિંહ અધીરો બની નિ-

---

* પૃષ્ઠ ૨૧ સાથે અનુસંધાન.

પ્રકર્મ જેવા દેખાતા અમાત્યની નીતિનો વેગ અને તેનાં નિર્માણ પામેલાં ફળ ચચ્ચાર વર્ષ સુધી ન દેખાતાં જોઇ ધુંધવાતો હતો અને તે જોઇ અમાત્ય પોતાનું એક સાધન દૃઢ થયું માનતો હતો.

સોનેરી ગલીચા ઉપર મહાદેવનું બાણ દેખાય એમ ભૂપસિંહ એક તકિયાનું અઢીંગણ દેઇ બેઠો હતો. જૂની અવસ્થાના કરતાં આજ સ્વાભાવિક રીતે તેનાં વસ્ત્રમાં, શરીરમાં, મ્હોંમાં, અને સ્વભાવમાં ફેર પડી ગયો હતો. જડસિંહના કારભારીથી કંટાળેલા ગરાસિયાને ક્ષુદ્ર મુત્સદ્દીની ગરજ પડી હતી.તેમજ પોતાના કારભારીથી કંટાળેલા રાણાને અમાત્યની ગરજ હતી. પણ એ ગરજનો દેખાવ પ્હેલાં જૂદો હતો અને આજ જૂદો હતો. ભાઇબાપા, સમાનભાવ, દેખીતી એકપાસની ગરજ, અને સ્વાર્થ દેખાડી જોરથી કરવામાં આવતી મિત્રતાઃ તેને ઠેકાણે આજ અધીરાપણું, હુકમ, અને રાજા પ્રધાનનો અરસ્પરસ્ સ્નેહ અને ધર્મભાવ, એ સર્વ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે જૂના સંબંધના ફુવારા ફૂટતા હતા.

"બુદ્ધિધન, તમે આજસુધી કાંઇ ન કર્યું. આ ત્રણ ટકાનો શઠ-
"રાય જેણે મને આટલું આટલું દુઃખ દીધેલું તેને આમ મ્હારીપાસે
"આવી બેસતો જોઉં, મ્હારો કારભારી કહું, મ્હારૂં રાજ્ય સોંપું—એવું
"એવું હું કેટલા દિવસ ખમી શકું? મ્હારા ગરાસમાંથી ખાઇ જનારને ગ-
"રદન ન મારવા જોઇયે? તમે જ્યાંસુધી એની બાબત કાંઇ કરશો નહીં
"ત્યાંસુધી મને સંતોષ નથીઃ" એમ કહી બોલતાં બોલતાં ઉંચો થયલો રાણો પાછો તકિયાપર પડ્યો અને અમાત્ય સામી આંખોઆડી જોઇ રહ્યો.

બુદ્ધિધન રાણા સામો ઉંધે પગે બેઠો હતો તે જરીક હસ્યો અને બોલ્યોઃ "રાણાજી, જરા ક્ષમા રાખો. આપને ગાદી મળે તેમાં આપના
"શત્રુને એટલો લાભ ન મળે! અપકારનો બદલો ઉપકાર ઘટેઃ" કહી પાઘડી હેઠે મૂકી નિરાંતે બેઠો.

રાણો મ્હોટે સાદે હસી પડ્યો. "વાહ વાહ! વાહ વાહ! એ તો
"આજ જ જાણ્યું. પણ અપકારનો બદલો ઉપકાર અને ઉપકારનો બદલો
"અપકાર એમ ઉલટ સુલટ કરવાનું તો તમને મુત્સદ્દિયોનેજ સોંપ્યું,
"હાં! અમે તો એકવટવાળા. જીવાડતાને જીવ આપિયે ને મારતાને તો
"મારિયેજ. તમે મિત્ર અને એ શત્રુ—એને એક અસ્ત્રે ન—, ખાજું
"ને ભાજી બે ટકે શેર થાય તે તો અંધેરી નગરીમાંજ. નિશાળિયોએ
"એ તો જાણે!"

"બહુ સારૂં, ત્યારે હવે હુકમ! કારભારીને કાલે બરતરફ કરવો હોય
"તો તે આપનાજ હાથમાં છે."

“ હવે એ મશ્કરી જવા દ્યો. શું ધાર્યું તે કહો.” બન્ને જણ શાંત
અને ગંભીર બની ગયા અને બુદ્ધિધને ભાષણ આરંભ્યું.

“ રાણાજી! ઇચ્છાઓ ઉતાવળથી અને ધીરે ધીરે એ રીતે પાર
“ પડેછે. પરંતુ ઉતાવળથી ફાલેલી વનસ્પતિ તરત સુકાઇ જાયછે અને ધીરે
“ ધીરે ઉગતા વૃક્ષનાં મૂળ જમીનમાં ઉંડાં ઉંડાં પેસેછે. દાખલો જુવો.
“ શઠરાયનાં મૂળ કેટલાં ઉંડાં છે? આપ ગાદિયે બેઠા ત્યારે સર્વ અધિ-
“ કારી મંડળ એનું હતું. રાજમ્હેલનાં માણસો એનાંજ હતાં. એજં-
“ સીમાં અને મુંબાઇ સરકારમાં તે પંકાયલો છે. છાપાંઓમાં તેની કીર્તિ
“ ઘણી છે. બર્સિકન્ સાહેબને ઠેકાણે રસલ સાહેબ આવ્યા તેમનો એના
“ ઉપર વિશ્વાસ જણાય છે. મને પણ પોતાનો કરવા એણે કેટલી યુ-
“ ક્તિયો કરી છે? જો એને આપણે એકદમ કાઢ્યો હત તો એ કોચેલું
“ ગુમડું ભરનિગળ થઇ જાત. હજારો તરકટો રચત, ખટપટો ઉભી ક-
“ રત, રાજ્યમાં અને સરકારમાં શક્તિ અજમાવી વિઘ્નો નાંખત! તમારી
“ પ્રતિષ્ઠાનો ઉગતી અવસ્થામાં નાશ કરત. એમ શું શું ન થાત! એ
“ સઉ ઉતાવળથી થાત.”

“ હાસ્તો! ખરી વાતઃ” નરમ બની ભૂપસિંહ બોલ્યો, અને ફુંફાડા
મારતો રજપૂતનો મિજાજ સાંડસામાં આવ્યો જોઇ તેને યોગ્ય ઠેકાણે આ-
ણવા ચતુર પકડનાર ધીરજથી યત્ન કરવા લાગ્યો.

“ ત્યારે એનાં ઉંડાં ગયેલાં મૂળ પૂરેપૂરાં ઉખાડી નાંખી આપણાં
“ મૂળ ઉંડાં નાંખવાં એમાં બહુ વખત જોઇયે. અને બહુ ધીરજ જોઇયે.”

રાણો જરાક નિરાશ દેખાયો અને નરમ બની તકિયાપર પડ્યો.

“ પણ હવે અડચણ નથી. આપણું કર્તવ્ય કામ ઘણું ખરું થઇ ગયું
“ છે. ઇમારતનું ખોખું તૈયાર થઇ ગયું છે અને ઇંટો ચણાઇ ગઇ છે. હવે તો
“ ઉપરઉપરનું કામ બાકી છે—માત્ર ‘પલાસ્તર’ કરવું અને એવું એવું ક-
“ રવાનું રહ્યું છે.”

ભૂપસિંહ પાછો ટટાર બેઠો અને બરોબર ધ્યાન આપવા તત્પર થ-
યો અને બોલ્યો, “ઠીક, ચાલો.”

બુદ્ધિધને અલંકારશાસ્ત્ર પડતું મૂક્યું અને સ્વાર્થ-વાર્તાના રસમાં ડુ-
બતા રાણાની આંખ આગળ હકીકતની કાયા ઉઘાડી કરવા માંડી.

“ મ્હારો અને આપનો સંબંધ એ હવે ઢાંકી શકાય એમ નથી. હું
“ આપની સાથે આવ્યો ત્યારથી એ વાત સઉ જાણે છે. શઠરાયને સ્વાભા-
“ વિક રીતે મ્હારાઉપર વિશ્વાસ નથી પરંતુ તે મીઠાબોલો છે અને આપ-
“ ણા તરફથી એના ઉપર દેખાતો ઘા થયો નથી ત્યાંસુધી એનો અવિશ્વાસ

" સંપૂર્ણ નથી. અને એ વાત સારી છે. હું એના કારભારમાં વચ્ચે પડતો
" નથી દેખાતો એથી એની સર્વ ખટપટ આજસુધી શાંત રહી છે પણ
" સદાકાળ એમ નહીં રહે. અને એ ખટપટ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે લૂ-
" લી થાય એના ઉપાય આપણે કરેલાજ છે. **નરભેરામને** એના સેક્રેટરીની
" જગા આપેલી છે. એ એના સ્વભાવપ્રમાણે મ્હારી પણ ચેષ્ટા કરે છે
" અને મ્હારી નિંદા થતી હોય છે ત્યારે સામીલ રહેછે. આથી કારભારીનો
" વિશ્વાસ એના ઉપર સજડ ચ્હોટી ગયો છે. પરંતુ આપને ખબર છે કે
" એ આપણોજ માણસ છે. એણે મેરૂલા સાથે દોસ્તી કરી છે અને દુષ્ટ-
" રાય પોતાની અને પોતાના બાપની જે જે બડાશો અને છાની વાતો રૂપા-
" ળીપાસે કરે છે તે આપણી પાસે ચાલી આવે છે. ન્યાયાધીશ કરવતરાય
" અને કારભારી, બે ભાઇયો અને ત્રીજો ફોજદાર દુષ્ટરાય મળી ગરીબ
" પ્રજા ઉપર જે જે જુલમ કરે છે તેના આપણે આજ આંખ આડા કાન
" કરિયે છિયે એટલે એ લોક વધારે વધારે નિરંકુશ થાયછે એટલે એ સ-
" ઉના પાપનો ઘડો એની મેળે નહીં ફુટે તો જ્યારે ઇચ્છા હશે ત્યારે એક
" ટકોરો માર્યે ફુટશે. ટકોરો ક્યારે મારવો એ આપણી ઇચ્છાની વાત છે.
" એના નિરંકુશ બનવાથી પ્રજા બળી રહી છે. રાજા સારા પણ પ્રધાન ખો-
" ટા—એ સઉનો વિચાર થઇ ગયો છે, અને તેમના પોકારનો ભડકો ફુંક
" મારતાં સળગી ઉઠશે. કારભારીને ક્‌હાડવાનું જગતની અને સાહેબની
" આંખે આ એક સબળ કારણ થશે. આપનો કોઇ દોષ નહીં કાઢે અને
" પડેલા ઉપર પ્રજા પાટુ મારવાની."

" હાથી પાછળ કુતરાં ઘણાં ભસે એ આપણી શિખામણ કારભા-
" રીને ગમી જવાથી તે દિવસે મુંબાઈના છાપાવાળાઓ રૂપીઆ માગતા
" હતા ત્યારે તેણે આપ્યા નહીં. કારભારી મુંબાઇ ગયો હતો ત્યારે એક
" બે છાપાવાળાઓ આવ્યા હતા તેને **નરભેરામની** ઉશ્કેરણીથી **મેરૂલાએ**
" કારભારીને નામે અપમાન આપ્યું. પ્રજામાંથી કેટલાંક માણસો મું-
" બાઇ રહેછે તેને આપણા તરફથી આવકાર મળેછે. પણ **શઠરાયને રા-**
" વણના જેટલું અભિમાન છે અને આવાં માણસો સાથે ભારેખમ રહેછે
" એટલે તેને મળી પાછા જતાં તેઓ તેને ધિક્કારે છે અને કેટલીક વાર
" તો **નરભેરામ** તેમનો અને કારભારીનો મેળાપ પણ થવા નથી દેતો.
" બીજા સીપાઇયો તેનું અનુકરણ કરેછે. આ સઉની અસર જોવી હોય
" તો આ છાપું વાંચજો. એમાં છપાયું એટલે જૂઠામાંથી સાચું ચાળી કા-
" ઢવા કોઇ એસતું નથી. પરંતુ તેના લખાણનું વજન સરકાર અને લોક-
" માં કેવું રહેછે તે પ્રસંગ પડયે બતાવીશ."

"રસલ્ સાહેબ લશ્કરી માણસ નથી. અર્સ્કિન્ સાહેબની પેઠે તે-
"મનું અંતઃકરણ સમઝાય એમ નથી. કોઇને નકામું અપમાન આપવું
"અથવા નઠારાને નઠારો કહેવો એ એમની પ્રકૃતિ નથી. શઠરાયના ઉપર
"એમનો વિશ્વાસ છે એમ આપની અને જગતની જાણમાં છે. પણ સા-
"હેબ ઉંડા છે. તરકડીના છોકરા બાબતનો ઠરાવ ખાસ દફ્તરમાં છે. તે
"સાહેબના જાણવામાં છે. એ બાબત આ લીલાપુરથી કાગળ આવ્યો છે
"તે નિરાંતે વાંચજો."

"પ્રજાનો પોકાર સાહેબ પાસે કાંઇક ગયો છે. આપ જશો ત્યારે સા-
"હેબ એ વાત કાઢશે. કારભારીની નિંદા કર્યા શિવાય ખરી વાત કેમ ક-
"રવી તે હું કાલ વિચારી કાઢીશ. હાલના સર્વ કારભાર બાબત જુમ્મો
"કારભારીને શિર છે."

"પેલા વાણિયાના કામમાં કરવતરાયે જુલમ કર્યો તે બાબત વાણિ-
"યાને સાહેબ પાસે મોકલવા યુક્તિ કરી છે. વાણિયાને લાભ કાંઇ નહીં
"થાય પરંતુ એ કામ સરકારમારફત આપની પાસે આવશે એ ઠીક પડશે."

"હળવે હળવે દરબાર અને મ્હેલમાંથી સઉ જુનાં માણસોને વ-
"ધારે પગારે દૂર કાઢ્યાં છે અને નવાં માણસ આપણાં છે એ આપને
"ખબર છે. શઠરાય તેમને પોતાનાં કરવા મથેછે અને એ સઉ વાત એમ-
"નીજ મારફત આપણી પાસે આવે છે."

"ગરબડદાસનો કેવો ઉપયોગ થવાનો છે તે આપને ખબર છે. એ
"ઉપયોગ કરવાનો વખત હવે આપની ઇચ્છા છે તો આવેછે. તમે સા-
"હેબને મળી આવો એટલે સઉવાત ઉપાડિયે."

'રિપોર્ટ' પૂરો થઇ રહ્યો એટલે રાણાએ આળસ મરડ્યું અને મ્હોં મલકાવી ઉભો થયો. બુદ્ધિધન પણ ઉભો થયો અને ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો "આપણી પાસે ખેલનાં બધાં સાધન છે ખામીમાં એક ઇંગ્રેજી ભણેલો "અને ગણેલો માણસ જોઇયે."

"ઠીક, ઠીક, એ તો હવે જોજો. પણ સરત રાખજો કે શઠરાયને
"બીજાં બે ચાર વરસ ન મળે."

"રાણાજી, ધીરજ રાખો. વખત આવ્યે પ્રસવ એકદમ થાયછે અને
"જગત જાણે છે પણ માના પેટમાં ગર્ભ પાકતાં નવ માસ લાગે છે અને
"તે ક્રિયા શી રીતે થાયછે તે કોઇથી સમઝાતું નથી. લીલાપુરમાં કેટ-
"લાં વર્ષ થયાં ત્યારે ગાદી મળી?"

"હા, પણ એ તો ઈશ્વર-આધીન વાત હતી."

"શઠરાયે પર્વતસિંહનું કરાવ્યું એમ તમે જડસિંહનું કરાવ્યું હત
"તો તમારા હાથમાં હતું."

રાણો મ્હાત થયો.

"ઠીક, ભાઇ, પ્રસવકાળ આણો. પણ એ એ પ્હેલેથી જણાય છે
"હાં ! છોકરાવાળું પેટ ઢાંક્યું નથી ર્‌હેતું"

"પણ આ તો વગરપેટે છોકરું આવવાનું છે."

રાણો ફરી મ્હાત થયો.

"બહુ સારું તમે ક્‌હો–કરો તે ખરું."

આગળ રાણો અને પાછળ અમાત્ય એમ બે જણ ચાલ્યા. પાછળ ચાલતાં ચાલતાં બુદ્ધિધન બોલ્યો; "રાણાજી હવે થોડા દિવસમાં સઉ જ-
"ણાશે," કરી પાસે જઇ કાનમાં કેટલીક વાત કરી.

ભૂપસિંહ ખુશ થયો, પાછો ફર્યો, પ્રધાનનો વાંસો થાબડ્યો, અને મંદિર બ્હાર નિકળ્યો.

"નિઘા રખો, મ્હેરબાન"–બૂમ પડી. ગાડીમાં બેસી ગાડીનાં ચક્ર, ઘોડાઓની ખરીઓ અને સ્વારોની તરવારોના ખડખડાટ ભડભડાટ સાથે સ્વારી ચાલી. ગાડી નજર બ્હાર થઇ જોઇ બુદ્ધિધન પાછો અંદર ચાલ્યો. મંદિરનાં પગથિયાં પર ઉભો રહી, દાઢિયે હાથ મૂકી, વિચારમાં પડી, બોલ્યો: "ઈશ્વર ! હું કાંઇ કરતો નથી. આ સઉ તુંજ કરે છે."

છાતી પર હાથ મૂકી બોલ્યો, "ઈશ્વર, મ્હેં કોઇનું નુકસાન–વગર
"કારણ નુકસાન કર્યું નથી—કરનાર નથી. યોગ્ય કારણસર નુકસાન કરવું
"–તે તો તું એ ક્યાં નથી કરતો ?" અંતઃકરણને દિલાસો મળ્યો. તેમાંથી ખુંચ નિકળી ગઇ. તે સાફ થતાં જાગ્યો હોય તેવો બની ચારે પાસ નજર કરી બૂમ પાડી, "દત્ત ! દત્ત !"

મૂર્ખદત્ત ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો. તે રસોઇ કરી રહ્યો હતો અને રાણો કલાક બેઠો હતો એટલે મૂર્ખદત્તને પણ અંદર ભરાઇ ર્‌હેવું પડ્યું હતું. અંદર ગયા પછી સાંભર્યું કે નવીનચંદ્ર પણ વાડામાં છે અને અમાત્યકુટુંબ પણ ત્યાં ગયું. ગભરાયલો ગભરાયલો ઉઠ્યો અને રસોઇની ઓરડીમાંથી એક જાળીયું બ્હાર તળાવમાં પડતું હતું ત્યાંથી અંગુઠાપર ઉભો રહી બે હાથે જાળીના સળિયા ઝાલી જોવા લાગ્યો. સારે ભાગ્યે નવીનચંદ્ર વાડામાં ઝાઝી વાર ન ર્‌હેતાં તળાવમાં ન્હાવા પડ્યો હતો અને ન્હાઇ રહી ઓટલાપર ઉભો રહી ડીલ લ્હોતો હતો. બૂમ ન પાડવી ઠીક કરી દત્તે ઝંપ લઇ ભોંય ઉપરથી લીંપણના પોપડા ઉખાડી નવીનચંદ્ર પર ફેંક્યા. જાળી બ્હાર હાથ નિકળતો ન હતો એટલે પોપડા બરોબર વાગ્યા નહીં. આખરે એક

પોપડો બરોબર ન્હાયેલા નવીનચંદ્રના વાંસાપર પડી, વાગી, ભાગી ગયો.
નવીનચંદ્ર ચમક્યો અને પાછળ ફરી ઉચે આંખો ચઢાવી જુવે છે તો દત્ત-
ને દીઠો અને જાળિયા પાસે ગયો. દત્તે રાણી તથા અમાત્ય અને એનું કુટુંબ
આવ્યાના સમાચાર ધીમે સાદે કહ્યા અને સૂચના આપી કે સઉ જાય ત્યાં
સુધી વાડામાંએ ન જશો અને મંદિરમાંએ ન આવશો. રાણીને જોવા
હોય તો પેલી પાસ થઈ દરવાજા આગળ ઉભા રહેજો" એમ કહ્યું.
નવીનચંદ્રે વખત ગાળવા ગાંસડી છોડાવી એક ચોપડી માગી. દત્ત
ચમક્યો અને આ વળી પંડિતની પેઠે ચોપડી માગે છે તે શું એમ
વિચાર કરતાં કરતાં આપી. ઝાડની ડાળીમાં પોતાનું ભીનું પોતિયું ધોઇ
નચોવી મ્હોંપર છાંયડો આવે એમ નવીનચંદ્રે સૂકવ્યું. અને શિયાળાની
સવારનો તડકો સારો લાગવાથી ધડ તડકામાં રાખી ચોપડી વાંચતો વાં-
ચતો બેઠો અને વચમાં વચમાં આસપાસનો દેખાવ જોતો. મૂર્ખદત્ત રસો-
ઇમાં પડ્યો, પરવાર્યો, અને અમાત્યે બોલાવ્યો તે સાંભળી બ્હાર આવ્યો.
ડોકું ઉચું કરી બોલ્યો, "જી!" ઘુમટમાં જીકારનો પડઘો થયો.

બુદ્ધિધન: "કેમ આજ કોઇ આવ્યું નથી કે?"

મૂર્ખદત્ત: "અલક બ્હેન અને ભાભી સાહેબ આવ્યાં છે ને."

"ક્યાં છે?"

"વાડામાં. પધારો. રાણાજી આવ્યા હતા એટલે તાળું વાસ્યું હતું."

આગળ તપોધન દોડ્યો અને પાછળ અમાત્યે ચાલવા માંડ્યું.

"હાલ કોઇ ઉતારૂ નથી કે ધર્મશાળામાં?"

"હાજી, એક જણ છે તે તળાવપર કે ઓટલે બેઠા હશે."

તાળું ઉઘાડ્યું અને બારણું ઉઘાડ્યું.

પ્રકરણ ૭.

વાડામાં લીલા.

મહાદેવની પાછળના વાડામાં થોડા દિવસ થયાં મોગરો, ગુલાબ
ચંપો, અને એવાં એવાં ફુલની વાડી જેવું બનાવવા યત્ન કરવામાં આવ્યો
હતો. મૂર્ખદત્તનો એક સૂતળીનો ભરેલો ઉંચાનીચા પાયાવાળો ખાટલો
વચ્ચોવચ પડ્યો રહેતો, તેમાં એકલો હોય ત્યારે તે ચતો સૂતો સૂતો કંઇ
ગાયન કરતો અથવા અશુદ્ધ શ્લોક ગાતો. અલકકિશોરી અને કુસુ
સુંદરીએ વાડામાં આ ખાટલાની બેઠક શોધી કાઢી, અને એક બાજુ

બેઠાં. સાહેલિયો માથા અને પાંગથ આગળ બેઠી. અલકકિશોરિયે ઉઠી ફુલ તોડી સહુને વ્હેંચી આપ્યાં.

“ કહો, ભાભીસાહેબ, કિયું ફુલ લેશો ? ”

“ તમે આપો તે. ”

“ ના, પણ તમે પસંદ કરો. ”

“ તમે આપશો તે હું પસંદજ કરીશ. ”

“ બધી બાબતમાં એમ કરશો તો તમને ભારે પડશે. ”

“ આખા સાસરા તમારા આપેલા ભાઇને લીધા તો
હવે એમ શા મેળે કહોછો ? ”

“ લ્યો ત્યારે આ શાહુળી લ્યો. તમારા જેવાંની, નાજુક ને તમારા જેવા રંગવાળાં.” હસતાં હસતાં કુમુદસુંદરિયે નાજુક હાથેલીમાં ફુલ લીધાં. લાંબા કરેલા, રૂપેરી પાણીવાળી નદી જેવા, હાથમાં ફુલ શ્વેત કમળ જેવાં લાગવા માંડ્યાં.

અલકકિશોરી.—“ જો વનલીલા, મ્હારી ભાભીનો હાથ અત્યારે દેખાયછે એવો કોઇનો દેખાયછે ? ”

રાધા.—“ બ્હેન, તમારાં ભાભી, એમાં તે કાંઇ મણા હોય ? ”

વનલીલા.—“ તમે આ ફુલ આપ્યાં પણ એવાં ફુલની વેણી ગું-થાવી આપો અને અંબોડે ઘલાવો. આ વસંતના દિવસ છે. ”

રાધા.—વસંતે નવો અને એ પણ નવાં.

અલક.—જો, આ ફુલના હાર કરાવી એમના પલંગની ચારે પાસ બાંધીશું. ને ગુલાબનું ફુલ ઘાલી વેણી કરીશું.

વન૦—ને ચંપા ને મોગરાના ગજરા કરજો.

અલ૦—ને ભાભી, મ્હારા ભાઇ પાસે મુજરા કરજો.

કૃષ્ણકલિકા.—(હસી પડી) મરો, મુજરા તો ગુણકા કરે.

અલ૦—મેર, મેર, બોલનારી ન જોઇ હોય તો. લાજ.

કાળી અને શીળીના ડાઘાવાળા મ્હોંવાળી પણ શણગારદાર કૃષ્ણક-લિકા ઓછી બુદ્ધિની હતી અને વર્તણુકમાં શિથિલ હતી એટલે આ ઠપ-કો નકામો ગણ્યો અને મનમાં અલકકિશોરીને હુલ્લાપણવાળી અને ચોળી ગણવા લાગી. એમાં તે શું કહ્યું એમજ મનમાં આવ્યું. એવું વચન સાંભળી કુમુદસુંદરીનું મ્હોં ઉતરી ગયું. પોતાની અવગણના થઇ લાગી. પોતે નીચ સોબતનું ફળ ભોગવેછે એમ વિચાર થયો. શરીરના ભોગ અને વૈભવ પૂરા પાડનાર પ્રમાદધન સાથેના સંબંધ ઉપર તર્ક ક-રવા લાગી અને તે જોતાં, “ ખરે, આ શું ખોટું કહેછે? ” એમ મનમાં

આવ્યું. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો સાંભર્યાં, સરસ્વતીચંદ્ર સાથનો સંબંધ સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરત–સર્વ મનોરથ પૂરા કરત એવો અસંતોષ થયો, સરસ્વતીચંદ્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા, હૈયું ભરાઇ આવ્યું, અને રોવા જેવી થઇ ગઇ. સર્વેયે જાણ્યું કે કૃષ્ણકલિકાપર ખોટું લાગ્યું અને એને ઠપકો દેવા તથા કુમુદસુંદરીને સમજાવવા મંડી ગયાં. કુમુદસુંદરિયે આંખો લોહી નાંખી, કૃષ્ણકલિકાપર ખોટું લાગ્યું નથી એવું કહ્યું, પણ તેની સાથે પોતાના મનોવિકારનું કારણ આપી શકી નહીં એટલે સઉને પોતાનો તર્ક ખરોજ લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી એકબીજાને ઘણાક દિવસ ઉપર માત્ર એકજ વખત મળ્યાં હતાં અને પ્રમાદધન સાથે તો આટલો સંબંધ થયો હતો–પ્રમાદધનનો 'સવારથ' (સ્વાર્થ) દીઠો હતો તે છતાં બિચારીના મનમાં એ ચંદ્ર જોવાના સ્મરણનો સ્પર્શ થતાં ચંદ્રકાન્તમાંથી ' ઝરે તેમ શોકમય રસ ઝરતો. સરસ્વતીચંદ્ર રૂપવાન છે કે નહીં તેનો તેને વિચાર પણ ન્હોતો થયો. માત્ર તેની સાથે પત્રવ્યવહાર હતો તે ઉપરથી મોહ પામી હતી. અને પ્રમાદધન કાંતિવાળો, ફક્કડ અને ભોગી હતો તે છતાં આ મોહ ખસતો ન હતો. વયમાં અને શરીરમાં તેમજ વિદ્યા, બુદ્ધિ, ડહાપણ. ચતુરાઇ, અને રસિકતા તેમાં પણ ધણી કરતાં સ્ત્રી ચઢતી ન જોઇએ. એવી સ્ત્રી કજોડાનું દુઃખ ભોગવેછે, પતિથી તૃપ્ત થઇ શકતી નથી, પતિ મ્હોટો છે એવું સમજી શકતી નથી, તેને મનમાં માન આપતી નથી, તેના ઉપર સ્નેહ થતો નથી, તેની સાથે અંતર્માંથી એક થઇ શકતી નથી. જો કુલીનવૃત્તિવાળી ન હોય તો મનમાં તિરસ્કાર પણ કરેછે. કુમુદસુંદરીમાં ઇશ્વરે કુલીનતા વાવી હતી, માબાપે ઉછેરી હતી, અને વિદ્યાએ ફળફુલવાળી કરી હતી. પણ બુદ્ધિધનનાથી વિદ્યાચતુરના ઘરની હવાજ જૂદી હતી અને તેમાં એ ઉછરી હતી. વર અને સાસરિયાં સર્વને ચ્હાતી હતી, સર્વનું સારૂં વાંછતી હતી, અને તેમનાથી મનમાં પણ જૂદાઇ ન આણવા મથતી હતી. પરંતુ તેની શક્તિની હદ હતી અને પાણી વગર હવામાં માછલી તરફડે તેમ વિદ્યા વિગરના ઘરમાં વિદ્યાચતુરની બાળકી વલોપાત કરતી હતી. મહામ્હેનતે એ વલોપાત ઓછા થવા આવ્યા હતા, એટલામાં આ કૃષ્ણકલિકાના વચનથી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો સાંભર્યો. તેણે મોકલેલા શ્લોકવાળો કાગળ અત્યારે પણ કમખામાં હતો. સઉના દેખતાં કાગળ કઢાયો તો નહીં, પણ એમાં મન ભરાયું. મગજમાંથી છાતીમાં તાર ગર્યો હોય તેમ કાગળના સ્પર્શનું ભાન આણી હૈયું ધબકવા માંડયું. ત્હાડની કંપારી આવી હોય તેમ, શરીરમાં ચમકારા થયા અને રૂવે રૂવાં ઉભાં થયાં. કાંઇક પરસેવો પણ થયો. પરંતુ

આ સર્વ તેણે એકલીએજ જાણ્યું. મ્હોં ઉપર આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો. અને રંગમાં ભંગ પડચો હતો તે જતો રહ્યો. સઉ પાછાં વિનોદમાં પડ્યાં. ખાટલો ખુંચવા લાગ્યો અને સઉ ઉઠ્યાં. વનલીલા અને કુમુદસુંદરી આંગળીએ વળગી તળાવ ભણીની બાજુએ ચાલ્યાં. અલકકિશોરિયે કૃષ્ણકલિકાને ગળે હાથ નાંખી વાડા વચ્ચોવચ ફરવા માંડ્યું. રાધા મોગરાના છોડની ડાળ હલાવતી ઉભી.

અલકકિશોરી કૃષ્ણકલિકા સાથે વાતોમાં પડી. "અલી, ખરેખરૂં બોલજે. કાલ પેલાં નણંદ ભોજાઇ જતાં હતાં અને અગાડી જમાલ ને મેરલો હતો તેમાં મેં મ્હોં મરડ્યું તેથી એ કાંઇ બોલ્યાં ?"

"ના, ના."

"રાંડ કાળકા માતા, ખરૂં બોલ !" કહી ગળાપરના હાથ વડે ઉન્મત્ત કિશોરિયે કૃષ્ણકલિકાને ગાલે ચુંટી ભરી.

"બળ્યું, આમ ચુંટી શું ખણો છો જે ? તમારા ઘરમાંજ સુવર્ણપુરનું રાજ્ય હશે" કહી કૃષ્ણકલિકાએ ડોકું ધુણાવ્યું. અલકકિશોરિયે એને એ હાથવડે બાથભરી જોરથી ડાબી.

"બોલ, બોલ. હવે ડાહિલી."

"જેવું તમે કર્યું તેવું તેણે કહ્યું."

"શું કહ્યું ?"

"આ બલકનંદાએ કહ્યું જે—આ જોને આજકાલની ટીચકુડી ! "સતી થઇ બેઠીછે ! હું ખરી જે એનો મદ ઉતારૂં."

"મેર, રાંડ. તું તે શું ઉતારનારી હતી ?—પછી ?"

"રૂપાળી બોલી કે ચારણી કરબડાને હસેછે. આ જોને"

"જોયું, જોયું. મ્હારી વાત કોણ કરનારૂં હતું જે ? કુવામાં હોય "ત્યારે હવાડામાં આવે કની ? મ્હારામાં કવાણો નહીં હોય તો એ "વાત શી કરશે ?"

"કોઇ બોલે સાચું તો કોઇ બોલે જુઠું. કોણ સાચું જુઠું જોવા "જનાર છે ?"

"ઉભ ખેંચી નાંખું, મ્હારી વાત કરે તો."

"કારભારીની દીકરી છે."

અલકકિશોરિયે ઓઠવડે પૂકાર કર્યો:—

"બહુ સારૂં, કારભાર કેવો રહેછે તે જોશે."

"પણ, બ્હેન, આપણે અભિમાન ન રાખિયે. ગમે તેટલું પણ "એ મ્હોટા ઘરની."

"વારૂ, વારૂ, આ એની સાથે કની તો હું બોલુંયે નહી."

એકપાસ આ સંવાદ ચાલેછે. બીજીપાસ કુમુદસુંદરી અને વન-
લીલા છાનાંમાનાં ફરતાં હતાં અને વનલીલા ઝીણે રાગે ગાતી હતી—

"આશાભંગ થઇ ભામિની,
"રૂવે, સ્તુતિ કરે સ્વામિની."*

પોતે પણ "આશાભંગ" થઇ હતી તે કુમુદસુંદરીને સાંભર્યું. હળવે
રહી વનલીલાથી છુટી પડી અને ઓટલાના મૂળ આગળ મહાદેવની પ-
છીતની ભીંતને અઠીંગી તળાવ ભણી જોતી જોતી એકલી ઉભી રહી,
વનલીલાવાળી કડી ફરી ફરી ગાતાં અણધારી એક નવી કડી એનાથી
એની મેળેજ જોડાઇ ગઇ-ગવાઇ ગઇ.

"ગયો ચંદ્ર ક્ષિતિજ તજી ક્યાંય ?
"પડ્યું તિમિર કુમુદ ભીંચાય !"

વળી થોડીવાર અટકી બોલી ઉઠી;

"સૂઝ્યું, ભ્રમર, તને શાથી આવું રે ?
"કેમ કમળ તજી દઇ જવાયું રે ?"

ચિત્તવૃત્તિ આમ સળગ્યાં જતી હતી અને તેનો ભડકો કલ્પનાના
રાતાપીળા રંગ ફેરબદલ ધારી વધ્યાં જતો હતો. વિચાર અંજાઇ ગયા
અને કોમળ અંતઃકરણ તપી જતાં આંખે અને કાને પોતાનું કામ કરવું
છોડી દીધું. જાગૃત અવસ્થામાં સ્વપ્નની પેઠે કુમુદસુંદરીના મગજમાં
સરસ્વતીચંદ્ર આબેહુબ ખડો થયો. પળવાર એક મ્હોટા અરણ્યમાં એક
ઝાડની છાયા તળે ઉભેલો દેખાયો. બીજી પળે એક ગામડાની ભાગોળે કોઇ
કણબીના ખાટલા ઉપર થાક્યો પાક્યો બેઠેલો લાગ્યો. વળી એક મહા-
નગરના ધોરી રસ્તાપર ભીડમાં એકલો અજાણ્યો અપ્રસિદ્ધ આથડતો
લાગ્યો. થોડીવારમાં એક ધર્મશાળામાં માંદો પડેલો અને કોઇ સંભા-
ળનાર ન મળે એવું સ્વપ્ન થયું. પોતાની પાસે વેશ બદલી ઉભો રહ્યો હોય
અને પોતે ટપકાં ભરી આંખે જોતી હોય એમ લાગ્યું. આ જાગતી
નિદ્રા-આ અવસ્થા તેને ઘણીવાર અનુભવવી પડતી હતી, પરંતુ તે તેને
પતિવ્રતાધર્મથી વિરુદ્ધ લાગતી હતી અને કાંઇક ઉપાય કરવા ઇચ્છતી
હતી. સાસરે આવ્યા પછી આ આધિથી તે દુબળી થઇ ગઇતી અને
મન પણ નબળું પડયુંતું. સુવર્ણપુરનું પાણી નવાં આવનારને માફક થઇ
જતાં વાર લાગેછે એવું કેટલાકનું માનવું હતું. ઔષધ ઉપચાર અને વ-

* ઓખાહરણમાંથી.

સાણું ચાલવા માંડ્યાં હતાં પણ ગુણ લાગતો ન હતો. બુદ્ધિધનનો ખ્યાલ એવો હતો કે વહુ પિયર સંભારી રોરે છે. તેથી તેણે હુકમ કર્યો હતો કે એને સોબતમાં રાખવી, રમત ગમતમાં એનો દિવસ કઢાવવો અને ગામબ્હાર ફરવા હરવા લઇ જવી, કારણ વિદ્યાચતુરના ઘરમાં સુધારો હતો અને સ્ત્રીવર્ગને ફરવા હરવાની ટેવ હતી તે બુદ્ધિધનને માલમ હતું. આ હુકમનો અમલ અલકકિશોરી પૂરા ભાવથી કરતી. પણ કુમુદસુંદરી પોતાનો રોગ જાણતી હતી અને એમાંથી મુક્ત થવા પ્રમાદધનને મુંબાઇથી કેટલાંક પુસ્તક મંગાવવા કહ્યું હતું, તે એવું ધારીને કે પુસ્તકમાં લક્ષ જવાથી પરપુરુષ થયલા સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત મગજમાંથી જતું રહેશે. પુસ્તક હજી આવ્યાં ન હતાં એટલે આ અવસ્થા ઘણીવાર થઇ આવતી અને અનુભવહીન બાળકી પુસ્તકની વાટ જોતી હતી. પરંતુ આજ તો સ્વપ્ન જોસભર આવ્યું હતું અને નિઃશ્વાન બની ભીંતસાથે લપ્પાંઇ રહેલી આ પૂતળીના અંતરમાં કેવી જાતનો સંચો ચાલતો હશે તેની કોઇને ખબર ન હતી. એટલામાં વનલીલા છૂટી પડી હતી તે ગાતી ગાતી પાસે આવી:

"સહિયર વેરણ ક્યાં થઇ લાગી,
"મને નિંદ્રામાંથી જગાડીરે
"પિયુથી વિખુટી મને પાડીરે—સહિયર."*

પાસે આવી ગાતી બંધ પડી, "ભાભીસાહેબ, આ તો જુવો" એમ બૂમ પાડી. કુમુદસુંદરીના રોકાયલા મગજમાં બૂમના પ્હેલાં ગાયન ગયું અને તેના સંસ્કાર બૂમે કરતાં લાંબા પ્હોચ્યા.

"ભાભીસાહેબ, આ તો જુવો" એમ વનલીલાએ ફરી કહ્યું. "વેરણ" થયલી "સહિયર" ના સામું ટકટક જોઇ રહી કુમુદસુંદરી જાગી હોય તેમ બોલી, "હાં, શું ક્હોછો?"

"એ તો આ એક કૌતક જોવું હોય તો. આ ઓટલાપર કોક સૂતું
"છે ને વળી ચોપડી વાંચતાં વાંચતાં સૂતું હશે ને ઉંઘ આવી હશે તે
"ચોપડી છાતીપર પડી ગઇછે. લોકો શું કરેછે? તળાવપરે ચોપડી?"

"હશે. આપણે શું? પારકા પુરુષની આપણે શી ચિંતા?"

"પણ કલાંઠી બદલતાં કે ઉઠતાં તળાવમાં પડશે તે?"

"જગાડો ત્યારે."

"અરે ઓ ભાઇ, ઓ ભાઇ!"

---

* ઓખાહરણમાંથી.

કાનમાં સ્વર જતાં નવીનચંદ્ર જાગ્યો અને પાછું જોયું. "જરા "સભાળીને ઉઠજો. ઉંઘમાં પાસું બદલતાં તળાવમાં પડાય માટે જ-"ગાડ્યા છે."

"બહુ સારૂં કર્યું, બ્હેન."

નવીનચંદ્ર બેઠો થયો. એની અને કુમુદસુંદરીની પળવાર

- "મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ."*

નવીનચંદ્રની આંખ તો આ સ્હેજ હોય એમ પાછી ફરી અને તે પાછો ચોપડી ઉઘાડવા જાયછે એટલામાં મંદિરના દ્વાર ભણી-"નિઘા રખો મેહેરબાન" નો પોકાર સાંભળ્યો એટલે રાણો જતો હશે જાણી જોવા ઉઠ્યો અને ચોપડી ત્યાંજ મૂકી ઓટલાની પેલી પાસ ગયો.

ગરીબ બિચારી કુમુદસુંદરી! નવીનચંદ્ર પાછળ એની આંખ ગઇ, પોતે અને વનલીલા પાછાં ફર્યાં તોપણ આંખ પાછી ફરી નહીં અને એક પાસ આંખ અને બીજી પાસ શરીર એમ ચાલ્યાં. થોડીકવાર પ્હેલાં જેનો ચિતાર મન આગળ હતો તેના જેવોજ નવીનચંદ્ર લાગ્યો. "શું એજ સરસ્વતીચંદ્ર? ભમતા ભમતા અહિયાં આવ્યા હશે? ના, ના, એમ તો ન હોય. મ્હારી કેવી દશા થઇ છે તે જોવા અહિયાં આવ્યા હશે? ના ના. એમ એ મ્હારા દુઃખની મશ્કરી કરે એવા નથી. પણ છે તો એજ—હા ક્હો કે ના. હશે."—નિઃશ્વાસ નાંખી—"મ્હારે હવે એની સાથે શો સંબંધ છે? એનો તો વિચારજ ક્હાડી નાંખવો. એ હોય તોયે શું ને બીજો કોઇ હોય તોયે શું? ઈશ્વરે જેની સાથે પાનું પાડ્યું તે ખરો, બીજા સઉ ખોટા." નરમ બની જઇ મરજી ઉપરાંત વનલીલા સાથે ચાલી. વળી વિચાર થયો. "પણ એજ એ હોય તો સારૂં. હશે. મ્હારે એનો બીજો કાંઇ તો સ્વાર્થ નથી, મ્હારી પ્રીતિનો કળસ તો લગ્નથી રેડાયો તે રેડાયો. પણ આ અહિંયાં ર્‌હેશે તો કોઇ વખત કોઇની સાથે પણ વાત કરશે તે એકલી બેઠી બેઠી સાંભળીશ. જો એજ હશે તો એની વિદ્યા ઢાંકી નહીં ર્‌હે, કોઇક વખતે પણ તેનાં ઝરણ ઝરશે અને આ અવિદ્યાના દેશમાં—આ અરણ્યમાં—એનાં સંસ્કારી વચનામૃત આઘેથી પણ મ્હારે કાને આવશે."

"ના. ના, પણ એટલો એ સંબંધ ખોટો."

"પણ એવા અશરીર સંબંધમાં શો દોષ છે?"

* નળાખ્યાનમાંથી.

"પણ શાથી જાણ્યું કે આ તે એજ?"

"એજ મુખારવિંદ. વળી પુસ્તક પાસે હતું—એ તો અમથું હોય-કોણ જાણે શુંયે હશે."

"પણ એ તો અહિંયાં રહે તો સારું. એની ક્ષેમકુશળતા જાણીજ
"મગ્ન રહીશ. મ્હારો રોગ જશે. મ્હારે બીજું વધારે શું જોઇયે? આ-
"ટલોજ સંબંધ રહે તેમાં શો દોષ? એની સાથે બોલીશ ચાલીશ નહીં.
"એના સામું જોઇશ નહીં. માત્ર એ કોઇની સાથે વાત કરશે તે સાંભ-
"ળીશ. એને ક્ષેમકુશળ જાણી મને ચિંતા નહીં રહે"

વિચારમાળાનો મેર આવ્યો. બે જણ ચાલતાં ચાલતાં અલકકિશોરી ભણી ગયાં. અલકકિશોરી પાસે આવી, ભાભીને ખભે હાથ મૂક્યા, સામું જોઇ રહી, અને બોલી.

"કેમ ભાભીસાહેબ, આજ આમ કેમ છો? કાંઇક ઉંડા વિચારમાં પડયાંછો. તમારે શોક તો હોય નહીં. મનસુખા તો કારભારિયો કરે. કહો, પિયર સાંભર્યું છે કે મ્હારો ભાઇ સાંભર્યો છે?"

"ઈશ્વર જાણે શાથી, આજ હું થાકી ગઇ હોઉં તેવી થઇ છું."

એટલામાં વાડાનાં બારણાં ઉઘડયાં. આગળ બુદ્ધિધન અને પાછળ મૂર્ખદત્ત તાળુંકુંચી હાથમાં લીધેલાં એવો—એમ બે જણ અંદર આવ્યા.

અલકકિશોરી, કુમુદસુંદરી, વનલીલા અને કૃષ્ણકલિકા સઉ એકઠાં થઇ ગયાં અને અમાત્યની સામે ટોળું બની વીંટાઇ વળ્યાં. રાધા એકલી ફરતી હતી તેણે ઓટલા ઉપર એકલી ચોપડી પડી દીઠી. "કોની હશે?" "કોણે અહિંયાં મૂકી હશે?" કરી ઓટલે જઇ નીચાં વળી લીધી અને પાનાં ફેરવી જોવા લાગી. સઉને બતાવવા પાછી આવેછે તો ટોળું થતાં દીઠાં, તેમાં પોતે પણ ભળી અને કુમુદસુંદરીને ખભે એક હાથ મૂકી ઉભી રહી.

"રાધા ક્યાં?" કરી પાછું જુવેછે તો એને અલકકિશોરિયે દીઠી. કુમુદસુંદરિયે એના હાથમાંથી ચોપડી લેઇ જોઇ.

"શાની ચોપડી છે?" બુદ્ધિધને પૂછ્યું. ચોપડીમાં પાનું જોતી જોતી શરમાતી કુમુદસુંદરી બોલી: "આ તો રાધાના હાથમાં હતી. એનું
"નામ-શ્રી પંડિત-કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ એવું છે. એમાં સંસ્કૃત તથા
"ઇંગ્રેજી 'આર્ટિકલો' તથા જૂનાં પુસ્તકોના ઉતારા આવેછે. મ્હારા પિતા-
"જીને ત્યાં પ્રતિમાસે આવેછે." સઉ સ્ત્રીવર્ગ જોઇ રહ્યો, કાંઇ સમજાયું નહીં.

"એ તો ગેલે એટલે પડી હતી કોકની તે મેં આણી."
રાધા–"એ તો ગેલે એટલે પડી હતી કોકની તે મેં આણી."

સૂર્યદત્ત:–"આપણી ધર્મશાળામાં ઉતરેલા છે તેમની ચોપડી છે એ.
એ ખોળતા હશે."

બુદ્ધિધને ચોપડી હાથમાં લીધી અને નવીનચંદ્રને વાડામાં બોલાવવા
કહ્યું. તપોધન દોડ્યો. નવીનચંદ્ર પાછો ફરી ચોપડી શોધતો હતો તેને
કહ્યું કે "અમાત્ય બોલાવેછે, આ ખોળખાણનો પ્રસંગ ઠીક છે. તમારી
ચોપડી એમની પાસે છે, ચાલો." બન્ને જણ આવ્યા. નવીનચંદ્રે નમ-
સ્કાર કર્યો, બુદ્ધિધને ગંભીરતાથી સ્વીકાર્યો, સ્ત્રીવર્ગ છેટે સંકોચ પામી ઉભો
રહ્યો, અને કુમુદસુંદરી ધ્રુજવા લાગી—પુસ્તક ઉપરથી તેની શંકા વધારે
બળવાન બની હતી. અને સઉની પાછળ ઉભાં રહી બધાં પોતાને દેખે નહીં
એવા સઉનાં માથાંની વચ્ચે રહેતા અંતરમાંથી નવીનચંદ્રનું મુખ નિરાંતે
અને નિઃશંક ન્યાળી શકતી હતી. તેના મનમાં એમ હતું કે જો મ્હારી
શંકા ખરી હશે તો એ મ્હારો દૃષ્ટિપાત ખમતાં ક્ષોભ પામશે.

બુદ્ધિધન: "તમે આંના વતની છો? અહિંયાં કાંઇ પ્રયોજને આ-
વવું થયું હશે."

નવીનચંદ્ર: "હું મુંબાઇ બણીથી આવુંછું. રજવાડો નજરે ન્યા-
ળીવાના હેતુથી આણી પાસ આવ્યો છું."

"તમે મુંબાઇમાં કાંઇ ધંધો કરોછો?"

"આપણા દેશમાં કહેવાય છે કે અન્નપૂર્ણા કોઇને ભુખ્યું મૂકી
સૂતી નથી તે હું અનુભવવા ઇચ્છુંછું. મુંબાઇમાં હું વિદ્યાર્થી હતો. હવે
અનુભવાર્થી છું."

"તો કાંઇ ધંધો કરો."

"એક ધંધામાં એકજ જાતનો અનુભવ આવેછે. મ્હારે સઉ જા-
તનો અનુભવ જોઇયે છિયે."

બુદ્ધિધનને આ માણસ વિચિત્ર લાગ્યો અને કાંઇક હસવું આવ્યું.

"તમે એ કાર્ય શી રીતે પૂરૂં પાડશો?"

"હું બોલ્યા વિગર જોઇ શકુંછું. કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી
શકુંછું. જાતે રંગાયાવિના સઉ રંગ જોઇ શકુંછું."

બુદ્ધિધને મહામ્હેનતથી હસવું ખાળી રાખ્યું.

"આ પુસ્તક તમારૂં છે?"

"હાજી."

"તમે શું ભણ્યા છો?"

"કાંઇક ઇંગ્રેજી અને કાંઇક સંસ્કૃત."

"ક્યાં શિખ્યા છો ?" કુમુદસુંદરી ઉત્તર સાંભળવા આતુર થઇ.

"મુંબાઇમાં." કુમુદસુંદરી પૂરી તૃપ્ત થઇ નહીં.

"લ્યો આ પુસ્તક; તમે ન્યાતે કેવા છો ?"

"જી, આપનીજ ન્યાતનો છું."

"અત્રે રહો ત્યાંસુધી આપણે ઘેર જમજો."

"જેવી ઇચ્છા."

કુમુદસુંદરીની ચિત્તવૃત્તિને ગમ્યું, તેની પતિવ્રતાવૃત્તિને ન ગમ્યું.

બુદ્ધિધન પોતાને ઘેર વિચિત્ર મનુષ્યોનું પ્રદર્શન જમાવતો તેમાં ઉમેરો થયો જાણી રાજી થયો. નવા અતિથિને યોગ્ય સત્કાર કરવાનું અલકકિશોરીને માથે પડ્યું–તેણે માથે લીધું. તપોધનને હુકમ થયો કે વાળુ વખત નવીનચંદ્રને ઘેર આણવો.

કુમુદસુંદરી જાણી જોઇ આના સામું જોઇ રહી હતી. કદી કદી તેના દૃષ્ટિપાત ન ખમાતા હોય એમ આંખો મળતાં તે આંખ ખેંચી લેતો હતો, ઘડીક બેધડક જોઇ રહેતો. ઘડીક દરકાર ન હોય તેમ જોઇ બીજે ઠેકાણે નજર નાંખતો. પરીક્ષાના કાર્યમાં સુંદરીના મનની સમુઝણ ધોવાઇ ગઇ. "ચંદ્ર" અને "ભ્રમર" વાળી કડિયો જોડી હતી તે ફરી ફરી મનમાં ગાતી ગાતી સઉની જોડે ગાડીમાં બેઠી. બુદ્ધિધન પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયો.

પ્રકરણ ૮.

અમાત્યને ઘેર.

નવીનચંદ્ર અમાત્યને ઘેર સવાર સાંઝ જમવા જવા લાગ્યો. શઠરાયને ઘેર કોઇનો–અતિથિનો પણ–ભાવે પૂછાતો નહતો અને શેઠ આવ્યા તો નાંખો વખારે એમ સઉ કોઇને થતું. ઘરમાં આવનાર, પાસે બેસનાર, સાથે જમનાર, સઉ કોઇ શઠરાયને ઘેર જાય ત્યારે જાય તેમ નાં તેમ પાછાં આવતાં, કુતરાની પેઠે કોળિયો ધાન ખાય, પણ શઠરાય પોતાની સાથે બોલે કે ચાલે નહીં એટલે આવનારને મન એમજ થતું કે અહિંયાં ક્યાં ભરાઇ પડ્યા. બુદ્ધિધનને ન્હાનપણમાં કોઇવાર ન્હોતરૂં તો તેડું નહીં ને તેડું તો ન્હોતરૂં નહીં એમ થતું, ન જાય તો પાછળથી શઠરાયને સાંભરે કે એ આવ્યો નથી તો એને માથાના ફરેલમાં ગણે. કોઇ વાર તો કોઇ એવી મશ્કરી કરે અથવા એવું તો અભિમાન ભરેલું વાક્ય બોલે કે ઘરમાં આવેલો માણસ બેઠો ને બેઠો બળી જાય. બુદ્ધિધન તો

કોઇવાર શઠરાયને ઘેર ભરાઇ પડે ને લાગ મળે તો છાનોમાનો અથવા કાંઇ ન્હાનું કાઢી ઘેર નાસી આવતો. આ સઉ જૂના જમાનાની વાત હતી પણ બુદ્ધિધનને હજીસુધી સાંભરતી હતી અને પોતાના ઘરમાં કોઇને એવું ન થાય માટે જાતે બહુ સાવચેત રહતો અને છોકરાં તથા ચાકરોને પણ સભ્યતા અને વિવેકની રીતમાં તેણે કેળવી મૂક્યાં હતાં. બુદ્ધિધનની જોડે નવીનચંદ્રનો પાટલો નંખાતો. પંક્તિભેદ રજ પણ થતો નહીં. અને અથડાતા ભમતા વટેમાર્ગુ જેવા અતિથિ જોડે શુદ્ધ મનથી વાણીથી અને કર્મથી સમાનભાવ રાખી સુવર્ણપુરના મહારાજાનો પ્રિય બુદ્ધિશાળી અમાત્ય રસભેર વાતો કરતો અને ન બોલતાને બોલાવી ચર્ચા ચલાવતો, અને તે ચર્ચામાં બુદ્ધિનું અભિમાન લેશ પણ દેખાતું ન હતું. જમવાને પ્રસંગે સાથે જમવા બેઠેલો પ્રમાદધન અતિથિને હઠહઠ કરતો, અને તેની સગવડની સંભાળ રાખતો. સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી. અને કુસુદસુંદરી ગુંચળું વળી જમનારની આગળ બેસતાં અને છાનાંમાનાં પાનની બીડિયો કરતાં.

શઠરાયને ઘેર બુદ્ધિધને જૂદીજ જાતનો દેખાવ જોયલો હતો. ખલકનંદા અને રૂપાળી ઘરમાં ધબ ધબ ચાલે, દોડાદોડ કરે, હોંકારા પાડે, અને ચાકરોની સાથે ઘડીમાં હસે અને ઘડીમાં તેમને છડકા કરે. પઇસો ઘણો હોવાથી શરીરપર ઘરેણાં ઘણાં રાખે અને તેથી વધારે છાક રાખે. પણ એટલામાંજ તેમના મ્હોટાપણાની સીમા આવી રહેતી. ઘરની સંભાળ રાખવી કે ત્રેવડ કરવી તેનું કોઇને ભાન નહીં. માથે લુગડું ઓઢવાની તો બાધા. એક બે લટિયાં ઉડતાં ન હોય તો ભાગ્યશાળી. ભલું હોય તો વાંસો ઉઘાડો હોય કે ભલું હોય તો કમખો પ્હેર્યો ન હોય. ચણિયા પ્હેરવાથી શ્રમ લાગતો અને ઉઠતાં બેસતાં પ્હેરેલું લુગડું કેમ રહેછે તેની જાતે સરત રાખવાની ટેવ ન હતી અને પરભાર્યાને યાદ આપવાની જરૂર ન રહેતી અથવા જરૂર લાગે તો આવી બાબતમાં બઇરાં માણસને મ્હોંયે કહેતાં શરમ આવતી. ઘરના પુરુષો પારકાં બઇરાંની ચેષ્ટા કરતા પણ પોતાના ઘરમાં જોતા ન હતા. એમાંથી પરિણામ એ થયું હતું કે ઘરમાં આવનાર જનાર લાગ મળ્યે બઇરાં સાથે અણઘટતો પરિચય લેતા. બુદ્ધિધને આ સઉ જોયું હતું, કંટાળો આવ્યો હતો, અને પોતાના ઘરમાં એવું ન થાય તે સારૂ ખાસ ચટ અને ચેવટ રાખતો હતો. એની નાતમાં દેખીતો ઘુંઘટો તાણવાનો ચાલ તો ન હતો, પરંતુ પરભાર્યાં મ્હોટાં માણસો આવે ત્યારે સ્ત્રિયો સંતાઇ રહેવા જેવું કરતી. નવીનચંદ્ર મ્હોટા માણસમાં ગણાતો ન હતો અને પોતાની ના-

ત્તનો એટલે એ જમતો હોય તે વખત કોઇ એની શરમ ન પાળતાં પણ ચાલતા સુધી તેના દેખતાં વાતોમાં ભાગ ન્હોતાં લેતાં.

નવીનચંદ્ર પણ કાંઇક શરમાળ હતો. સ્ત્રીવર્ગ સાથે જાતે પરિચય લેતો ન હતો, અને ચાલતાસુધી ઘરમાં કોઇને ભારે ન થઇ પડે એવી રીત રાખતો. બે ચાર દિવસમાં તો તેની સુશીલતાને લીધે તે સઉને ઘરના માણસ જેવો લાગવા માંડ્યો. પ્રથમ મેળાપને સમયે એ બુદ્ધિધનને વિચિત્ર લાગ્યો હતો તે અભિપ્રાયમાં કાંઇક ફેર પડ્યો. જમ્યા પ્હેલાં અને પછી **પ્ર**માદધન જોડે તે ગપ્પાં મારવા બેસતો. **પ્ર**માદધનને એનું "ઇંગ્લિશ નૉલેજ" સારૂં લાગ્યું અને તેની તેણે પિતાને વાત કહી. એમ પણ માલમ પડયું કે એ મુંબાઇનાં મ્હોટાં ઇંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો પ્રસંગ રાખેછે. આવા આથડતા માણસની બાબતમાં બુદ્ધિધને આ તરત માન્યું નહીં.

એવામાં એક દિવસ **ન**વીનચંદ્ર વાળુસારૂ આવેલો હતો. તે દિવસ દરબારના કામમાં બુદ્ધિધન રોકાયલો હોવાથી વાળુનો વખત વીતી જવા છતાં કાંઇ ઠેકાણું ન હતું. **ન**વીનચંદ્ર **પ્ર**માદધન સાથે એક દીવાનખાનામાં બેઠો હતો. બીજા ૭ સાતેક જણા **પ્ર**માદધનને મળવા આવેલા હતા તેપણ બેઠા હતા. **પ્ર**માદધન સઉની વચમાં એક આરામખુરશીપર પડ્યો હતો. બધા બેઠા હતા તેમાંથી એક જણે એની પાઘડી લેઇ ખુંટિયે મૂકી અને બીજાએ અંગરખું મૂક્યું. ત્રીજાએ એને બંડી કાઢતાં મદદ કરી. ચોથો એનાં વખાણ કરવામાં રોકાયો હતો. પાંચમો તેમાં હાજીયા ભણતો હતો અને છઠ્ઠો એના શત્રુઓ અથવા પ્રતિસ્પર્ધિયો શોધી ક્હાડી તેમની નિંદા કરતો હતો.

એવામાં ટપાલ આવી. કાગળો એકદમ સર્વ મંડળના અધ્યક્ષ **પ્ર**માદધનના હાથમાં મૂકાયા. પ્હેલ વ્હેલું ઇંગ્રેજી 'ન્યુસ્પેપર' ફોડ્યું. ચારે બાજુઓ ઝપ ઝપ અધીરાઇથી ઉથલાવી આંખો તળે કાઢી હર્ષ અને ઉત્સાહથી **પ્ર**માદધન બોલ્યો.

"**ન**વીનચંદ્ર, પેલો 'આર્ટિકલ' આવ્યોછે." પિતાની ખાતરી કરી આપવા **ન**વીનચંદ્ર પાસે લખાવી એક વાતું મોકલ્યું હતું તે આજના છાપામાં હતું.

'હેં ! આવ્યું ? વાંચો, વાંચો :' એક મિત્ર બોલ્યો.

તે વંચાવા માંડ્યું. એટલામાં બુદ્ધિધન આવ્યાની ખબર પડી, સર્વ મંડળ વેરાયું, **પ્ર**માદધન અને **ન**વીનચંદ્ર ભોજનગૃહમાં ગયા. ત્યાં એક પાટ ઉપર વચ્ચોવચ ભીંતનો તકિયો કરી **અ**લકકિશોરી બેઠી

હતી. પાટપાસે એક બારીપર હાથ મૂકી કુમુદસુંદરી ઉભી હતી. જમી-
નપર એક પાટલા પર બેસી પાસેની સગડીમાં સૌભાગ્યદેવી તાપતી
હતી. પાંચ છ યુવતિયો પાટપર બેઠી હતી અને ગામ ગપાટાં હાંકતી
હતી. વૃદ્ધ થયલા દયાશંકરની સ્ત્રી ડોશી થયલાં 'જમના કાકી' સૌભા-
ગ્યદેવીની પાસે બેસી તાપતાં તાપતાં ધીમે સાદે વાતો કરતાં હતાં.
અમાસ આવ્યાની પ્રમાદધનને ખબર કરી એટલે સઉ મંડળ વેરાઇ ગયું
અને માત્ર ઘરનાંજ માણસ રહ્યાં. અલકકિશોરી પાટઉપરથી ઉઠી અને
ત્યાં પ્રમાદધન બેઠા તથા બાજુએ નવીનચંદ્ર બેઠા.
કુમુદસુંદરી ભણી પુરુષોની પીઠ હતી. અલકકિશોરી ભાભી
પાસે જઇ સોડમાં ઉભી, હળવે રહી તેને બે ભુજ ભરી ડાબી અને કા-
નમાં કહ્યું: "હાશ, હવે હુંફ વળી. ભાભી, તમારા શરીરમાં ગરમાવો
તો ઠીક રહેછે—શિયાળાની રાતમાં." કુમુદસુંદરિયે મ્હોં મલકાવ્યું અને
અલકકિશોરી બાથ છોડી છૂટી ઉભી રહી. કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રને
જોતાં ઉપજતો ક્ષોભ દિવસે દિવસે ઓછો થતો હતો.
બુદ્ધિધન આવ્યો. પાટલા નંખાયા. સઉ જમ્યાં. જમતી વખત
પ્રમાદધને નવીનચંદ્રના 'આર્ટિકલ'ની વાત કરી. બુદ્ધિધન કહે, "હા,
"એ મેં જાણ્યું. સાહેબના શિરસ્તેદાર આવ્યાછે તેમણે એ વાંચ્યું
"અને વખાણ્યું. ઠીક લખ્યું છે. નવીનચંદ્ર, તમારે બધી જાતનો અનુ-
"ભવ જોઇતો હોય તો અત્રે રહો. અમારે એક ઇંગ્રેજી લખનાર જો-
"ઇયે છિયે. જો અનુકૂળ પડશે તો રાણાજીને કહીશું પ્રસંગ આવ્યે."
સઉ જમી રહ્યાં. રાત ઘણી ગઇ હતી. નવીનચંદ્રને અમાત્યને
ઘેર સુવાનું ઠર્યું અને પ્રમાદધનને બેસવાના દિવાનખાનામાં પથારી થઇ.
તે સૂતો. જોડના દિવાનખાનામાં બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન ગયા. અ-
લકકિશોરી રાત વીતી હતી એટલે સાસરે ન ગઇ અને માએ તથા ભા-
ભીએ શિખામણ દીધી કે 'સાસરે ના કહાવ,' પણ 'ના શું કહાવવી છે?
જાણશેસ્તો' કરી ના કહાવ્યું. પ્રમાદધનને સુવાને વાર હતી એટલે નણ-
દભોજાઇ સગડી કરાવી ગપાટા મારવા બેઠાં.
બુદ્ધિધનને આજ કાંઇક અસાધારણ બનાવો સાંભળવાનો દિવસ
હતો. બાપ દીકરો દિવાનખાનામાં જઇને બેઠા.
"પિતાજી, શઠરાયના તરફના સમાચાર સાંભળ્યા?"
"મને લાગેછે કે આપણી વાત કાંઇક ફુટી છે. કોના તરફથી ફુ-
"ટીછે અને કેઇ રીતે તે જોવાનું છે."
એવામાં વરધી મંગાવી અંદર એક સીપાઇના વેશવાળો આવ્યો.

નરભેરામ હતો. એ શઠરાયનું માણસ થઇ રહ્યો હતો પરંતુ અંદરથી બુદ્ધિધનના પક્ષમાં હતો. બાપદીકરાસામો તે બેઠો.

"બુદ્ધિધનભાઇ, કામ વસમું થયું છે."

"શું ?"

"આજ સુધી તો આપનો અને રાણાનો સંબંધ શઠરાયને અંધા-
"રામાં રહ્યો. હાલમાં આપ બે જણ વારંવાર મળો છો અને રાણા શિ-
"કારે ગયા હતા ત્યારે રાજેશ્વર મહાદેવમાં મળ્યા હતા તે કારભારીને
"ખબર થઇ છે."

"બસ ! એટલુંજ કે ?"

"વ્હેમવાળા માણસને દૂર કરવો એ એનો નિશ્ચય છે—એવી
"એને ટેવ છે."

"તે ?"

"રાજ્યા અને આપની વચ્ચેના જુઠ્ઠા કાગળ ઉભા કર્યા છે તે
"રાણાને બતાવવાના છે."

બુદ્ધિધન રાતોપીળો થયો. "એ બતાવવાનું કોણે માથે લીધું છે ?"

"રાણાના જૂના ખવાસ મ્હાવાએ."

"ઠી–ક !"

"કાગળ લખ્યા છે મેં." એમ કહી પંદર વીશ કાગળ અમાત્યના ખોળામાં નાંખ્યા.

"ક્યારે બતાવવાના છે ?"

"આપ દરબારમાંથી પાછા ફરો તે પછી."

"મ્હારા હાથમાં રહેવા દો. કાલ બાર વાગતે પાછા મોકલીશ."

નરભેરામના ઉપર બુદ્ધિધનનો વિશ્વાસ હતો તે હવે સજ્જડ થયો, ઘણાંક માણસો એણે દરબારમાં અને બીજે ઠેકાણે ઉઘાડાં અથવા છાનાં પોતાનાં કરી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ થોડાકનેજ કસી જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. નરભેરામ કસોટીમાં શુદ્ધ નિકળ્યો અને અમાત્યનું અંતઃકરણ તેના ઉપર નવીન સ્નેહ અને ઉપકારથી સ્ફુરવા લાગ્યું. પરંતુ કાકા પરણ્યા અને કોઇ રાંડ્યાં થયું. રાણાનો વિશ્વાસ રાખતાં સાવધાન રહેવાની જરૂર લાગી. આજ સુધી તે પોતાનો છે એવું માનનાર અમાત્યને નક્કી લાગ્યું કે રાજ્યાની બાબત રાણાના મનમાં ભરાશે તો નિકળવી કઠણ થશે અને પોતાની સઉ યુક્તિયો 'કાંતી પીંજી કપાસ' થશે. આજ સુધી દરબારના બ્હેક રાણો પોતેજ ઉઘાડતો, હવે રાણાપાસે પોતાનો માણસ રાખવાની જરૂર લાગી. પોતાનું માણસ કોણ ? ગરબડદાસ ? ના. નર-

ભેરામ? હા. વળી રાણાપાસે રાખતાં નરભેરામે કરેલા ઉપકારનો બદલો પણ વળવાનો. આખા આકાશમાં વીજળી પુષ્કળ ચમકારા કરતી ચાલી જાય તેમ એક પળમાં અમાત્યના મનમાં આ સર્વ વિચારનો ચમકાર થઇ રહ્યો. બીજી પણ ઘણીક ખટપટ સમજાતી ન હતી તેનો મનમાં ખુલાસો થયો. યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરી રાખી પણ સામાએ હુમલો કર્યા શિવાય પ્હેલો ઘા પોતે કરતાં શુદ્ધ અંતઃકરણ આંચકો ખાતું હતું તે ટટાર થયું. સંશયકાળ જતો ર્‌હેતો લાગ્યો અને નિર્ણયકાળ દોડતો દોડતો સમીપ આવ્યો લાગ્યો.

"નરભેરામ, હવે અણીનો સમય આવશે. આ કાગળ જોયા પછી રાણા શઠરાયપર વિશ્વાસ બતાવશે, મ્હારાપર કોપાયમાન દેખાશે, અને શઠરાયનું વિશ્વાસુ માણસ પોતાનીપાસે રાખવા માગશે તે વખત એ ત્હારૂં નામ આપે એમ કરવું. એ થાય એવું છેકની?"

"હમ્. થઇ શકશે. મ્હારા જેવું વિશ્વાસનું પાત્ર આજે એને કોણ છે?"

"વારૂ, ગરબડ હાલ એનીપાસે વધારે આવેછે?"

"હા. એ તો ક્‌હેવાનુંજ ભૂલી ગયો. એને રૂપાળીબાઇએ આંજ્યો છે."

"બરોબર. પણ એના ચાળા સરત રાખજે. એની સાથે એનું અને આપણી સાથે આપણું માણસ થાય—બે ધારની તરવારે રમે એવો હાલ એનો ઘાટ છે."

"એમાં એને લાભ શો?"

"કારભારી અને અમાત્ય એ લઢી લઢી નકામા થાય તો એ કારભારી થાય—પોતાને રાણાનો વિશ્વાસુ સમજેછે."

"એનું શું કરશો?"

"એ તો થઇ ર્‌હેશે. ક્‌હેવાનું એટલું કે એ ત્યાં આવે જાય સારે શા પ્રપંચ ઘડેછે તે સરત રાખજે."

"બહુ સારૂ. ત્યારે હાલ તો રજા લેઉંછું."

"વારૂ. પણ મને મળવાનું વધારે રાખવું." નરભેરામ ગયો. એની પાછળ આઘે સુધી નજર નાંખી સીપાઇનો વેશ સાંગોપાંગ ઉતર્યો જોઇ અમાત્ય હસ્યો.

"પ્રમાદ! કારભારીને ત્યાંથી કાંઇ પણ ખાવાનું આવે તો હાલ લેવું, પણ જમીનમાં દાટી દેવું. સંભાળ રાખવી હોં!"

"શું કાંઇ ઝેર દેવાનું છે?"

"રાણો જરાસિંહ માર્યો કહેવાયો અને પર્વતને તો માર્યોજ, તેનો
"આપણે વિશ્વાસ શો? વારુ. જાવ. ઉઠી જાવ."

પ્રમાદધન આભો બન્યો અને વિસ્મય પામતો પામતો ગયો.

બુદ્ધિધન ઉઠ્યો અને લાંબા દિવાનખાનામાં એકલો હેરા ફેરા કરવા લાગ્યો અને હોઠપર આંગળી મૂકી પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો.

"ત્હારું કાળું થાય કારભારી! છેવટ જાતઉપરજ આવ્યો? આજ-
"સુધી ગમે તેટલું પણ મ્હારો જાતભાઈ-મ્હારો સગો-કરી મ્હેં ત્હારા-
"પર ઘા ન કર્યો."

"બહુ સારું ત્યારે-હવે પરો મેદાનમાં. આજ સુધી છાના વેરી
"હતા. હવે ઉઘાડા થાઓ."

"ગરબડ, ત્હેંપણ ઠીક ધંધો માંડ્યો છે-મ્હેંપણ એકવખત એ-
"મજ કર્યું હતું. પણ આપણા બેમાં ફેર છે. મ્હેં કોઈનું ખુન કે-
"રાવ્યું નથી-મને ઈશ્વરની કાંઈક બ્હીક છે-મ્હારા કહેવા વિના કોઈએ
"કોઈનું ખુન કર્યું હોય તેમાં હું શું કરું? પર્વત મુવો તેમાં મને દોષ નથી."

"તું પણ મ્હારો ગુરુ મળ્યો. અલ્યા મ્હારુંજ ખુન?"

"પણ જો આ રજપૂત હાથમાંથી ગયો તો ઉપાય નથી. એકવાર
"રમાબાઈના હાથમાં ગયલો પાછો કબજ થતાં સાત પાંચ વીતી છે અને
"આ કલાવતીમાં લપટાયો તો એને સટકવાનું નથી. પછી તો ભૂપસિંહ
"ત્હારો નહીંજ, બુદ્ધિધન!" મ્હોટા અરણ્ય વચ્ચોવચ્ચ રાત્રે બ્રહ્મરાક્ષસ એકલો ઉભો રહે તેમ અદબવાળી દિવાનખાના વચ્ચોવચ્ચ બુદ્ધિધન ઘ-ડીકવાર ઉભો રહ્યો. તેનું મગજ ઉશ્કેરાઈ ગયું અને કાળજું ધબકવા લા-ગ્યું—"અલ્યા, ખુની! મ્હારુંજ ખુન!"

"ત્હારું સત્યાનાશ જાય, શઠરાય! કલાવતી ક્યાંથી સુઝી! રાજ-
"બાની વાત જાણી ત્યારે કલાવતીનો ભેદ સમજાયો. એ તો ત્હેંજ ભૂત
"ભરવેલું! મને અને રાણાને જૂદા પાડવાનો રસ્તો!"

"રાજબા!"-આંખ આગળ બનેલો બનાવ ખડો થયો. મરેલી રાજબા હાથમાં હાથ મૂકવા તત્પર થતી પાસે આવતી લાગી.

"ભૂત!"-બુદ્ધિધન ગભરાયો. પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. પરસેવાના રેબેરેબ વળ્યા. છાતી ઉપડતી બંધ થઈ. અચિંતી દોટ મૂકી ગાદીપર બેઠો-તકિયે બેઠો. રાજસિંહનો વેશ ધરનારી પાસે આવી દેખાઈ અને ખભા ઉપર તેના હાથ અને હડપચીનો ભાર લાગ્યો. સુવર્ણપુરનો અમાત્ય બ્હાવરો-દીન દેવો-ક્ષુદ્ર બની ગયો અને ફાડી આંખે દૃષ્ટિકલ્પનાભણી જોવા લાગ્યો-બેશુદ્ધ બનવા જેવો થયો.

એટલામાં દિવાનખાનાનું એકપાસનું બારણું ભચકાયું-ઉઘડ્યું. સૌ-
ભાગ્યદેવી અંદર આવી. ગાયત્રી જેવી પવિત્ર દેવીપર દૃષ્ટિ પડતાં મલિન-
સત્ત્વ અદૃશ્ય થયું. સ્નેહભક્ત દેવી ભણી જોઇ રહ્યો.

“મ્હારા વ્હાલા! હવે તમે કારભારી થવાના—એટલે અમારા મટ-
“વાના. આમ ને આમ રાતરેહા જવાના અને અમારી સાથે વાતોચિતોનું
“તો બાહ્મ્. ન્હાનાં હતાં ત્યારે તો બારબાર વાગતા સુધી વાતો કરતાં
“અને હવે તો તમે અને તમારો કારભાર. મ્હારે વગર શોકયે શોક્ય.”

હસતી હસતી દેવી આવી. પતિની પાસે શરીર સ્પર્શી બેઠી, ગળે
હાથ નાંખ્યો, અને ઉઠાડી શયનગૃહમાં લેઇ ગઇ. બન્ને મ્હોટી વયનાં બા-
ળકવાળાં માબાપનાં વય અને મન હજી તરુણજ હતાં અને વૃદ્ધ વિચારો
જય પામી શક્યા ન હતા.

દેવીની સોડમાં સૂતેલો પુરુષ નિદ્રામાં લવતો હતો-નિદ્રામાંથી જાગી
ઉઠી સાંભળી રહી દેવી પાછી આંખ મીંચતી હતી અને પતિને કોમળ
ઉષ્માળી છાતી સરસો વધારે વધારે જોરથી ચાંપતી હતી.

“અલ્યા શઠરાય! મ્હારુંજ ખુન કરવાના વિચારથી તને સંતોષ
“રહ્યો હત તો હું બરોબર ફાવત નહીં. સાથે રાણાને પણ મારવાનો
“ત્હારે મનસુબો છે એટલી મ્હારે અનુકૂળતા થશે-એટલે રાણો મ્હારો
“રહેવાનો રસ્તો છે.”

“ત્હારા મનમાં એમ હશે કે બુદ્ધિધન જાય તો રાણો રહેશે, ને
“રાણો પણ હાથમાં ન રહે તો એ પણ સ્વાહા! વાહ વાહ!”

“પણ એ પણ ઠીક છે. દુષ્ટરાય કલાવતીને ઘેર જાયછે.”

સ્વપ્નસૃષ્ટિના ધૂમકેતુ આમ સુખાકાશમાં ચઢી આવતા. તેને જો-
નાર જડ દીવા વગર કોઇ ન હતું. એ સ્વપ્નને બળે પુરુષ પાસું બદલવા
જતો અને તેથી નિદ્રામાં પણ ચમકતી સ્ત્રી તેમ થવા ન દેતાં તેને
હાથના જોરથી પોતાની સન્મુખજ ખેંચતી—રાખતી—વિમુખ થવા ન દેતી.
આ બનાવનો ઇતિહાસ ચારણ જેવો પલંગ ‘કચડ કચડ’ બોલી—ગાન કરી
કાનવિનાના બ્હેરા શૂન્ય શયનગૃહને સંભળાવવા યત્ન કરતો. શિયા-
ળાની લાંબી રાત આમ ટુંકી થઇ જતી હતી.

પ્રકરણ ૯.

ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ.

લીલાપુરથી પાછાં આવ્યા પછી રાણાની ઉદારતાને લીધે બુદ્ધિધને સારું અને વિશાળ ઘર બંધાવ્યું હતું. દરવાજાઅંદર મ્હોટી ખડકી હતી અને ખડકી પાછળ મ્હોટો ચોક હતો. ચોકની બે પાસ મ્હોટા ખંડ હતા, તેમાં ખંડના ભાગ કરી રસોડું, પાણિયારું, જમવાનો ખંડ વિગેરે કરાવ્યું હતું. બીજી પાસના ખંડમાં જુવાન-સ્ત્રીવર્ગની કચેરી ભરાતી. ચોકપાછળ પરસાળ, ઓરડો, ગજાર વિગેરે હતું. પરસાળમાં સૌભાગ્યદેવી બેઠક રાખતી. ચોક અને ખડકી વચ્ચે પાટિયાં જડી દીધાં હતાં. ખડકીમાં ઇંગ્રેજોની 'વેટિંગરૂમ' જેવી ગોઠવણ હતી અને બ્હારના ઓટલા ઉપર અમાત્યના સિપાઈયો તથા ચાકરો બેસતા અને રાત્રે ખડકીમાં સૂતા. સ્ત્રીવર્ગના ખંડમાંથી જોડની ગલીમાં બારી પડતી. એ ખંડ ઉપરની મેડીમાં પ્રમાદધનનું શયનગૃહ હતું. ખડકીની મેડી વિશાળ હતી. તેમાં બુદ્ધિધને પોતાનું દિવાનખાનું રાખ્યું હતું. પ્રમાદધનના શયનગૃહ ભણીથી દિવાનખાનાનો થોડોક ભાગ નિરાળો રાખ્યો હતો અને તેમાં મિત્રમંડળ સાથે એ બેસતો. બીજી પાસના ખંડઉપર બુદ્ધિધનનું શયનગૃહ હતું. તેમાંથી પણ દિવાનખાનામાં બારી પડતી હતી.

ચારેપાસની મેડીઓ ઉપર બીજે માળ હતો અને ચોકઉપર રવેશોવાળી છૂટી અગાશી હતી તેમાં ચારેપાસની બધી મેડીઓમાંથી જુદી જુદી બારિયો પડતી હતી. નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનવાળા દિવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું. એની પથારી કરાવી પ્રમાદધન અમાત્યના દિવાનખાનામાં બારણું અડકાવી ગયો. નવીનચંદ્ર દીવો હોલવી સુવાની તૈયારી કરે છે એટલામાં બે પાસથી સ્વર સંભળાયા. એકપાસ દિવાનખાનામાં અમાત્ય, નરભેરામ અને પ્રમાદધન વાતો કરતા હતા. બીજીપાસ પ્રમાદધનનું શયનગૃહ હતું અને પ્રમાદધન પિતાપાસે બેઠો હતો એટલીવાર નણંદ ભોજાઈપાસે બેઠી બેઠી ગપાટા મારતી હતી. મુંબાઈથી મંગાવેલાં પુસ્તકો એક બે દિવસ થયાં આવ્યાં હતાં અને તે વાંચ્યાથી એકલપેટો આનંદ ભોગવતાં સંતોષ ન વળતાં નણંદપાસે આવી વાંચી બતાવતી હતી અને ઈંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત પુસ્તકોના રસિક ભાગોનું ભાષાંતર કરતી હતી તે અલકકિશોરી એકાગ્રચિત્તે સાંભળતી લીન અને દીન બનતી હતી.

"અલક, બ્હેન, સાંભળો આ એક રસિક વાત છે. એક આય-

"ડીને મૂકીને એનો ધણી જતો રહ્યો તે ઉપરથી એ બિચારી એકાંતમાં
"મનમાં ને મનમાં રુવેછે ને કહેછે તે બોલ રોજ આવે એવા છે. સાંભળો."

"બધાંને તો દુઃખ ખમતાં ખમતાં નિરાંતની ઘડી આખરે મળેછે,
"કારણ કોઇક વખત પણ ખોળ્યું હાથ આવેછે અને ખરેખરાં તોફાન
"મચી રહેછે તે પણ કાંઇ જન્મારો રહેતાં નથી. ગમે તેવું પાપ કર્યું
"હોય તેવાંને પણ ઈશ્વર ગઇ ગુજરી વિસરાવે છે"—

"એનો અર્થ શો ?"

"એટલે એમ કે આપણે ગમે તેવું પાપ કર્યું હોય ને તેથી જીવ તો
"બળ્યાં કરે, પણ એયે રોજ નથી રહેતું. આખરે ભૂલી જવાય અને
"ભૂલી ગયાં તે તો ઈશ્વરેજ પશ્ચાત્તાપ બંધ કર્યો જેવું કની ?"

"હાસ્તો."

"ત્યારે કહે છે કે પાપી માણસોને એ આવું થાય છે તો આ મ્હારે
"જે દુઃખ ભોગવવું પડેછે તેનો છેડો ઈશ્વર ક્યારે આણશે ? હું તો નિર્દોષ
"છું તો મ્હારી શિક્ષા કદિયે કાઢી નાંખશે કે નહીં ? મ્હારે તો કાંઇ વધા-
"રે નથી જોઇતું. માત્ર એટલું માગુંછું કે અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ મ્હારૂં થવાનું
"હોય તે મને માલમ પડે—કે, બ્હેન, પછી આટલેથી તો હદ. પછી તો
"કાળજું ફાટી જાય એટલુંજ બાકી રહે તે ઈશ્વર આપે."

"એ શું કહ્યું ?"

"એટલે એવું કહેછે કે હવે મ્હારો ને એનો એટલે મ્હારા વરનો
"મેળાપ ન થવાનો હોય તો તેપણ કશુંએ મને માલમ પડે એટલે બસ.
"આ ફરી મળવાની આશા રહેછે તે છોડાતી નથી ને આશા પ્રમાણે થવાનું
"નથી એટલે મન ચણચણ્યાં કરેછે. તેને ઠેકાણે એક વખત સાથે-
"લાગીજ આશા જતી રહે તો નિરાંત કે કાળજું ફાટી જાય એટલે
"થયું !"[૧] કુમુદસુંદરીને કાંઇક વિચાર થયા ને મનમાં નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

અલકકિશોરી બોલી—

"ઠીક. આવું આવું સમજિયે છીએ તે કેવું લાગેછે ? પણ તમે
"કાલે ગાતાંતાં તે આનાથી સારૂં હતું. અર્થ તો હું સમજુંછું. તમે કહ્યો તો.
"પણ જરા ગાઓ." ભાભીએ ગાવા માંડ્યું :

" हृदिशा वदनाम्बुरुहश्रियः
" सुतनु सत्यमलंकरणाय ते

“ तदपि संप्रति संनिहिते मधा-
“ वधिगमं धिगमंगलमश्रुणः ॥ [1]

“ ક્‌હેવાતજ જો હત ક્‌હ્યું, ભલે સાંભળે સખી ઉભી પાસે;
“ ક્‌હ્યું તોય કાનમાં આવી લલિત તુજ મુખસ્પર્શની આશે:
“ થયું શુણવું અશક્યજ એવું–પ્રિય એ કાંજ આંખ્ શોધ તલ્પે ?
“ મુજ મુખ એ ક્‌હાવે આમ, વળી આતુર, જોડી પદ, જલ્પે.” [2]

“ આ છેલ્લું તો કાલે મ્હેં ન્હોય મેઘદૂતની વાત કરી હતી તેમાંથી “ મ્હેં આજ ભાષાંતર કરી કાઢ્યું.” એમ કહી તેનો અર્થ સમજાવ્યો.

“ ઓત્ તમારૂં ભલું થાય. તમે તો રંગીલાં દેખાઓ છો.” એમ કહી અલકકિશોરી કુમુદસુંદરીને બાઝી પડી અને તેને જોરથી ડાબી.

ભાભીના મ્હોં સામું જોઇ—ગાલ ભણી ઓઠ ધરી—બોલી: “ કરૂં “ અટકચાળું–તમે ગાયું એવુંજ ? જો તમે ભાયડો હત કની તો નક્કી “ તમનેજ પરણત ને એક દિવસે પિયર ર્‌હેત નહીં.”

“ભાભી, આવું આવું વાંચો ને સમજો તે પછી રંગીલાં કેમ ન “ હો ! અમારા જેવું મ્હોંયે બોલો તો નહીં, પણ સમજો વધારે. બા, “ શાણી બગલી જેવાં છો. વારૂ, તમે ગાજો ને અમે સાંભળીશું.”

નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનના દિવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું અને દીવો ધેર કરી સૂતો. પણ એક પાસના દિવાનખાનામાં બુદ્ધિધન અને નરભેરામની વાતો ઉઘાડા અંતઃકરણથી ચાલતી હતી અને બીજી પાસની મેડીમાં નણંદ ભોજાઇ ધીમે ધીમે પણ તેમની જોડની મેડીમાં સંભળાય એમ વાતો કરતાં હતાં અને બેમાંથી એકે પાસનાં માણસોને નવીનચંદ્ર ધ્યાનમાં ન રહ્યાથી એ ધ્યાન રાખીને સાંભળે તોપણ ન સંભળાય એટલે ધીમે બોલવું એવું કોઇને સુઝ્યું ન હતું. બારણામાંથી કાંઇ નજરે પડે એમ ન હતું પણ કાનનો પૂરો ઉપયોગ થાય એવું હતું. અને નરભેરામ શિવાય સર્વના સ્વર નવીનચંદ્રના કાનને પરિચિત હતા. બે પાસના આકર્ષણથી તેના કાન ઘડી ઘડી ચમકતા હતા. પથારીમાંથી ઉઠી ઘડી-

---

1. માઘ, સર્ગ ૬. “ હે શોભન–અંગવાળી ! પતિ-વિયોગને લીધે ત્‍હારૂં મુખકમળ રોવા જેવું થયુંછે એજ તેની લક્ષ્મીને અલંકાર આપવા બસછે. પણ આ વસંત-માસ પાસે આવ્યોછે તેવે સમયે આંસુ પાડી અમંગળ ન કરીશ !”

2. યક્ષવિરહથી અમુઝાતી સ્ત્રીને પતિનો સંદેશો તેનાજ શબ્દોમાં પ્હોચાડતાં ર્‌હેલાં મેઘ આટલું પોતેજ ક્‌હેછે.

કમાં આ બારી આગળ જાય અને ઘડીકમાં આ બારી આગળ જાય અને બારણાં સરસા કાન માંડે. સાંભળેલી વાતો કોઇને કહી દેવાનો અથવા તેનો ખોટો ઉપયોગ કરવાનો હેતુ ન હતો પરંતુ માત્ર કુતૂહળને લીધે આ છાની વાતો સાંભળવી એ ક્રિયા એને નિર્દોષ લાગી.

નણંદભોજાઇની વાતો સાંભળી તે ખુશ થતો હતો અને વિનોદ ચોમતો હતો. અમાસની વાતો સાંભળી તે અદ્‌ભુત આશ્ચર્યમાં પડતો હતો અને ચમકતો હતો. કુમુદસુંદરીની કવિતાથી–રાગથી–અને તેના બોલેબોલમાં સ્ફુરી આવતી મનોવૃત્તિથી–અને બીજા પણ કાંઇક અકથ હેતુથી નવીનચંદ્રનું અંતઃકરણ દ્રવતું હતું અને જો દીવો તથા દીવાવડે એની મુખાકૃતિની કલ્પના કરનાર હત તો તેને તર્ક કરવાનો હેતુ મળે એવું તેનું મુખ થતું હતું. પરંતુ એ સ્થિતિ થોડીકજ વાર ટકતી અને કારભારની ખટપટ જાણવાની વૃત્તિ તેને બીજી પાસ દોરતી હતી.

સુખી અને નિશ્ચિંત દેખાતા બુદ્ધિધનને આટલી ચિંતાનાં ઉંડાં પાણીમાં ગળા સુધી ડુબેલો જોઇ તેને નવાઇ લાગી તેના કરતાં વાંચેલું વધારે સાંભરી આવ્યું. નરભેરામના કહેલા સમાચાર અને બાપદીકરાની વાતો સાંભળતાંજ–તેણે શબ્દપ્રમાણથીજ જાણ્યું હતું કે રાજાઓના મુગટ ચિંતાની ગાદીથી ભરેલા હોયછે, કારભારીનાં દુઃખ કારભારીજ જાણે, સોનામાં કળિયુગ છે, ઇત્યાદિ એને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું. બુદ્ધિધનને અમાત્યપદવીમાં સંતોષ ન મળતાં કારભાર શોધવો પડેછે, લોભવિના તેનું બીજું કારણ નથી દેખાતું, કારભારને સારૂં આટલા શત્રુ, આટલી યુક્તિયો, અને આટલી ચિંતા કરવી પડેછે, આવાં માણસોમાં ભળવું પડેછે એવા એવા વિચારમાં નવીનચંદ્ર ડુબી ગયો અને

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ।

એતું હાર્દ બુદ્ધિધન એકલો પડ્યા પછી બોલતો હતો તેઉપરથી, પ્રત્યક્ષ સમજાયું. રાજબાની વાત સમજાઇ નહી. સૌભાગ્યદેવીનું બોલવું સાંભળી નવાઇ લાગી, વિષયવાસના આટલી વય સુધી જતી નથી અને આવી અવસ્થામાં પણ રહેછે એવો વિચાર સુઝ્યો, અને મ્હોટાઇ અને વ્યવહારની જંજાળમાં પલોટાતો પુરુષ ઘરસંસારનાં સુખ ભોગવી શકતો નથી તથા પઇસાને પરણતો પુરુષ ઘરની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરેછે એવા એવા તર્ક મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

"અરરર ! આ કારભાર ! આ ખુન શાં ? આ ખટપટ ? આ સઉ "શાને માટે ? આ બાર માણસનું મગજ કેમ ખમતું હશે ? આ તો બ્હાર

"–"બ્હાઇટવૉશ્" અને અંદર કચરો ! ઈશ્વર સર્વ રચનાઓ એવીજ કરેછે.
"સુંદર શરીરમાં માંસ જેવુંજ ભરેછે. ઉદયકાળની સૃષ્ટિ અંધારી રાત્રિમાં
"ડુબેલી પૃથ્વીમાંથીજ સ્ફુરેછે. મ્હોટાઇનો પાછલો ઇતિહાસજ ન પૂછવો–
"કંઇ કંઇ ભોપાળાં નિકળે. ભણેલાઓને અસંતોષ ર્‌હેછે કે આટલી
"આટલી મ્હેનત કરતાં કાંઇ પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મળતું નથી અને કારભા-
"રિયો અને બીજાઓ અમસ્તા દ્રવ્યમાં લોટેછે. પણ એ વિચાર ખ્હો-
"ટો છે. આ ચિંતા, આ ખટપટ, આવા નીચ રસ્તા, આવાં અઘોર કર્મ
"અને આ 'બ્હાઇટ્‌વૉશ' એ બધાની કિમ્મતમાં આટલી નામની–ન ખ-
"વાય ન પીવાય એવી મ્હોટાઇ–આવું દ્રવ્ય મળેછે તો મળો ! કારભારિયો,
"તમારૂં સુખ તમનેજ હજો !"

"પણ વિદ્વાન કારભારિયોને આવું નહીં હોય."

"અરે જવા દેને ! જાત એક–ભાત જૂદી, તેને તેના જેવું. સુધ-
"રેલા કારભારીનાં સુધરેલાં દુઃખ !"

"અને આ સૌભાગ્યદેવી જેવી ફરિયાદ તો બધી કારભારણોની.
"મજુર બિચારા કારભારિયો !–અને મુંબઇના શેઠિયાઓ–એ પણ એ-
"વા ને એવાજ !"

"કારભારિયો ! તમે રાજ્ય ચલાવો છો તેમાં શાં શાં પરાક્રમો કરો
"છો ? મૂર્ખવર્ગને નચાવવાની કળા વાપરો છો અને લુચ્ચાઓમાં લુચ્ચા
"થઇ ફાવતાં શિખોછો. તમે બુદ્ધિવાળા અથવા સારા અંતઃકરણવાળા
"નથીજ એવું ક્‌હેનારાઓ બેવકુફ છે. પણ તમારા સંસારનાં હવાપાણી
"મલિન છે અને તેનો મેલ તમારાં અંતઃકરણને અને બુદ્ધિને કેમ નહીં
"લાગતો હોય ? ઈશ્વર જાણે. એ મેલનો પટ ભણેલાઓને કેટલો ચ્હો-
"ટતો હશે ? ઈશ્વર જાણે. હું એવા અનુભવમાં બાળક છું–અને આજ
"જોયેલું તે પણ અનુભવમાળાનો પ્રથમ પાઠ છે. ઈશ્વર જાણે પાછળથી
"શાં નાટક જોવાનાં હશે ?"

"પણ કુમુદસુંદરી ! ગમે તે હો પણ આ તો ખરૂં કે ત્હારૂં દર્શન આ
"દેશમાં ન જોઇએ ! કમળ ! તું તો સરોવરમાંજ જોઇએ. વિદ્યાચતુરની
"બાળકી–તું કોણ ? આ માણસો કોણ ? કારભારે ચઢેલાં આ ક્ષુદ્ર મા-
"નવો ત્હારી આગળ શું મ્હોટાં થઇ ગયાં ?

"गिरिशिखरगतापि काकपंक्ति-
"र्नहि तुलनामुपयाति राजहंसैः ॥

"રાજહંસિની! તું બાળક છે–સ્ત્રી જાત છે–પણ
"गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥
"રાજહંસિની! ત્હારા દિવસ અહીં કેમ જાયછે? વિશુદ્ધ પવિત્ર સું-
દરી! મલિન અપવિત્ર દેશમાં તું! અરેરે! દિવ્ય ઉત્કર્ષ ભરી રાજહંસિની!
"માનસ-સરમાં ઉછરેલી તું દિવસ કેમ અહીં ક્હાડે? (ધ્રુવ)
"સારસ[1] શુદ્ધ તરે વિકસેલાં, અલિકુલ ગુંજા માંડે; માનસ૦ ૧.
"માંડી ગુંજા એ સરી જાતાં સુરભિ પરાગની માંહે,
"સુરભિ પરાગ કરે સુરભિ ખરી, પ્રસરે સલિલપ્રવાહે! માનસ૦ ૨.
"એ માનસસરમાં ઉછરેલી! પડી અહીં તું આજ!
"મલિન દેડકાં ભર્યાંજ ખાડામાં પડી હંસિની: હાય!
"માનસસરમાં ઉછરેલી! તુજ દિવસ કેમ અહીં જાય[2]?"
"અરેરે! સ્વાર્થમાં પરમાર્થ ડુબ્યો. ન્હોતી ખબર કે આમ થશે–
"સરસ્વતીચંદ્ર! બહુ ખોટું કર્યું! ધૂળ પડી ત્હારી સરસ્વતીપર!"

ઉછળતા અંતઃકરણે મગજને વિજળીના સંચાનો સ્પર્શ કરાવ્યો હોય તેમ આવેશવાળું મગજ થઇ ગયું અને એ આવેશમાં ને આવેશમાં રજ-ળતો રખડતો પરદેશી વટેમાર્ગુ નવીનચંદ્ર સુવર્ણપુરમાં–સુવર્ણપુરના અ-માત્યના દિવાનખાનામાં, અંધારામાં, મ્હોટી પથારીમાં, ત્હાડે થરથરતો ગોદડું ઓઢી ટુંટિયાં વાળી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. અમાત્યના ઘરમાં સર્વ સુઇ ગયાં અને સુવર્ણપુર શાંત થઇ ગયું હોય એમ એ ઘરમાં લાગવા માંડયું. કુમુદસુંદરીનું શરીર શરીરના પતિસાથે સૂતું અને શરીર જોડે ઘસડાતું મન કિલષ્ટનિદ્રા પામ્યું. અલકકિશોરી પરસાળની મેડીનાં બારી બારણાં વાસી પથારીમાં ચતીપાટ પડી, પગથી માથા સુધી ઓઢી, ઘોરણું બોલાવવા લાગી અને સ્વપ્નમાં "તું આજ કેમ ત્યાં સૂતી હતી" એમ બ્હીતો બ્હીતો પતિ પૂછતો હતો તેને કાંઇ ચિંતાવિગર ક્હેતી હતી કે "વારૂ–વળી ત્યાંજ સૂતાં હતાં; ત્યાં ને અહિંયાં! જ્યાં સૂતાં ત્યાં ખરાં, એમાં તમારે શું?" કરી જવાબ દેતી હતી અને એ સ્વપ્ન પૂરું થતાં પ્હેલાં બીજું સ્વપ્ન જોતી હતી તેમાં કૃષ્ણકલિકા સાથે મેઘદૂતમાંથી સાંભળેલાં અટકચાળાં કરતી હતી અને એ સામાં અટકચાળાં કરે એટલે કોપાયમાન થઇ ધમકાવતી હતી.

અમાત્યના ઘરમાં કલાકેક સુધી આ શાંતિ ટકી. એના ઘરમાંથી જોડે ગલીમાં બારી પડતી હતી ત્યાં આગળ રાતના આઠ નવ વાગ્યાથી

---

૧ કમળ. ૨ જગન્નાથના ભામિનીવિલાસ ઉપરથી.

બેચાર માણસો ફર્યા કરતાં હતાં. તેમાં સઉથી અગ્રેસર જમાલખાન હતો. અલકકિશોરીને કૃષ્ણકલિકાએ બ્હીતે બ્હીતે શિખામણ દીધી હતી પણ તે શિખામણનો એ અમાત્યકુમારીએ અભિમાનમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો. ન્હાની બાબતમાંથી મ્હોટાં પરિણામ થાયછે તેની એ બાળકીને ખબર ન હતી. ખલકનંદાને તથા રૂપાળીને તેમના યારોની સાથે ચાલતાં જોઇ એણે મ્હોં મરડયું હતું અને શા વાસ્તે મરડયું હતું તેનો ખુલાસો પણ બેચાર બઇરાં વચ્ચે આપી ચુકી હતી. હાલ એ વાત એ સમૂળગી ભૂલી ગઇ હતી પણ ખલકનંદા વીસરી ન હતી. એ પણ કારભારીની દીકરી હતી અને સૌભાગ્યદેવીનાથી વયમાં ઝાઝી ન્હાની ન હતી, એટલે આ ન્હાની છોકરી તેને ફાટી ગઇ લાગી. બઇરાંએ તેને મ્હોંયે કહ્યું કે મારે દીકરીને શિખવ્યું અને તેથી એણે મ્હોં મરડયું. ખલકનંદાને મ્હોંયે કોઇ એની વાત કરી શકતું નહીં પણ એક જણીએ કહ્યું કે અલકકિશોરી ત્હારી આવી આવી વાતો કરેછે. અમાત્યને કારભાર મળવાનો છે એવી ફુલાશનાં વચન પણ કિશોરીના મ્હોંમાંથી નિકળી જતાં અને કારભારી તથા અમાત્યનું એક બીજાસાથનું વેર તેમનાં બઇરાં છોકરામાં પણ આવ્યું હતું.

સૌભાગ્યદેવી પવિત્ર હતી તેમ તેનો પટ તેની પુત્રીમાં પણ હતો. પરંતુ ફેર એ હતો કે અલકકિશોરીને પવિત્રતાનું ગુમાન હતું અને કારભારીનાં અપવિત્ર બઇરાંપર દેખીતો તિરસ્કાર આમ ઘણીવાર બતાવતી. વરને હાથમાં રાખતી તેમ બીજા કોઈ પુરુષને પણ લેખામાં ગણતી ન હતી. રૂપાળીએ સુઝાડયું અને ખલકનંદાએ કબુલ કર્યું કે આ ગુમાન ઉતરે એવું છે. જમાલને ઉશ્કેર્યો અને મને કોણ પૂછનાર છે કરી મિયાંભાઇએ બીડું ઝડપ્યું. એને તો એક પંથ ને દો કાજ થયાં. અલકકિશોરીની ધમક જોઇ તે અંજાઇ ગયો હતો અને તે ખલકનંદા જેવી પોતાની થાય એમ બહુ ઇચ્છતો. એવામાં આ લાગ મળ્યો. એને સાસરે જતાં પકડવાના મૂર્ખ હેતુથી બુદ્ધિધનના ઘર આગળ બેચાર મિત્ર સાથે રાખી ફેરા ફેરા કરતો હતો. સાસરે તો ગઇ નહીં. બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો અને મિત્રો પાછા ગયા એટલે પોતે એકલો પડ્યો અને ઘેર જવાનો વિચાર કરેછે એટલામાં સુઝયું !

"સાળું હવે ઘેર જઇએ તે તો ખોટું. આટલી બધી તાલમેલ
"લગાવી તે ધૂળ જાય. આજ ફક્કડ બન્યોછું અને એ ગોરી ગોરી ન
"મળે તો તો થઇજ રહ્યું. અલોબે. રોજ ફોજદાર સાથે ચોરમાં ભળિયે
છિયે. આજ બંદાજ ચોર." વિચાર કર્યો કે બુદ્ધિધનના ઘરમાં ચઢી ઉત-

રહ્યું. ઘરની પછીતમાં ગયો, ઉંચું જોયું તો એક ઓરડી ઉપર થઇ છા-
પરે છાપરે થઇ જવાય એવું લાગ્યું. મિયાંએ મૂછપર હાથ નાંખ્યો અને
ચઢવા માંડયું.

"સાલા સબ દોસ્તો લુંડિયાં જેસા—મ્હારી સાથે રહ્યા હત તો એ-
પણ ચમન કરત."

"સાલા નસીબ ઉનકા. ગયા એહી અચ્છા હુવા." રાત અંધારી
હતી-અને હળવે હળવે ચતુષ્પાદ પશુ બની છાપરેથી વંડે ને વંડેથી છાપરે
ચઢયા અને એક જણના મોભ ઉપર ઉભા રહ્યા.
ઘુવડ બોલ્યું અને સામું મળ્યું. અપશકુન થયા માની એક ન-
ળિયું તેના ઉપર રીસ ચઢાવી ફેંક્યું.

"ચલ, ચલ, સાલા, મિયાંભાઇકુ અપસુકન ક્યા ?" બુદ્ધિધનનું છાપરૂ
આવ્યું અને તેની પાંખ ઉપર ઉભા. આકાશ સામું જોયું. ચારે પાસ
જોયું—કોઇ દેખાય નહીં: આઘે એક છાપરાપર કોઇ દેખાયું.

"સાલા, ચોર હોયગા, પકડ સાલેકુ. સાલે, ક્યા મિલેગા તેરેકુ ?
સંદાકુ તો અલકકિશોરી મિલેગી. સાલીને ક્યા નામ રખાહે ! અલક-
કિશોરી ! દેખો તો સઇ ! અલકકિશોરી ! અલકકિશોરી !"

"ઓ સબ તો અચ્છા—લેકિન આપન જાવે કિધરસે ?" હળવે રહી
અગાશીમાં ઉતરવા માંડયું. પરસાળપરની મેડાની એક બારી ઉઘાડી
રહી ગઇ હતી તેમાં વાંકાવળી દાખલ થઇ ગયા. દાદર પણ ઈશ્વરે ઉ-
ઘાડો રાખ્યો હતો. પોતાનુંજ ઘર હોય એમ જમાલખાન ઉતર્યો અને
અમાત્યપુત્રીના પલંગ આગળ દુષ્ટ હલકો મુસલમાન ઉભો રહ્યો.

એક ચાડાપર દીવેલનો દીવો કોડિયામાં બળતો હતો. નદીકીનારે
મસ્ત વાઘેણ પડી રહી હોય તેમ પલંગ ઉપર 'પરછંડ' (પ્રચંડ) ઉન્મત્ત—
યૌવના ચતીપાટ પડી હતી. તેણે ઓઢેલું ગોદડું આઘું પડયું હતું—જાણેકે
ત્હાડ તેના શરીરમાં પેસી શકતી ન હોય! પ્હેરેલું લુગડું સંભાળથી
રાખ્યું હતું તોપણ આઘું પાછું થયું હતું અને બે પાસ પડેલી તીરતી
ઉંચી ભેખડો જેવા પ્હોળા પડેલા પગની વચ્ચે પર્વતપરથી ઉતરતી નદીના
પાણીના પટપેઠે પાટલીનો પટ વેરાઇ જઇ પથરાઇ ગયો હતો. પલંગની
ભમરિયોમાં થઇને દીવાનું ઝાંખું આજવાળું ઠેઠ છાતીઉપર અને મ્હોં ઉપર
આવતું હતું. દીવાના કંપ સાથે એ તેજ પણ હાલતું હતું અને પરછાયાથી
ઢંકાયલી સુંદરતા ઉઘાડી કરી આપી, જોનારની કલ્પનાને મોહક સૂચનાઓ,
અને દૃષ્ટિને ઉલ્લંઘાય નહીં એવી સાનો, કરતું હતું. લાંબી પથરાયલી પાંખો
જેટ બે પાસ હાથ લાંબા નાંખ્યા હતા અને પગની પણ જુદી અવસ્થા ન

હતી. મહિષાસુરનો વધ કરવા ઉભેલી ચંડીનું પલંગપાટી ઉપર કોતરેલું સ્વરૂપ હોય તેમ અલકકિશોરી સૂતી સૂતી પણ ઉગ્ર દેખાતી હતી અને તેને સ્પર્શ કરવા દુષ્ટ અસુરની હિમ્મત સરખી ચાલી નહીં. સ્ત્રીજાતિ! તું રાખે તો ત્હારો પ્રતાપ અમાપ છે. પુરુષનું ગજું નથી કે ત્હારા અબળાપણાનો લાભ લઇ ત્હારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્હારી પવિત્રતા ઉપર ધસી શકે. ત્હારો એક પવિત્ર ભ્રૂભંગ પુરુષોની દુષ્ટતાને આઘેથી રોકી રાખવા–પાસે ન આવવા દેવા–બસ છે. એ બળ ત્હારૂં છે. તેને અજમાવવું એ કેવળ ત્હારી વૃત્તિની વાત છે. અલકકિશોરીની આંખ મીંચેલી હતી પણ તેનાં પોપચાં ઉપર પતિવ્રતાપણાના રત્નભંડારની ચોકી કરવા ભ્રમરરૂપી સાપ ફેણ માંડી બેઠા હતો અને પોતે ઉભો હતો તેથી જરાપણ ખસી પાસે જવા ક્ષુદ્ર તરકડાના પગ ચાલ્યા નહીં અને તેના અંતઃકરણે આ પગઉપર હુકમ કરવો મૂકી દીધો. પવિત્રતાપર હુમલો થતાં પણ વાર લાગેછે.

મુસલમાને ફક્કડ પોશાક પ્હેર્યો હતો અને ચોરીમાં પણ અટચણ ન પડે એમ તેને રાખ્યો હતો. માથે એક કાળી પણ દેખાવડી દીલ્હીશાઇ ટોપી પ્હેરી બુકાની બાંધી દીધી હતી. દાઢીમૂછોની ટાપટીપ કરી હતી અને સુગંધી તેલ વાપર્યું હતું. શિયાળાને લીધે બનાતનો રૂપાના બટનવાળો કબજો પ્હેર્યો હતો અને તેને છેલબટાઉના જેવા કાપ મૂક્યા હતા. કેડે એક ધોતિયું કસકસી બાંધ્યું હતું અને અંદર ન્હાની સરખી કટાર રાખી હતી. પગે ઇંગ્રેજી દેખાવનાં પણ દેશી બૂટ ચઢાવી દીધાં હતાં અને પોતાની ખુબસુરતી ઉપર એકદમ અલકકિશોરી મોહી પડે એવી આશા રાખી હતી અને આંખમાં સુરમો, કાનમાં અત્તર અને ખિસ્સાના રૂમાલમાં ગુલાબજળ: એ સામગ્રી રાખી હતી. મ્હોં પણ ધોઇ કરી સાફ બનાવ્યું હતું અને આવા 'જુવાન'ને જોઇ 'લુગાઇ' આશક થશે એમ તેના મનમાં નક્કી હતું. પણ બલકનંદાએ તેને ચેતાવ્યો હતો અને કહ્યું ન માને તો બળાત્કાર કરવા પણ મન તૈયાર હતું. 'મરદ આગે રંડીકા જોર ક્યા' એ બુદ્ધિમાં સંશયનો અંશ ન હતો. વળી એક ન્હાનો સરખો-કાળો જાડો ટુંકો મિયાંએ બગલમાં માર્યો હતો. આ વેશે હાથે 'અદબ' વાળી મ્હોજે પગે મિયાં ઉંઘતી અલકકિશોરીના પલંગ આગળ ઉભા રહ્યા અને સ્તબ્ધ બની વિષયલાલસા ભરી ભીની-થતી ચળકતી આંખવડે કંઇક ઢંકાયલાં, કંઇક ઉઘાડાં, ગોરાં અને ઉજ્વળ, નિદ્રાયમાણ ચિત્તવેધક ઉચ્ચાવચ અવયવો જોતા જોતા શું કરવું તેના ગોઢક વિચારમાં પડ્યા. સ્થળ, સમય, અને સત્તાનું ભાન:એ ત્રિપુટીના સંભાર (મસાલા)–થી વિષયાભિલાષ ધમધમાટ થઇ ગયો, અને તેના તીખટથી લંપટ મગજ

મદન-વેદનાએ અને તીવ્ર અસહ્ય
પ્રફુલ્લ થતું હોય તેમ સુજવા લાગ્યું, "આહા ! ક્યા ખુબસુરતી ! એ
આનંદ-અનુભવનો આભાસ ધરવા માંડયો. અજબ તેરા એલ
મુખડા—એ ગુલાબકા જૈસા ગાલ......યા અલ્લા ! આ જા મેરી
દેખા નહી જાતા હે-અલકનંદા ઉસકી પાસ બીસાદમે નહીં. ચઢવા ઇચ્છા
માશુક"—કરી વિષયકિંકર હાથ લાંબા કરવા ગયો, પલંગપર વધારે તર્ક
કરી—પણ તાકાત માલમ ન પડી. વધારે વધારે જોઇ રહ્યો, સુખ લાચાર
કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ ઇચ્છાઓ—વૃત્તિયો—વધારે પ્રબળ થઇ, નયનમાં ઘેનના
બની ગયું, મસ્તિકમાં—મગજમાં કામાસક્તિ પ્રસરી ગઇ, આખું
જેવો આભાસ થયો, પગ ધ્રુજવા લાગ્યા, અને નખથી શિખ સુધી મારી-
શરીર દ્રવવા લાગ્યું. એમ ઇચ્છા થઇ કે એક ફાળ ભરી—ફલંગ કિશોરી-
પલંગપર ચઢી બેસું. તેને રોકનાર કોઇ હતું નહી. પણ ઉંઘતી અ-
ના મુખઉપર પ્રતાપ તીવ્ર હતો. તેનું તેજ દુષ્ટથી ખમાયું નહીં—તે જાગૃતઅવસ્થામાં
ગ્નિની પાસે જતાં હિમ્મત અટકી. અલકકિશોરીએ તેને
કોઇ વખત જમાલઉપર હુકમ બજાવ્યો હશે અને ચાલ્યે ન ચાલ્યે
તે પાળવો પડયો હશે.
"ખુદા માલુમ! ક્યા હોતાહે! ઉસકી પાસ જાતેકી હી મેરી
મગદૂર નહીં!"
પારકા ઘરમાં—વસ્તી ભર્યા ઘરમાં—સુવર્ણપુરના અમાત્યના મ્હેલ-
માં એકલો આવ્યો હતો.
"અમાત્યકું માલુમ હોયગા! મેરા ક્યા હોયગા?"
ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં અલકકિશોરીએ પાસું ફેરવ્યું અને તેનું મુખ
બીજી પાસ ગયું. મિયાંનો ક્ષોભ મટયો. એકલી વિષયવાસના નિષ્કંટક
રહી અને અલકનંદાનો હુકમ મન આગળ આવવા પામ્યો. બૂટ ક્હાડી
મુસલમાન પલંગ પર ચઢયો અને સૂતેલીની સાથે સૂતો, પણ સ્પર્શ કરતાં
જરીક ખચક્યો—સચેત થયો—અને દુષ્ટ હાથ-દુષ્ટ પગ—પવિત્ર શરીર-
પર પડયો.
ચકોર કિશોરી—બુદ્ધિધનની કિશોરી-શરીરને અગ્નિ અડકયો
હોય તેમ ચમકી-જાગી ઉઠી. જાગ્યા પ્હેલાં ચમકી-ચમકની સાથે
સફાળી-સડક્ લેઇ ઉઠી, દુષ્ટના ક્રૂરચરણ તરછોડી નાંખ્યા, અને કુદકો
મારી પલંગબ્હાર જઇ ઉભી. કીકી આમથી તેમ ખસી જાય-પોપચું
મીંચાઇ ઉઘડે—એટલી વારમાં પોતે પૂરેપૂરી જાગી તે પ્હેલાં આટલો
બધો બનાવ થઇ ગયો અને તેની ઉંઘ ઉડી ગઇ. કેડે છેડા ખોશી સજ્જ

થઇ રોષ ભરી આંખે જોતી આભા બનેલા નિશાચર ભણી ત્રાડીઃ ધાંટો ફાટો થઇ ગયો.

" કોણ છે આ ! જાગજો ! જાગજો ! પ્રમાદધનભાઇ ! જાગજો ! જાગજો; ચોર ! ચોર ! "

ભય અને કોપ કિશોરીમાં પેઠા. મિયાં સજ્જ થયો અને બેઠો થઇ બોલ્યોઃ-

" માશુક, એ તો મેં જમાલ. બ્હિયો મત. એ તો તમારાપર આ-" શક થયોછું તે આ અંધારી રાત્રે પણ તમારી પાસે આવ્યો."

કિશોરીનો ભયત્રાસ ઓછો થયો પણ પગ થરથરતા બંધ ન થયા.

" અલ્યા જમાલિયા ! લુચ્ચા ! તું અહિંયાં ! ઉઠ, નિકળ, નિકર જોઇ લેઇશ. એ તે ત્હારી ખલકીખલકી દીકી કે શું ? ",

" બાઇસાહેબ-ધીરાં પડો-માશુક !--

" લુચ્ચા, જીભ કાપી નાંખીશ જો બોલ્યો ઝાઝું તો-બોલાવુંછું મ્હારા ઘરમાંથી બધાંને—" કહી બારી ભણી ચાલી અને કાંઇક હિમ્મત આવી. ભયપાસે જોઇ મિયાં સજ્જ થયા, ઉઠ્યા, અને સામધર્મ છોડી જોર અજમાવવા વિચાર કર્યો. પલંગપરથી હેઠે ઉતરી અલકકિશોરીનો હાથ ઝાલ્યો અને બારી ભણી જતી અટકાવી.

" અબે ઉભી ર્‌હેને !-

"છોડ હાથ" કહી કિશોરિયે હાથ વછોડયો. મિયાંએ ફરી ઝાલ્યો અને પાસે જઇ દુષ્ટ સ્પર્શ કરી ગળે હાથ નાંખ્યો. " અરે એમ શું ક-રેછે-જો-એકવાર---"

પવિત્ર કિશોરી પળવાર તેની આંખ સામું જોઇ રહી. એની આ-ખમાંથી જાણે અગ્નિ ઝરશે એમ થઇ ગયું. આમ પળવારજ જોઇ રહી ડોકું નીચું કરી દુષ્ટ હાથમાંથી છુટું કર્યું, અને સામી ઉભી રહી ઉંચી થઇ અચિંતી કુમળા પણ જાસ ભર્યા હાથની મુકી જમાલના મ્હોંપર-ઓઠપર મારી-ઓઠ પીશી ઉભી રહી. નજર પૃથ્વીભણી ગઇ-જાણે કે પૃથ્વીમાતા " વાહ ! વાહ ! સાબાશ ! " એમ કંઇ ક્‌હેછે ! જમાલ મ્હોં ચંચવાળતો ઉભો રહ્યો, જરીક દિઙ્મૂઢ થયો, અને આખરે ગુસ્સે થઇ પેલી નીચું જોતી હતી તેને પાછળથી જોરથી બાઝી પડ્યો. ગમે તેટલું પણ સ્ત્રી-જાત; તેને વળી કાયા સાચવી-સંભાળી-લઢવું. પાછળથી બાઝેલો અને પુરુષનું જોરઃ તેનાથી છૂટાં ન થવાયું. પણ હિમ્મત ન મૂકી અને બૂમેબૂમ પાડવા લાગી. જમાલ તેનું મ્હોં ડાબવા લાગ્યો અને ઘડીક ફાવે પણ ઘડીક હાથ ઢીલો મડે એટલે કિશોરી બૂમ પાડે.

'ઓ ભાઇ! પિતાજી! દેવી! ધાજો, ધાજો!"

બાઝાબાઝી જબરી થઇ. કોણ જાણે ક્યાંથી જોર આવ્યું તે અલકકિશોરી થાકી નહીં અને આખી મેડીમાં ચકરડી ભમરડી થવા માંડી. એક બીજાથી હારે નહીં. ઉંચું કરી કરી કિશોરી જમાલની હડપચીમાં, ડાચામાં, અને નાકમાં માથું મારતી હતી તે કોઇક વખત લાગતું હતું, કોઇક વખત માત્ર શિથિળ થયલો અંબોડોજ વાગતો, અને કોઇક વખત જમાલ સંભાળી લેતો. આમથી તેમ કિશોરી તેને ખેંચતી હતી અને તે ખેંચાતો હતો.

અલકકિશોરીની પ્હેલીજ બુમે ઘરમાં સઉ જાગી ઉઠ્યાં અને અવાજ કેણી પાસથી આવેછે તે જાણવા સઉ કાન માંડવા લાગ્યાં. બુદ્ધિધનના મનમાં એમ આવ્યું કે શઠરાયનું કોઇ માણસ મ્હારા ઘરમાં ખુનખુન કરવા ભરાયલું. નવીનચંદ્રે 'ચોર' શબ્દ સાંભળ્યો. કુમુદસુંદરી સફાળી ઉઠી અને પ્રમાદધનને ઉઠાડ્યો. તેમણે જાણ્યું કે ઘરમાં આગ લાગી. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીનો સ્વર ઓળખ્યો અને એકદમ અગાશીના બારણાં ઉઘાડી બ્હાર ધસી. નીચે ચાકરો માંહોમાંહી પૂછાપૂછ કરવા લાગ્યા અને ચોકમાં આવી ઉંચું જોવા લાગ્યા. ઉપર સુતેલાં સઉ અગાશીમાં ભેગાં થઇ ગયાં. પ્રમાદધને દાદર ઉઘાડી સઉને ઉપર બોલાવ્યાં. અલકકિશોરીવાળી મેડીની બારી આગળ સઉ અગાશીમાં ભેગાં થયાં અને 'ઉઘાડો' 'ઉઘાડ' એમ જૂદી જૂદી બુમો પાડવા લાગ્યાં. સૌભાગ્યદેવી સઉથી મોખરે ઉભી રહી બારી હચહચાવતી હતી. જોડે બુદ્ધિધન ઉભો ઉભો "બ્હીનીશ નહીં, આ આવ્યો" કરી બુમો પાડતો હતો. સઉની પાછળ એકલી ધ્રુજતી ધ્રુજતી કુમુદસુંદરી ઉભી હતી અને ચાકરો વચ્ચેથી ધક્કા મારી અગાડી જવા નવીનચંદ્ર યત્ન કરતો હતો. ઘરમાં કોળાહળ મચી રહ્યું. બુદ્ધિધન અને એક બે ચાકરો બારણું ઉતારવા યત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રમાદધન નીચે પરસાળમાંથી જવાય તો જવા એક બે ચાકરો લેઇ નીચે ઉતર્યો. એટલામાં કુમુદસુંદરીએ બુમ પાડી "આ ઉપલી બારી ઉઘાડી છે-એમાં થઇ પેઠેલો." નવીનચંદ્રે તે સાંભળ્યું. તેણે કસરતશાળામાં ચઢી ઉતરવાની પણ કળા અનુભવી હતી. કુમુદસુંદરીનો બોલ સાંભળી, પાછો ફરી તેના ભણી જોઇ, ઉંચુ બારી ભણી જોઇ, કચ્છો માર્યો અને થોડીક વારમાં પરસાળ પરની મેડીના ઉપરના માળમાં દાખલ થયો અને નીચે ઉતરવાનો દાદર, તેનાંથી અજવાળું અને અવાજ આવતાં હતાં તેથી, શોધી ક્હાડ્યો.

અંદર બાઝાબાઝી ઘણી ચાલી રહી હતી. અલકકિશોરી પુરૂષ આગળ થાકી ગઇ, હાંપી ગઇ અને હૈં હૈં થઇ. તોપણ બળ અજમાવતાં અજમાવતાં દીવા આગળ જમાલને ઘસડી લાવી. દુષ્ટ તરકડાએ માણસો આવી પ્હોચ્યાં જાણ્યાં. પોતાને બ્હાર જવાનો માર્ગ નથી. હવે તો થાય તે થવા દ્યો એમ નિશ્ચય કર્યો અને તેમને અંદર આવવાનો માર્ગ સુઝતો નથી જાણી નિરંકુશ થયો. બિચારી અબળાપર બળ કરતાં કંઇ કંઇ વિકાર અનુભવતો અને કંઇ કંઇ ભ્રષ્ટ વ્યવહાર અજમાવતો. એવામાં દીવો પાસે આવતાં અબળાના મગજમાં ઈશ્વરે તર્ક મૂક્યો. અંધારામાં દીવો સળગે તેમ તે સળગ્યો અને કિશોરી સમજી કે હવે હું બચી. દીવો પાસે આવતાં ઝડપથી જમાલની કેડના ધોતિયાની ફડક અચિંતી દીવા પર ધરી. ધોતિયું સળગ્યું અને ભડભડ લાગવા માંડ્યું. મુસલમાને અમાત્યપુત્રીને પડતી–છુટી મૂકી અને મનમાં જય પામી અબળા બારી ભણી દોડી, પણ નિષ્ફળ થઇ. કેડેથી ધોતિયું છોડી બળતું ને બળતું જમાલે જમીનપર નાંખી દીધું. કટાર પડવા દીધી, અને બારી આગળ પ્હોંચી તે પ્હેલાં ફાળ ભરી સામે મ્હોંયે અલકકિશોરીને બાઝ્યો. દુષ્ટતાની–મર્યાદાની–મર્યાદા આવી રહી. તે લાચાર બની ગઇ, તેનું જોર સમૂળગું જતું રહ્યું; નિરાશ થઇ, અને હવે ઉપાય નથી એમ સમજી મ્હોં વિકાસી પરાધીન થઇ અને શું થાયછે તેનો વિચાર કરવા ભાન ન રહ્યું. ઘણે સ્થળેથી પવિત્ર સુંદરતા સ્પર્શદૂષિત થઇ. છાતી અને પેટ પરથી તાણાતાણમાં છેડો નિકળી ગયો હતો અને પૃથ્વી–માતાને ખોળે પથરાતો હતો કે, કાંઇ આશ્રય આપ. ધંધુકો મારી અબલાને જમાલે ચતીપાટ પાડી નાંખી, ગાય જેવી પર વાઘ પેઠે ચઢી બેઠો, અને હાથ ઝાલી દુષ્ટે અતિ દુષ્ટ વચન કહ્યું—"માશુક, બ્હી મત." રાહુએ ચંદ્રલેખાને છાઇ.

પડતાં પડતાં નિરાશ નિરૂપાય બાળકીએ મ્હોટે સાદે કારમી ચીસ પાડી—"હાય હાયરે ! ઓ માડી ! મારી નાંખી રે !". કરી હુકવો મૂક્યો. આવી ચીસ કોઇએ કદી સાંભળી ન હતી. સઉનો ત્રાસ અત્યંત સીમાએ પ્હોચ્યો અને બારી બ્હાર તેમના ધમપછાડા વધ્યા. પણ નિરર્થક !–અંદર આવવા કોઇની તાકાત ન હતી અને તે વાત દુષ્ટ નિશાચર જાણતો હતો. તેનો દુષ્ટાચાર વધવા લાગ્યો અને અબળાના થાકેલા હાથ અને રાક્ષસનો જયવંત હાથ, તે બેની લડાઇ નીવિબંધ પાસે થવા માંડી. એક પળ વધારે જાત તો પતિવ્રતાપણું છેદાઇ જાત અને ઈશ્વરને માથે કલંક રહેત— બ્હાર સૌભાગ્યદેવી ગાંડી બનતી હતી અને માતાને બાધા ઉપર બાધા મનાતી જતી હતી, નિરાશાનો આશ્રય લેતી [illegible] કે—

આ પ્રમાણે બુદ્ધિધનની દૃઢશ્રદ્ધા હતી અને ગમે તો એનાં પુણ્ય આડે આવ્યાં, ગમે તો સૌભાગ્યદેવીની બાધાઓ સંભળાઇ કે કોણ જાણે શાથી પણ ખરેખર અણીને સમયે દાદર ઉપરથી ધબ ધબ કરતો **નવીનચંદ્ર** ઉતર્યો, રોષથી અને જોરથી જમાલના વાંસામાં લાત મૂકી અને હાથ આવતાં તેની બુકાનીનો ઉપલો ભાગ પકડી એવો તો પાછો ખેંચ્યો કે ગળે ફાંસો આવવાની બ્હીકથી મુસલમાને **અલકકિશોરીને** પડતી મૂકી, પાછો ખેંચ્યો ખેંચાયો, અને સાવધ બની ગળા અને બુકાની વચ્ચે હાથ ઘાલી ફાંસો દેવાતો અટકાવી પાછો ફર્યો અને **નવીનચંદ્રના** પંઝામાંથી જોર કરી છુટી ગયો. **નવીનચંદ્રે** બ્હારનાં માણસોને બુમ પાડી "ફીકર "ન કરશો–મ્હેં **નવીનચંદ્રે** બ્હેનને છોડવ્યાં છે." સઉના જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ એણે બુમ પાડી એટલામાં તૈયાર થવાનો વખત મળતાં મુસલમાન ઉભી થયેલી **અલકકિશોરી** ભણી દોડ્યો. મહાશ્હેનતે સજ્જ થયલી બાળા બ્હીની–ત્રાસી, અને દુષ્ટને દેખી છળી જઇ, "ઓ **નવીનચંદ્ર**–મને સાચવી લ્યોરે" કરી દોટ મૂકી એની પાછળ જઇ, હતી એવી ને એવી પાછળથી બાઝી પડી અને અશરણ અબળા તથા દુષ્ટ તરકડાની વચ્ચે રહેલો **નવીનચંદ્ર** આમથી તેમ ફરતો ફરતો પોતાની બીરૂને–બીરૂ હરિણાક્ષીને–વાઘની ફાળ બ્હાર રાખવા લાગ્યો. મુસલ-માન નિરાશ થયો. ઉપાય ન સુઝ્યો. એવામાં જમીનપર પડેલી કટાર દીઠી–લેવા દોડ્યો. તે તેમ કરવા જાયછે એટલામાં કાંઇક સુઝી આવતાં **નવીનચંદ્રને** છોડી પાછી ફરી **અલકકિશોરીએ** બારીની સાંકળ ઉઘાડી દીધી અને બ્હારથી સઉ ધક્કા તો મારતાંજ હતાં એટલે ફડાક લેઇને બારી ઉઘડી ગઇ. તરકડો દાદરપર ચઢી ગયો. તેનો પગ **નવીનચંદ્રે** ખેંચ્યો અને જમાલ જમીનપર પડ્યો પણ પડતાં પડતાં **નવીનચંદ્રના** ખભામાં કટાર મારી.

બારી ઉઘડતાં સઉ હડુડુડુ અંદર ભરાઇ ગયાં. સઉથી આગાડી **સૌભાગ્યદેવી** હતી તેના ઉપર–તેનાં હાથમાં દીકરીએ "ઓ મ્હારી મારે!" કરી પડતું મૂક્યું. અને રોજ માતું ન હતું એવી છળેલી દીકરીને માએ છાતી સરસી ચાંપી લીધી. બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન તેની આસના વા-સના કરવા મંડી ગયા. ચાકરોએ પડેલા જમાલને પકડ્યો, ઉશ્કેરાઇ લાતે લાતે માર્યો, અને ચસકે નહીં એમ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને મુક્કા-બાજી–ગડદાપાટુ અજમાવ્યાં. તે તેણે ચુપકીથી સહન કર્યું. કટાર વાગ-વાથી **નવીનચંદ્ર** જમીનપર પડ્યો હતો; લોહી ઘણું નિકળવાથી આંખે

અંધારાં આવ્યાં અને બેશુદ્ધ થયોં હતો તેના તરફ કોઇની નજર ન હતી. માત્ર માર ખાતો ખાતો પણ જમાલ તેના ભણી એકલો એક ટશે જયવંત નજરે જોઇ રહ્યો હતો અને માર ન ગણતાં મનમાં ક્‌હેવા લાગ્યો કે "જખ મારે છે-સાલા-તું તો લેતો જા." અલકકિશોરીને જોતો જોતો ખીજાઇને હોઠ કરડતો કરડતો મનમાં બુવડને ગાળો દેવા લાગ્યો અને આખરે દીલાસો લીધો કે ધૂળ નાંખી-આટલો સ્પર્શ તો થયોછે ! ઉચ્ચનીચની લઢાઇમાં નીચને કાંઇ ખોવાનું નથી, હારે તો કાંઇ જતું નથી, અને એ જેટલું જીતે એટલું ઉચ્ચને ખેવડું હારવાનું. પાણીને કચરાનો સંગમ થતાં, કચરો ધોવાશે નહીં અને ધોવાશે ત્હોયે પાણી તો મેલું થવાનુંજ ! એ ઈશ્વરની લીલા છે.

જમાલને સઉ અગાશીમાં ખેંચી ગયાં અને ત્યાંથી નીચે ચોકમાં આણ્યો. પૂછતાં પૂછતાં ક્‌હે કે મને તો અલકકિશોરીએ બોલાવ્યો હતો. એ વચન તેનાં મ્હોંમાંથી નિકળ્યું અને કોઇના કોપનો પાર રહ્યો નહીં. ઘણો માર ખાતાં ખાતાં મુસલ્લો ઠેકાણે આવ્યો અને પોતે શા કારણથી કોનો મોકલ્યો આવ્યો હતો તે ખરી વાત ક્‌હેવા માંડી. ઉપર મેડીના ઉમરાપર સૌભાગ્યદેવી બેઠી હતી અને ખોળામાં અલકકિશોરી ડુસકાં ખાતી બેભાન જેવી પડી હતી. કુમુદસુંદરી તથા પ્રમાદધન આસનાવાસના કરતાં હતાં અને બુદ્ધિધન વિચારમાં ગરક થઇ અગાશીમાં ફેરા ફેરા કરતો હતો. બેભાન અવસ્થામાં પણ જમાલના હેહગથી ઉચ્ચારેલા શબ્દ અલકકિશોરીના કાનમાં જતા હતા અને આ સઉ તોફાન એક ઉન્મત્ત અટકચાળાગાંથી થયું એવું ભાન આણી તેના મનની વેદના વધારતા હતા. આ વખત સુધી પરાયા ઘરમાં બિચારો પરદેશી નવીનચંદ્ર કોઇને સાંભરતો ન હતો અને તે બેભાન પડયો રહ્યો હતો તથા લોહી નિરંકુશ વ્હેતું રહેવાથી ભાન આવવાનું સાધન ન હતું. અલકકિશોરી પાસે બેઠેલી કુમુદસુંદરી ચારે પાસ જો જો કરતી, હતી પણ તેને એ જડતો ન હતો. આખરે તેના શબ જેવા શરીરપર નજર પડી. કાંઇ બ્હાનું ક્‌હાડી ઉઠી અને ફરવા લાગી. "એજ આ" એમ નિશ્ચય થયો અને તેની અવસ્થા જોઇ અમંગળ શંકાથી અંતરમાં ઉંડો ત્રાસ પડયો પણ કોઇને ક્‌હેવાયું નહીં. આખરે અંતરનો સગપણે લોક લજ્જાને જીતી અને નસાડી મૂકી.

"અરે-આ-નવીનચંદ્ર કે કોણ પડયું છે આંહિયાં ?" પાછું જોઇ એકદમ ઉભી થઇ કુમુદસુંદરી બોલી ઉઠી. પોતાની અવસ્થા ભૂલી એકદમ અલકકિશોરી પણ જાગી ઉઠ્યા જેવી થઇ ઉભી થઇ. પરદેશીએ

પોતાના ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો તે તેના મનમાંથી પળવાર પણ ખસ્યું માટે પસ્તાઇ અને નવીનચંદ્ર ભણી દોડી.

"ઓ દૈવી–ઓ દેવી! આમને કટાર વાગી છે તે લોહી નિકળે છે. વ્હેલી આવ, વ્હેલી આવ." સઉ ચમક્યાં અને ગયાં. સઉથી અગાડી અલકકિશોરી બેઠી. આસપાસ સઉ ભરાઇ ગયાં. કુમુદસુંદરી દીવો લાવી અને બેભાન પયલાના શરીર આગળ ધરી ઘવાયલી જગા જોઇ લીધી. તેના હોંસકોંસ ઉડી ગયા. આંખમાં આવેલાં આંસુ પાછું જોઇ લોહ્યાં. દીવો, નિસરણી પર સઉ બેઠાં હતાં ત્યાં અજવાળું આવે તેમ, ગોઠવ્યો, ગભરાયલી પાછી ફરી, નવીનચંદ્રનું મ્હોં જોયું અને કોઇ દેખે નહીં એમ કપાળે હાથેલી મૂકી અલકકિશોરીના સામી નવીનચંદ્રના શરીરની બીજી પાસ બેઠી.

બુદ્ધિધન અગાશીમાંથી આવ્યો. પ્રમાદધનને ઉનાવળે હુકમ કર્યો કે "ઝટ, જા, એક ચીથરાનો કડકો અને ધાતેલ લાવ." સીપાઇને હુકમ કર્યો કે "જા વૈદને બોલાવ." મુંબાઇથી ધાતેલ આણી ઘરમાં મૂક્યું હતું. પણ તેની માહિતી પ્રમાદધનને ન હતી. તે આમ તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

"ક્યાં છે ધાતેલ? કેવું છે એ?"

એકદમ અલકકિશોરી ઉઠી. ઘરનો કારભાર તેનો હતો. ધાતેલ શોધી ક્હાડયું અને ભાઇ પાસે નામ વંચાવી શીશી આણી, પણ ચીથરૂં ન મળે. મ્હોટાંનાં ઘરમાં ચીર હોય, ચીથરાં શોધ્યાં ન જડે; ખોળંખોળા થઇ રહી. બુદ્ધિધન ચીડાયો.

"લાવોને, એક ચીથરૂં ખોળતાં કેટલી વાર?" તેણે પોતે ઓઢેલા ધોતિયા સામી નજર કરી અને ફાડવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્હેલાં તો કુમુદસુંદરીએ પોતે પૂહેરેલા સાળુમાંથી ચીંદરડુ કાઢયું અને તેના ચરડકા ભણી કાન જતાં બુદ્ધિધને એણીપાસ નજર કરી. બાકીના ઉપચાર બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધને મળી કર્યા. વૈદ પણ આવી પ્હોંચ્યો. સવાર સુધી આજ ઉદ્યોગ ચાલ્યો. નવીનચંદ્રને ભાન આવતાં ઝાઝીવાર ન લાગી, પરંતુ એ નક્કી થયું કે અમાસના ઘરમાં કેટલાક દિવસસુધી એણે પથારીવશ રહેવું. તેને ઉચકીને સઉ તેના વાળી મેડીમાં લેઇ ગયા. તેની બરદાશ સ્વાભાવિક રીતે કિશોરીને માથે પડી.

જમાલનો ભેદ વધારે જાણવા–તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવા–અવસર આવ્યો. એણે કરેલું કામ એ ને એ રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવું એ–પોતાની ફજેતી કરવા જેવું હતું. સમરસેન રજપૂત બુદ્ધિધનનો વિશ્વાસુ સી-

પાઇ હતો. એજંસીમાંથી એનો અને બુદ્ધિધનનો પ્રસંગ થયો હતો અને અસ્કિન્ સાહેબના ખરેખરા કોપમાંથી ઉગારી લેનારનો રજપૂત અંતઃકરણથી બદલો વાળવા ઇચ્છતો. સુવર્ણપુરમાં એક મ્હોટું દરબારી મકાન સચવાય કરી તેની એક ઓરડી રહેવાને સમરસેનને અપાવી હતી. આ મકાનમાં એક ભોંયરું હતું. તેમાં છાનોમાનો જમાલને લેઇ જઇ પૂરવો એવો હુકમ થયો.

કુમુદસુંદરીએ દ્રૌપદીનું કામ કર્યું. હજી નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર કે બીજો તે બાબત તેની ખાતરી થઇ ન હતી, પરંતુ બળવાન કલ્પનાને મનોવૃત્તિ અનુસરી. ફાટેલું લુગડું તેણે જુદું રાખી મૂક્યું–સાચવી મૂક્યું.

"ભાભી, જાઓ, સુઇ જાઓ! હું ને દેવી આ ખટપટ કરિયે છિયે."

પરપુરુષ થયલાપર પક્ષપાત ન જણાવવો એ કર્તવ્ય હતું. બળાત્કારે પાછી ફરી કુમુદસુંદરી પોતાની મેડીના બારણામાં જઇ ઉભી.

"હવે, બધાં છે. આપણે હવે શું કરવાના હતા?" કરી પ્રમાદધન ઉઠ્યો, સઉની નજર ચુકાવી બારીમાં ઉભેલી કુમુદસુંદરીને ગજે હાથ નાંખી મેડીમાં ખેંચી લીધી અને બારી અટકાવી દઇ બાકી રાતનો પ્રહર પલંગપર ગાળ્યો. તેની સાથે સૂતેલીનું ચિત્ત જોડની મેડીમાં હતું અને જે કાળ પતિયે નિદ્રા–વિલાસમાં ગાળ્યો તેજ કાળ પત્નીએ શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં આંખો મીંચી ગાળ્યો. કાંઇક ઉંઘ આખરે આવી તેમાંથી, પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે, ગજેન્દ્રમોક્ષ ગાતી ગાતી ઉઠી અને નવીનચંદ્રને સાવધાન જોઇ રાજી થઇ.

પ્રકરણ ૧૦.

ખટપટનાં શસ્ત્ર અને કારભારિયોની યુદ્ધકળા.

નવીનચંદ્રની ચિંતા અલકકિશોરીને માથે પડી. મૂર્ખદત્ત આવતો જતો અને ખબર લેતો. વૈદ્ય ઔષધ કરતો. ચાકરો ચાકરજોગ કામ કરતા. સૌભાગ્યદેવી નીચે રહી પૂછપરછ કરી તપાસ રાખતી અને દિવસમાં એકવાર ઉપર આવી સમાચાર પૂછી જતી. પ્રમાદધન 'ન્યુસ્પેપર' વાંચી જતો અને જતાં આવતાં ફેરો ખાતો ને મિત્રમંડળ સાથે પથારીની આસપાસ બેસી ગામગપાટા ચલાવતો. બુદ્ધિધન પણ નિત્ય આવી પથારીમાં બેસી કાંઇક વાતો કરી જતો અને વૈદ્યને હુકમ આપ્યો હતો કે રોજ સમાચાર કહી જવા. કોઇ પણ બીજું હાજર હોય તે વખતે કુમુદ-

સુંદરી આવવાનો પ્રસંગ ભૂલતી નહીં, આવી આંધે રહી કુશળ વ-
ર્તમાન જોઇ જાણી આનંદ પામી પાછી જતી, અને જોડની મે-
ડીમાં બેસી કોઇની સાથે પણ નવીનચંદ્ર કામની કે નકામી કાંઇ પણ
વાતો કરે તે રસથી સાંભળતી. ત્રાહિત પુરુષો જોવા ન આવ્યા હોય ત્યારે
ઘણું ખરું અલકકિશોરી એકલી હોય તોપણ પથારી પાસે બેસી રહેતી,
ઉપચાર કરતી, નિર્દોષ વાતો કરતી અને ભાભીને કે જે કોઇ હોય તેને
બને તો વાતોમાં ભાગ લેવા બોલાવતી. કોઇ વખત નણંદ, ભોજાઇ, અતિ-
થિ, અને પ્રમાદધન ચોપટ રમતાં. અતિથિ ઘરના માણસ જેવો થોડા
કાળમાં થઇ ગયો અને તેની પ્રકૃતિ સુધરતી ચાલી. તેને પરાયા ઘર
જેવું લાગતું બંધ થઇ ગયું. અમાત્યના ઘરમાં આ શાંતિ વર્ત્તતી હતી
તેજ સમયે દરબારમાં ખટપટ જામી રહી હતી અને તે નજરે જોવા
શક્તિ ન હોવાથી નવીનચંદ્ર પોતાને હીનભાગ્ય સમજતો હતો. વાયે
વાતો ઉડતી હતી અને એની પાસે કાંઇ કાંઇ તડાકા ચાલ્યા આવતા હતા.
જમાલવાળા બનાવથી બુદ્ધિધનનું માથું ફરી ગયું હતું અને એ
બનાવનું મૂળ દેખાતું હતું તેથી વધારે ઉંડું એ કલ્પતો. ભોંયરામાં પ્રરેલો
જમાલ ન જડવાથી તેની તપાસ છાનીમાની ચાલી રહી હતી અને ચિંતા-
માં પડેલી બલકનંદાયે એ તપાસ કરવા પોતાના ભાઇને કંઇ કંઇ નિમિત્તે
ઉશ્કેર્યો અને કંઇ કંઇ કાર્યોમાં પ્રેર્યો. બુદ્ધિધને આ પરિણામ કલ્પી મૂક્યું
હતું અને તે પરિણામનાં પરિણામે પોતાનાં ઇષ્ટ કરી દેવા તત્પર હતો.
શઠરાય સાથે મેદાનમાં ઉઘાડાં પડવાનો દિવસ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાની ભાગોળ
આગળ ભમતો દેખાયો. માતુઃશ્રીને અને સૌભાગ્યદેવીની પવિત્રતાને
આપેલા અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈરનો તનખો હોલાઇ ગયો ન હતો
અને શઠરાયની ખટપટે તેને જાગૃત રાખ્યો હતો અને ધીકધીકતા અંગા-
રા જેવો બનાવી દીધો હતો. અલકકિશોરીએ ખમેલા અસહ્ય અપમાન-
થી આ અંગારા ઉપર ઘી હોમાયું અને ભડકો થયો. શઠરાયના કુટુંબ અને
કારભારની આસપાસ બુદ્ધિધનની બુદ્ધિરૂપ વાયુ આ ભડકાને ફેલાવી દેતો
હતો. એ આગ ચારે પાસ ફરી વળશે અને વચમાંની વસ્તુ બળી રાખ
થઇ જવાની એ પરિણામ એકલા પડ્યા બુદ્ધિધનની દૃષ્ટિ આગળ
આવતો દેખાયો. તેની પાછળ અમાત્યનો પોતાનો મધ્યાન્હ કાળ ઉભો
લાગ્યો. અનાથ વિધવાના ગરીબ અને બાળક દીકરા બુદ્ધિધનના વૈરભા-
વના આવેશને મંદવાડના લવારામાં ગણનાર પણ હેતસ્વી દયાશંકર ઘણા
વૃદ્ધ અને જર્જરિત બની જીવતા હતા તેમણે હસી કાઢેલી વાતનું મહાપ-
રિણામ તેમને પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો સમય આવેછે એવું બુદ્ધિધનને લાગતું

અને તેથી એક જાતનો આનંદ મળતો. માતુઃશ્રી આ સમયે હત તો! તે કેટલું અનુમોદન કરત! તે આજ નથી એવું ભાન આવતાં પોતાનો આનંદ-ચંદ્ર નિષ્કલંક નહીં ઉગે એવો કોઇક વખત તેને વિચાર થતો. પરંતુ માતાનું શ્રાદ્ધ–તર્પણ પૂરૂં કરી દેવાના અવસરે દીકરાની વૃત્તિયો જબરી ઉછળવા લાગી. એ તોફાની વૃત્તિયોના સાગરમાં પોતાની 'પ્રિય પુત્રીને' થયલા અપમાનરૂપી વાયુએ ખટપટનાં મોજાંને ઉંચાં ઉછાળવા માંડ્યાં અને જે રાત્રે પકડાયલો જમાલ ચોકમાં માર ખાતો હતો. અને અલકકિશોરી પરસાળની મેડીપરના ઉમરાપર માના ખોળામાં પડી પડી હુસકાં ભરતી હતી તે વખત અગાસીમાં હેરફેરા કરતો બુદ્ધિધન ભ્રુકુટિ ચઢાવી, મૂછપર હાથ નાંખી, બોલી ઉઠ્યો હતો કે "સંભાળજે! શઠરાય! હવે હું અશસ્ત્ર નથી! એ તો હું!" બુમાબુમમાં આ શબ્દ કોઇએ સાંભળ્યા ન હતા અને અંધારામાં ભ્રુકુટિ ચઢેલી કોઇએ દીઠી ન હતી.

આમ અમાત્યનું મગજ ચકડોળે ચઢ્યું હતું અને દિને દિને વધારે વધારે સ્હેજ સ્હેજ નિમિત્તથી ચઢતું હતું. એક દિવસ તો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ્યો. દેવી રોજ વ્હેલી ઉઠતી હતી પણ આજ કાંઇક મોડી ઉઠી અને બુદ્ધિધન પ્હેલો ઉઠ્યો; પથારીમાં બેઠો થયો; પતિવ્રતાના મુખસામું જોઇ રહ્યો; તેને પ્હોચેલા અપમાનનું વેર લેવાયું નથી અને તેથી પોતે હજી દેવાદાર છે એમ મનમાં લાગ્યુંઃ કમળની પાંખડિયો પેઠે બીડાયેલી નાજુક આંખ્યો, ઉશીકાની આસપાસ વેરાયલા છૂટા લાંબા કાળા કેશ, ચળકતું ભવ્ય કપાળ. પકવબિમ્બાધરનું સંપુટ, અને ઉજાસ મારતા લોભાવતા કોમળ ગાલઃ સર્વ જોતાં મનોવૃત્તિ લલચાઇ, ન્હાની ઉમ્મરના અને આજના દેખાવમાં ફેર લાગવા છતાં સુંદરતા કમી લાગી નહીં અને પોતાના અંતઃકરણમાંથી વ્હાલની સેર વધારે જોસભેર વછુટી. વૈર લેવાયું નથી ત્યાં સુધી આ સર્વ વ્હાલ લૂખું–ઠગાઇ ભરેલું લાગ્યું. એ કલંક પોતાને માથેથી એકદમ ઉતારવા ઠરાવ કર્યો અને મનમાં ને મનમાં દેવીને વચન આપી, હાથ ઉંચો કરી બોલી ઉઠ્યોઃ "દેવી, મને બાયલો ધારીશ નહીં! હવે

"રણવચ્ચે પડે બુમડી ત્યાં જોજે મારો હાથ!"

એમ કહી હસ્યો, દેવીના મ્હોં સામો બરોબર ફર્યો, હાથવતે શાલસંપુટ સાહી–ડાબી નીચો પડ્યો અને લાંબા કરેલા ઓઠદ્વારા નિદ્રાવશ ઓઠમાં, ને ઓઠમાંથી મગજમાં, આત્મામૃત રેડ્યું. દેવી જાગી, અમૃતપાનથી સ્મિતમય બની અને પ્રસાધાતરૂપ તેના મનહર સાકાર વિકારને મંગળ શુકન ગણી–સત્કાર આપી બુદ્ધિધન ઉઠ્યો અને કર્તવ્ય કામનાં

વૈરભાવ વિગેરે સાધનોમાં ઉત્સાહ ઉમેર્યો. કારભારી થવાના ઉત્સાહની ગંગામાં આ ઉત્સાહનદી વેગથી ભળી.

આણીપાસ શઠરાયે પણ બુદ્ધિધનને દૂર કરવા ઠરાવ કર્યો હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી એણે કારભાર કર્યો હતો અને નિષ્કંટક સત્તા ભોગવી હતી. કંટક રાખવો નહીં એ તેનો નિશ્ચય હતો. ભૂપસિંહનો ડર હવે તેના મનમાંથી જતો રહ્યો હતો, પરંતુ બુદ્ધિધનની બ્હીક તેને લાગવા માંડી. બ્હીક તો મૂળથીજ હતી. પરંતુ રાણાની બ્હીક હતી ત્યાંસુધી અમાત્યની બ્હીક જણાઇ પડતી ન હતી. ભૂપસિંહ પોતાની પાસે શૂન્ય જેવો વસતો અને માત્ર બુદ્ધિધન કાળ જેવો લાગતો. એ કાંટો કાઢી નાંખવો અને તેમ કરવામાં ભૂપસિંહ પ્રતિકૂળતા બતાવે તો તેનું પણ ઓસડ કરવું એ સર્વ લક્ષ્યનાં સાધન શઠરાય ચલાવતો હતો.

એક મ્યાનમાં બે તરવારો કોઇ ઠેકાણે સમાઇ સાંભળી નથી. જ્યાં સુધી બુદ્ધિધન અને શઠરાય એકબીજાને નમીને ચાલતા હતા ત્યાં સુધી સર્વ સમું ચાલ્યું, પરંતુ:

"અભિલાષી એક બાતકો યામે હોત વિરોધ."

વિરોધ તો ગુપ્ત હતોજ, પરંતુ જૂનો સમો બદલાયો અને બુદ્ધિધનને પોતાનો પાયો સ્થિર લાગ્યો એટલે દેખીતી ઇમારત ચણવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એનો તનમનાટ શઠરાય કળી ગયો. બુદ્ધિધનનીજ બુદ્ધિથી ભૂપસિંહ શઠરાયના હાથમાં જતો જણાયો, અને શઠરાયે તેમ જાણ્યું અને ધાર્યું કે હવે ભૂપસિંહ બુદ્ધિધનનાથી પૂરો જૂદો પડતાં વાર નહીં લાગે. બુદ્ધિધન જેવા થાંચણને મસળી નાંખવામાં એને કાંઇ મુશ્કેલી લાગી નહીં. ખટપટમાં તે અનુભવી હતો. ઘણી કળાઓ તેને આવડતી હતી. ફલાણું કામ કરતાં ચિત્ત અટકે એમ ન હતું. ઘણી મીલકત અને ઘણાં માણસ તેનાં પોતાનાં હતાં. ભૂપસિંહની કૃપા, ઈશ્વરે આપેલી બુદ્ધિ અને તેથી મળેલાં ફળ, થોડાંક પણ સાચાં માણસો, અને સાધારણ દ્રવ્યઃ એટલામાં બુદ્ધિધનનાં સાધનોનો સમાવેશ થઇ રહ્યો હતો.

સંસ્થાનનો વડો ન્યાયાધીશ શઠરાયનો ભાઇ કરવતરાય હતો. અમાત્ય થયા પછી કરવતરાયના ફેંસલા ઉપર ભૂપસિંહ પાસે અપીલો જતી અને એની જોડે અમાત્ય બેસતો અને અમાત્યનાજ કહ્યા પ્રમાણે થતું. આ કામ કરવાનો સમય બપોરનો રાખ્યો હતો. તે વખતે સ્વાભાવિકરીતે રાણાને અને અમાત્યને એકલાં પડવાનો પ્રસંગ આવતો. પ્રથમ તો બુદ્ધિધન ઝાઝું વચ્ચે ન પડતો પણ આખરે ઉઘાડાં પડવાનો પ્રસંગ વધારે વધારે પાસે આવ્યો તેમ તેમ કરવતરાયના ફેંસલા ફરવા માંડ્યા અને એમ

થયું એટલે એને મળતી દક્ષિણા પણ ઓછી થઇ. આ હુમલાની ખબર શઠરાય પાસે જતાં તેણે ઔષધ શોધવા માંડયું. કલાવતી કરીને એક નાજુક, પાતળી, ગોરી, અને સુંદર ગાનારી નાયકાને દુષ્ટરાયે મુંબાઇથી આણી સુવર્ણપુરમાં વસાવી હતી. તેને એક દિવસ દરબારમાં ગાવા આણી. રાણાને ગાયન ગમ્યું અને હળવે હળવે દરબાર વેરાઇ જાય તો પણ શીખવી મૂકેલા દરબારિયોની સૂચનાથી તે વધારે વાર બેસતી અને રાણો ના ન ક્‌હેતો. મંડળ થોડું હોય ત્યારે એનાં ગાનનાં વખાણમાંથી શરીરના વખાણની વાત ક્‌હાડવામાં આવતી. મૂર્ખ રાણો તે પ્રીતિથી સાંભળતો, અને આઘે બેસી ગાતી હોય અથવા ઉભી ઉભી ફરતી ફરતી નાચતી હોય તે વખત તેનાં જાણી જોઇ નિર્લજ્જ અવસ્થામાં ર્‌હેતાં આવી જતાં અવયવો ઉપર રાણાની આંખ લાચાર બની ઠરતી. તોપણ બુદ્ધિધનની બ્હીકે તે ઝાઝું ન બોલતો. એમ કરતાં એક દિવસ તો ખાનગીમાં—બુદ્ધિધનની ગેરહાજરીમાં–તેણે એની ખુબી વખાણી અને શઠરાયે પોતાનો કરી મૂકેલો મ્હાવો ખવાસ હાજરજ હતો તેણે સમયસૂચકતાથી કલાવતીને મહારાણાની સેવામાં હાજર કરવા માથે લીધું. રાણાએ ના ન કહી અને એક દિવસ બપોરે તેને રાજમ્હેલમાં આણી–રાજમ્હેલ અપવિત્ર કર્યો–સુવર્ણપુરના રાણાના શરીરને દૂષિત કર્યું–તેના મનને ભ્રષ્ટ કર્યું અને સુવર્ણપુરની પ્રજાને માથે અતિનીચ શોક્ય લાવી બેસારી. બપોરે ન્યાયનું કામ કરવા બેસવું તે ભૂપસિંહને વસમું લાગવા માંડયું. હજુરિયો તે વાત સમજ્યા. ખાનગી કારભારી નીચદાસે વાત ક્‌હાડી, "રાણાજી, આપને કાંઇ ઈશ્વરે આ વૈતરા સારૂ સરજેલા નથી. કરવા "દો ને અમાત્યનેજ એ કામ." અમાત્યને કોણ ક્‌હે? નીચદાસે શઠરાયને સમાચાર કહ્યા. બુદ્ધિધનના દેખતાં શઠરાયના શીખવી મૂકેલા જગાભાઇ ચારણે પ્રસંગ આણી કવિત ગાયું.

"ભલો ભલો ભૂપ ભૂપ, ગુણ રૂપ એ અનૂપ,
"રાતદિન રાજકાજના જ સાજમાં જ આજ
"ચિત્ત વિત્ત સર્વ દીધ, રીધ સીધ એ જ કીધ,
"મોજશોખ ને વિલાસ છોડી દીધ છે વિહાર !
"ભલો ભલો ભૂપસિંહ ! થા તું હવે સિંહ, સિંહ !
"દિવસમાંહિ એક વાર હોય તોહરે શિકાર !
"રૂડી ઘટા ઘાડીવાળી ઝાડીમાંહિ ર્‌હેવું ક્‌હાડી—
"એ જ મૃગરાજતાજ, રાજને શું બીજું કાજ ?

"ભલો, ભલો, ભૂપ ભૂપસિંહ!" કરી ચારણે હાથ જોડ્યા અને બોલ્યો: "દીનાનાથ! મ્હારા જેવાનેય રાત દિવસ વૈતરૂં ને આપના "જેવાનેય વૈતરૂં—એ કાંઇ હોય?"

બુદ્ધિધન જરીક ચમક્યો અને વ્હેમાઇ ચારણ સામું જોઇ રહ્યો. ચારણે નજર ચુકાવી.

શઠરાય: "ત્યારે જગાભાઇ, રાજકાજ ન કરે તો બેસી રહે! શું "ઇનસાફ ન કરે?"

જગાભાઇ: "બાપ, બાપ, બાપજી, જ્યારે એ કડાકુટોયે રાણોજી "કરશે ત્યારે આવા વિશ્વાસુ અમાત્ય શું કરશે?"

આવી આવી વાતોથી પત્થર ઘસાયો અને ભૂપસિંહનો જીવ કામ-કાજમાંથી ઓછો થયો. બપોરે બુદ્ધિધન આવે ત્યારે રાણો કહાવે કે "આ "ત્હતું કરો, હું આવુંછું." આખરે આવે અને કાગળપર બે બિલાડાં તાણી આપે—બુદ્ધિધન સઉ જોયાં કરતો. પોતાનાપરથી ભાવ ઉઠી શઠ-રાયપર ગયો ન હતો પણ તેમ થવાનો આ રસ્તો હતો. કલાવતી રોજ બપોરે આવતી તે એને માલમ પડ્યું. કલાવતીનો ઇતિહાસ માલમ પડ્યો. બપોરે રાણાને ત્યાં એ ને રાત્રે એને ત્યાં દુષ્ટરાય એમ થતું. રાણો પઇસા ખરચે એટલે દુષ્ટરાય વગરપઇસે મોજ માણતો. મેરૂલાને પણ ગમત થઇ. એ નરભેરામની પાસે ફુલ્યો ને નરભેરામે અમાત્યને બધી વાત કહી. હળવે હળવે રાણો નફટ થયો અને સેવા કરવાને બ્હાને રધી ખવાસણ, રાણો ને કલાવતી એકાંતમાં હોય તે સમયે હાજર રહેતી. રધી કલાવતીની પણ સેવા કરતી અને એની માનીતી થઇ પડી હતી. મ્હાવાસાથે એને સંબંધ હતો, અને એ લુચ્ચો છતાં બધી વાતો એને મ્હોંયે કરતો. મ્હાવો લંપટ હતો અને રધી પઇસાની અને ઘરેણાંની લોભી હતી. મ્હાવો લુચ્ચો હતો પણ રધીની પાસે ગરજ વખત મૂર્ખ બની જતો. રધી મૂર્ખ હતી પણ રમતિયાળ હતી અને મ્હાવાને ગ-રજ હોય ત્યારે ચેતતી અને એને ઠગતી, ધમકાવતી, લુટતી, અને ફાવી જતી. બે જણને મ્હેલમાં યથેચ્છ વર્તવા પુષ્કળ સગવડ મળતી; મ્હોટાંનાં ઘર એવાંજ હોય છે. શઠરાયના ઘરમાં રધીને સઉ બેલાવતાં અને બેલા-વનારમાં અગ્રેસર નરભેરામ હતો. નરભેરામે રધીને છાનાંમાનાં શી-ખવ્યું કે "રાંડ, જાતે, રાણો ને કલાવતી હોય ત્યારે જઇયે ને બધી "જાતની ચાકરી કરિયે. એમાંથી પઇસાવાળી થઇશ ને કોઇ દ્હાડો "રાણાની રાણીયે થવાય." રધીએ આ ખરૂં માન્યું અને તેનું ફળ આપણે જાણિયે છિયે. નરભેરામનો રધી ઉપકાર માનતી અને બધી

વાતો સાંભળતી તે નરભેરામ કલાવે એટલે કહી હતી. એક મ્હાવાએ કરેલી વાતો એ કોઇને ક્‌હેતી નહીં. નરભેરામે એક દિવસ કહ્યું. "રાંડ, મ્હાવો ત્હારો ક્યારે કે એની વહુને રાણીએ નથડી આપી છે તે તને આપે તો. ગમે એટલું પણ તું તે રાખ્ય." રધી ઉત્સાહ આણી ઉછળી બોલી: "હા, હા, એ તો હુ આણું." નિષ્ફળ થઇ. મ્હાવાને વહુ પાસેથી મળે એમ હતું નહીં. મ્હાવે બ્હાનું કાઢ્યું અને રધીને સમઝાવી. પણ રધીએ માન્યું નહીં. નરભેરામે ફુલીને કહ્યું: "હં, લેતી જા. મ્હારો મ્હાવો–મ્હારો મ્હાવો–તે ત્હારો નહીં નિવડ્યો હોય! વખત આવ્યે સઉ જણાય." મ્હાવાનો સંબંધ તો રધીથી તુટ્યો નહીં. પણ જીવ જૂદો થયો. મ્હાવાની વાતો થોડી થોડી નરભેરામ પાસે કરવા માંડી. રાણાને રણજીત નામનો ચોબદાર હતો. તેને આંખ એકજ હતી. મેરુલાના પ્હેલાં એને રૂપાળી સાથે સંબંધ હતો. દુષ્ટરાયને માલમ પડવાથી એનો ધડોધાટ કરવાનો વિચાર થયો હતો. જડસિંહના વખતમાં પોતે લીલાપુર ગયો તે પ્હેલાં બુદ્ધિધનને શઠરાયને ત્યાં જવાનો પરિચય હતો ત્યારે આ વાત કાન આવ્યાથી બુદ્ધિધને રણજીતને ચેતાવ્યો હતો અને ઉપાય બતાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રણજીત શઠરાયને મળ્યો અને ફરિયાદી કરી કે "સાહેબ; દુષ્ટરાયજીની પાસે મ્હારા વેરિયો ખોટું ખોટું ભરવે છે, માટે કૃપા કરી મ્હારી બદલી કરો; ત્યાં રાખવો હોય તો હું રજા લેઉછું." દુષ્ટરાયથી ખરું કારણ ક્‌હેવાયું નહીં અને 'સુવો, છો બીજે ઠેકાણે જતો' કરી હરકત ન કરી. એ બદલીમાંથી આખરે રણજીત ચોબદાર થયો. તે હજી બુદ્ધિધનનો ઉપકાર માનતો હતો અને અંદરથી એના પક્ષમાં હતો. બુદ્ધિધને સમરસેનપાસે શિખવાવ્યું અને રણજીતે રધી જતી આવતી હતી તે વખત મશ્કરી કરી અને એમ કરતાં કરતાં એનો સંબંધ થયો એટલે મ્હાવાની બધી વાતો ફુટવા માંડી. રધી રાણિયોની પણ માનીતી હતી. નરભેરામ અને રણજીત બેની કમાન બુદ્ધિધનની બુદ્ધિ હતી અને એ બુદ્ધિના બળથી રાણાનો મ્હેલ, અંતઃપુર, અને દરબાર બુદ્ધિધનને મન પારદર્શક થઇ ગયાં હતાં. કલાવતી અમાત્યને પોતાના હાથમાં લાગી અને તેની કરેલી રજેરજ વાત પોતાની પાસે આવતી. હજીસુધી શઠરાયે તેને રાણાના બિગાડ શિવાય બીજા પ્રપંચની સહાયભૂત ન્હોતી કરી, કારણ તે કરવાનો સમય આવ્યો લાગ્યો ન હતો. એમ કરતાં કોઇ કોઇ વખત તે ક્‌હેવા લાગી, "હવે અમારો ધંધો પડ્યો, એટલે અમે વગોવાઇયે. "અમને સારાં ક્‌હેવડાવે એવી સ્ત્રિયો અંતઃપુરમાં ક્યાં નથી હોતી?"

"કર્ણદોષ થયોછે–ખરૂં ખોટું ઈશ્વર જાણે. રાણિયોની વાતો કોણ કરી શકે?" "રાજબાની વાત સાંભળવામાં આવીછે." એમ ક્રમે ક્રમે ચઢી.

આખરે **નરભેરામે** કાગળ આપ્યા તે લેઇ સવારના પ્હોરમાં **બુદ્ધિધન** દરબારમાં ગયો અને રાણાના ખોળામાં કાગળો નાંખ્યા. કંઇક આંસુભરી આંખે બોલ્યો; "**રાજબાને** મ્હેં માતુઃશ્રીને ઠેકાણે ગણ્યાં છે. "આ કાગળ જોઇ મને કંપારી વછુટે છે. એ કાગળ વાંચી લ્યો. **શઠરાય** "**મ્હાવા** મારફત તમને બતાવશે. તમારા મનમાં લેશ પણ વ્હેમ હોય "તો મને ક્હેજો. હું રાજીનામું આપી તમને આશીર્વાદ આપી તમારી "ચઢતી જોઇ રાજી રહીશ." રાણાને દયા આવી અને ઉઠી જૂના મિત્રનાં આંસુ લ્હોઇ બોલ્યો; "**બુદ્ધિધન**, તમારો મ્હારે પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. "તમારે લીધે મ્હારા આ દિવસ છે. આ તરકટી કાગળો મ્હારી પાસે "આવવા ઘો. આપનારને હું ફાંશિયે ચઢાવીશ. શા વાસ્તે તમે **શઠરાયનો** "ઉપાય કરતા નથી?"

કાગળો લેઇ **બુદ્ધિધને** શિખામણ આપી: "આ કાગળો **મ્હાવો** "આપે ત્યારે લેજો. માનતા હો તેમ જણવજો. મ્હારાપર દ્વેષ જણવ- "જો અને **શઠરાયના** હો તેમ બ્હારથી ચાલજો." બીજી જોઇતી સૂચના આપી અમાત્ય ઘેર ગયો.

મ્હાવાયે બપોરે કાગળો રાણાને આપ્યા. રાણો કોપાયમાન દેખાયો, **બુદ્ધિધનને** પાયમાલ કરવાની ગર્જના કરી, **શઠરાયને** બોલાવ્યો, સઉ વાત કહી, **શઠરાય** મનમાં ફુલ્યો, અને વચન આપ્યું કે એ બુદ્ધિ-ધનનું મ્હો તમારે જોવું ન પડે એમ કરી આપું. રાણો ક્હે "અમાત્યનું તમ માથે લેવા કોઇ માણસ તૈયાર રાખો અને આપણું ધાર્યું થાય ત્યાં સુધી અમાત્ય જાણે નહીં એમ કરજો." કારભારી વિચાર કરી ક્હે; "**નરભેરામને** આપની સાથે હજુરસેક્રેટરી કરી રાખો. **બુદ્ધિધનની** "પ્રથમ જગા એ જ હતી. એને નીમશો તો અમાત્ય વ્હેમ નહીં ખાય ને "**નરભેરામ** તરત સઉ કામ શીખી જશે." એ પ્રમાણે થયું.

એ ચાર દિવસ પછી ચૈત્રી પડવો હતો. તે દિવસે દરબાર ભરાવાનો ત્યાં સઉ ખેલ રચવાનું નિર્માણ થયું. **બુદ્ધિધને** પઇસા ખાધેલા–ન્યાયમાં કુંડાળાં વાળેલાં–તેની ચાડી ખાવાનું ભારેખમ પણ બેશરમ ગરબડદાસે માથે લીધું. **મ્હાવાનો** ભાઇ **ખોડો** થોડા દિવસ **લીલાપુર** ટપાલખાનામાં હતો તેણે **રાજબાવાળા** કાગળો ઉઘાડા કરવાનું માથે લીધું. તેણે પોતાની પાસે કાગળો શી રીતે આવ્યા તેની હકીકત જોડી ક્હાડી.

રાજ્યાની વાતમાં સાક્ષી પૂરવાનું નરભેરામને માથે પડ્યું. રાણો ગુસ્સે થાય અને હુકમ કરે કે દુષ્ટરાયે બુદ્ધિધનને પકડવો અને એનું ઘર જપ્ત કરવું એ નક્કી થયું. રાણાને માથે કામ નાંખવામાં આવ્યું કે બુદ્ધિધનને માથે આવેલા ચાર્જનો ઇનસાફ કરવતરાયને સોંપવો. દુષ્ટરાયે રાણાના કાનમાં કહ્યું "બુદ્ધિધનને પકડ્યો એટલે એના ઘરનાં ત્રણે બઇરાંને "આપની પાસે લાવીશું. બહુ દેખાવડાંછે." રાણાને કંપારી છુટી પણ મનોવૃત્તિ સંતાડી. દરબારમાંથી નિકળ્યા પછી રસ્તામાં જ શઠરાયે કરવતરાયના કાનમાં વાત કરી; "ત્હારે માથે વળી શું કરવા જોઇયે? "પોલીટીકલનું લફરૂં આવી બેસે. રણજીત, મ્હાવો, ને એ બધાંને સમઝા- "વીશું, એટલે છાનીમાની કાશ કાઢશે. લોક જાણશે એણે આપઘાત "કર્યો. રાણાને કહીશું કે રાજ્યાની કોર્ટમાં ફજેતી થતી 'અટકી. ઠીક "પડશે. હુંકુ ને ટચ." પાપમાં વૃદ્ધ થયલાને આ વિચાર ખુંચ્યો સરખો નહીં. "બુદ્ધિધન મુવો, રાણો કલાવતીમાં પડ્યો, અને રાણિયોને એક છોકરો કરી આપીશું–એટલે પછી બીજું શું જોઇયે ?" રાણીની દાસિયોમાં બે ત્રણ સગર્ભા રાણી કે ઝપ લઇ અદલાબદલી થાય અને જડસિહની રાણીની બાબતમાં થયું એમ ન થાય. શઠરાયની ખાતરી થઇ કે હું અને મ્હારા પછી દુષ્ટરાય એના કારભારનો તો બ્રહ્માએ લેખ કરી આપ્યો–રાણીને ખોટો છોકરો એટલે છોકરો ને મા બે જણ હાથમાં! પરણ્યા પ્હેલાં સીમંતના વિચાર થઇ ગયા!

ચૈત્રી પડવે નવું વર્ષ તેમ રાણાનો જન્મ દિવસ હતો. બે દરબાર, એક સવારે અને એક સાંઝે, એમ ભરાતા. સવારના દરબારમાં બુદ્ધિધનને પદવીભ્રષ્ટ કરવાનું ઠર્યું. એ દરબારમાંથી પાછો નિકળે તેજ સમયે સિપાઇયોને સ્વાધીન કરવાનું પણ નક્કી થયું. દુષ્ટરાયને આ બાબતમાં કેટલીક ગોઠવણ કરવાની આવી અને તેને કહ્યું કે: "ત્હારા સિપાઇયો થોડીક "વાર એને માન આપી એની સાથે ચાલે અને એને છુટો ફરવા દે એમ "રાખવું; દરબારની પાછળના ભાગમાંથી એને લેઇ જવો." દરબારની પાછળ મ્હોટો બાગ અને તેમાં ગલીકુંચીઓ હતી. તે ગલીકુંચીઓ ઉપર વેલા ચ્હડાવી અંધારી જગા કરવામાં આવી હતી અને પક્ષીઓ રાખવામાં આવેલાં હતાં. જડસિંહના વખતમાં તેની રાણિયો, દાસિયો, કારભારિયો, અને બીજા હજુરિયોનાં એમાં જૂદે જૂદે સ્થળે સંકેત-સ્થાન થતાં. પાછળ એક શિવાલય હતું તેમાં દર્શન સારૂ આવેલી સ્ત્રિયોને, ફોસલાવી, લલચાવી, ધમકાવી, છેતરી, અને કોઇ કોઇ વખતે તો ઉચકી આણી, આ ગલિયોમાં ગુંચવવામાં આવતી અને સર્વ ભ્રષ્ટ મંડળમાં

જરાસિંહ પણ તે લાચાર સ્ત્રિયો સાથે અનાચાર કરવામાં ભળતો. ભૂપસિંહ આવ્યા પછી બુદ્ધિધનના દોરથી આ સઉ બંધ પડ્યું હતું, અને એ રસ્તો માત્ર કલાવતીને જ કામમાં લાગતો. એ ગલીઓના મધ્યભાગમ એક ન્હાનું પણ પાતાળપાણીવાળું ઉંડું તળાવ હતું. બુદ્ધિધનને એણીપાસ દોરસો-જવા દેવો અને તળાવ પાસે આવે કે મ્હારાણી અને રણજીતે એ ગલીમાંથી નિકળી અચિંતો એને પાછળથી ધક્કો મારી તળાવ પાસેન એક ખાડામાં ઉંધે માથે નાંખી દેવો, અને પીઠપર ચઢી બેસી ગળે ફાંસો દેઇ મારી નાંખી તળાવમાં ઝબકોળી પાછો ખાડામાં નાંખવો અને હુએલાને બ્હાર ક્‌હાડી આસનાવાસના કરતા હોય તેમ કરવું એવી ગોઠવણ થઇ. દરબારમાં ઉઘાડાં પડવાથી એણે આપઘાત કર્યો એમ ઠરાવી બાળી મૂકવો અને શઠરાયે અત્યંત શોક પાળવો એ પણ ઠર્યું.

રધી ખવાસણે રણજીતને આ વાત કહી અને રણજીત દ્વારા બુદ્ધિધનપાસે આવી. રણજીત ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે શંકાભરેલી વાત હતી. રાણો ગમે તેટલું પણ ગરાસિયો-ગરાસિયો કોઇનો નહીં-તે પણ કલાવતીના હાથમાં ગયલો! નરભેરામ પણ વખત આવ્યે કેમ વટલાય નહીં? આ અવિશ્વાસમાં અને અંતર્ભયમાં અમાત્ય અર્ધો થઇ ગયો. દેવી અને છોકરાં જોઇ પાછળ તેમનું શું થશે એ વિચાર તેના મગજમાં ભમતો.

"તુટી સરખી ઝુંપડી ને લુટી સરખી નાર,
"સડચાં સરખાં છોકરાં મને મળ્યાં ન બીજીવાર!"

સુદામાચરિત સૌભાગ્યદેવીને મ્હોંએ હતું તે એ અને વનલીલા બેસી ગાતાં ત્યારે આ કડી એક દિવસ કાનમાં પડવાથી બુદ્ધિધનના મનમાં કંઇક થઇ આવ્યું-તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું-આંખમાં આંસુ આવ્યાં. અચિન્ત્યો ઉઠી મ્હોં ધોઇ લ્હોઇ કામે વળગી ગયો. આવા પ્રસંગ હાલમાં ઘણા આવતા. પોતે કારણ પૂરું જાણતો ન હોવા છતાં સૂતો સૂતો નવીનચંદ્ર આ અવસ્થા કદી કદી ઓથેથી દેખતો, વિસ્મય પામતો, અને દયા આણતો. આ અવસ્થા બુદ્ધિધનને થઇ આવતી તે છતાં તેનું ધૈર્ય ગયું નહીં, તેની પ્રતિભા મીંચાઇ નહીં, અને તેની બુદ્ધિની સતેજતામાં ન્યૂનતા આવી નહીં. મનની મ્હોટાઇ કઠિનતામાં નથી, પણ કોમળ હોવા છતાં સંસારના ઘા સ્હેવામાં છે. મન મ્હોટું તેમ તેની રસજ્ઞતા વધારે હોયછે અને તેના મર્મ કોમળ થાયછે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ અને પટુ થાયછે તેમ તેજ઼ રસેન્દ્રિય પણ તેવીજ થાયછે. મ્હોટાં મન 'નઘરોળ' 'નઠોર' નથી હોતાં. માત્ર તેની સ્થિતિસ્થાપકતા વધારે

હોયછે. તરવારના ઘાથી રૂ કપાય છે પણ કપાતું નથી. કદી કપાયછે તો પાછું એકઠું થઇ શકેછે. જડ પત્થર પર પદાર્થ પડતાં એવો ને એવો ર્‌હેછે અથવા તો કકડા થઇ જઇ સંધાતો નથી. પણ પાણી પર પદાર્થ પડતાં પાણીનું અંતઃકરણ ચીરાયછે અને પદાર્થને સમાસ આપેછે, પણ આખરે એજ પાણી પોતાની મેળે એકઠું થઇ જાયછે. દેવતાઓને શસ્ત્ર વાગતાં નથી એમ નથી. પણ તેમના ઘા પોતાની મેળેજ રૂઝેછે. બુદ્ધિધનનાં મર્મસ્થળ ઝેર મારી ન જતાં વધારે વધારે સચેત થયાં હતાં, પરંતુ તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા બળવાન હતી.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि
लोकोत्तराणां चेतांसि कोत्र पारयितुं क्षमः ॥

કુટુંબનો વિચાર કરતાં કુસુમથી કોમળ બનતું હૃદય કર્તવ્ય કામ વિચારતાં પત્થર કરતાં કઠોર બનતું, વૈરભાવ વિચારી ફૂંફાડા મારતું, શઠરાય આદિની દુષ્ટતા જોઇ કોપાયમાન થતું, ભવિષ્ય વિચારી કેશરિયાં કરવા તત્પર થતું, યુદ્ધપ્રસંગપાસે જોઇ આતુર થતું, શત્રુની સ્થિતિ જોઇ એ હાથને એક બીજાની બ્હાંયો ચઢાવવા ઉશ્કેરતું, પોતાના બળની અજમાશ ક્‌હાડી બળવાન બનતું, પુરાણ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવાનો અવસર જોઇ ઉત્સાહ પામતું, સમૃદ્ધિ ખોળે બેસવા આવતી જોઇ પ્રફુલ્લ થતું, અને ઉદયસૂર્યના કિરણોને અવકાશ આપવા બુદ્ધિની પાંખડિયોને પ્હોળી કરતું.

ચૈત્રી પડવો પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ મુંબાઇનાં વર્ત્તમાનપત્રોમાં સુવર્ણપુરવિશે ઉપરાઉપરી લખાણ થવા માંડ્યું. શઠરાયનો કારભાર, તેનું અંધેર અને તેમાં સુધારાની જરૂર; પ્રજાઉપર જુલમ, ભૂપસિંહ ઉપર શઠરાયની ખરાબ અસર, અને કલાવતીની વાતઃ ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચાથી દિવસે દિવસે વર્ત્તમાનપત્રોની કટારો ભરાવા માંડી. ઇંગ્રેજી પત્રોમાં તાન્ત્રિક લખાણ ન્હોતું આવતું, પણ લોકનાં ચર્ચાપત્ર આવતાં તે સ્વીકારાતાં. શઠરાયના મંડળમાં તે સર્વે વંચાતું અને બુદ્ધિધનને માથે એ લખાણની ઉશ્કેરણીનો આરોપ થતો. નરભેરામે કહ્યું: " રાણાજીને આ બતાવવું જોઇએ–આ વાત અમાત્યને ન ઘટે." શઠરાયે આ મત સ્વીકાર્યો અને દરરોજ નરભેરામ રાણાપાસે આવાં પત્ર મૂકવા–વાંચી બતાવવા–લાગ્યો. રાણો કોપાયમાન દેખાતો, અને નરભેરામને પણ કેટલીક વાર તે કોપ ખરો લાગતો. કલાવતીની વાત બાબત રાણાને ખોટું લાગ્યું પણ ખરું. બુદ્ધિધને કેટલીક વાત લખાવી હતી, રાણાને તેવિશે ભ્રમિયો રાખ્યો હતો, અને આટલો બધો બુમાટ ઉઠા-

ડવાની શક્તિ બુદ્ધિધનમાં જોઇ તે વિસ્મય પામતો. બુદ્ધિધને કહ્યું કે કલાવતીની વાત મ્હેં ઉઘાડી પાડી નથી, પણ એ શબ્દપર રાણાને પૂરો વિશ્વાસ ન આવ્યો અને અમાત્ય તે કળી ગયો. ગરાસિયા પર અવિશ્વાસ આણવાનું આ એક કારણ હતું.

પ્રજામાંથી ઘણીક પોકારની અરજો આવતી તે શઠરાયને કહી નરભેરામ રાણાસુધી જવા ન દેતો અને સંતાડી રાખતો; શઠરાયનો વિશ્વાસ નરભેરામપર સંપૂર્ણ થયો.

કરવતરાયે કરેલા જુલમ બાબત એક વાણિયે સાહેબપાસે અરજી કરી હતી. તે,અરજી સરકારમાંથી એજંટપાસે અને એજંટપાસેથી દરબારમાં ખુલાસા સારૂ આવી હતી. દરબારના મન્ત્રી નરભેરામે તે શઠરાય પર મોકલી; શઠરાયને નરભેરામે સુઝાડયું એટલે વાણિયાને કેદ કરી એની પાસેથી લખાવ્યું કે મને દરબાર તરફથી આખરે ઇનસાફ મળ્યોછે. આ લખાણ સરકારમાં ગયું અને વણિક કેદમાંજ રહ્યો.

વર્તમાનપત્રોની નકલો, અને પ્રજાપોકારની અરજિયોની નકલો સાહેબપાસે પણ પરભારી જાય એ બંદોબસ્ત બુદ્ધિધને કર્યો. વાણિયાની સ્ત્રીને લીલાપુર મોકલી અને અરજી કરાવી. બસ્કિન્ સાહેબ બીજા પ્રાંતમાં હતા તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને પોતાની સ્થિતિ કંઇક અંશે જણાવી. બસ્કિનસાહેબે ઉત્તરમાં એક આશ્વાસનપત્ર મોકલ્યું, અને જણવ્યું કે હું રસલ સાહેબને ત્હારે વાસ્તે લખીશ. બસ્કિનસાહેબનાં મડમ વિલાયતથી આવવાનાં હતાં; તેમનો રસ્તો લીલાપુર થઇને હતો; બુદ્ધિધન પ્રમાદધનને સાથે લેઇ તેમને મળી આવ્યો, મડમ સાહેબ મારફત રસલસાહેબને મળ્યો, સંસ્થાનની વાતો કરી, અને સાહેબને ખુલાસો મળતાં બોલ્યાકે, "સમય પડચે માગજો, હું સારી રીતે આશ્રય આપીશ" રસલસાહેબનાં મડમ પણ મળ્યાં, અને મેવાભીકાઇનો ઉપયોગી વિવેક થયો. સાહેબપાસે ભૂપસિંહને જવાનો વિચાર કલાવતી આવ્યા પછી ફર્યો હતો, રાણાએ કરવાની વાત બુદ્ધિધનેજ કરી, સાહેબના ઉપર રાણાનો કાગળ હતો, અને ઉત્તરમાં સાહેબે કાગળ લખ્યો તેમાં બુદ્ધિધનનાં વખાણ કર્યાં. લીલાપુર ખાતે સુવર્ણપુરનો એક વકીલ રાખવામાં આવ્યો હતો તે રોજ દરબારમાં ખોટા ખોટા અને અતિશયોક્તિભરેલા રીપોર્ટ કરતો ને વર્ણનની છટામાં વખતો કે આજ તો સાહેબ સાથે બે કલાક વાત કરી, આજ તો કારભારીનાં બહુ વખાણ કર્યાં, આજ તો કારભાર વખાણ્યો, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. બુદ્ધિધન સાહેબને મળી આવ્યો તે બાબત તેણે શઠરાયને

એક બે લીટિયો લખી અને જણાવ્યું કે બુદ્ધિધનને અત્રે કાંઇ માન મળ્યું નથી. શઠરાય ખુશી થયો. એ ખુશી ખોટી પાડવી એમાં બુદ્ધિધનને સ્વાર્થ ન હતો. બે મડમ સાહેબોએ પોતાની છબિયો અમાત્યને આપી હતી અને ઉપર સ્વહસ્તે સહિયો કરી હતી તે તથા સાહેબનો કાગળ બુદ્ધિધને રાણાને બતાવ્યો અને એ સર્વ મંડળ તરફથી મળેલા માન બાબત સંતોષ જણાવ્યો. રાણાની ખાતરી થઇ કે એજંસીમાં બુદ્ધિધનની પ્રતિષ્ઠા બળવાન છે અને તે ધાર્યું કરે એમ છે. વર્તમાનપત્રો તથા સાહેબઃ બે ઠેકાણે પોતાનું બળ છે એ જણાવ્યાથી ભૂપસિંહ હાથમાં રહેશે એમ અમાત્યના મનમાં હતું. એ જણાવવાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. બરોબર મૈત્રી પડવાથી એક દિવસ મ્હોટાં ઇંગ્રેજી પત્રમાં બુદ્ધિધનની બાબત લખાણ આવે એ બંદોબસ્ત કરવાનું નવીનચંદ્રને માથે પડ્યું. તેનામાં બેસવાની શક્તિ આવી હતી અને તે કામ તેણે ઉત્સાહથી સ્વીકાર્યું. પ્રકૃતિ સારી થાય તો પડવાના દરબારમાં જવા તેને અભિલાષ હતો અને તે અભિલાષ પાર પાડવા અમાત્યે કહ્યું હતું.

અમાત્યની નીતિ કારભારીપર ઘા કરવાની ન હતી પરંતુ તેને તેના પોતાનાજ ખોદેલા ખાડામાં પાડવાની હતી અને તેમ કરવા સારૂ યોગ્ય ઉપાય લેવા તે તત્પર હતો. દરબારને દિવસે કારભારીએ ધારેલા પ્રપંચ સામી ઢાલ રાખવાની પણ જરૂર હતી. ખટપટાસ્ત્ર સામું ખટપટાસ્ત્ર મૂકવાની તો યોજના હતીજ; પણ વખત છે, ધારેલી સિદ્ધિ ન થઇ અને કાંઇક હરકત પડી તો દુષ્ટરાયની પોલીસના હાથમાં ન પડવા સારૂ યોગ્ય ઉપાય તેણે શોધ્યો.

અણીને સમયે દુષ્ટરાયને દરબારમાંથી ઘેર જવું પડે એવી યુક્તિનો અમલ નરભેરામને સોંપ્યો, તે એવા વિચારથી કે ફોજદારની આંખની શરમ દૂર થતાં એના સિપાઇયોમાં કેટલાકને બુદ્ધિધનની શરમ પડવાનો અવસર મળે. એમ પણ ન થાય તો પોલીસને વશ કરવા રસાલાનાં માણસોને તત્પર રાખ્યાં. સમરસેનનો મ્હોટો ભાઇ વિજયસેન રસાલામાં એક ટુકડીનો ઉપરી હતો. આ શાંતિના અને ઇંગ્રેજ સરકારની સત્તાના દિવસોમાં રસાલો કટાતો હતો અને માત્ર શોભાકાર્યે સ્મરણમાં આવતો. દરબારપ્રસંગે તોપો છુટે અને આનંદોત્સવ થાય ત્યારે તે ઉત્સવની પૂર્તિ સારૂ રસાલાની એક ટુકડી ઉઘાડી તરવારે રાજમ્હેલમાં હાજર રહેતી. આ વખતે વિજયસેન અને તેની ટુકડી હાજર રહે એવો હુકમ થયો. વિજયસેન થનાર ઉથલપાથલની વાત જાણતો

"બ્હેન હોય તેની. જુવો નરભેરામભાઇ–આપણે તો ચોખ્ખા
"માણસ! મ્હોટી એટલી મા ને ન્હાની એટલી બ્હેન."

"ને સરખી એ?"

"સરખી એ તો મ્હારે સમાણી. જમાલની સરખી તે મ્હારે
"એ સરખી."

"અલ્યા, પણ રૂપાળી અદેખાઇ નથી કરતી?"

"શી બાબત અદેખાઇ કરે? એને ગરબડ મળ્યો તેની હું અદે-
"ખાઇ કરૂં છું? એનેયે બે ને મ્હારેયે બે."

"એ ગરબડ મ્હારો વ્હાલો જોને પ્હેંચ્યો પડયોછે!"

"ભાઇસાહેબ, કહું? ગરબડે કરી ગરબડ. અમારા કારભારી કારભા-
"રમાં પડયા ને ફોજદાર ફોજદારી કરવા ગયા. ઘરમાં બેમાંથી કોઇ ન હોય
"ત્યારે ગરબડદાસ બેને મળવા આવે ને તે પાછા ફરવાના એટલે વાટ જુવે.
"બુદ્ધિધનને ખરાબ કરવામાં એનું કામ, એટલે સદર પરવાનગી મળેલી
"તે ભાઇને પાછા ક્હાડવાનો અમને અખત્યાર નહીં. એટલે એકલા દિવા-
"નખાનામાં બેસે ને બારિયે ડોકિયાં કરે ને અગાસીમાં પણ હેરાફેરા કરે."

"ત્યારે તેવામાં તું કયાં મુવો તો જે?"

"અરે, ભાઇસાહેબ, હું તો પેલા કામમાં રોકાયો હતો કની, તેમાં
"એનું ફાવ્યું. હ, એણે તો આમ કરવા માંડયું. પછી કની તે બાલક
"બ્હેન–બ્હેન એના ભાઇની–તો એને સાસરે હોય એટળે રૂપાળી પડે
"એકલાં. ચોકમાં આવે–માથે ચોટલો છુટો રાખે, ને પેલો ઉપર
"ઉભો હોય."

"તે જાણી જોઇને કે?"

"ના, ભાઇસાહેબ, પ્હેલું તો અજાણમાં. એ તો એવી એને ટેવજ
"છે. પછી તો એક દિવસ ગરબડથી છાનાં રહેવાયું નહીં તે તે ખોંખાર્યો.
"પછી તો જાણોજ છોસ્તો. અગાશીમાં આવજાવ થવા માંડી."

"ત્હેં બધી વાત શાથી જાણી?"

"કંઇક નજરે પડી ને બાકીની ફોસલાવી–ધમકાવી મનાવી."

"ત્યારે આજ તો ગમત પડશે."

"હાસ્તો. મ્હોટાં માણસો દરબારમાં કારભારની ઉથલપાથલ કરશે.
"મ્હારાજેવો માણસ એમના ઘરનો કારભાર કરશે. એક પાસ રૂપા-
"ળી ને બીજીપાસ લટકાળી. પણ, ભાઇસાહેબ, આજ દરબારમાં કેટલી
"વાર થશે?"

"એ—બાર વાગ્યા સુધી ત્યાં રોકાશે. ત્હારે ત્યાં સુધી રાજધાની
"છે. તને ખબર નહીં હોય ક્યાં સુધી દરબાર છે તેની?"

"મને તો સાંઝના દરબારની ખબર છે, અલકકિશોરી અને
"બધાંને પકડી આણવાનાં છે તે વખતની. ત્યારે હું બાર વાગ્યા સુધી ઘર-
"નો રાજા."

"આજ તો સિપાઇયોએ સાથે આવવાના છે. તું ફીકર ન ક-
રીશ. સઉ પ્હેલો હું આવીશ ને છેક બારણેથી બુમ પાડીશ."

"પાડ તમારો."

"જો ભેગા હશે તો બાર વાગ્યા પ્હેલો બ્હીનીશ."

"અરે, ભાઇસાહેબ, આશપાશ ગોપિયો ને વચ્ચે ખેલે કનૈયો. તેવે
"વખતે કેની તો શઠરાય જાતે આવે ત્હોયે બ્હીનું નહીં ને. એ તો કરતા
"હોય સો કીજિયે. બધાંને સમઝાવું ને પ્હોચું એવો છું."

"કુકડા પણ અલ્યા બે સંપેછે ભલાં!"

"સંપે નહીં? નણંદ ભોજાઇ આખું ગામ ધ્રુજાવે એવાં છે પણ
"મ્હારીપાસે બકરિયો—ગઉવાં."

એટલામાં સઉ એકઠા થયા. ચપોચપ જોડા પ્હેરવા મંડી ગયા
અને સરઘસ ધીમે ધીમે ઝુલતું ઝુલતું દરબાર ભણી ચાલ્યું. નરભેરામે
દુષ્ટરાયને શોધી ક્હાડયો—એનો સંગાત કર્યો—સઉથી આગળ નિકળી
આંગળિયે વળગી બે ગૃહસ્થો જેવા એકલા પડી ચાલ્યા. એક બે સિપાઇ-
યો બારણું સાચવવા રહ્યા. રૂપાળી બારિયે સઉને જતા જોતી ઉભી.
દુષ્ટરાયે મુછો ફરી તેના મ્હોં સામું જોયું ને મલકાયો; અને છાતી ક્હાડી
મનમાં ફુલ્યો. સઉ નજર બ્હાર થયા એટલે રૂપાળી નીચે ઉતરી. મેરૂલો
નીચે બેઠો બેઠો કાંઇક કામ કરતો હતો તેના વાંસાઉપર પડી. થોડી વારે
બલકનંદા આવી. મેરૂલાને આસપાસથી ગળે બાઝી બે જણી હીંચકા
ખાવા લાગી. એ સ્થિતિ ન કલ્પતા શઠરાયનું સરઘસ બુદ્ધિધનનો વિનાશ
કરવા દરબાર ભણી વાધતું હતું. પરવિનાશની નિઃસંશયતાની કલ્પના મન-
પાત્રમાં ઉકળતી ઉકળતી ઉભરાતી હતી અને તેના જોરથી અહંકારનું
ઢાંકણું તે પાત્રપર ઘડી ઘડી ઉછળતું ખખડતું હતું.

નરભેરામ: "ક્હો, ફોજદારસાહેબ, આજ તો પૂરવેગમાં છો."

દુષ્ટરાય: "હાસ્તો."

"હવે જડસિંહના વખતમાં ચાલતું હતું એટલું ચાલવા માંડશે."

"એમાં કાંઇ વાંધો કે? અરે જુવોને!"

"પણ દરબારનેજ રંગમહોલ કરી મૂકતા હતા તે, કાંઇ થશે?"

"એ પણ વખત આવશે."

"કરોને આજ જ શ્રીગણેશાય નમઃ!"

"શી રીતે?"

"આજતો નાચ હશે."

"તે?"

"તમારાં કલાવતીબાઇ વેશ બદલવા ઓરડામાં જશે કની? આ-પણેયે સાથે ભરાગા. સદર પરવાનગીવાળા માણસ છો."

"ના, ના, આજ શું? આવશે વખત."

"હિમ્મત ક્યાંથી મળે જે! જાઓ મ્હારા સાહેબ, બહાદૂર થાઓ. "એ તો હમ્! કારભાર તે તમારોજ છે કની! એ તો સ્વાહા! કરો મંગ-"બાચરણ! પછી તો તમે જાણો."

"રાણો ચેતે તો ખોટું."

"ચેત્યો. ચેત્યો, એ તે શું ગરાસિયો સમઝવાનો છે. એતો હુક્કો ફુકે."

"ત્યારે ઝંપલાવું? ખરે, એમાં શી હરકત છે? બહુ વરસ થયાં "છુટ ભોગવ્યે."

"કંઇ હરકત નથી. હું રાણાનું ધ્યાન બીજી બાબતમાં નાંખીશ."

"ઠીક છે ત્યારે. પણ બાપા જાણે ત્યારે?"

"ઓહ! આવા બીકણ બિલાડી તો કોઇ ન દીઠા. બાપાયે ન્હાન-"પણમાં કિયા બીજા હતા જે? ન્હાનપણમાં સઉ નાશું."

"જો, જો, ત્યારે."

"હા, હા, હમ્. એ તો એ."

"ઠીક છે ત્યારે. જોજો આજ બંદાનાં પરાક્રમ. પણ તમે યાદ "રાખજો હોં!"

"હા હા": કરી નરભેરામ મનમાં બોલ્યો: "અડચણ પડે તો "મને ક્હેજો. હું હાથીને શિયાળવે કહ્યું હતું તેમ કહીશ,—भगवन् "मम पुच्छकावलंबनं कुरु—ભાઇ, પૂંછડું પકડો મ્હારૂં. સાળો, લુચ્ચો, "જોને. ગરજ આગળ અક્કલ આંધળી. બાપનું રાજ્ય થઇ ગયું! "આજ જ જોવાનું છે તો! હત, તમારી માના લુચ્ચાઓ—ગધ્ધાઓ.!" કહી ચાલતાં ચાલતાં અમસ્તો હાથ ઉગામ્યો અને નીચલો ઓઠ કરડ્યો. કારભારિયો, ન્યાયાધીશો અને વહિવટદારોના, સિપાઇયોના પાલવવાળો, પટ રસ્તામાં હાલતો હાલતો કરચલિયોવાળો, થતો થતો પ્રસરતો હતો તેની વચ્ચે માખીની પેઠે ભમતો ભમતો નરભેરામ ભરાઇ ગયો.

બુદ્ધિધનને ઘેર પણ દરબારમાં જવાની ધામધૂમ હતી. રાતના

ચારવાગે બે કલાકની નિદ્રા ભોગવી ઉઠયો અને ન્હાઇ ધોઇ સંધ્યાપૂજા કરી દિવાનખાનામાં ફરવા લાગ્યો. સૌભાગ્યદેવી પણ ન્હાઇ અને કપાળે ભસ્મની ત્રિરેખા તથા મધ્યભાગે કંકુનો ચાંલ્લો કરી સૂર્યોદય પ્હેલાં શિવપૂજા કરવા મંડી ગઇ. રૂપાનાં વાસણ પાસે રાખ્યાં છે, ઘીના દીવા બે પાસ દીવીઓમાં બળી રહ્યાછે, અગરબત્તીનો ધૂપ આખો ખંડ સુવાસિત કરેછે, અને પલાંઠી વાળી તકિયાવાળા પાટલા ઉપર બનાતની વિવિધરંગી આસની પર સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારી યોગીશ્વરી જેવી બેઠેલી સુઘડ પતિવ્રતા સૌભાગ્યદેવીને જોઇ નવીનચંદ્રને કાદમ્બરીમાંની મહાશ્વેતા સ્મરણમાં આવી અને ઘડીકવાર તેનું પૂજનીય પ્રતાપી મુખારવિંદ અને પ્રતિમા જોઇ એનાંજ દર્શન કરતો હોય તેવો પવિત્ર વિકાર એના મનમાં ઉગ્યો.

કુમુદસુંદરી ઇંગ્રેજી ભણી હતી પરંતુ ધર્મવિષયમાં બાળક જ હતી અને સુધરેલા સંસ્કાર આ બાબતમાં લાગ્યા ન હતા. સાસુને પૂજા કરતી જોઇ, પૂજાનો ઠાઠ જોઇ, અને એ ઠાઠને સાસુ શોભા આપતી તે જોઇ. બાળક અબળાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રફુલ્લ થઇ. કુમુદસુંદરી આમ એ પવિત્ર દેખાવ પર મોહી પડી હતી અને સાસુ પાસે સૂર્યપૂજા શિખવાનો એણે આરંભ કર્યો હતો. પુત્રીને આ વિષયપર ચિત્ત ન હતું પણ વહુનું ચિત્ત જોઇ સાસુ સંતોષ પામતી અને ઉત્સાહથી એને પોતાના સંસ્કારવાળી કરવા મથતી. સૂર્યપૂજા હજી પૂરી આવડી ન હતી એટલે વહુ માત્ર સાસુને સામગ્રી કરી આપવામાં ગુંથાઇ હતી અને માતુઃશ્રીની સેવા પોતે કરી હતી તેમ પોતાની સેવા કુમુદસુંદરીને કરતી જોઇ સૌભાગ્યદેવીને સંસારનો ઓરિયો વીતતો હતો. બુદ્ધિધનને જવાનું હતું એટલે સર્વ કામ ઉતાવળથી સમેટાતું હતું. સાસુની સામગ્રી પૂરી કરી, દરબારમાં બહુ વાર લાગવાની એટલે પુરુષવર્ગ સારૂ હાજરી તૈયાર કરવાની સામગ્રી કરવામાં વહુ પડી. વ્હેલો ઉઠેલો નવીનચંદ્ર દાતણ કરી, ન્હાઇ, બીજું કાંઇ કામ ન હોવાથી અગાશીની રવેશ આગળ એકલો બેઠો બેઠો અમાત્યના ઘરનું આ મંગળ આન્હિક જોતો હતો. સામગ્રીની વેતરણમાં પડેલી કુમુદસુંદરી, હાથમાં દીવો લઇ ચોકમાં આવતી જતી, થતા ઝળઝાંખળામાં ઝાંખી દેખાતી રવેશ પરની મુખાકૃતિ પર છાનીમાની દૃષ્ટિ કરતી અને ચાલી જતી હતી.

ખડકીમાં સમરસેન અને બીજાં માણસો ખડખડાટ ભડભડાટ કરતાં હતાં. ઘરના ચાકરો ઝાડુ ક્હાડવામાં, સાસુવહુના હુકમ પાળતાં ફેરાફેર કરવામાં, અને એવાં બીજાં કામોમાં રોકાયા હતા. પ્રમાદધનને પિતાએ કેટલુંક કામ સોંપેલું તે દીવીપાસે બેસી તૈયાર કરતો હતો. અને

તે કરી રહ્યો એટલે દયાશંકરકાકા અને બીજા કેટલાક સ્નેહિયોને તેડવા
માણસ મોકલવા નીચે ઉતર્યો. એટલામાં માણસ લેઇ સાસરેથી અલક-
કિશોરી ન્હાઇ ધોઇ આવી અને ઘરકામમાં ભળી ગઈ.

બુદ્ધિધનના દિવાનખાનાંમાં પણ માણસો ભરાતાં હતાં. એને
ચિત્રવિચિત્ર માણસોનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનો અને તેમની સાથે પરિચય
પાડી વિનોદ પામવાનો શોખ હતો. દયાશંકરકાકા લાકડી લેઇ ધીમે ધીમે
આવ્યા અને એક કોચપર પડ્યા. સ્કુલનો હેડમાસ્તર બૂટસ્ટૉકિંગ ચઢાવી
આવ્યો અને ટેબલ આગળ ખુરસીપર બેસી પ્હેલા દિવસે આવેલું વર્ત-
માનપત્ર વાંચવા મંડયો. તેમાં નવીનચંદ્રવાળો આર્ટિકલ હતો. એણે લખ્યો
હતો એ ગુપ્ત હતું. શાસ્ત્રી મહારાજ શ્લોક ગાતા ગાતા દાદરપર ચઢ્યા
અને દયાશંકર સાથે બેસી વાતોમાં પડ્યા. કાજીસાહેબ ગંભીર દેખાવ
ધારણ કરી આવ્યા અને વિવેકભરી સલામો કરી માસ્તરસાહેબ પાસે
બેઠા. નગરનો ન્યાયાધીશ જીલ્લાવકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયલો, પ્રમાણિક,
અને સ્પષ્ટવક્તા હતો તે પણ આવ્યો. એને કેરવતરાય સાથે કડાકડી
ઉડતી અને બીજા અમલદારોને, કોઇ ઉપરીને, અથવા રાણાને, કારભા-
રીને, કે અમાત્યને કાંઇ ઉઘાડું ક્હેવડાવવું હોય ત્યારે આ ન્યાયાધીશને
ઉભો કરતા. એની બુદ્ધિ ચોખ્ખી હતી પણ આડા રસ્તા પસંદ ન કરતી
અને સ્વાભાવિક રીતે રજવાડામાં એનું હિત કરવા અયોગ્ય હતી. પણ
અર્સ્કિનસાહેબના વખતમાં એમની ભલામણથી પેંશી ગયો હતો અને
બુદ્ધિધનની એને ઢાલ હતી. દરબારમાં જવા બધા અમલદારો શઠરાયને
ઘેર ભેગા થયા ત્યારે એ બુદ્ધિધનને ઘેર આવ્યો. એ ખરેખર બેપરવા
માણસ હતો અને એની પાસે કામ કઢાવવું હોય ત્યારે સઉ એની પ્રમા-
ણિકતા અને સ્વતંત્રતા વખાણી તે એને નિમિત્ત સ્વાર્થ સારતા. એનું
નામ તર્કપ્રસાદ હતું પણ ભુજંગવૃત્તિવાળા અમલદારો આ સિદ્ધો રસ્તો
લેનારને ઘેલો ગણતા ને પૂઠપાછળ એવું નામ તેઓએ “ડાહ્યાભાઇ”
પાડ્યું હતું. ડાહ્યાભાઇ ડાહ્યો પણ હતો, ચારે પાસની અવસ્થાઓ વિચાર
કરી તેણે સિદ્ધાંત કરી મૂક્યો હતો કે જતે દિવસે ધર્મજય અને
પાપક્ષય થશે–શઠરાય નાશ પામશે અને બુદ્ધિધનનો ઉદય થશે.
બુદ્ધિધનના પક્ષને તે વળગી રહેતો તેમાં આવી સ્વાર્થ બુદ્ધિ પણ હતી.
તર્કપ્રસાદ આવી સઉને નમસ્કાર અથવા સલામ યથાયોગ્ય કરી એક
આરામ ખુરશીપર પડ્યો. બુદ્ધિધનનો જમાઇ વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને
તર્કપ્રસાદ જોડે એક હાથ વિનાની ખુરશીપર બેસી ન્યાયાધીશને વાતોમાં
નાંખ્યો. એને હીસાબી ખાતામાં ગરબડદાસના ‘આસિસ્ટંટ’ ની નોકરી

હતી. થોડાક દિવસ પોલીસ ખાતામાં તથા થોડાક દિવસ ભાયાતી ખાતામાં પણ એણે નોકરી કરી હતી. જાતે નરમ સ્વભાવનો, હતો પણ કોઇ કોઇ વખત માબાપના શિખવ્યાથી બુદ્ધિધનને કનડતો અને યોગ્યતા ઉપરાંત ઇચ્છાઓ શ્વસુર પાસે પૂરી પડાવવા મથતો, તેમ કરતાં બુદ્ધિધનને બીજી પ્રતિકૂળતા છે કે નહીં તેનો વિચાર ન કરતો, એક ઇચ્છા પૂરી પડતાં બીજી ઇચ્છા રાખતો, અને બુદ્ધિધન કાંઇ પણ કરે તો "હોય સ્તો, એમાં શી નુવાઇ કરી?" એવો વિચાર કરી ઉપકારવૃત્તિને ભાગ્યેજ મનમાં પેંસવા દેતો; પરંતુ અલકકિશોરી આગળ 'જી લબ્બે' થઇ રહ્યો હોવાથી ઘણું ખરૂં શાંત રહેતો. બીજી રીતે સમજુ પણ હતો, પરંતુ શ્વસુરપક્ષનું ઘસાતું બોલાય ત્યારે તેનો શુભેચ્છક હોવા છતાં જરા રસથી સાંભળતો. કામકાજમાં આવડ હતી તે છતાં ભૂલો કરતો તેની બુદ્ધિધન ઘરમાં વાતો કરે તે સરત રાખી અલકકિશોરી રાત્રે વખતસર જીભવડે ચાબકા લગાવતી તે વિદુરપ્રસાદ એક બોલ બોલ્યાવિના વેઠતો. એનાં માબાપ પણ તેમની અણઓશિયાળી વહુ ઘરમાં પગ મૂકે એટલે ચૂપ થઇ જતાં અને નિન્દાને વહુની પૂઠપાછળજ પૂરી રાખતાં. દયાશંકરનો દીકરો જયમલશંકર પણ આવ્યો. બુદ્ધિધને આપેલી દ્રવ્યની સહાયતાથી એ ઇંગ્રેજી ભણ્યો હતો અને "મેટ્રીકયુલેશન"માં મુંબાઇ જઇ પાસ થઇ આવ્યો હતો. એ શરીરે પ્રચંડ હતો, દેખાવમાં પ્રતાપી હતો, અને વ્યવહારકાર્યમાં બુદ્ધિ ઠીક ચલાવતો. એના મોસાળ ભણીથી એ શઠરાયનો સગો હતો, અને ભૂપસિંહના મ્હેલમાં ખરચખુટણ તથા બીજી વ્યવસ્થાની દેખરેખ પર નિમાયો હતો. બુદ્ધિધન એની બાબતમાં વાંધો નહીં આણે જાણી શઠરાયે એને આ જગાએ ગોઠવી દીધો હતો અને તેને ગોઠવી દેવા શઠરાયને ઉશ્કેરનાર નરભેરામ હતો. રાણાએ જયમલશંકરને બુદ્ધિધનને તેડવા મોકલ્યો હતો. એ આવ્યો કે તરત એણે બુદ્ધિધનને શોધી ક્હાડ્યો અને કાનમાં સમાચાર કહ્યાઃ

"ભાઇસાહેબ, આજ કલાવતી આખી રાત દરબારમાં રહી સવારે "ચારવાગે ઘેર ગઇ. રણજીતે ક્હાવ્યું છે કે એણે રાજ્યાનીજ વાતો કર્યા "કરીછે અને રાણા ઉશ્કેરાયાછે. રાણાનો વિશ્વાસ કરવો ન કરવો એ "તમે જાણો. કલાવતી ગયા પછી એમણે શઠરાય પર ચીઠી લખી મોક-"લી. કોણ જાણે શું લખ્યું હશે. એમ બબડતા હતા કે "આટલું બધું "જુઠાણું ન હોય"—"રમાબાઇ" કે પછી એવું કંઇ નામ દીધું અને "લવ્યા કે એણે પણ કાંઇક એવીજ વાત કરી હતી."

આ વાત સાંભળી બુદ્ધિધને જયમલને પાછો દરબારમાં રવાને કર્યો

અને ક્‌હાવ્યું કે હું થોડી વારમાં આવુંછું. રાણો શઠરાયને ઠગેછે કે પોતાને ઠગેછે એ એને સમજણ ન પડી. તોપણ હવે લાંબો વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. સર્વ વિચાર, સર્વ ગોઠવણ થઇ ગઇ હતી. માત્ર ત્વરાના ગભરાટથી એક વાત નવી સુઝી. થોડા સહવાસમાં એણે નવીનચંદ્રને નાણી જોયો હતો અને એ રૂપીઓ બાદલો નથી એવી તેની ખાત્રી થઇ હતી. એને શઠરાયસાથે સંબંધ નહીં ને દરબારમાં સ્વાર્થ નહીં એટલે નરભેરામ કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાયો. જયમલશંકર ગયો એટલે તરત નવીનચંદ્રને અને અલકકિશોરીને બોલાવ્યાં. "દશમીનું તરત મેડીમાં આણો," કહી અલકકિશોરીને મોકલી અને નવીનચંદ્રને ખભે હાથ મૂકી તેની આંખો સામું જોઇ રહી અમાત્ય બોલ્યો:

"નવીનચંદ્ર, આજ મ્હારે તમને એક કામ સોંપવાનું છે-ઘણા વિશ્વાસનું અને છાનું કામ છે. મ્હારાં અમૂલ્ય રત્ન તમારા હાથમાં મૂકવા જેવું છે. તમે વિદ્વાન્ છો, કુલીન દેખાઓછો, અને સર્વ બાબતમાં પ્રમાણિક સમજાુંછું. હું ધારું છું કે મ્હારી આંખની શરમ ન રહે તેવે સમયે પણ એ ગુણ તમારામાં રહેશે."

નવીનચંદ્રને કાંઇક નવાઇ લાગી: "હાજી, મ્હારે મ્હોંયે મ્હારી વાત "કરવી યોગ્ય નથી. મ્હારા પર જે વિશ્વાસ રાખશો તેનું કુપત્રે દાન "નહીં થાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખજો. આપે મને ઉપકારથી બાંધી લીધોછે "આપની કાંઇ પણ યોગ્ય સેવા કરવી તે હું ઈશ્વરપ્રીત્યર્થેજ કરીશ."

"તમે જાણોછો કે દરબારમાં આજ નવાજુની થવાની છે."

"હાજી, વિગત નથી જાણતો."

"વિગત પછીથી જણાશે. હાલ એટલું ક્‌હેવાનું છે કે આજ ગમે "તો શઠરાય કે ગમે તો હું એ નક્કી થશે. ઈશ્વર કરશે તો સારુંજ પરિ"ણામ થશે. પણ વખત છે. મ્હારે માથે કાંઇ અડચણ આવી લાગે અ"થવા હું સૂચના કરું તો એકદમ તમારે ઘેર આવવું અને આખા કુટુંબને "લેઇ લીલાપુર જઇ ઘરબર ભાડે રાખી ર્‌હેવું. મ્હારા દ્રવ્ય તથા "દાગીના બાબત સઉ વાત અલક જાણેછે તે બાબત દયાશંકરકાકાની "સલાહ લેઇ વર્તવું લીલાપુર ગયા પછી સાહેબને મળી મ્હારા સમાચાર "ક્‌હેવા અને વિદ્યાચતુરને લખવું તથા એ ક્‌હે તેપ્રમાણે યોજના કરવી. "પ્રમાદ બાળક છે—એની સંભાળ લેવાની પણ તરત તમારે શિર છે. જરૂર "પડે તો જોડેના વ્હેલામાં ગાડી તથા વાહનો મ્હેં તૈયાર રખાવ્યાંછે. સમ"રસેન કે એ મોકલે તેને હથિયાર બધ સાથે લેવા."

નવીનચંદ્ર આભો બન્યો. એકદમ આ પ્રસંગ આવશે—આટલા

વિશ્વાસનું પાત્ર પરરાજ્યમાં પોતાને થવું પડશે–એ તેની કલ્પનામાં પણ ન હતું.

"શઠરાય અથવા તેના દીકરાનો–અજાણ્યા કોઇ પણ માણસનો "વિશ્વાસ કરવો નહીં. એકદમ કુચ કરવી. એ લોકના વિચાર અતિદુષ્ટ "છે. હું ધારૂં છું કે આ કામ તમારા ગજા ઉપરાંતનું નહીં લાગે:" અમાત્ય એક ટશે અને આતુરતાથી જોઇ રહ્યો.

"આપે બીલકુલ ડર ન રાખવો. મ્હારી કુલીનતાની પરીક્ષાનો "સમય ઈશ્વરે આ પ્હેલવ્હેલો આણ્યો છે, અને હું નિષ્ફળ નહીં થાઉં."

કપાળથી આંખો ઉપર, અને આંખો ઉપરથી મ્હોં ઉપર, હાથ ફેરવી, નિકળતા નિઃશ્વાસને ઢાંકી, અમાત્ય બોલ્યો:

"નવીનચંદ્ર, હું મ્હારાં વ્હાલામાં વ્હાલાં રત્ન તમને સોંપુંછું. આજ "સુધી આવો વખત મ્હારે આવ્યો નથી."

"ભાઇસાહેબ, મને આપના ભાઇ જેવો–પુત્ર જેવો ગણજો. હું "આપને પગે હાથ મૂકુંછું. આપનું કુટુંબ–તેની સાથે મ્હારે ભિન્નભાવ "નથી–વધારે શું કહું? કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે યોગ્ય છે. "આપનું દ્રવ્ય મ્હારે શિવનિર્માલ્ય છે. દેવી મ્હારાં માતુઃશ્રી છે અને અલક "બ્હેન મ્હારાં બ્હેનછે—."

"મ્હારા બીજા મિત્રો છે. પણ તેમને રાજ્યમાં સ્વાર્થ છે. શઠરાય "દ્રવ્યવાન્ છે—."

"ભાઇસાહેબ, હું આપના સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર થવા ઇચ્છુંછું. "હું અપાત્ર નથી. પઇસાથી મને કોઇ ફોડે એમ નથી. મ્હારી ગુપ્ત વ્રત "હું પણ આપને કહુંછું. મ્હારા પિતા લક્ષાધિપતિ છે."

આ વાત અમાત્ય ન માનતો હોય એમ દેખાયો. નવીનચંદ્રને તે જોઇ કાંઇક ખેદ થયો.

"સાબીતીમાં આ મુદ્રા મ્હેં મ્હારી પાસે રાખેલીછે તે જુવો." હીરાની વીંટી જનોઇયે બાંધેલી અને પંચ્યાની ખેવડમાં કેડે સંતાડેલી બતાવી. બુદ્ધિધને તે હાથમાં લીધી અને જોઇ રહ્યો. સાતઆઠ હજારનો હીરો લાગ્યો.

"ભાઇસાહેબ, આપની કેટલીક ગુપ્ત વાતો પણ હું જાણુંછું. દુષ્ટ "શઠરાયે આપની હત્યા કરવા ધારેલુંછે તે મને ખબર છે. ફલાવતીની "બાબત હું જાણુંછું—."

બુદ્ધિધન ચમક્યો, ટટાર થયો, ખભા ઉંચા કર્યા. હાથ ઉંચો કર્યો,

મ્હોંઢે ચરડાડયો, આંખો વિકસાવી, કીકિયો ફેરવી–ચઢાવી, ભમ્મર ભાગી,
અને મ્હોં પ્હોળું કર્યું–"હં!"
"ભાઇસાહેબ, ચમકશો નહીં. એ બધી વાત શી રીતે જાણી તે હું
"પછી કહીશ. આટલી વાત જાણી પણ હજી સુધી કોઇને મ્હોંયે–પ્રમા-
"દભાઇને મ્હોંયે પણ–ઓઠ ફરફડયો હોય તો ઈશ્વરની આણ છે. હું વાત
"છાની રાખી શકુંછું, આપની છાની વાતનો મ્હેં ગેરઉપયોગ કર્યો
"નથી–આપના વિશ્વાસને હું પાત્ર છું એ જણાવવા હું કહું છું."
બુદ્ધિધન વિચારમાં પડયો.
"મને આ કામ સોંપતાં આપના મનમાં કાંઇ આશંકા રહેતી હોય
"તો હું તે કામ લેવા આતુર છું એમ નથી. હું તો પરદેશી–પ્રવાસી–પંખી
"છું. આપને અનુકૂળ હોય તો બીજે દેશ અબઘડી છાનો માનો જતો
"રહેવા તૈયાર છું અને આપ મને સોંપોછો તે કામ ગમે તેને સોંપજો."
"ના, ના, એવું કંઇ નથી. ચાલો, ચાલો. તમે મ્હારા ભાંડુ છો. એ
"કામ તો તમારેજ માથે પડશે. એટલું સરત રાખજો કે દાંતને જીભ
"ભાળવતી નથી પડતી. મ્હારાં અમૂલ્ય રત્ન–"
"જી, કાંઇ ચિંતા ન કરો."
અલકકિશોરી આવી. સઉ દશમી કરવા ગયાં. જમાઇ પણ દશ-
મીમાં દાખલ થયો. દયાશંકર એક પાટલા પર વાતો કરવા બેઠો. સ્ત્રીવર્ગને
હયકાવવો નહીં કરી આજ સુધી રાજ્યખટપટમાંની કાંઇ પણ વાત તે-
મની આગળ બુદ્ધિધને કરી ન હતી. આજ જરૂર પડી. નવીનચંદ્રને
કહ્યું હતું તે જ વાત સઉને કહી–તે જ યોજના પ્રમાણે સઉને આજ્ઞા કર-
વામાં આવી. સઉ ચમક્યાં, ચિંતામાં પડયાં, પણ શોક કરવા વખત ન
હતો. જમી લેઇ લુગડાં પ્હેરવા અમાત્ય શયનગૃહમાં ગયો. પાછળ શોક-
ભરી સૌભાગ્યદેવી આવી.
"દેવી, આ પેટીમાં કાગળિયાં છે. જો નવીનચંદ્ર જોડે લીલાપુર
"જવાનો પ્રસંગ આવે તો એ ઉઘાડવી અને કાગળોમાં લખ્યા પ્રમાણે
"કરવું."
"પણ આ બધું છે શું? અચિંત્યું?" ગભરાયલે મ્હોંયે દેવીએ પૂછયું.
"કંઇ નથી, તમારે ગભરાવું નહીં. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી દયા-
"શંકરકાકાને આપણે ઘેર રાખજો."
"તમે મ્હારાથી આવી છાન આજ સુધી રાખતા ન્હોતા! શું કાંઇ
"એવો દોષ મ્હેં કર્યો છે કે મ્હારો ભરોંસો નથી પડતો?" આંખ ચો-
ળતી દેવી બોલી.

"ના, ના, એ તો સ્હેજ. બધી વાત હું પછી કહીશ. અત્યારે કહે-
"વાનો વખત છે? આ તો એટલું કે આજ દરબારમાં ખટપટ થવા-
"ની અને—"

"હું તમારા મ્હોં ઉપરથી સમજું છું. તમને કાંઇ મ્હોટી બ્હીક
"લાગેછે."

બુદ્ધિધન ઉપરથી હસ્યો: "ના, ના, બ્હીક શાની? શું છે તે મ્હેં
"કહ્યુંજ છે કની?"

"હા એ બ્હીક તો ખરી. પણ મ્હારું મન કહે છે કે આજ સારુંજ
"થશે. મને કાંઇ બ્હીક લાગતી નથી. કાંઇ બીજું હશે–" અલકકિશોરી
આવી.

"અલક, જો નવીનચંદ્રસાથે જવું પડે તો હોશિયારી રાખજે હાં?
"ત્હારી ભાભીને જોઇયે કેવી છાતી પર રાખેછે?"

પ્રમાદધન આવ્યો અને કહ્યું કે સઉ એકઠા થયાછે અને દરબારમાંથી
બીજું તેડું આવ્યુંછે. અલકકિશોરીને કંકુ લેવા સૌભાગ્યદેવીએ મોકલી.
કપડાં પ્હેરી બુદ્ધિધન નીચે ઉતર્યો. દાદર અર્ધો ઉતરેછે એટલામાં અલક-
કિશોરી કંકાવટી લેઇ સામી આવી.

"ફતેહ! પિતાજી, લ્યો, હુંજ સામી મળી. હવે જોઇ લ્યો! કપાળ
ધરો, હું ચાંલ્લો કરું, આજ તો ડંકો!"

સઉ મેડી ઉપરથી ઉતર્યા અને ખડકીમાં આવી જોડા પ્હેરી બાર-
ણા બ્હાર નિકળવા તત્પર થયા. નવીનચંદ્ર પણ તયાર થયો. બુદ્ધિધનના
કહેવાથી પ્રમાદધને તેને સારાં કપડાં, અંગવસ્ત્ર વગેરે પ્હેરાવ્યું હતું.
એને અમાત્યે આંગળિયે લીધો. વનલીલા સવારમાં સાસરેથી ઘેર જવા
નિકળી હતી અને વરપાસેથી કાંઇક ખટપટની વાત સાંભળી હતી તે કહેવા
કુમુદસુંદરીને બારણે બોલાવી હતી. એટલે ઉભાં ઉભાં બે જણે વાતો કરી,
વનલીલા ગઇ અને કુમુદસુંદરી ઘરમાં પેસેછે એટલામાં અમાત્ય અને
સર્વ મંડળ બ્હાર નિકળતું સામું મળ્યું એટલે સંકોડાઇ સોડિયું વાળી બ્હાર
ખુણામાં ઉભી રહી અને સઉ નિકળી ચુક્યા એટલે અંદર ગઇ.

"નવીનચંદ્ર, શુકન તો સારા થયા. દાદર આગળ અલક મળી
અને બારણા આગળ કુમુદસુંદરી મળ્યાં:" પ્રસન્ન વદને અમાત્ય બોલ્યો.

"હાજી, મંગળ શુકન સંપૂર્ણ થયા. વારું, આનંદ પામો." સઉ
અમાત્યને અભિનંદન કરવા મંડી ગયાં અને ઘર બ્હાર ચ.લ્યાં.

આવું છતાં બુદ્ધિધનના મનમાં આશંકા રહી. "આ ઘર પાછું જોવા
"વારો આવશે કે નહીં? કુટુંબનો ફરી ભેટો થશે કે અત્યારે જોઉંછું તે

"છેલ્લું મ્હેલ્લું? નિકળતાં નિકળતાં દેવીને આખરનું સ્નેહાલિંગન ન દેવાયું!
"હે ઈશ્વર, શું થશે? આ મ્હારાં અલક અને કુમુદ–ફરી મળશે?
"પ્રમાદ–" આ વિચારોથી ઉભરાતું મગજ આંખોની બારિયોમાંથી ઘરનાં બારણામાં ઉભેલી પવિત્ર સુંદરિયોને જોતું જોતું શરીરની સાથે ઘસડાયું અને, ઘર અદૃશ્ય થતાં, ઘરને ભુલી ગયું અને દરબારના વિચારમાં લીન થયું. રંક જન્મેલાને ભવિષ્ય કારભારના બારણામાં કંઇ કંઇ વિઘ્નો દેખાયાં. તે દૂર કરવાનાં સાધનો પણ પોતે ઉભાં કરેલાં દેખાયાં. એની આસપાસ વિચિત્ર વિચારો કરનારૂં જૂદા જૂદા વેશવાળું વિચિત્ર મંડળ ચાલ્યું; રસ્તામાં શહેરાયના મંડળ સાથે ભેગું થયું, મળી ગયું, મળી ગયા છતાં જૂદું જણાઇ આવ્યું. અને સર્વ મંડળમાં ભળેલો છતાં સર્વથી જૂદો, પોતે નવો હોવાથી સર્વની આંખો ખેંચતો હોવા છતાં કોઇથી ન ઓળખાય એવો, નવીનચંદ્ર નવી સૃષ્ટિ નવી વૃત્તિથી નિરખતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૨.

રાજા, રાજદરબાર, અને રાજકારભાર.

"આ એકપાસ ઉતરે શશી અસ્ત માર્ગે,
"આ ઉગતા રવિતણાજ કુસુંબી પાદ!
"સંસાર આ અંહિ દશા-યુગ-અંતરાળે
"બે તેજના ઉદય-અસ્તથી બાંધી રાખ્યો."

(શાકુંતલ.)

રાણા ભૂપસિંહનો રાજમ્હેલ એક મ્હોટા બગીચાની વચ્ચોવચ હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીંતમાં બુરજોનું અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાંગરા હતા. ભીંતની ઉંચાઇ દશેક હાથ હતી ભીંત પર ચઢાવેલો ચૂનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો થઇ ગરતો હતો, કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વળ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાંધી કડિયાઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાંનાં ઉંચાં ઝાડોનાં લીલાં પાંદડાનું વન ભીંતોને ખભે ચઢી ડોકિયાં કરતું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઇ ગયલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ડાળિયો ખખડતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાથે અથડાઇ તેમને પણ ખેરવી દેઇ પોતાના જેવાં કરવા મથતી હતી. કેટલાક ઉંચા આંબાને મથાળે રાતા મ્હોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં ન્હાતાં નાચતા હતા. લીલા વનમાંથી ફુલની ધોળી કળી નીકળે તેમ આ

ઝરૂખાની વચ્ચોવચ્ચ મ્હેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બાગ અને ચારપાસની ભીંતો કરતાં મ્હેલની સંભાળ વધારે લેવામાં આવતી હતી. મૂળ બે માળનો મ્હેલ હતો તેમાં ભૂપસિંહના વારામાં બીજા બે માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને ઝાડો ઉપરથી તે જ દેખાતા હતા. પહેલાની ભીંત ઓછી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર ન્હાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઓછો રાખ્યો હતો. ચોથે માળે તો એકજ શયનગૃહનો મ્હોટો ખંડ હતો અને તેને બુદ્ધિધનની કલ્પના પ્રમાણે ઘુંમટનો ઘાટ આપ્યો હતો. એ શયનગૃહને ચારે પાસ કાચની તકતીઓ ભીંતને ઠેકાણે હતી. કોઈ બે હાથેલીથી મ્હોટી તકતી ભાગ્યેજ હતી અને સીસમના ચક્રમાં બેસારી હતી. કેટલીક તકતીઓ ચોખંડી, કેટલીક લંબગોળ, અને કેટલીક છપાસાંવાળી એમ જુદા જુદા આકાર હતા. અંદરથી રાતા કસુંબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને કેટલીક બારી આગળ એ પડદાઓ ઉઘાડા રાખ્યા હતા. તે કસુંબાનાં કોર કોઈ ઠેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈક ઠેકાણે ચતુષ્કોણ હતાં. કેટલેક ઠેકાણે કાચ રંગીન પણ હતા. એ શયનમ્હેલ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં તેનું પ્રતિબિંબ તીવ્ર થતું અને મ્હેલ બ્હાર-ભીંત બ્હાર—નીચે ઉભેલા જોનારની આંખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિકૂલ સહી શકતી ન હતી. કન્યાવસ્થા ગયા છતાં પણ ઘાટડી ચણિયો પ્હેરનારી કાઠિયાવાડની કણબણ જેવો રાજમ્હેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મ્હોટી ભીંત કાળા પડાવાળા ઘેરા ચણિયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કસબીવસ્ત્ર, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી તેના ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાડો દેખાતાં હતાં, અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સઉને માથે માથાની પેઠે મ્હેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતું. એ નારીના સેંથીના આગલા ભાગપર બોર મૂકેલું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે ઉભો ઉભો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મ્હોંપરનાં છૂંદણાં—ચાંદલાં—જેવા લાગતા હતા.

આ મ્હેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળગતા જતા આકાશ-ઘુમટ નીચે એકાંતે એકલા ઉભેલા આ મ્હેલ ભણી પાસે પાસે આવતો પુરુષસંઘ આશ્ચર્ય ઉપજે એવું જોઈ ચૈત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના તડકામાં ક્લાંત થતો હતો, સઉનાં મ્હોં રાતાંચોળ થતાં હતાં, પરસેવો વળતો હતો, અંગરખાં ભીનાં થતાં હતાં, અને મ્હેલ પાસે આ-

થતાં-છાંયડો પાસે આવતાં-પગનું જોર વધતું જતું હતું. તડકામાં રમી રમી ખાવાનો વખત થયે-પેટમાં કુકડાં બોલતાં રમતિયાળ બાળક સાથ છોડી ઘરભણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર છોડી રાજમ્હેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડતું હતું અને ખટપટનાં ભૂખ્યાં ચિત્ત ફળ ચાખવા તળે ઉપર થતાં હતાં. ઘણી ગાડિયો વચ્ચેથી આગળ નિકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દિવસ હોવાથી આવતા નિરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંઘમાંથી જુદો પડતો અમલદારોનો ન્હાનો પણ સજડ સજડી થતો સંઘ આગળ નિકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગ આપતા હતા.

આવતા સરઘસને સમાસ આપે એવો મ્હોટો ભીતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મ્હોટાં કમાડ જાડાં અને લોખંડના ચાપડાથી નીચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી મઢી દીધેલાં હતાં. દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં ટકોરખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબારના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મૂકી, નગરસુધી જણાવતા. આખી ભીંતની જોડે અંદરથી ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા બુરજોમાંથી તોપો ગોઠવાય એવી જગો અને કાણાં હતાં. જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચઢવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજાપરની મેડીમાંથી ઓટલાપર જવાનો બારણો હતો. મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મ્હોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સિપાઇયો સૂતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ઘસી તાજી રાખતા, બંદૂકો ગોઠવી મૂકતા, અને ચોકી કરતા. આજ તેઓ હારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખડા થઇ ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા. એક બે સવારો અંદરબ્હાર આવજાવ કરતા હતા અને કંઇ કંઇ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેઠા એટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલાં પાંદડાંથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાંકડી નેળો નજરે પડતી હતી. નેળોની આસપાસ કોસનાં વ્હેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકો હતી, તેમાં ચકલિયો અને પારેવાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચાંચો બોળતાં હતાં, ન્હાતાં હતાં, અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અભિન્ન અવિચ્છિન્ન ચીત્કાર શબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો, અને નેળોમાં ઉભેલા તથા ફરતા કામ કરતા માળિયો અને મજુરોનાં અર્ધાં ઉઘાડાં, તરી આવતી રગોથી ભરપૂર, અને બળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના બાગથી અસંવાદી ન્હોતાં. આ સ્થળે ઈશ્વરરચના ઉપર માનવીની કારીગરીએ

ડહાપણડાહ્યલાપણું ઘણું ઓછું કર્યું છે અને જૂના વખતના સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે થયાયો નથી: આવા આવા વિચારો મુંબાઇમાં ઉછરેલા મુંબાઇના કૃત્રિમ બાગબગીચાના અનુભવી નવીનચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચિતાર નાટકરૂપે તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીરતાનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું.

ચોપાસ, જામફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ એવાં એવાં ફળનાં ઝાડોનાં મ્હોટાં ઝાડ હતાં. કંઇ કંઇ ઠેકાણે જૂદા જૂદા રંગનાં ફળ લચી રહ્યાં હતાં. જૂદા જૂદા રંગનાં અને જૂદી જૂદી વાસનાવાળાં-ફૂલ ઘણે ઠેકાણે આંખ અને નાકને ઈશ્વરપ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતાં. કોઇ કોઇ ઠેકાણે પોપટ, મોર, કોયલ, ચકલી, અને ખબુતર ઉડતાં, ફળ ખાતાં અને વેરતાં, અને પાંખના ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાંભળનારનો કાન ભરી મૂકતાં. નેત્ર આંખનેજ હરનારી શોભાથી ભરેલા મુંબાઇના બાગની નવીનચંદ્રને દયા આવી. તેનું ગંભીર થયલું અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું. ઉંચાં એકાંત ઝાડ. ઉંચો એકલો મ્હેલ, સર્વને ઢાંકતું તપતું ત્રાંબા–પિત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સર્વેની વચ્ચે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવો ઉભેલો પોતે: એ જોઇ નવીનચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું. દુષ્યન્તે તપોવનમાં અનુભવેલા વિકાર સમઝાયા. સમળીની ઉંડી લાંબી ચીસ સાંભળી કાકૂપરે કરેલું વર્ણન સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાની સાથનાં ધીમે ધીમે શાંત દેખાતાં ચાલતાં મનુષ્યો પણ આ જડસૃષ્ટિમાં ભળતાં જણાયાં. પોતે એકલો પડ્યો લાગ્યો અને ઘર તથા મુંબાઇમાં રહેલાં માતાપિતા નવીનચંદ્રનાં મન આગળ આવતાં, કોઇ સાંભળે નહીં એમ મનમાં મ્હોટે સાદે, ગાવા લાગ્યો.

"ઘર તજી ભમું હું દૂર સ્વજન–હીન, ફરી ભરાઇ આવે,
"નહિ ચરણ ઉપડે હુંથી શોકને માયે!
"ધીમી ધીમી શેરટ વહી જતી, ભટકતી વળી ચાંનદી છન્દે.
"ભમી ભમી મૂક્યા નિઃશ્વાસ સાંજ મન મન્દે!

* * * * * * * *

"જઉં ત્યાં, હું આવું વળી અંહીં, જઉં ક્યાં ક્યાંક, કંઇ કંઇ જોવા;
" મ્હારી ઠરે ન કંઇ પણ આંખ, માંડતી રોવા.
" ડસડસી, નિરંતર રહું, ભાઇ, મુજ ફરી ભમતું લ્હારામાં,
" બધું જોઇ, જોઇ, રહી રોઇ, જાય જ્વાલામાં!

"તે રહે તુંમાં દિનરાત્ર, રહે તુજ સાથ સદા સંધાઇ,
"દૂર જાતું જાય તે તેમ પ્રીતિની દોરી જાય લંબાતી!
"મ્હારા મિત્ર!
"મ્હારી રમતગમતના મિત્ર! પુરાણુ શી પ્રીત! સદા સુખી રહેજો!
"તુજ ઘરની ચોકી પ્રતિપાળ કરો સ્થળદેવ હોય જે જે તે.*

"આહા! કુમુદસુંદરી! દૂર કરી પાસે આવી. શું ત્હારી સંભાળ
"લેવાનો વખત મ્હારે આવશે? ઘર! મિત્રતા! સ્નેહ! શું તમે ભુલાઓ
"એવી વસ્તુઓ નથી? સુંદરતા! પવિત્ર મનની સુંદરતા! સરસ્વતી
"ભરી સુંદરતા! શું ત્હારો મોહ અનિવાર્ય છે? ના, ના."

અચિન્તી ટકોરખાનાએ ગર્જના કરી. કાન ચમક્યા. ઉંચું જોયું-મ્હેલપર ધજા ચઢી અભિમાન ભરી ફરકતી જણાઇ. જનસમૂહ સચેતન થતો લાગ્યો. પોતાની દુનિયાં મૂકી આંખકાનની દુનિયામાં મન સરી ગયું. દરબારિયો વચ્ચે બુદ્ધિધન જોડે પોતે ચાલેછે એ ભાન પરદેશી પ્રવાસીને થયું. સુવર્ણપુરના રાજ-ઉદ્યાનના એક ભાગમાં એક જણના પણ મનમાં આવી જાતના વિચારો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પછી આજ પ્હેલવ્હેલાજ થયા હશે, થયા તે કોઇએ જાણ્યાએ નહીં, એ જાણવાની યોગ્યતા કોઇનામાં હતીએ નહીં, એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાંજ તરત ત્યાંના ત્યાંજ શાંત થયા: આ પરિણામ સુવર્ણપુરના સંસારને ઉચિતજ થયું.

દરવાજાથી આગળ બે પાસનાં ઝાડો વચ્ચે થઇને એક રસ્તો હતો તેપર ચાલતાં ગોળાકાર ઝાડનું ઝુંડ આવ્યું. તેમાંના વચાળામાંથી જતાં વિશાળ રાજમ્હેલ આવ્યો અને આકાશનું દર્શન બંધ થયું. રાજમ્હેલ પૂર્વાભિમુખ હતો પણ બીજી બાજુઓ બારણાં વિનાની ન હતી. પૂર્વાભિમુખ દ્વાર આગલ વિજયસેન અને તેના ઉઘાડી તરવારોવાળા હારબધ સ્વારોની એકપાસ એક વૃદ્ધ પણ બળવાન હાથી ઝુલતો હતો. તેનું ભવ્ય મસ્તક ધીરે ધીરે આમ તેમ ફરતું હતું અને સર્વ આવનાર પર એની ગંભીર દૃષ્ટિ જિજ્ઞાસાથી–કૌતુકથી–પડતી હતી અને વચગાળે ઘંટારવ થતો હતો. આ મહાન્ પ્રાણીને જોવાના પરિચયવાળા ઘોડા ચમકતા ન હતા, પણ ઘંટારવ થતાં કાન ઉંચા કરતા અને તોફાન તથા ખોંખારા મૂકી દઇ પ્રતાપી હાથી આગળ શાંત થઇ ઉભા હતા. રાજમ્હેલ સામે ઉભેલા આ, બુદ્ધિવાળી ચેષ્ટાથી અને મનભર પ્રચંડ આકારથી સર્વને ગંભીર કરી નાંખનાર, પ્રાણીને જોઇ સર્વ મંડળ તેને માન

---

* ગોલ્ડ્સ્મિથ્.

આપી સંકોચાઇ મ્હેલમાં જતાં હતાં. ભૂપસિંહ તે પર બેસી થોડી વાર પરજ આવ્યો હતો. "માતંગરાજ" હાથી પર ઘણા રાણાઓએ સ્વારી કરી હતી અને કારભારિયોને તે ઓળખતો હતો. શઠરાયને અને બુદ્ધિધનને જોઇ તેણે વિભૂતિવાળી શુંડ ઉંચી કરી અને મસ્તક કંપાવ્યું. શઠરાય તે જોઇ ચાલ્યો ગયો. બુદ્ધિધન તેની પાસે ગયો, શુંડ પર હાથ ફેરવ્યો, અને મહાવત સાથે મીઠાશથી વાત કરી હાથીની ખબર પૂછી પાછો વળ્યો અને માતંગરાજ તેની પાછળ જોઇ રહ્યો. નવીનચંદ્ર આ સર્વ જોઇ વિસ્મય પામ્યો અને તર્ક વિતર્ક કરતો કરતો સઉની સાથે મ્હેલમાં પેંઠો.

મ્હેલમાં પ્હેલે માળે દરબાર ભરાવાનો હતો. પિત્તળના કઠેરાવાળા પ્હોળા દાદર પર ઉંચી ભરતવાળી શેતરંજી જડી દીધી હતી. હેઠે જોડાનો ઢગલો કરી સઉ મંડળ ઉપર ચઢ્યું અને દરબારના દિવાનખાનામાં ગયું. દોઢ બે હજાર માણસ માય એવડું મ્હોટું દિવાનખાનું હતું. ઉંચો ઉનનો ગલીચો આખા દિવાનખાનામાં પાથરેલો હતો અને સામીપાસ રાણાનું સોનારૂપાએ જડેલું ખુરશીના આકારનું સિંહાસન હતું. તેને હાથાને ઠેકાણે સિંહ હતા. તેના ઉપર સોનેરી ભરતવાળા રેશમનાં ગાદી તકિયો હતાં. સિંહાસન નીચેથી તે લગભગ અર્ધા દિવાનખાનામાં ઉંચા સોનેરી ભરતવાળો ગલીચો પાથરી દીધો હતો. વિવિધરંગી મ્હોટી બારિયોમાંથી સૂર્યના પ્રકાશનો પ્રવાહ આવતો. તે તેમનાં પિત્તળની જાળીવાળાં ચકચકિત કમાડમાંથી પ્રતિફલિત થઇ આખા દિવાનખાનામાં તેજનો અંબાર ભરતો. બારિયોની સામી પાસ ભીંતે એવાજ રંગ અને આકારની કૃત્રિમ બારિયો રાખી હતી. અથવા એવોજ આભાસ આપનાર મ્હોટાં તાકાં-કબાટ હતાં. ખોટી ખરી બારિયોના ગાળાઓમાં સામાસામી મ્હોટા નિર્મળ કાચવાળા તકતાઓ ટેબલ જેવી બેસણી પર મૂક્યા હતા અને તેમની આગળ રમકડાં, ચીનાઇ વાસણો, અને એવા એવા પદાર્થો મૂકેલા હતા. ભીંતપર પણ આશમાની રંગ હતો અને નાટકના પડદા પેઠે તે ચીતરી કાઢી હતી. છત પર રાતો ચળકતો રંગ, બીલોરી ઝુમરો, હાંડિયો, કાચના ગોળા, અને એવા એવા શણગાર હતા. છતની રંગીન કીનારીની આસપાસ ભીંતપર કીનખાબની ઝુલ કરચલી પાડેલી હતી. નીચે ઉંચે અને આસપાસ જોતાં દિવાનખાનું એક વિશાળ પલંગ જેવું લાગતું હતું. એ પલંગપર પડતાં માનવીનું મન અંજાઇ જઇ મોહનિદ્રા પામતું-રાજવૈભવનું સ્વપ્ન જોઇ ઘડી વાર પોતાની ખરી સ્થિતિ ભુલી જતું, અને અધિકારપણા સાથે વધારે વધારે ગાઢ બાથ ભીડતું.

કારભારિયો અને અમલદારો આ દિવાનખાનામાં એકઠા થતાં અહિં-યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યા, કોઇ બારિયે ઉભા રહ્યા, કોઇ આયનામાં જોવા લાગ્યા, કોઇ ઉંચે નજર કરવા લાગ્યા, કોઇ વાતોમાં ભળવા લાગ્યા, કોઇ દરબારની તૈયારીના કામમાં ગુંથાતા આમતેમ ઉતાવળથી હેરફેરા કરવા લાગ્યા, કોઇ ઉભા, કોઇ બેઠા, કોઇ વાટ જુવેછે, કોઇ વિચાર કરેછે, કોઇ જોઇ રહેછે, કોઇ કાન માંડેછે, કોઇ શૂન્ય મનવાળા બની આરામ ભોગ-વેછે, કોઇ નવાજુની પૂછેછે, કોઇ ગપાટા મારેછે, કોઇ ખરા સમાચાર કહેછે, કોઇ કોઇના કાનમાં આજનું ભવિષ્ય વર્તેછે, કોઇ બનનાર બનાવ પર પોતાના ભાગ્યનો આધાર વિચારેછે, કોઇ ઉત્સાહમાં છે, કોઇ ચિંતામાં છે, કોઇ નિરાશ છે, કોઇ પોતાની વૃત્તિ સંતાડેછે, કોઇ પારકાની વૃત્તિ જાણી લેવા પ્રયત્ન કરેછે, કોઇ શત્રુતા સંતાડી જીભ ઉપર મિત્રતાના ઉભરા આણે છે, કોઇક તે સમજે છે, કોઇક તેથી ભોળવાયછે, કોઇક સામા સાથે સામા જેવા બનેછે, કોઇક સ્પષ્ટવક્તા થઇ હાસ્ય પામેછે, કોઇક વેરની આંટી વાળેછે, અને અનેક આદર્શોમાં, કાચના ગોળામાં, બીલોરમાં, ચળકતા પિત્તળમાં, અને એમજ અનેક સાંભળનાર, જોનાર, અને વિચારનારના કાનમાં, કીકીમાં, મનમાં અને બોલમાં સર્વનાં પ્રતિબિમ્બ ઓછાં વત્તાં, ન્હાનાંમ્હોટાં, ઝાંખાં અથવા સ્પષ્ટ, જૂદે જૂદે રૂપેરંગે, અને જૂદી જૂદી સ્થિરતાથી પડેછે. તે સર્વનો આભાસ બુદ્ધિધનની આંગળિયે વ-ળગી ફરનાર અને તેથી સર્વની દૃષ્ટિ ખેંચનાર નવા નવીનચંદ્રના અંતઃ-કરણમાં સ્ફુરવા લાગ્યો–ચમકારા કરવા લાગ્યો. વિલાયતી માલનું મહા-પ્રદર્શન જોતો હોય, બોલતાં ચાલતાં પૂતળાં જોતો હોય, અજાણી ભાષા બોલનાર લોકના બજારમાં ફરતો હોય, સંસારજાળના સમૂહ વચ્ચે સ-ન્યાસ લેઇ ઉભો હોય,–તેમ આ સર્વ મંડળવચ્ચે ઉભેલો તથાપિ પોતાને એકલો ધારતો નવીનચંદ્ર આ સર્વ ઇન્દ્રજાળ ઉપર ધીર દૃષ્ટિ નાંખતો, કૌતુક ધરતો અને અવલોકન કર્મ કરતો, કંઇ કંઇ વિષયનાં મનમાં પૃથ-ક્કરણ કરવા લાગ્યો–અને ઘડી એ ક્રિયામાંથી વિરામ લેતાં સૂર્ય કિરણના પૃથક્કરણનું સાધનભૂત થતા વિચિત્ર રમણીય રંગોથી ભરાતા માથા ઉપરના બીલોર સાથે પોતાને સરખાવવા લાગ્યો અને મનમાં હસ્યો.

આ અંતઃક્રિયા થતી હતી એટલામાં ઉનના ગલીચા ઉપર પ્રજાવ-ર્ગના લોક આવી ભરાઇ ગયા અને ગરબડાટ મચાવતા ધક્કામુક્કી કરતા બેસવા લાગ્યા; કેટલાક તો ગામડિયા વર્ગ પેઠે ચારેપાસ જોવા લાગ્યા, કેટલાક ભારેખમ થઇ આઘા ઉભા રહ્યા, કેટલાક રાજદરબારમાં હક ધ-રાવતા હોય તેમ સઉથી આગળ આવી ઉભા, કેટલાક અમલદારોને સ-

લામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાની વગના અમલદારો ભણી આંગળી કરી પોતાના સ્નેહિયોને આનંદભેર બતાવવા લાગ્યા, અમલદારો પોતાની સલામ ઝીલે એટલે પોતાનું મહત્વ વધ્યું માની કેટલાક મનમાં ફુલવા લાગ્યા, અને રાજસત્તાએ જેને નમસ્કાર કરવા જોઇએ—જેને પૂજનીય ગણવી જોઇએ એવી—રાજા અને કારભારિયોની કામધેનુ પ્રજા ક્ષુદ્ર અધિકાર આગળ પોતાનું ગૌરવ ભુલી જઇ દીનતા ધરતી ઉત્સાહ માનવા લાગી. તેમના ઉત્સાહઉપર નવીનચંદ્રની આંખ ઠરી. આંખ જરી ફરી તો એક બારી આગળ ઘણા ગાઢ મિત્રો હોય એમ શઠરાય અને બુદ્ધિધનને એકબીજા સાથે હસતા અને દેખાઇ આવતા રસભેર રાજ્યકાર્યની વાતો કરતા જોઇ એ અદ્ભુત આશ્ચર્ય પામ્યો.

એવામાં અચિંતી દૂરના ખંડમાંથી ધીરગંભીર ગર્જના થઇ: "નિધા રખો મ્હેરબાન!" મેઘનાદથી મોરનું ટોળું ચમકે તેમ સર્વ એકદમ ચમક્યા અને ઝટોઝટ પોતાનાં ઠેકાણાં ખોળવા લાગ્યા. સિંહાસનની જમણીપાસ શઠરાય બેઠો. જોડે કરવતરાય, દુષ્ટરાય, અને પછી બીજા કારભારિયો અને અધિકારિયો ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાઇ ગયા અને વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઇએ ક્રમવિરુદ્ધ પણ જગા લેઇ લીધી અને બીજા ચંપે કરતા રહ્યા. સિંહાસનની ડાબી બાજુએ બુદ્ધિધન બેઠો અને જોડે પ્રમાદધન બેઠો. નવીનચંદ્ર તેની પાછળ બેઠો. સમરસેન કેડે તરવાર બાંધી સિંહાસન પાછળ-ડાબીપાસ એક ખુણામાં મૂછે હાથ ફેરવતો ઉભો. બુદ્ધિધન સાથે આવેલાં બીજાં માણસો—શાળાના માસ્તર વગેરે—જેની સાથે ફાવ્યું તેની સાથે ગોઠવાઇ ગયા. અમાત્ય અને તેના પુત્રના પછી કાંઇક માર્ગ મૂકી રાણાના ભાયાતો દાઢી મૂછનું આડંબર જૂદી જૂદી રીતે ધારી ચુનેરી વળ અને પેચવાળાં પાઘડાં ઘાલી કેડે કટારો અને જમૈયા ભરી બેઠા અને નવા નવા આવતા જાય તેમ તેમ ખસતા જાય અને માગ આપતા જાય. એવામાં અંધકાર જેવા પાછળ આવતા તબલચી વગેરે મંડળ ને અગ્રભાગે ઝુલતી ઝુલતી, પશ્ચિમમુખે ઉભેલા વાદળાના લીસોટા જેવા ઓઠને મ્હોંમાં સારીપેઠે ભરેલા પાનના બીડાના રસથી રાતાચોળ કરતી, ઉજાસવાળી સંધ્યા (સંધ્યાકાળ) જેવી કલાવતી ઠમકા કરતી કરતી આવી અને દિવાનખાનાની દુનિયાના મધ્યભાગમાં સપરિવાર બેઠી. નિદ્રા સમીપ આવતી હોય તેમ સર્વની આંખો ઘૂર્ણાયમાન થવા માંડી. સુવાનો સમય આવ્યો હોય અને વિષયવાસના ચારેપાસ પ્રબળ બનતી ઉઠતી હોય તેમ સર્વનાં ચિત્ત નિર્લજ્જ થવા લાગ્યાં. સર્વની વચ્ચે ખાલી રહેલી જગા પથારી જેવી હોય અને તેમાં બેઠેલી કલાવતી સજ્જિત નાયિ-

કાજ હોય તેમ તેના ઉપર સર્વ પુરુષવર્ગની આંખ જવા લાગી–ગઇ.

આવે વખતે માત્ર બે ત્રણ જણની આંખો જૂદું કામ કરતી હતી. સર્વની આંખોનો વ્યવહાર જોવામાં નવીનચંદ્રની આંખ ગુંથાઇ. બુદ્ધિધનની પાછળ ભરાઇ સિંહાસનને ઓથે રહી જયમલ કાંઇક વાતો કરવા લાગ્યો અને મ્હોં પાછું ફેરવી- બુદ્ધિધને કાન માંડ્યા. શઠરાયની પાછળ બેઠેલા નરભેરામની આંખ આ દેખાવ એકટશે જોઇ રહી.

"દુષ્ટરાય કલાવતીના ખંડમાં કાંઇક તપાસ કરવા પેઠો હતો;" શ્વાસ ન માતાં જયમલશંકરે અમાત્યના કાનમાં કહ્યું.

"શું કરવા?" આતુરતા સંતાડી અમાત્યે પૂછયું.

"તે તો કોણ જાણે. પણ અંદર કાંઇક અડપલું કરતો હતો."

"ક્યાં મ્હેલ વચ્ચોવચ?" અજાણ્યો બની અમાત્ય આભો બનેલો દેખાઇ બોલ્યો.

"હા. હા. હું ને નરભેરામભાઈ તે વખત રાણાજી પાસે ઉભા હતા ને નરભેરામભાઇ આજનું ઇંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર રાણાજીને વાંચી સંભળાવતા હતા. એટલામાં આ નવાં ઇંગ્રેજી 'ફાશન' નાં પટપટિયાં હવણાં કરાવ્યાંછે તેમાં એમની નજર પડી એટલે વાંચવું છોડી જરીક બાડી આંખે જોવા લાગ્યા."

"એટલે?"

"રાણાજીએ પૂછયું કે કેમ બંધ પડયા? શું જુવો છો?" નરભેરામભાઇએ 'કંઇ નહીં' કહી વાત ઉડાવવા માંડી પણ રાણાજીએ આગ્રહ કર્યો અને જાતે પટપટિયાંમાંથી જોયું અને મિજાજ ગયો."

બુદ્ધિધનના અંતઃકરણમાં અમૃત રેડાયું પણ બ્હારથી જણવ્યું નહીં: "રાણાજી, કાંઇ બોલ્યા?"

"તરવાર પર હાથ મૂકી ઓઠ પીસી બારણું ઉઘાડવા દોડયા અને આંખ્યો રાતી ચોળ કરી દીધી."

"હેં!"

"પછી તો નરભેરામભાઇએ પાસે જઇ રાણાજીનો હાથ ઝાલ્યો અને મને ક્હાડી મૂકી કાનમાં કાંઇક ક્હેતા હતા ને હું બ્હાર આવ્યો."

વિચારમાં પડી બુદ્ધિધને જયમલને "ઠીક, બેસો" કહ્યું. થોડી વારે પાછો બોલાવ્યો અને કાનમાં કહ્યું.

"જયમલ, ઉપલે માળે જઇ બારિયે ઉભા રહો અને લીલાપુરને રસ્તેથી ઘોડાગાડી આવતી દેખો એટલે પાછા આવી મને ક્હેજો. કોઇને ખબર પાડવાની જરૂર નથી."

"બહુ સારૂં" કહી જુવાન સઉની પાછળ થઇ છજામાં ચાલ્યો ગયો. નરભેરામને કાંઇ સમજણ ન પડી—માત્ર જતાની પૂઠ પર નજર નાંખી તે અદૃશ્ય થતાં અમાત્યસામી ફેરવી કલાવતીને અને તેની આસપાસ પાંખો પેઠે બીજી બે ગણિકાઓ આવી બેઠી હતી તેને બધાની પેઠે જોવા લાગ્યો અને સઉમાં સુંદર કોણ છે તે વિશે શઠરાય અને કરવતરાય સાથે ચર્ચામાં પડ્યો.

એટલામાં સિંહાસન પાછળનું દ્વાર ઉઘડ્યું અને "નિઘા રખો મહારાણા—મહારાજાધિરાજ—નિઘા રખો" ની ગર્જનાએ સઉના કાનપર છાપો માર્યો અને કલાવતીને જોવી મૂકી દઇ, રાણા ભણી જોતું જોતું સર્વ મંડળ એકદમ વાના ઝપાટા પેઠે ઉભું થયું—આખું દિવાનખાનું જ ઉભું થયું, ઉપર ને આસપાસના કાચમાં અને અંતઃકરણમાં સર્વ ઉભાજ થયા, અને એકદમ બે હજાર માણસ નીચા પડી સલામો કરવા મંડી ગયા. સલામોનો વર્ષાદ વર્ષવા લાગ્યો. અગણિત કપાળક્ષેત્રોપર તીડની પેઠે હાથ ઉભરાવા લાગ્યા—ઉંચા નીચા થવા લાગ્યા.

જરિયાનનાં વસ્ત્રો અને હીરામોતીનાં આભૂષણ પ્હેરેલાં, હીરે જડેલી સોનાની મૂઠવાળી તરવાર કેડે રાખેલી, કસબી લપેટાવાળા માથાના મંદિલ પર હીરાનો મુકુટ ધરેલો, એવો રાણો, દેખાતા પ્રસન્ન મુખથી, દબદબા સાથે, છાતી કહાડી, આવ્યો અને શઠરાય ભણી જોઇ હસી સિંહાસન પર બિરાજ્યો. સર્વ મંડળ પણ બેસી ગયું. સિંહાસન પાછળનો ભાગ છડીદારોથી ઉભરાવા લાગ્યો. બે પાસ સોનેરી ચામરો ઢોળાવા લાગ્યાં. એક પાસ વિજયસેન રાણાના શરીરરક્ષકને સ્થળે ઉઘાડી તરવારે ઉભો. દરબારસમયે આમ રહેવાનો સુવર્ણપુરના રાજમ્હાલનો વહીવટ હતો. બીજીપાસ રણજીત સોનેરી છડી લેઇ ઉભો. આગળ એક પાસ ઉભો રહી એક મ્હોટો પંખો એકજણ ઉરાડવા લાગ્યો. ગુલાબ વગેરે ફુલના મ્હોટા મ્હોટા ગોટા, અત્તરદાનિયો, ગુલાબદાનિયો, સોનારૂપાના વરખવાળાં પાનનાં બીડાં, ઇત્યાદિથી ભરેલા મ્હોટા રૂપેરી થાળો વચ્ચોવચ મૂકવામાં આવ્યા. રાણાના શરીરપરના અત્તરઆદિ સુગન્ધિ પદાર્થો મગમગાટ થવા લાગ્યા. સર્વનાં નેત્ર અને નાક તૃપ્તિ ભોગવવા લાગ્યાં. કાનને તૃપ્ત કરવા પ્રથમ સારંગિયે અને પછી કલાવતીના મધુર ઝીણા કંઠે આરંભ કર્યો,

"આઆ... ... ..."

અને મૃદંગ, સારંગી, અને સતાર ત્રણેનો યોગ્યક્રમે ઉપયોગ થયો. વસંત ઉતર્યો જેવો હતો તોપણ રાણાને શોખ હતો તેથી બીજું બધું ગાયું તેમાં દ્વિભાષિક હોરિયો પણ ગાઇ અને

"મેં તો નહિ રહુંગી તોરા નગરમેં;
"ઘોળે દહાડે કિસનજી લુટેછે અમને!

એ હોરી ગવાતાં સર્વ સભાનાં અંતઃકરણ આનંદમાં લીન થયાં. ગણિકાના ગાન સાથે અને હાવભાવ સાથે શ્રોતાગણનાં ચિત્ત ચમકતાં હતાં અને દ્રવતાં હતાં. સારંગીનો સંવાદ કરતો ગાનનો સ્વર આખા સભાલયમાં-આખી સભાના અંતઃકરણમાં-લય પામતો હતો અને સતારના તારના રણકાથી સર્વનાં ચિત્ત ભેદાયાં. સર્વ સમાધિસ્થ થયાં. છેલ્લું ચરણ આવ્યું.

"જુલમ કરે તેને કોઇ ન પૂછે,
"ન્યાય નહીં એ નગરમેં !—ઘોળે દહાડે[1]૦"

એ સ્વર કલાવતીના મુખમાંથી બ્હાર ભાગ્યે નિકળ્યા હશે એટલામાં જયમલ પાછો આવ્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં વાત કરી અને બે મિનિટમાં ઘોડાગાડીનો પડઘો સંભળાયો. સર્વની સમાધિ ભાગી ન ભાગી થઇ એટલામાં રસલસાહેબનો શિરસ્તેદાર રામચંદ્રરાવ સીપાઇ સાથે અંદર દાખલ થયો, ગાન જરીક અટક્યું, રામભાઉને સારૂ રસ્તો થયો, બુદ્ધિધન સામો લેવા ગયો, શઠરાયે ઉઠી હાથ મેળવ્યા, રાણાએ બેઠાં બેઠાં સલામ સ્વીકારી અને રાણા અને અમાત્યની વચ્ચે રામભાઉ બેઠા.

ઉશ્કેરાયલા જેવો રાણો મૂછો મરડતો મનમાં મનન કરતો હતો: અકવીય અનુકરણ કરતો હતો.

"તું તો મત રહો મોરા નગરમેં.
"ઘોળે દહાડે, ઓ રંડી, ઠગેછે તું અમને."

તે મનનમાં રામભાઉ આવ્યાથી વિક્ષેપ પડ્યો. રાણાએ સાહેબની પ્રકૃતિના સમાચાર પૂછ્યા. શઠરાયે આગમનપ્રયોજન પૂછ્યું. રામભાઉએ કહ્યું: "દરબાર પૂરો થયા પછી કહીશ, એટલી ઉતાવળ જેવું નથી." આ વાતો થાયછે તેનો લાભ લેઇ કલાવતી ઉઠી. બેઠી બેઠી ગાયન કરતી હતી તે વેશ બદલવા ગઇ. એટલામાં એક સીપાઇ આવ્યો અને રણજીતના કાનમાં કાંઇ વાત કહી. રણજીત દુષ્ટરાયને ખુણે બોલાવી કહેવા લાગ્યો:

"ભાઇસાહેબ, માફ કરજો. હું તો નિમકહલાલ છું કે હરામ છું તે મ્હારો ઈશ્વર જાણેછે. પણ આપનો બેટો કેવોછે? તે જાણોછો?"

"ત્હારા કરતાં બહુ સારો છે."

---

૧. આ હોરી અર્ધી ગુજરાતી અને અર્ધી હિંદુસ્તાની છે. દ્વિભાષિકતા સાથે તણાયાનું ચિન્હ હશે.

"તો, ભાઇસાહેબ, આવો લાગ નહીં મળે. આપને અંહિ રોકાયા "જાણી ઘરમાં—."

"સાળા, લુચ્ચા! છભ કાપી નાંખીશ." ભરદરબાર ન હત તો દુષ્ટરાય હાથ ઉગામત.

"ભાઇસાહેબ, અધઘડીનું કામ છે. ઘેર છાનામાના પધારો અને "આંખવડે ખાતરી કરો. હું જુઠું બોલતો હઉ તો તમારી તરવા-"રને મ્હારૂં માથું." કહી એક આંખે જોનાર તાકીને જોઇ રહ્યો. દુષ્ટરાય પાછો પોતાને ઠેકાણે ગયો પણ છવ સ્થિર ન રહ્યો. ધુંવાપુંવા થયો. સંશયમાં રહેવું એ માણસને મહાવસમું લાગે છે. બ્હાનું કાઢી ઘેર જઇ તપાસ કરી જોવી એ તો નક્કી થયું. પણ આજ દરબારમાં હતું એનાથી કાંઇ પણ કામ વધારે જરૂરનું નહીં ગણાય. ઘરમાં કોઇ અચિંત્યું માંદુ થયુંછે તે જઇ બંદોબસ્ત કરી તરત પાછો આવું છું એવું કહી પિતાની રજા લેઇ ઉઠ્યો અને ગભરાયલો ગભરાયલો ઘેર ગયો. ગભરાટમાં કોઇ સિપાઇને સાથે લેવાનું ભુલી ગયો. સિપાઇઓનાં મન દરબારના જોયામણામાં હતાં-તેમણે એને જતો દીઠો નહીં એટલે એની સાથે જવાનું કોઇએ કહ્યું નહીં. એકલો એકલો ગયો.

કલાવતી અંદર ગઇ એટલા વખતમાં બીજી નાયકાઓ ગાતી હતી. કોઇ કોઇ સ્થળે તેમનું ગાન કલાવતી કરતાં ચઢતું હતું પણ હજુરિયાએ દરબારની માનીતીનુંજ ગાન વખાણ્યું. ટપ્પા, ઠુમરી, અને એવા એવા ગાનથી થોડો વખત પ્રજાવર્ગને રમણીય થઇ પડ્યો. અને દરબારિયોએ જાણી જોઇ તે પર ધ્યાન ન આપ્યું અને ગરબડાટ મચાવી મુક્યો. મનમાં ખીજવાતી પણ નિરૂપાય ગાનારિયો તે સર્વે મનમાં સહન કરી પોતાનો પ્રયત્ન વધારતી હતી કે કંઇ કરતાં પણ કોઇ વખતે પણ પોતાની અસર એની મેળે રાણાપર થાય.

બુદ્ધિધને હળવે રહી રામભાઉ પાસેથી સાહેબનો કાગળ માગી લીધો અને વાંચ્યો. શઠરાયે માગ્યો. બુદ્ધિધને રામભાઉને આપ્યો અને કહ્યું કે લાંબે હાથે પ્હોચાડો. રાણાએ વચમાંથી માગ્યો, લીધો, વાંચ્યો અને શઠરાયને આપ્યો. જોડે બેઠેલા ક્રરવતરાયે વાંકાં વળી વાંચ્યો. ક્રરવતરાયના જુલમનો ભોગ થઇ પડેલો વાણિયો છુટો છે કે કેદમાં છે, તેના ઘરની શી અવસ્થા છે વગેરે બાબતો જાતે પ્રત્યક્ષ કરવા રામભાઉને મોકલ્યા છે તેને એ કાર્યમાં સઉ વાતની અનુકૂળતા કરી આપવી એવો રાણા પર કાગળ હતો. વાંચી સઉની ગુચપુચ વાતો થવા માંડી. વળી વળી એક બીજાના કાન સઉએ કરડવા માંડ્યા. શઠરાયે કાગળ રામભાઉને પાછો

આપ્યો; દુષ્ટરાયને શોધ્યો પણ પાછો આવ્યો ન હતો; નરભેરામ પાછળ બેઠો બેઠો ખાનગી થઇ વાતો કરતો હતો. શઠરાયના પેટમાં તેલ રેડાયું તે એ કળી ગયો. અમાત્યને નરભેરામની નેત્રપલ્લવી થઈ, શઠરાયે ચારે પાસ ઉંચું નીચું જોવા માંડ્યું. મનનું ધાર્યું કામ કરવતરાયને સોંપાય પણ એજ ત્હોમતનું પાત્ર એટલે તેમ થાય એમ ન હતું. આખરે નરભોજ જડ્યો. તેને કાનમાં કહ્યું:–"દરબાર થઇ રહે એટલે રાજખાની વાત ઉપાડવી છે "તેમાં આ વિઘ્ન આવ્યું તે દૂર કરવાનું છે. તમે ઉઠો. જઇને જેલર પર "ચિઠ્ઠી લખો કે એકદમ વાણિયાને છોડી એને ઘેર રવાને કરે અને પઇ-"સા બઇસા આપી સામદામ કરી ચટણાપાસે જોઇતા જવાબ આપે એવો "બંદોબસ્ત કરાવી પાછા આવો એટલે દરબાર પૂરો થઇ રહેશે ને ચટણો "ખાતરી કરી લેશે.

"ચિઠ્ઠી કોની સાથે મોકલું? જયમલ કરશે એ કામ?"

"હા–મોકલો એને. એ આપણુંજ માણસ છે. તમે પણ તમારે "જવાને ઠેકાણે જજો." નરભેરામ ચાલ્યો. રામભાઉ ખટપટ ચેતી ગયો. બુદ્ધિધન લીલાપુરમાં નોકરી કરી ત્યાં સુધી એ રામભાઉ એના હાથ નીચે હતો અને એનો તથા સદાશિવપંતનો સંબંધ સારો જાણી પોતે પણ એનાપર પ્રીતિ રાખતો. બુદ્ધિધન લીલાપુરથી નિકળ્યો ત્યારે શિર-સ્તેદારની જગાસારૂ બે ત્રણ ઉમેદવાર હતા પણ જય રામભાઉનેજ મળે એમ હતું એટલે બુદ્ધિધને એની ભલામણ કરી. શઠરાય બીજા ઉમેદવાર તરફ હતો અને રામભાઉ હલકી અવસ્થામાં હતો તે વખતે શઠરાયે એની આફીસના માણસોનો સત્કાર કરતાં પંક્તિભેદ કરેલો અને તેમાંથી એને હાડોહાડ ચઢી ગયેલી. આથી શઠરાયના પઇસા ખાતાં છતાં પણ વખત આવ્યે જોઇ લેવા એની વૃત્તિ હતી. શઠરાય પઇસા આપતો તે છતાં કાંઇ ઉપકાર ન રાખતાં રામભાઉ એમ ગણતો કે એ તો બુદ્ધિધન કારભારી થશે તો એય પણ આપશે ને ક્યાં મ્હારી ગરજે આપે છે જે? બુદ્ધિધન રામભાઉને સારી પેઠે ઓળખતો હતો અને પોતે ગરજ બતાવ્યા વિના એને કેમ ગરજાળ કરવો તે સમજતો હતો. રસલસાહેબ સાથે પોતે કરેલા ઓળખાણથી શિરસ્તેદારના મન ઉપર સત્તા ભોગવતો અને નિઃસ્વાર્થ દેખાઇ તેને સાહેબપાસે લાભ કરાવી આપવા તત્પર રહેતો તેથી બે જ-ણની ઠીક ગાંઠ પડી હતી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ઘણો ચકોર હતો અને ન-રભેરામ ઉઠ્યો ત્યાંથીજ એને ચટપટી થઇ.

"કારભારી સાહેબ, દરબાર ચાલેછે એટલામાં હું જરા કાંઇ ખાનગી

"કામ છે તે જઇ આવુંછું. પછી સાહેબની ફરમાશ બજાવી તરત પાછાં
"ફરવું છે."

"બહુ સારૂં."

રામભાઉએ બુદ્ધિધનને કાનમાં પૂછ્યું: "જેલની તપાસ કોણ કરેછે?"

"તર્કપ્રસાદ;" બુદ્ધિધને કાનમાં કહ્યું.

રામભાઉ ઉઠ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો: "રાણાજી! રજા લેઉછું.
"તર્કપ્રસાદને જરા મ્હારી સાથે લેઉછું."

કોઇથી નાં ન કહેવાઇ. ન્યાયાધીશ એની સાથે જવા ઉઠ્યો.

શઠરાય અને કરવતરાય બેને ગભરાટ થયો. એમ લાગ્યું કે વાણિયાને સમૂળગો સંતાડવો હતો અને ક્યાં છે તેનો પત્તોજ ન લાગવા દીધો હત તો ઠીક થાત. પણ હવે વખત ગયો અને એ ઉત્તમ વિચાર પશ્ચિમ બુદ્ધિનો લાગવાથી પસ્તાવાનું સાધન થઇ પડ્યો. "હવે તો થાય તે થવા ઘો. પડશે એવા દેવાશે. ક્યાં ચટણાને પઇસો વ્હાલો નથી?" એ વિચાર કરી હિમ્મત ધારી શઠરાયે નિશ્ચિંત દેખાવ ધારણ કર્યો.

આ સર્વ કાળ નવીનચંદ્રે શાળાના માસ્તર સાથે વાતોમાં ગાળ્યો. કારભારીની સાથે બેઠેલા સર્વે અમલદારોનું માસ્તરે આઘેથી ઓળખાણ કરાવ્યું. સુવર્ણપુર સંસ્થાનને વીશ મ્હાલ હતા. દરેક મ્હાલમાં "મ્હાલકરી," "ન્યાયાધીશ," "ફોજદાર," આદિ અમલદારો રહેતા હતા. સુવર્ણપુર પણ એક મ્હાલનું મુખ્ય સ્થાન હતું અને એવા અમલદારો ત્યાં રહેતા હતા અને એ ઉપરાંત એ નગર ખાતેના અમલદારો—જેવા કે "નગરન્યાયાધીશ," "વેરા ઉઘરાતદાર," "શેહેર ફોજદાર" વગેરે—પણ રહેતા. અમલદારોનાં નામ પેશવાઇ, મોઘલાઇ, ઇંગ્રેજીરાજ્ય, વગેરે ઉપરથી ખીચડંપાક કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને નામ ઉપરથી અધિકારીનું કામ સમજાય એમ ન હતું, જેમકે "ફોજદાર" કહેવાતા "દુષ્ટરાય" ના હાથમાં આખા સંસ્થાનના "પોલીસ કમિશનર" નો અધિકાર હતો. માસ્તરે નવા નવીનચંદ્રપાસે આંખવડે સઉને બતાવી મ્હોંવડે વર્ણવવા માંડ્યા:

"આ કારભારી સાથે કરવતરાય છે—તે એમના ભાઇ. એમને બે
"હજારનું વરસ છે. પંદર વર્ષથી નોકરી કરે છે. એમના બાપે પઇસો મૂક્યો
"ન હતો. આજ એમની પાસે દશલાખનો જીવ છે."

"એ શી રીતે?"

"સાહેબ, એ બધું કહેવાનો અત્રે શિરસ્તો નથી. વળી જુવો. આ

એમની સાથે બેઠા છે તે દુષ્ટરાયના સસરા. દીકરીથી એમનું ઘર ઉજળું થયું છે. કન્યાદાનના બદલામાં નોકરી લેવી એ અત્રે યોગ્ય ગણાયછે. સઉના કરતાં એમની લાગવગ વધારે છે. પાસે પઇસો પણ ઠીક છે. જમાઇની ચાકરી ઠીક ઉઠાવી છે. બુદ્ધિની જરૂર ઈશ્વરે રાખી નથી. એમને હાલ વસુલ ખાતાના ઉપરીની જગા છે."

"આ કોણ?"

"એ સાહેબ જે જાડાજેવા બેઠા છે તેમનો કરણ બહુ છે. એમનું નામ સાંભળી લોક ત્રાસે છે. એઓ સાહેબ કારભારીના સાળા છે. એઓ સાહેબ સર્વજ્ઞ ગણાયછે. પોલીસ ખાતામાં પ્રથમ હતા. ત્યાં પરસ્ત્રી અને પરધન બે બાબત જુલમ કરવા માંડ્યો એટલે બર્કિનસાહેબની તાકીદ આવ્યાથી એમને આ ખાતામાં નાલાયક ગણી એમને ન્યાયાસન પર બેસારવામાં આવ્યા. ત્યાં, સાહેબ, એઓ બન્ને પક્ષકારોનું સારૂં ઇચ્છતા અને જે પક્ષકાર એમનું વધારે સારૂં ઇચ્છે તેના ઉપકારનો બદલો વાળવો ચુકતા નહીં. અમાત્ય આવ્યા પછી એમને મ્હાલ સોંપવામાં આવ્યો છે એટલે, સાહેબ, રાજા અને પ્રજા બેના તરફથી લાભ પામેછે."

"ત્યારે એમને કોઇ પૂછતું નથી?"

"અરરરર! એ શું બોલ્યા! તમારા પર ફરિયાદ કરિયે તો તમારા મ્હોટાભાઇ સાંભળે? તાકાત કોની હોય કે ફરિયાદ કરે?"

"પણ મહાલના કામમાં તો ગરબડગોટા અને નાલાયકી તરત જણાઇ આવે."

"નાજી, ના. એતો આપને અનુભવ નથી. કારભારી સાહેબના રસોઇઆને નાયબકારભારીની જગા આપવામાં આવે તો તે જ દિવસથી એની હોંશિયારી પંકાય જ—એની કદર જણાય જ. એતો કોઇ હરામખોર પરભાર્યો પેશી ગયો હોય તો તેની ખોડો તરત બહાર પડે. તેનામાં હોંશિયારી હોયજ નહીં. વારૂ, સાહેબ, આમને ઓળખ્યા?"

"હા, એ નરભેરામ. એમને વિશે કાંઇક જાણું છું. ઇતિહાસ કહો."

"જુવો, સાહેબ, અમાત્યની નિન્દા એ એમનું અને કારભારીનું સગપણ, અને નીચામાં નીચી ખુશામત એ એમની હોંશિયારી."

"એટલું કરનાર તો ઘણાએ હશે."

"હા. પણ બર્કિન સાહેબે એમને મોકલ્યા એટલે દાખલ થઇ ગયા અને રાણાનો એમના પર કાંઇક વિશ્વાસ એટલે કારભારી તરફથી માન મળે છે."

"ઠીક."

ઘણા અમલદારોનું આ પ્રમાણે વખાણ થયું. તર્કપ્રસાદ બધું સાંભળ્યાં કરતો હતો તેને અચિન્ત્યું રામભાઉ સાથે જવાનું ઠર્યું એટલે મૌન તજી દઇ ઉઠતાં ઉઠતાં બે વાતો કરનારને ખભે હાથ દઇ બોલ્યો.

"આ મ્હારૂં વર્ણન ટુંકામાં સાંભળો. ફોજદારી કાયદાની જેને સમજણ ન પડતી હોય તેને મ્હારી પાસે આણજો. આ બધા જે ભારેખમ, દાવડા, લાલચોળ પાઘડીઓ પ્હેરી બેઠાછે અને ઇંદ્રસભાના દેવો જેવા દેખાવમાં છે તે બધાનાં કૃસનો ઇતિહાસ જાણ્યો હોય તો દ્રવ્યના દંડની શિક્ષાથી તે દેહાંત દંડની શિક્ષાયોગ્ય જે જે અપરાધો છે તેમનાં ઉદાહરણો આ સાહેબોનાં કૃત્યોમાંથી મળે એવાં છે! લાંચખાઉ, ચોર, વ્યભિચારી, વિશ્વાસઘાતી, ખુની અને એવા એવા યોગ્યતાવાળા આ ગૃહસ્થો સારાં કપડાંમાં ઢંકાઇ અધિકારે ચઢ્યાછે અને નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રજાનું રક્ષણ–ભક્ષણ કરનારા એ લોક જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખેછે, દુષ્ટ મુત્સદ્દીપણાથી સાહેબોને ઠગી અધિકાર જાળવી રાખેછે, અને દ્રવ્યની સત્તાથી સર્વ ઇચ્છાઓમાં ફાવી જાયછે. થોડું બોલ્યે ઘણું કરી માનજો." એમ કહી મરોડમાં હસતો હસતો તર્કપ્રસાદ રામભાઉ સાથે ચાલ્યો ગયો એટલે નવીનચંદ્રનું ધ્યાન ગાનારી ભણી ગયું. 'પાસે બેસનાર માણસ છે' એવું સમજનાર અચિન્ત્યો એમ જાણે કે "આ તો માણસ નથી, ભૂત છે" એટલે તેનું અંતઃકરણ જેવું બની જાય તેવુંજ નવીનચંદ્રનું અંતઃકરણ આ સર્વ વર્ણન સાંભળી થયું. નાયકાઓ હજી સુધી ઘડી શાંત વૃત્તિથી, ઘડિક તાળિયો પાડી, ઘડિક હાવભાવ કરી, ઘડિક મ્હોં મ્હોટું ગુફા જેવું કરી, ઘડિક મ્હોં બગાડી, ઘડિક આંખ્યોને ઢાળી, ઘડિક કીકિયો ચંચળ કરી, ઘડિક ડોળા વિકસાવી, ઘડી ઉંચા ચઢાવી, ઘડિક પાંપણોની કલ્લી કરી ઉંચી કરી, અને ઘડિક ભમ્મર ચઢાવી, ઉંચેનીચે રાગે ગાઇ રહી હતી અને સભામંડળ ચિત્ર પેઠે તલ્લીન થઇ ગયું હતું. આ સર્વ નવીનચંદ્ર જોઇ રહ્યો, માસ્તર અને ન્યાયાધીશે ભરેલા વિચારોના ઉભરા ઉપરાઉપરી આવતા તેથી આમતેમ નજર ફેરવી અહુણાં આના ને અહુણાં આના મ્હોંડા સામું જોતો ગયો, અને આખરે બુદ્ધિધન ભણી જોઇ દયા આણવા લાગ્યો. 'અરેબ્યન નાઇટ્સ' ની વાતો પ્રસક્ષ કરતો હોય, રમનિયાળ અલ્લાદિન જેવો–તેની પેઠે પોતે રાક્ષસોના મ્હેલમાં આવી ઉભો હોય–તેમ કલ્પના કરવા લાગ્યો.

એટલામાં આગેની બારીમાં નજર પડતાં નાયકાઓ ગાતી બંધ પડી અને ઠસ્સાદાર કલાવતી આવી અને નૃત્ય આરંભ્યું. તેણે હવે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે વૃન્દાવનની ગોપીનો વેશ લીધો હતો. મ્હોટા ઉ-

ડતા ઘેરવાળો ભૂરા રેશમનો ઝીણી કસબી કોરનો રાતી કસુંબલ ભાત-વાળો ઘાઘરો પ્હેર્યો હતો તેના ઉપર ઓરણાથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઢંકાયલો નેઘ્રા ભાગ્યા તુટ્યા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. સમુદ્ર જેવા કરચલીવાળા ઘાઘરાની–કિનારાપર જતા ફીણવાળા મોજા જેવી ચળકતી–કોરતળેનાં ઘુટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચળકતાં હતાં; અને પગની નાજુક આંગળિયો પર પ્હેરેલી વીંટિયો, માછલિયો, વગેરે ઝીણા અલંકાર અને નૃત્યસમયે ઉછળતા સુંદર ન્હાના નખઃ એ સર્વથી સમુદ્રના જોરથી કિનારે ઉછળી પડતા શંખલા, અને છીપોનું ભાન થતું હતું. એ સર્વે અલંકાર અને વસ્ત્રોની વચ્ચે દીસી આવતાં ગોરાં ઘુટણ, પગની નસો અને નખ, અને નાચતી વખત ઉંચી નીચી થતી એડિયો અને પ્હાનિયોઃ તે પર ઘણાકની નજર પડતી હતી અને માત્ર તેમના વિરામસમયેજ ભભકધમકવાળા વસ્ત્રાલંકારપર લોકની દૃષ્ટિ જતી. બેઠેલા સભાજનની દૃષ્ટિ આટલેજ અટકતી ન હતી. જગતને શિરે કાળાં વાદળાંપર પડી ક્ષિતિજરૂપી કેડે પ્રસરાતી ચંદ્રિકા (ચંદની) ની પેઠે કાળા વાળપર ઓઢેલી ઓરણી શરીર ઓછુંવત્તું ઢાંકી કેડપર પથરાઇ હતી. કોટે અને હાથે સોના અને હીરામોતીના અલંકારથી, તારાભરેલા આકાશ પેઠે, નાયકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. તેના ગૌરવદનથી સર્વનાં બુદ્ધિલોચનને ઝાંઝવાં વળ્યાં. તેની આંજેલી આંખો પલકારા મારી રહી; ચંચળ બની, ચારેપાસ ફરતી, સર્વની આંખો સાથે સંગમ કરવા લાગી. તેના હાથ, તેનાં આંગળાં, તેના પગ, તેનો ઘાઘરો, તેની ઓરણી અને ઓરણીનો પાલવઃ સર્વનું સાથે લાગું નૃત્ય થવા લાગ્યું. સ્થિર આકાશમાં વીજળી આમથી તેમ ખસતી ચમકારા કરે, શાંત સરોવરમાં ન્હાની માછલી આમતેમ દોડે, તેમ સ્તબ્ધ રાજશાલામાં નાજુક નાયકા ત્વરાથી પગની આંગળિયોપર ચાલતી આગળ પાછળ ખસતી નૃત્ય કરવા લાગી. સર્વ બેઠેલામાં એજ એક ચાલતી હતી. સર્વનાં મન વીંધી નાંખી–તેમાં એજ અનિવારિત ગતિથી પેંસતી હતી–પરોવાતી હતી. વગરબોલ્યે હાથનાજ ચાળાથી સમજાય, હાવભાવમાં ઢંકાયલા હોવાથી વધારે કૌતુક ખેંચે, નાચનારીના અંતઃકરણમાં રજ પણ ન હોવા છતાં તેમાં પ્રબળપણે દેખાય, તેના બિમ્બાધર પર અશબ્દ હોવા છતાં લસી રહે, પારદર્શક આંખમાં અને કીકીમાં છપાયા ન રહે, અને લલાટમેલને ઢંકાયલા સૂર્ય પેઠે તપાવી સળગાવે, એવા મદનવિકાર–મનોવિકાર ચિત્ર-તુલ્ય સભામાં એકલી કલાવતી વગરબોલ્યે વગરગાયે બતાવી રહી. તેના પગ નૂપુર સાથે થનથન થઇ રહ્યા. તેના આસપાસ વેરાતા ચળકતા ઘાઘ-

રાની અડફટમાં સર્વેનાં મન આવી જવા-ભરાઇ જવા-લાગ્યાં. કોઇ કોઇ વખત જરીક દેખાઇ આવી કુતૂહળ ખેંચી કલ્પના પ્રકટતું તેનું કૃશોદર સર્વેના દૃષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા લાગતું-પ્રફુલ્લ થતું હોય તેમ સ્ફુરવા માંડયું. તેની ઉરધરામાં ધરતીકંપ થતો હોય તેવા કમ્પાયમાન અને નૃત્યથી આગળ પાછળ ધસતા સ્તનમંડળપર ચઢી સર્વેની આંખો થાક્યા જેવી થઇ ગઇ-સર્વેનાં અંતઃકરણ શ્વાસથી ભરાઇ ગયાં લાગ્યાં-સળગતાં જણાયાં. ફ્ણાધરના ફ્ણાકમળ પેઠે મુખકમળ ડોલવા લાગ્યું અને તેના ચારેપાસ પ્રસરતા વિષમય ઉચ્છ્વાસથી સર્વેને લ્હેર આવવા લાગી. સ્ત્રી જેવા પુરુષ વર્ગને પુરુષ જેવી સ્ત્રી આંગળીનાં ટેરવાંવડે રમાડવા લાગી. તેનું સર્વ નૃત્ય અને ગાન હાથમાં, હાડકાં વિનાની હોય તેમ સર્વ પાસ વળી જતી મરડાઇ જતી હાથેલીમાં, અને હાથની નાજુક આંગળિયોમાં મૂર્તિમાન થઇ ગયું. એટલામાં અંતઃકરણના કૃત્રિમ ઉભરાનાં મોજાં ઓઠપર આવવા લાગ્યાં, ઓઠ સ્ફુરવા લાગ્યા, મ્હોં પ્હોળું થતું હોય એમ આભાસ થવા લાગ્યો, કોમળ ગોરા ઉજળા ગાલ પ્રફુલ્લ થવા લાગ્યા અને સઉએ જાણ્યું કે અંહિ સુધી ગાન આવી પ્હોચ્યુંછે. એટલામાં તણાઇ જતી આંખ વિકસવા માંડી, મ્હોં પણ વિકસ્યું, અને શબ્દનું બાકી રહી જતું હોય તેમ ગાનરૂપે તે નિકળવા લાગ્યા અને નૃત્ય પણ સર્વાંગે ખીલવા લાગ્યું. હાવભાવમાં જણાઇ આવતા વિકાર ગાનમાં ચઢી આવ્યા.

"અબ જાન દે, અબ જાન દે, સાંમ પરી ઘનસ્યામ વે! (ધ્રુવ)
"દૈયા મેં દુપ્પેરકી આછિ, બીત ગઇ જુગ જામ. વેઃ અબ૦
"સાસ લરેગી, મોકું પિયુ પૂછેગો, લોક કરે બદલામ વે, અબ૦

સર્વ મંડળનાં મન ન્રૃત્ય કરવા લાગ્યાં, ગાન વશ થઇ ગયાં, તાલ દેવા લાગ્યાં. ભૂપસિંહ પણ સર્વના જેવોજ દેખાવ ધારણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તે હવે અધીરા જેવો થઇ જવા લાગ્યો. અને મનમાં બડબડ્યો: "રાંડ, જાને જા, કાલ જતી હોય તો આજ જા." એટલામાં ગાનની છેલી કડી આવી:

"દયાપ્રીતમ કહે, સુન મેરી પ્યારી, અબ ઇહ કરો બિસરામ વે,
"અબ જાન દે, અબ જાન દે, સાંમપરી ઘનસ્યામ વે!"

કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે રાણાથી શાંત ગંભીર રહેવાયું નહીં અને એકદમ ઉઠ્યો. સર્વ સભા આ અતર્કિત બનાવથી આશ્ચર્ય અને ચિંતામાં પડી. રાણો જે દ્વારેથી આવ્યો હતો તેમાંજ પાછો પેઠો. "નિધા "રજો મ્હેરબાન" ની બૂમ ઉપરા ઉપરી પડવા માંડી, અને ઉઠી જતા, વેરાતા, ટોળે મળતા, પૂછાપૂછ કરતા, ગરબડાટ મચાવતા સભાજનના

ડતા ઘેરવાળો ભૂરા રેશમનો ઝીણી કસબી કોરનો રાતી કસુંબલ ભાતવાળો ઘાઘરો પ્હેર્યો હતો તેના ઉપર ઓરણાથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઢંકાયલો નેફો ભાગ્યા તુટયા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. સમુદ્ર જેવા કરચલીવાળા ઘાઘરાની–કિનારાપર જતા ફીણવાળા મોજા જેવી ચળકતી–કોરતળેનાં ઘુટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચળકતાં હતાં; અને પગની નાજુક આંગળિયો પર પ્હેરેલી વીંટિયો, માછલિયો, વગેરે ઝીણા અલંકાર અને નૃત્યસમયે ઉછળતા સુંદર ન્હાના નખ: એ સર્વથી સમુદ્રના જોરથી કિનારે ઉછળી પડતા શંખલા, અને છીપોનું ભાન થતું હતું. એ સર્વ અલંકાર અને વસ્ત્રોની વચ્ચે દીસી આવતાં ગોરાં ઘુટણ, પગની નસો અને નખ, અને નાચતી વખત ઉંચી નીચી થતી એડિયો અને પ્હાનિયો: તે પર ઘણાકની નજર પડતી હતી અને માત્ર તેમના વિરામસમયેજ ભભકધમકવાળા વસ્ત્રાલંકારપર લોકની દૃષ્ટિ જતી. બેઠેલા સભાજનની દૃષ્ટિ આટલેજ અટકતી ન હતી. જગતને શિરે કાળાં વાદળાંપર પડી ક્ષિતિજરૂપી કેડે પ્રસરાતી ચંદ્રિકા (ચંદની) ની પેઠે કાળા વાળપર ઓઢેલી ઓરણી શરીર ઓઢુંવત્તું ઢાંકી કેડપર પથરાઇ હતી. કોટે અને હાથે સોના અને હીરામોતીના અલંકારથી, તારાભરેલા આકાશ પેઠે, નાયકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. તેના ગૌરવર્ણથી સર્વનાં બુદ્ધિલોચનને ઝાંઝવાં વળ્યાં. તેની આંજેલી આંખો પલકારા મારી રહી; ચંચળ બની, ચારેપાસ ફરતી, સર્વની આંખો સાથે સંગમ કરવા લાગી. તેના હાથ, તેનાં આંગળાં, તેના પગ, તેનો ઘાઘરો, તેની ઓરણી અને ઓરણીનો પાલવ: સર્વનું સાથે લાગું નૃત્ય થવા લાગ્યું. સ્થિર આકાશમાં વીજળી આમથી તેમ ખસતી ચમકારા કરે, શાંત સરોવરમાં ન્હાની માછલી આમતેમ દોડે, તેમ સ્તબ્ધ રાજશાલામાં નાજુક નાયકા ત્વરાથી પગની આંગળિયોપર ચાલતી આગળ પાછળ ખસતી નૃત્ય કરવા લાગી. સર્વ બેઠેલામાં એજ એક ચાલતી હતી. સર્વનાં મન વીંધી નાંખી–તેમાં એજ અનિવારિત ગતિથી પેંસતી હતી–પરોવાતી હતી. વગરબોલ્યે હાથનાજ ચાળાથી સમઝાય, હાવભાવમાં ઢંકાયલા હોવાથી વધારે કૌતુક ખેંચે, નાચનારીના અંતઃકરણમાં રજ પણ ન હોવા છતાં તેમાં પ્રબળપણે દેખાય, તેના બિમ્બાધર પર અશબ્દ હોવા છતાં લસી રહે, પારદર્શક આંખમાં અને કીકીમાં છપાયા ન રહે, અને લલાટમેઘને ઢંકાયલા સૂર્ય પેઠે તપાવી સળગાવે, એવા મદનવિકાર–મનોવિકાર ચિત્રતુલ્ય સભામાં એકલી કલાવતી વગરબોલ્યે વગરગાયે બતાવી રહી. તેના પગ નૂપુર સાથે થૈનથન થઇ રહ્યા. તેના આસપાસ વેરાતા ચળકતા ઘાઘ-

રાની અડક્ટમાં સર્વનાં મન આવી જોવા–ભરાઇ જવા–લાગ્યાં. કોઇ કોઇ વખત જરીક દેખાઇ આવી કુતૂહળ ખેંચી કલ્પના પ્રકટતું તેનું કૃશોદર સર્વના દૃષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા લાગતું–પ્રફુલ્લ થતું હોય તેમ સ્ફુરવા માંડયું. તેની ઉરધરામાં ધરતીકંપ થતો હોય તેવા કમ્પાયમાન અને નૃત્યથી આગળ પાછળ ધસતા સ્તનમંડળપર ચઢી સર્વની આંખો થાક્યા જેવી થઇ ગઇ–સર્વનાં અંતઃકરણ શ્વાસથી ભરાઇ ગયાં લાગ્યાં–સળગતાં જણાયાં. ફણાધરના ફણાકમળ પેઠે મુખકમળ ડોલવા લાગ્યું અને તેના ચારેપાસ પ્રસરતા વિષમય ઉચ્છ્વાસથી સર્વને લ્હેર આવવા લાગી. સ્ત્રી જેવા પુરુષ વર્ગને પુરુષ જેવી સ્ત્રી આંગળીનાં ટેરવાંવડે રમાડવા લાગી. તેનું સર્વ નૃત્ય અને ગાન હાથમાં, હાડકાં વિનાની હોય તેમ સર્વ પાસ વળી જતી મરડાઇ જતી હાથેલીમાં, અને હાથની નાજુક આંગળિયોમાં મૂર્તિમાન થઇ ગયું. એટલામાં અંતઃકરણના કૃત્રિમ ઉભરાનાં મોજાં ઓઠપર આવવા લાગ્યાં, ઓઠ સ્ફુરવા લાગ્યા, મ્હોં પ્હોળું થતું હોય એમ આભાસ થવા લાગ્યો, કોમળ ગોરા ઉજળા ગાલ પ્રફુલ્લ થવા લાગ્યા અને સઉએ જાણ્યું કે અંહિ સુધી ગાન આવી પ્હોચ્યુંછે. એટલામાં તણાઇ જતી આંખ વિકસવા માંડી. મ્હોં પણ વિકસ્યું, અને શબ્દનું બાકી રહી જતું હોય તેમ ગાનરૂપે તે નિકળવા લાગ્યા અને નૃત્ય પણ સર્વાંગે ખીલવા લાગ્યું. હાવભાવમાં જણાઇ આવતા વિકાર ગાનમાં ચઢી આવ્યા.

"અબ જાન દે, અબ જાન દે, સાંમ પરી ઘનસ્યામ વે ! (ધ્રુવ)
"દૈયા મેં દુપ્‌પેરકી આઇ, બીત ગઇ જુગ જામ. વેઃ અબ૦
"સાસ લરેગી, મોકું પિયુ પૂછેગો, લોક કરે બદલામ વે, અબ૦

સર્વ મંડળનાં મન નૃત્ય કરવા લાગ્યાં; ગાન વશ થઇ ગયાં, તાલ દેવા લાગ્યાં. ભૂપસિંહ પણ સર્વના જેવોજ દેખાવ ધારણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તે હવે અધીરા જેવો થઇ જવા લાગ્યો. અને મનમાં બડબડ્યોઃ " રાંડ, જાને જા, કાલ જતી હોય તો આજ જા." એટલામાં ગાનની છેલ્લી કડી આવીઃ

"દયાપ્રીતમ ક્હે, સુન મેરી પ્યારી, અબ ઇહ કરો બિસરામ વે,
"અબ જાન દે, અબ જાન દે, સાંમપરી ઘનસ્યામ વે !"

કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે રાણાથી શાંત ગંભીર રહેવાયું નહીં અને એકદમ ઉઠ્યો. સર્વ સભા આ અતર્કિત બનાવથી આશ્ચર્ય અને તામાં પડી. રાણો જે દ્વારેથી આવ્યો હતો તેમાંજ પાછો પેંઠો. "રંગો મ્હેરબાન" ની બૂમ ઉપરા ઉપરી પડવા માંડી. અને વેરાતા, ટોળે મળતા, પૂછાપૂછ કરતા, ગરબડાટ મચાવતા સભા

શોરબકોરમાં ચોપદારોનો પોકાર ડુબી ગયો. રાણાની પાછળ દ્વારમાં બુદ્ધિધન, શઠરાય, અને બીજા મુખ્ય અમલદારોનો ધસારો થયો અને ભીંડાભીંડમાં માન અપમાન કે પદવીનું ભાન કોઇને રહ્યું નહી. રંગમાં ભંગ પામેલી નૃત્ય કરતી બંધ પડી સર્વની વચ્ચે કલાવતી ઉભી રહી અને બીજી નાયકાઓ ઉઠી; તે કોઇને ન દેખતા જેવા—ન ગણતા લોક ધક્કા મારી અથવા તેમના પર નજર પડતાં સંકોચાઇ આમ તેમ ચાલવા મંડયા. ભીંડમાં બુદ્ધિધનની આંખ આગળથી જૂદો પડેલો પણ તેની આંગળિયે વળગેલો નવીનચંદ્ર પણ અમાત્યની પાછળ ગયો. અને સંસારમાં આવા બનાવ કેટલા બનતા હશે તે વિચારમાં—ભરભીંડ વચ્ચે ઉભો ઉભો—પડતાં, આગળ નજર રાખવી ચુકી જતાં પોતાની અને અમાત્યની વચ્ચે આવી જનારના ધક્કા ખાતો અમાત્યના હાથના બળથી ધસડાતો અને ધક્કો ખાઇ વિચાર સ્વપ્નમાંથી જાગતો, સર્વ પ્રવાહનો એક ભાગ બની એ પણ આખરે ચાલ્યો.

રાણાને બેસવાના ખંડમાં તેના સિંહાસન પાછળના દ્વારમાં થઇ દાદરે ઉતરી આ સર્વ મંડળ ભરાયું. એ ખંડ સો દોઢસો માણસો માય તેટલો હતો. તેમાં ચારેપાસ ઉંચી શેતરંજી પાથરી દીધી હતી. વચ્ચે એક ન્હાનું ઝુમર અને બાકીની હાંડિયો લટકાવી હતી; પુરાણનાં જયપુરી ચિત્રોના, ઇંગ્રેજી ચિત્રોના, ચીનાઇ ચિત્રોના, અને સાદા પણ સોનેરી ઘરના ચારેપાસ તકતાઓ હતા. એ શિવાય ભીંતોઉપર બબ્બે ત્રણત્રણ વાલસેટોનાં જોડાં ચ્હોડ્યાં હતાં. એકપાસ પોતાની મેળે કેટલાક રાગ ગાતું ઇંગ્રેજી વાજું એક સુંદર અર્ધગોળ ટેબલપર મૂકયું હતું. બીજીપાસ ભૂપસિંહની પોતાની સર્વાંગી મ્હોટી છબી હાથની કાઢેલી અને રંગેલી હતી. તેની સામેની ભીંતે અઢિંગી એક મ્હોટા લંબગોળ તકિયો અને ચોખંડી ગાદી પાંથર્યાં હતાં અને તે ઉપર કીનખાબી કપડું ચાદરને ઠેકાણે પાથર્યું હતું. ભૂપસિંહ આમ એ ગાદીતકિયે ઓઠ કરડતો લાંબા પગ નાંખી પડ્યો. રૂપાસુનેરી—ગંગાજમનાની ભાતવાળો—હુક્કો આવ્યો તે પીવા મંડ્યો, અને બીજા સર્વ આસપાસ શેતરંજીપર ગોઠવાઇ બેસી ગયા.

“મહારાણા ! અધિરાજ ! શું કાંઇ આપની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી ?” હાથ જોડી શઠરાયે પૂછ્યું અને ઉત્તર જાણવા દેની આતુરતા સર્વસામાન્ય જણાઇ.

“કામદાર ! હા. એવું કાંઇ [illegible] ક્કાની નળી તથા વરાળ મ્હોતુલ્ય સી કાઢતાં કાઢતાં ઉશ્કેર [illegible] બોલ્યો. [illegible] નળી [illegible]ાંથી પગ [illegible] ભરી બોલ્યો: “[illegible] એકાંત [illegible] છિયે.”

સત્રે મંડળ એકદમ ઉઠયું અને ભીંડાભીડ કરતું બારણા બ્હાર ચાલ્યું.

"કામદાર, તમે જરી અંદર રહેજો." શઠરાયે જતાં જતાં પાછું ફરી જોયું અને અટકયો. અમાત્ય સત્રે ત્રાંસી આંખે જોતો જોતો રાણા-પર એક તીવ્ર દૃષ્ટિપાત નાંખી-આંખે આંખ મળી એટલે-બ્હાર ચાલ્યો. થોડી વારમાં આખા ખંડમાં રાણો અને શઠરાય બે જ રહ્યા અને શઠ-રાય ગાદીસામો જઇને બેઠો.

"કામદાર, આ કાગળોની વાત હું હવે ઉપાડું છું."

"જી બહુ સારૂં. પણ આપની પ્રકૃતિને અચિન્ત્યું શું થયું?"

"તમને ખબર નથી કે માણસની ધીરજને પણ કાંઇક હદ હોય "છે? મ્હારા મગજમાં ગુંચવારો કેટલા વખત સુધી રાખું?"

કામદાર ખુશી થયો. "ખરી વાત છે. કાંઇ નિકાલ થવો જોઇએ. "અરેરે! મહારાણાની સાથે આ વર્ત્તણુક આટલા વિશ્વાસુને ન ઘટે."

"પણ સર્વ સાધન તૈયાર છે? આ કામ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર "નથી—પોતાનીજ ફજેતી કરવાનું કારણ નથી. તમે જાઓ અને "અમાત્યને એકલાને મોકલો."

"સર્વ સાધન હાજર છે. એક નરભેરામ ગયા છે તે હુણાં "આવશે." કહી શઠરાય ઉઠયો. રાણો તેના ભણી જોઇ રહ્યો. ચિંતાતુર અને રાણાના દુઃખમાં ભાગ લેતી મુખાકૃતિ કરી દઇ અંતઃસંતુષ્ટ શઠરાય બારણામાં અદૃશ્ય થયો અને થોડીવારમાં બુદ્ધિધન એકલો અંદર આવ્યો. રાણાની પાસે જતાં સંશય આવ્યો-કાંઇક ભય લાગ્યું. એ સર્વ અનુભવ બુદ્ધિધનને આખા જન્મારામાં આજ પ્રથમજ થયો. તે ગુપ રાખ્યો. કૃત્રિમ ગંભીરતા ધારી. શઠરાયની સાથે થયલી વાત પોતાની પાસે કેવી રીતે આવે છે તે જોવા ઉપરથી ભય અભય યોગ્ય જણાશે ધાર્યું.

રોકી રાખેલા પાણીની અડચણ દૂર થતાં તેનો પ્રવાહ છૂટે તેમ બુદ્ધિધનને બારણું બંધ કરી અંદર આવતો જોઇ રાણાનો ધુંધવાટ બ્હાર નિકળતો જણાયો અને શઠરાય સાથે થયલી વાત ગમે તો તેના વેગ નીચે ડબાઇ ગઇ અથવા તો રાણાએ જાણી જોઇને ન ક્હાડી કે પછી શું થયું તે અમાત્યને ન સુઝયું.

"બુદ્ધિધન, હવે તો આ તમારી ધીરજને કુવામાં ધકેલી પાડવી "પડશે. આ દરબાર પૂરો થતા સુધીએ મ્હારી ધીરજ રહી નહી એ-"ટલે મ્હારૂં મન મ્હારા હાથમાં નથી."

"કારણ? રાણાજી, આટલું બધું શું છે?" અમાત્ય આવ્યો અને

સામો ચિંતાતુર મુખથી બેઠો. ચિંતાનું કારણ મનમાં જૂદું હતું અને દેખા-
ડવાનું જૂદું હતું.

"આ તમારો દુષ્ટરાય કલાવતીની સાથે મ્હારા મ્હેલ વચ્ચે ગેલ
"કરતો હતો–મ્હારી આંખમાં ધૂળ નાંખીને !"

"હેં ! ક્યારે ? –રાણાજી–યાદ હશે કે મ્હેં આપને પ્રથમથી કહ્યું હતું
"કે એ ગણિકા કોઇની નહીં."

"હા, ભાઇ, હા. તમારાં કહ્યાં તે હું કેટલાં સંભારૂં ? આજ સુ-
"ધીમાં તમારી કહેલી અનેક વાતો ખરી પડી હશે, પણ અમારાં લોકનાં
"ચિત્તજ ઠેકાણે નહીં ને ! એ દોષ દૈવનો. પણ હું તો આજ એને પૂરાં
"કરત.– આ નરભેરામે અટકાવ્યો.– એ ખરેખર તમારોજ માણસ છે
"કે નહીં એ બાબત હજી મ્હારા મનમાં વ્હેમ છે.—હવે એ સાળી રંડી
"મ્હારા દરબારમાં ગાય તે હું કેટલીવાર જોઇ રહું ? —બુદ્ધિધનભાઇ,
"મ્હારે તો હવે એ બેનું કાટલું કરવું–મ્હારી આંખમાં ખુન ભરાયું છે–
"મ્હારાથી તો દરબારમાં રહેવાયું નહીં–હવે તમારે તરત કાંઇ કરવું જો-
"ઇએ–હું તો દરબારમાંથી એટલા વાસ્તેજ ઉઠ્યો–હવે ઢીલ કરશો તો
"મ્હારે તમારે નહીં બને !" હુક્કો ઘડિકમાં પીતો, ઘડિક મૂકી દેતો, પગ
લાંબા કરતો અને વાળતો, ગાદીપર ઘડિક પડતો અને ઘડી ટટાર બેસતો,
અસ્વસ્થ રાણો બુદ્ધિધનને આશાનું નિમિત્ત થઇ પડ્યો પણ–હજી "પણ"
હતું–હજી શઠરાયને શું કહ્યું તે વાત અમાત્ય પાસે ક્હાડી નહી. એ શંકા-
કંટક રહ્યો.

"રાણાજી, જે ઉપાય મ્હારીપાસે માગો છો તે આપના હાથમાં છે.
"હું આપનો ઇચ્છાધીન સેવક છું."

"હા, હા, પણ શું કરવું ધાર્યું ? એ સાળો દુષ્ટરાય ક્યાં નાસી ગયો ?"

"શઠરાય બ્હાર એજ ચિંતામાં છે અને દુષ્ટરાયને તેડવા માણસો
"ઉપરાઉપરી મોકલે છે."

"વાર–પણ તમે શું ધાર્યું ?"

રાણાનીપાસે પૂરો ભરમ ફોડવો એ હજી નિર્ભય ન લાગ્યું. "મહા-
"રાણા, રામભાઉ આવ્યાછે–એક કાગળ તો આપે વાંચ્યોછે. બીજા લ-
"ખોટા હજી ફોડવાના છે. શઠરાયનું ઔષધ એમાંથી નિકળશે એવી હું
"આશા રાખુંછું."

"ક્હેવી રીતે ?"

"મ્હારે ને સાહેબને થયલી વાત આપને ખબર છે. હવે આજ

"કાગળમાં એ વિશે શું લખ્યું હશે તે તો વાંચ્યાવિના શી રીતે જણાય?
"પણ આપની ઇચ્છા જયવંત થશે જ."

"પણ આ કલાવતીનું હાંલ્લું તો આજ ફોડવું જ અને એને ગધેડે
"બેસાડવાં! હા."

"હું આપને સાન કરીશ એટલે એ વાત ઉપાડજો."

"પણ આજ જ."

"હા, જી, હા!"

એટલામાં એક અંતર્દ્વાર ઉઘાડી હાંફતો હાંફતો મ્હાવો આવ્યો: રાણો ગુસ્સે થયો:

"મ્હાવા! હરામખોર, ખબર નથી કે આ એકાંત ચાલેછે?"

"હાજી, મને ખબર છે અને એટલા વાસ્તેજ આવ્યો છું. રાણાજીની
"વાત બે લોકમાં થાય તેના કરતાં એકાંતમાંજ એનો છેડો આવે તો
"સારૂં એ આપના સેવકજન ઇચ્છે."

બુદ્ધિધને ભયથી ડોકું ફેરવી પાછું જોયું. મ્હાવાના હાથમાં કાગળનો બીડો દીઠો. મ્હાવાએ તે રાણાના પગ પર નાંખ્યો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. રાણાએ કાગળ વાંચવા માંડયા, અને કપાળ પર ભ્રુકુટિ ચઢાવવા માંડી. બુદ્ધિધને પૂછ્યું.

"મ્હાવા, શું છે?"

"ભાઇસાહેબ, રાણાજી પાસે કાગળો છતાં ઉત્તર આપવા મને ગ-
"રીબને શો અધિકાર? આપ જ રાણાજીના વિશ્વાસુ ક્યાં નથી?"

"બહુ સારૂં." બુદ્ધિધને રાણા ભણી જોયું, રાજબા બાબતના કાગળ ઓળખ્યા. ઉત્તરમાં મ્હાવાયે તિરસ્કાર ભરી દૃષ્ટિ નાંખી. તેની આંખને, અમાત્યના અધિકારને સન્નિપાત થયો સ્પષ્ટ લાગ્યો. રાણાએ કાગળો અમાત્ય ઉપર ફેંક્યા.

"કેવું તરકટ! મ્હાવા, તને ફાંસિયે લટકાવવો જોઇએ. મ્હારા વિ-
"શ્વાસુ અમાત્ય ઉપર આવો આરોપ આણતાં તને શરમ ન આવી—બ્હીક
"ન લાગી? શું ત્હેં એમ જાણ્યું કે રાણો એટલો ભોળો છે કે આથી ઠગા-
"શે?–પ્રિય બુદ્ધિધન, આ દુષ્ટ કાગળો જોઇ તમે રજ ગભરાશો નહીં!"

મ્હાવો હસીને બોલ્યો: "દીનાનાથ! રંકનું બોલ્યું રંક. મ્હારી
"તાકાત શીકે આ કાગળો ખોટા હોય ને હું આપની પાસે લાવું? અમાત્ય
"આપના વિશ્વાસુ છે તેમ મ્હારાપર પણ એમનો ઉપકાર છે. પરંતુ આપનો
"ઉપકાર અત્યંત છે. આપના પ્રત્યે મ્હારો ધર્મ, વિશેષ એવી મ્હારી સમ-
"ઝણ ન હતે તો અમાત્યના ઉપકારનો બદલો હું આમ ન વાળત. આ કામ

"કરતાં મ્હારે મ્હારા મનનું કેટલું સમાધાન કરવું પડ્યું તે ઈશ્વરજ
"જાણેછે."

બુદ્ધિધન મ્હાવા ભણી જોઇ રહ્યો: "મ્હાવાભાઇ, તમે કેટલા
"રાજનિષ્ઠ છો તે હવે કહી બતાવવાની જરૂર નથી. તમે મ્હારો ઉપકાર
"જાણોછે એ મ્હોટી વાત છે. ઉપકાર તો ઉંધી ગયો. પણ હવે મને કાંઇક
"ધનસાફ કરો અને આ કાગળો મ્હારા જ લખેલા છે અને તમારી પાસે
"ક્યાંથી આવ્યા તે બધું સાબીત કરી બતાવશો?"

અમાસની આંખની કાંઇક શરમ પડી હોય અને તે ન ખમાઇ હોય
એમ જરીક નીચું જોઇ, શરમ છોડી દેવાની શક્તિ આવતાં ઉંચું જોઇ,
મ્હાવો બેધડક બોલ્યો. "હાજી, અમાત્યને જ્યારે આવું કામ કરતાં
"શરમ ન આવી ત્યારે ખવાસને સાબીત કરતાં શી હરકત છે?"

રાણો ઓઠ પીસી મ્હાવા સામું જોઇ રહ્યો હતો તે હાથ પછાડી ગાજી
ઉઠ્યો. "હરામખોર, બસ કર. મ્હારે ત્હારો પુરાવો કાંઇ નથી જોઇતો.
"તું આણીશ તોપણ હું એને માનનાર નથી. કેવો જુલમ! જા ત્હારું
"મ્હોં કાળું કર—શઠરાય! કામદાર!"

શઠરાય દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો.

"પકડાવો આ લુચ્ચા મ્હાવાને! કેદ કરો એને—સોંપો એને દુષ્ટ-
"રાયને—ક્યાં છે દુષ્ટરાય?"

"જી, આવે છે." શઠરાય અમાત્યની પાસે બેઠો, અને કાનમાં
પૂછવા લાગ્યો કે શું છે.

"કામદાર, જુવો તો ખરા—આ કાગળો. આ ત્રણ ટકાનો ખ-
"વાસડો આપણા અમાત્ય સામી કેવી બાથ ભીડેછે તે! શો ગજબ!
"દુષ્ટરાય ન હોય તો કોઇ સીપાઇને બોલાવો. અરે—કોણ છે સીપાઇ
"બારણે?" રાણો પોતે સીપાઇને બુમ પાડી બોલાવે એ અનુભવ સઉને
પ્રથમ જ થયો અને બ્હાર ઉભેલા સર્વ અમલદારમંડળમાં ક્ષોભ પ્રસર્યો.

"જી, હું છું"–કહી વિજયસેન અંદર આવ્યો.

વિજયસેનને હુકમ થયો અને તે મ્હાવાને પકડી બ્હાર લઇ ગયો.

રાણો નિઃશ્વાસ થઇ તકિયાપર પડ્યો.

બુદ્ધિધન બોલ્યો. "રાણાજી, આ યોગ્ય નથી થતું. મ્હાવાની
"પાસે સાબીતી હોય તે લેવી જોઇએ. આપની આંખમાં હું નિર્દોષ છું
"તેવોજ જગતની આંખે પણ મ્હારે ઠરવું જોઇએ."

"હવે સાબીતી ને બાબીતી; જવા દોને બધું. જે થયું તે ઠીકજ
"થયું છે. નીચ માણસોને ઉંચાં ચઢાવવાં એ મ્હોટાંને છેડ્યાં કરતાં વ

"ધારે છે. એની પાસે સાબીતી માગી એટલે એ ફુલી જાય ને કંઇ કંઇ
"કુભાંડ કરે." શઠરાયે કહ્યું.
"રાણાજી—મ્હારી પ્રાર્થના સાંભળવી જોઇએ."

રાણો જરીક બેઠો થઇ ધીમે રહી બોલ્યો: "શઠરાય, અમાત્ય
"ખરૂં કહે છે. મ્હાવાને ધમકાવ્યો તે મ્હેં જાણી જોઇને ધમકાવ્યો છે.
"નીચને ઉંચો ચઢાવવો નહીં પણ આ વાત મ્હારી પાસે ઘણે ઠેકાણેથી
"આવી છે. હું એ વાત બીલકુલ માનતો નથી. પણ, બુદ્ધિધન, મનમાં
"નં લાવશો—હુંએ માણસ છું આજ નહીં તો ભવિષ્યમાં મ્હારા મનમાં
"વ્હેમ ઉત્પન્ન થાય. અને તેમ થાય તો તે ખોટું માટે તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે
"થવું જોઇએ."

"હા જી;" અમાત્ય ધારી ધારીને રાણાસામું જોવા લાગ્યો.

"કામદાર, તમે આ બાબત તપાસ કરવાનો બંદોબસ્ત કરો. એટ-
"લામાં હું અંતઃપુરમાં જઇ આવું છું. રાણીને પણ આ બાબતમાં કાંઇક
"ખબર છે ને મારે તેની તપાસ કરવી જોઇએ."

શઠરાયની ખટપટનું ઉંડાણ જોઇ અમાત્ય આભો ન બન્યો. પણ રાણીપર રાણાનો વિશ્વાસ ઘણો હતો તેની એને ખબર હતી તેથી તેની બ્હીક સમીપ લાગી. રાણો ઉઠ્યો અને વેગથી અંતર્દ્વાર ભણી ચાલ્યો. દ્વાર ઊઘડતાંજ બંધુકના જેવો—કાંઇ તુટી પડ્યું હોય તેવો—કડાકો થયો. રાણો ખચક્યો, અને આશ્ચર્ય તથા ભયથી ઉંચુંનીચું જોવા લાગ્યો. "હાં, હાં—ખમા, ખમા" કરી શઠરાય અને અમાત્ય દોડી આવ્યા. રાણાના પગ તળેથી જમીન તુટી પડી, એક મ્હોટું ગાબડું પડ્યું, અને નીચે ધસતી માટીમાં રાણાનો પગ સર્યો. બુદ્ધિધને બાથ ભીડી રાણાને પકડી રાખ્યો અને બે જણ પાછા ખસી નક્કર જમીનપર આવી ઉભા. બે ચાર પળમાં ચાર પાંચ ફુટનો એક ખાડો થયો અને માટીનો ઢગ બે પાસથી કોણાકારે પડી તેમાં સ્થિર થયો. મ્હેલની જમીનના સુંદર આરસ છુટા થઇ માટીમાં અર્ધા ડબાયા અને વ્હેંતીયાં માણસની દુનિયામાં ધરતીકંપથી અર્ધ ડુબેલાં ઘર જેવા લાગવા માંડ્યા. અંતર્દ્વારનો લાકડાનો ઉમ્મર પુલ પેઠે ખાડાપર રહ્યો. ખાડાની સામી બાજુએ અંદરથી માણસો ભરાયાં. રાણા ભણીની બાજુએ પણ બ્હારથી માણસો આવી ભરાયાં. ગભરામણ, શંકા, તર્ક, સૂચનાઓ, બૂમાબૂમ, અને એવાં એવાં મ્હોટાંનાનાં પંખિયોનાં ટોળેટોળાં સર્વનાં મુખતરુપરથી ઉડી ખાડાપર ભમવા લાગ્યાં.

"દગો, દગો, કપટ, કપટ" કરી બુદ્ધિધને રાણાને ઝાલી રાખી

બુમ પાડી. સમરસેન, વિજયસેન, પ્રમાદધન, જયમલ, નવીનચંદ્ર, અને તેમની સાથે આવેલું મંડળ અમાત્યની આંસપાસ વીંટાઇ વળ્યું. બુદ્ધિધનની આંખના ઇસારાની વાટ જોતો નવીનચંદ્ર સામો ઉભો રહ્યો. સમરસેન અને વિજયસેન તરવારપર હાથ મૂકી અમાત્ય અને રાણાની આસપાસ આવી ઉભા. ચોબદારો અને સિપાઇઓ ખડખડાટ ભડભડાટ કરતા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. બીલકુલ અજાણ્યો શઠરાય–આંખવતે દુષ્ટરાયને ખોળતો–દિઙ્મૂઢ બની ગયો અને "શું છે–શુંછે" કરતો રાણાની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. ફરવતરાય અને બીજા અમલદારો તેની પાછળ તરવરવા લાગ્યા.

"અરે જુવોછો શું? કોઇ મહાનીચ રાજદ્રોહીનો આ પ્રપંચ છે!–મ્હા-
"રા મહારાણા, ઈશ્વર તમપર પ્રસન્ન રહો!–વિજયસેન, વિજયસેન,
"જુવેછે શું? બાંધો કેડ અને એકદમ તપાસ કરો, શું છે આ?–પ્રિય રા-
"ણાજી, આપને કાંઇ ઇજા તો નથી થઇ?–અરે કરો આઘો આ માટીનો
"ઢગ અને જુવો એની પાછળ એને નીચે; સાવધાન રહેજો, હથિયાર
"સજ્જ રાખજો–અરે કાંઇ દારૂ બારૂનું તો તોફાન નથી–જુવો પણે માટી
"ગરેછે!" બુદ્ધિધન ગાંડા જેવો બની, આંખો ફાટી કરી દઇ, ધાંટો ફાટો કરી દઇ, ચારેપાસ નજર ફેરવતો એક હાથે રાણાને ઝાલી બીજે હાથે વિજયસેનને ધક્કેલતો ચિત્રગર્જના કરવા લાગ્યો.

"શું, શું, બુદ્ધિધન; આટલા બ્હાવરા કેમ બની ગયાછો? જખ
"મારેછે. છોડો મને–જુવો એ ખાડામાં અજવાળા જેવું શું જણાય
"છે"–કરી ભૂપસિંહ ખાડામાં ઉતરવા લાગ્યો.

"ના, મ્હારા રાણા, સુવર્ણપુરના સદ્‌ભાગ્યને એ જોખમમાં પડ-
"વાની જરી પણ જરૂર નથી. આપ છેટે ઉભા રહો. અમે તપાસ કર-
"નાર ઘણા છિયે. ચાલો, કામદાર"––કરી બુદ્ધિધન ખાડામાં ઉતર્યો ને પાછળ સઉ ઉતરવા લાગ્યા. શઠરાય ચિંતામાં પડી વિચાર કરવા ઉભો.

ભૂપસિંહને બુદ્ધિધનની રાજભક્તિ સાકાર થતી પ્રિયદર્શન લાગી. શઠરાયના ભણી શંકાસાથે જોવા લાગ્યો. વિજયસેન, સમરસેન, અને કેટલાક અમલદારો મજુર પેઠે કામ કરવા મંડી ગયા. માટી દૂર ખસેડી દીધી. તેની તળેની છત ભાગી ગયાથી કડકા થઇ આડાં પડેલાં પાટિયાંની એક બાજુએ થઇ સઉ અંદર ગયા. તે જમીનનીચે ગલી જેવું દેખાયું તેમાં નીચા વળી જુવે છે તો તેને મોખરે હાથમાં સળગાવેલું ફાનસ ધરી જમાલ અને પાછળ તરવાર લેઇ રણજીત ઉભેલા દેખાયા! "પકડો, પકડો, ક્હાડો, ક્હાડો!" એમ ભાંયરામાં બુમ પડી અને ઉપર ઉભેલાઓએ જોસભર ઉ-

પાડી લીધી. ચોબદારો અને સિપાઇઓએ તેમને પકડી ઘસડી ઉપર આણ્યા અને તેમના મ્હોંઉપર અજવાળું પડતાં સઉ આશ્ચર્યમાં પડ્યા, તેમને મારવા લાગ્યા, અને જમાલ અંહિ ક્યાંથી તે વિચારમાં પડ્યા. જમાલને જોઇ શઠરાયનું મ્હોં ઉતરી ગયું; આશ્ચર્ય, ઉંડા વિચાર, અને ખેદમાં તે પડી ગયો; નીચી રાખેલી આંખ્યો ત્રાંસી કરી બુદ્ધિધન-ભણી ન્યાળવા લાગ્યો, અને ઉભો ઉભો ખશિયાણો પડી જઇ ધરતીમાં કળી જતો હોય તેમ શિથિલ વિકારને વશ થઇ ગયો. જમાલ શઠરાયનું પોતાનું માણસ છે એ રાણો સારી રીતે જાણતો હતો. 'હવે જમાલ અંહિયાં 'નિકળ્યો એ બાબત શો ખુલાસો કરવો? ગમે તે ખુલાસો કરીશું પણ 'રાણો શી રીતે માનશે? રાણાના કોપનું સમાધાન શી રીતે થશે અને એ 'કોપનું ફળ શું નિપ્રડશે? આટલી ખોળ કર્યાં છતાં પત્તો ન લાગ્યો અને 'આજ જમાલ આ પ્રકારે શાથી, શી રીતે, શા કારણથી, શું કરવા, અને 'કોની પ્રેરણાથી આવ્યો હશે? દુષ્ટરાય હજી કેમ ન આવ્યો? આ સર્વ બ-'નાવો અને રામભાઉનું પ્રકરણ એ સર્વ વચ્ચે સંબંધ તો નહીં હોય? 'અને એ પ્રકરણોનો સૂત્રધાર અમાત્યજ હશે—અથવા એ ન હોય તો બીજું 'કોણ હોય?'—એવા એવા અનેક તર્કમાં પડતું સુવર્ણપુરના જૂના કારભારીનું ચિત્ત, ક્ષિતિજ બ્હાર ઉભેલા બીજા કોઇ જ્યોતિનો પ્રકાશ—ભાગ્યનું દ્વાર ઉઘાડવા તત્પર થયલા કોઇ ન દેખાતા પરાક્રમીનો હાથ દ્વારની સાંકળ આગળ ઉભેલો—જોવા લાગ્યું અને સૂર્યનો કિરણ જોઇ ચંદ્ર અસ્ત થાય તેમ અંતર્માં ઝાંખુ પડવા લાગ્યું. તેની સમયસૂચકતા જતી રહી, ભાન ખસી ગયું, અમંગળ શંકાઓ અને ભય ચિત્ત પર ચઢી બેઠાં, અને આવતી આપત્તિને બળે પોતાના પાસામાંથી ખસી જનાર સર્વ મંડળમાં પોતાની બુદ્ધિ જ અગ્રેસર થઇ હોય એમ લાગ્યું. જગતના જાણવા પ્હેલું પોતાનું ભવિષ્ય પોતેજ વર્તી કાઢતાજેવું ચિત્ત નિર્બળ થઇ ગયું. બુદ્ધિસાથે ધૈર્ય ગયું અને કલ્પનારાત્રિનો કાળો અંધકાર પડ્યો અને તેથી એની નજર આગળ કંઇ કંઇ ભૂતો નાચતાં ખડાં થયાં. ભૂતકાળના પ્રપંચો અને પા-પોનું ભયંકર નૃત્ય સ્મશાનમાં ઉભેલા જેવા તેના દીન મનને મુંઝાવવા લાગ્યું. વિજયસેનપાસે રાણાએ મ્હુવાને પકડાવ્યો હતો તેમાં પોતે કૃ-ત્રિમતા સમઝતો હતો તેને ઠેકાણે ભયંકર સત્ય જણાયું. આપત્તિકા-ળના મિત્ર જોશી જેવી ખોટી આશા તેને વ્યર્થ વ્હાવા લાગી અને તે છતાં ભય ઓછું થયું નહીં. તેને કાંઇ સુઝયું નહીં અને બુદ્ધિ પણ અવળી ફરી બેઠી. —સર્વ સંપત્તિનો નાશ મનપાસે આવી ઉભો રહેતાં એકલા દુષ્ટરા-યપર ચિત્ત ચ્હોટ્યું અને તેની ચિંતામાં પડ્યું. મડદું બની જતા શ-

રીરના રુધિર પેઠે એની વૃત્તિ ઠીઠી ગઇ-જડ થઇ ગઇ. આણીપાસ અમાસનો ઉત્સાહી પ્રયત્ન પાણીદાર ઘોડા પેઠે વેગપર દોડતો હતો ત્યારે આ કારભારી ગળિયા બળદ જેવો થઇને એક ખુરસી પર બેઠો અને આસપાસનો બનાવ એને ચંચળ કરવા અશક્ત નિવડ્યો. જે કારભારીની પ્રપંચબુદ્ધિ આખા રજવાડામાં ઘણા અનુભવવાળી, શીઘ્ર, તીવ્ર, સર્વકાર્યગ્રાહી, રાણાઓ અને ઠાકોરોને વશ કરનારી, અને જયવંત ગણાતી હતી તે કારભારી વીર્યહીન અને ભાનવગરનો-બાળક જેવો-વૃદ્ધ જેવો-નપુંસક જેવો થઇ શૂન્યમતિ બન્યો અને સાધનહીન જેવો ખોળામાં હાથ નાંખી એક ખુરસીપર બેઠો. એ નો એ શઠરાય-એ નાં એ એનાં સાધન-સર્વ નિષ્પ્રયોજન થયું લાગ્યું:

"કાબે અર્જુન લુટિયો, એ ધનુષ્ય, એ બાણ!"

નવીનચંદ્ર-જે આ સર્વ તમાસો જોઇ રહ્યો હતો, જેને કારભારીની કળા જોવાનો લાભ મળ્યો હતો-તેને પણ જમાલને ખાડામાંથી નિકળતો જોઇ નવું ભાન આવ્યા જેવું થયું. નિરનિરાળી છુટી છુટી ઘણીક વાતો તે જાણતો હતો તે સર્વ જમાલને જોતાં સંધાઇ ગઇ. ખટપટનું પરિણામ કાંઇક કળી ગયો અને બુદ્ધિધનને સોંપેલું કાર્ય પોતાને કરવા વખત નહીં આવે એટલું શુભ પરિણામ ચેતી ગયો. શઠરાયની ધારણાઓ તેને અમાત્યેજ કહી હતી. કેવી તે ધારણાઓ હતી અને કેવું તેનું પરિણામ નિકળશે તે વિચારતાં વિચારતાં તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો:

"આવ્યો છે કોડે, પણ જશે માથે ખોડે,
"ધિક્કાર ફટ એના નામને રે!"

અને પોતે આવી જાતનું બોલી ઉઠ્યો તે વિચિત્ર લાગ્યાથી હસ્યો. પાછલા દિવસે-અમાસે જ વનલીલા કુમુદસુંદરીપાસે રૂક્મિણીવિવાહમાંથી આ ગાતી હતી તે અત્યારે સાંભરી આવ્યું. કુમુદસુંદરી સાંભરી. તેની જોડની મેડીમાં રહી અમાત્યના ઉજાગરાની પણ સાક્ષી સ્મરણશક્તિ પૂરવા લાગી અને વિચાર કરવા લાગ્યો: "આહા! આટલા ઉજાગરાથી આ "ફળ મળવા વખત આવ્યો છે-શી વાત-શી બુદ્ધિ-પોતાના કુટુંબની ફજેતી ન થાય અને અપરાધી શિક્ષાપામે એ રસ્તો-બુદ્ધિધન-આ ઠીક "શોધી કહાડ્યો! વારું, જમાલ, તેં આટલું ન કર્યું હત તો આ અનુભવ "પ્રત્યક્ષ ન થાત!-અને તેની સાથે એ જ બનાવમાંથી શઠરાયને નુકસાન "કરવાનો પ્રસંગ આણ્યો! ખોટામાંથી સારું પરિણામ આણવું-વિપત્તિને "સંપત્તિનું સાધન કરી દેવું-વગર ભણેલા બુદ્ધિધન-તમે ક્યાં શીખ્યા?

"ગજબ છે!" આ વિચારનદી વ્હેતી વ્હેતી રાજખટપટના અવલોકન-કાર્યમાં ભળી ગઇ.

જમાલ ને શુક્રાચાર્ય રણજીત બેના પર મુક્તાબાજી કરવા રાજનિષ્ઠ તેમ જ ખુશામતિયો વર્ગ એક થઇ ગયો. રાણાએ તેમને અટકાવ્યા.

બુદ્ધિધનઃ "સમરસેન, તું બીજા માણસો લઇ આ સુરંગનું મૂળ "શોધી ક્‌હાડ, જોજે, સંભાળીને જજે. રાણાજી, આ જમાલ અને રણ-"જીતને વિજયસેનને સોંપો. એમની ખાનગી તપાસ એકાંતમાં થશે-,કે-"મ, કામદાર સાહેબ?" બુદ્ધિધને ચારેપાસ જોવા માંડયું.

ઉભેલા મંડળની પાછળથી બેઠેલા શઠરાયે ઉંડાણમાંથી જવાબ આપ્યો-"હાં!"

"આવો, આવો, કામદાર, પાછળ કેમ બેઠાછો? આજ કેમ આમ છે?" રાણાએ શઠરાયનો સ્વર આવ્યો તેણી પાસ નજર કરી કહ્યું. સઉ ખસી ગયા અને માણસોની ઠઠની ભીંતો વચ્ચે રાણાપાસેથી તે શઠરાય બેઠો હતો ત્યાં સુધી એક સાંકડી ગલી બની. રાણાએ શઠરાયભણી ચાલવા માંડ્યું. ભાંયરામાંથી જમાલ નિકળ્યો અને શઠરાય આમ મન્દ બન્યો તે જોઇ સર્વ તર્કારૂઢ થયા. આખરે શઠરાય ઉઠ્યો અને મંદગતિથી ખ્હીલે મ્હોંયે રાણા ભણી આવવા માંડ્યું. તેને ઉઠતાં કાંઇ એવી વાર લાગી ન હતી, ચાલવામાં કાંઇ અસાધારણ મંદતા હતી નહીં, અને તેનો મુખની ક્લાંતિ હમેશાં ધ્યાન ખેંચે એવી ન હતી. પણ એની રોજની ચપળતા અને આજનો બનાવ સરખાવી સર્વના મનમાં સ્વયંભૂ સૂચનાઓ ઉત્પન્ન થઇ આવી અને રજપૂત તેના ભણી જે સભ્યતા દર્શાવતો હતો તેમાં સર્વને ભયંકર કૃત્રિમતા લાગવા માંડી. છાતી ક્‌હાડી જમણો હાથ લાંબો કરી રાણાએ કારભારીનો હાથ પકડ્યો અને બોલ્યોઃ

"મ્હારા અનુભવી રાજભક્ત કામદાર, આજ તમારી મદદની ખ-"રેખરી અગત્ય છે. તમને ખબર છે કે" (બુદ્ધિધન ભણી નજર કરી) "અમારા જુના સ્નેહિયો પર વિશ્વાસ રાખવાનો વખત રહ્યો નથી. ત્યારે, "પણ આમ મન્દ રહેશો તો અમારે કોને શોધવા જવું? જુવો, આ તર-"કટનો ભાવાર્થ શોધો, બોલાવો દુષ્ટરાયને"; કામદારનો હાથ ઝાલી રાખી તેની આંખ ભણી શકરાબાજના જેવી-ગરૂડના જેવી-તીની દૃષ્ટિથી રજપૂત જોઇ રહ્યો.

"આહા! વિશ્વાસુ કારભારિયોનો ખપ આવે પ્રસંગેજ પડેછે-તેમની "હિંમત આવે સમયેજ જણાય છે!" મૂછ આમળતો રાજા બોલ્યો.

રાણાનો અક્કેકો બોલ કારભારીને અંતર્માંથી ઉભો ને ઉભો બાળી

વિષદંશ જેવા,
મૂકવા લાગ્યો; અક્કેકો અક્ષર તેને અક્કેકા, પળે પળે દેવાતા, વિષદંશ જેવા,
ચાટકા દેવા લાગ્યો; તેને આભ અને ધરા એક થયાં લાગ્યાં; પોતાના સર્વ
મંડળમાં પોતાનું કોણ તે તેને ન સુઝયું. આખરે તેનું પોતાનું માણસ
નિકળી આવ્યું.

નરભેરામ પાછો આવ્યો હતો અને કેટલીક વાર થયાં કરવતરાયના
કાનમાં કાંઇ લાંબી વાત કહ્યાં કરતો હતો. એ વાત થઇ રહી અને નરભે-
રામે ન્યાયાધીશનો કાન મુક્ત કર્યો એટલે કરવતરાયની દૃષ્ટિ શઠરાયપર
પડી અને ભાઇની વિષદ અવસ્થા દેખી ભાઇ વ્હારે ધાયો.

કરવતરાયની પ્રપંચશક્તિ શઠરાયના જેવી ન હતી: તે દેખાવમાં
પ્રતાપી ઓછો પણ કદાવર વધારે હતો. શઠરાયને કપાળે કરચલીઓ
વળી હતી, તેને ધોળાં આવ્યાં હતાં, અને ઉતરતી અવસ્થા શરીરપર બેઠી
હતી. કરવતરાય હજી દેખાવે જુવાન અને મજબુત હતો. તેની મૂછોના
થોભિયા ફક્કડ અને કાળાભમ્મર હોવા છતાં કંઇ કંઇ ધોળાશ આવી હતી
તેનાપર કલપ મજબુત લગાડયો હતો. તેની હિમ્મત શઠરાયના કરતાં
ઘણી વધારે હતી અને મ્હોટા ભાઇના કરતાં મન ઓછું તાર્કિક હોવાથી
દુઃખ સ્હેવાની શક્તિ વધારે ધરતું હતું. એની આંખમાં શરમનો લેશ
પણ ન હતો, હૃદય દયા અને ઉપકારને ઓળખતું ન હતું, બુદ્ધિ સત્ય
અને ન્યાયે ચાલવાનું કારણ સમજતી ન હતી. આવું છતાં તેનું મન
કુટુંબવત્સલ વધારે હતું અને ભાઇની અવસ્થા જોઇ એનું હૈયું ભરાઇ
આવ્યું; બધા સમજ્યા એટલું તો સમજ્યો પણ ભાઇને થયા હતા તે-
નાથી અર્ધાપણ વિચાર પોતાને થયા ન હતા એટલે "શું થનાર છે" એ
વિચારથી મન મજબુત રહ્યું, અને ભાઇને પડખે આવી ઉભો. અને
ભાઇના સામું જોઇ, પછી રાણાના સામું જોઇ, બોલ્યોઃ

"પ્રતાપી મહારાણા, આ રાજદ્રોહી તરકટ થોડીવારમાં આપણી
"પોલીસ શોધી ક્હાડશે અને અપરાધિયો કઠણ સજા ભોગવશે. આ-
"પના ચરણના પ્રતાપથી આ સર્વ પરિણામ પળવારમાં થયું સમજો.
"સુવર્ણપુરના મહારાણાના શત્રુ નાશ પામશેજ."

"નિઃસંશય એમ થવાનું જ!" ભાઇને જોઇ કારભારીને બોલવાની
શક્તિ આવી.

"ત્યારે બોલાવો દુષ્ટરાયને! બુદ્ધિધન, લક્ષમાં રાખજો જે કાર
"ભારી ક્હે છે તે રાણાના શત્રુ નાશ પામશે!" ડોકું ધુણાવી રાણો કાર
ભારી સાથે હસ્યો.

સ્મિત કરી અમાત્ય બોલ્યો: "રાણાજી, આપ તો નાશ પામશે
"કહો છો પણ હું તો એમ જ જાણું છું કે તેઓ નષ્ટ થયા જ."

"દુષ્ટરાય ક્યાં?–બુદ્ધિધન સરત રાખજો–રાજાઓની આગળ
"બોલેલા બોલ કરેલાં કામના કરતાં વધારે ભારે થઇ પડેછે."

"નિઃસંશય!".

સર્વ આ વાતોથી વિસ્મયમાં પડતા હતા: કરવતરાય મનમાં જય પામતો હતો–તે એવું સમજીને કે રાણો હવે રાજખાનું પ્રકરણ ક્હાડશે. શઠરાય એથી ઉલટુંજ સમજ્યો; તેના પગ થરથરવા લાગ્યા, બુદ્ધિધન સામું કઠણ દૃષ્ટિથી–ઉંડા વૈરભાવથી–જોઇ રહ્યો. રાણા–અને અમાત્યનો ક્રૂર સંવાદ તેણે અટકાવ્યો.

"મહારાણા, હવે વાતો કરતાં કામની વધારે જરૂર છે. આ બાબ-
"તનું મૂળ શોધી કહાડયું જોઇએ. હમે બે ભાઇઓ અને સર્વ અમલ-
"દારોએ તરત નિકળવું જોઇએ. બુદ્ધિધન આપણી સાથે ચાલો. આ
"કાર્યની તપાસ કરવી જોઇએ–તેમાં તમારી પણ જરૂર પડશેજ." કંઇક સારો વિચાર સુઝી આવવાથી કારભારી ટટાર થઇ બોલ્યો. કંઇ પણ બ્હાને રાણાના પંઝામાંથી તરત છુટી જઇ–એનેજ ફેલાવતી અને નરભેરામના પંઝામાં રહેવા દેઇ, સઉ વાત હાથથી ગઇ માલમ પડે તો ગમે તો રાણાને જ આ દુનિયામાંથી વિદાય કરવો અથવા તેમ ન બને તો પોતે કુટુંબ અને દ્રવ્ય લેઇ સુવર્ણપુરમાંથી પોબારા ગણવા એ કલ્પના તેના મગજમાં તરી આવી. અમાત્યને પણ રાણા પાસે ર્‌હેવા દેવો નહી એવું પણ ધાર્યું. આ છેલ્લો ધુમાડાનો બાચકો ભર્યો તેનો તેને લાભ મળે એ થવા ન દેવા જેટલી અક્કલ રાણામાં હતી જ.

"ના રે ના, કામદાર, હાલ તમને છુટા ન મૂકાય. આજના બના-
"વથી હું અસ્વસ્થ થયો છું અને મ્હારા મનનું સમાધાન કરવા તમે અંહિજ ર્‌હો."

કારભારીનો છેલ્લો પાસો ધાર્યો ન પડયો. તે નિરાશ થયો.

"દુષ્ટરાયને બોલાવો, કામદાર. આ બાબતમાં તમે કેમ સાંભ-
"ળતા નથી.?"

શઠરાયે ઉત્તર ઘડી ક્હાડયો તે પ્હેલાં કરવતરાય બોલી ઉઠયો:
"રાણાજી, આ નરભેરામ અહુણાંજ ઘેરથી આવ્યા તેમણે સમાચાર
"આણ્યા છે કે એ હાલ આવી શકે એવી તેના શરીરની અવસ્થા નથી."

"હેં! શું, થયુંછે એમને? અહુણાં તો દરબારમાં હતા. શું તમારા
"ઘરમાં પણ દગો ફટકો થયોછે કંઇ?"

"હાજી, કાંઇ એમજ છે." શઠરાય અને સર્વે ચમક્યા.

"શું હા? શું થયુંછે? શું થયુંછે, નરભેરામ?"

"જી મ્હારી જીભ ઉપડે એમ નથી; ક્ષમા કરો."

"શું મ્હારી આજ્ઞા તમે નહિં પાળો?"

"જી, ક્હેનાર આ આવે." ઘાયલ થયલો મેરૂલો હાથ ઉપર લોહીવાળો પાટો બાંધી શ્વાસ ભર્યો દોડતો દોડતો આવ્યો, અને બુમ પાડતાં પાડતાં રાણાના પગ આગળ પડતું મૂક્યું.

"જુલમ, જુલમ, મહારાણા, આપના રાજ્યમાં જુલમ—મ્હારી બ્હારે કોઇ ધાવરે—બાપજી!" કહી પોક મૂકી. સિપાઇઓ તેની આસપાસ ભરાઇ તેને ઉઠાડવા લાગ્યા. દુષ્ટરાયની કૃપાના પાત્રની સિપાઇઓ આસનાવાસના કરવા લાગ્યા.

એટલામાં ખાડામાં પણ કોઇ ગરબડાટ થયો, તેના ભણી સઉનું લક્ષ ગયું, અને થોડીવારમાં, રથી, નીચદાસ, અને ખોડાને સુરંગના મૂળ આગળથી હાંકતો હાંકતો સમરસેન પોતાના મંડળ સાથે આવ્યો.

સઉનાં લક્ષ બહુપાસ ખેંચાયાં. કરવતરાયે પણ ભાગ્યનો ખોટ દીઠો. નરભેરામે કાનમાં કરેલી વાતથી તેનું અંતઃકરણ નબળું પડયું હતું પણ પ્રસંગ સાચવવા તમાચો મારી ગાલ રાતો રાખવા પ્રયત્ન કરી જાણેલી વાત ઢાંકી રાણાસાથે દમભેર વાત કરી હતી. મેરૂલાને જોઇ ઘરની બાબત ભય લાગ્યું, સમરસેનનો સાથ જોઇ બીજીપાસથી ભયદર્શન થયું.

દુષ્ટરાય એટલો ઘેર દોડ્યો અને પ્હોંચ્યો તો એટલે સિપાઇઓ તડાકા મારતા હતા. તેમને વટાવી અંદર જાયછે તો બારણું બંધ. મેડિયે ચઢી ચોકમાં જોતાં તેની આંખ ફાટી. ચોકમાં રમનારાંયે મિયાંબીબીનો વેશ ક્હાડ્યો હતો. મેરૂલો મિયાં બનેલો, રૂપાળી અને ખલકનંદા બીબિયો બનેલી અને ભવાઇ ચાલી રહેલી. અગાશીમાં ખડખડાટ સાંભળી ખલકનંદા ચમકી અને સંતાઇ ગઇ. તરવાર લેઇ દુષ્ટરાય બીજે દાદરે થઇ ચોકમાં ગયો, અને આંખની શરમ વિના બીજી સર્વ મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થયલાંની બાટલી રહેલી મર્યાદા પણ મૂકાવી. દુષ્ટરાયને મત્સર ચઢ્યો અને મેરૂલાપર તરવાર ખેંચી. મેરૂલાને હાથે તરવાર વાગી, વાગતા સુધી શરમ રાખી, પણ વાગી એટલે શરમ તોડી ચાકર ધણીની સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં પડ્યો અને દુષ્ટરાયની તરવાર ખેંચી લીધી. નિરાશ થયલા દુષ્ટરાયે બુમ પાડી, ચોકનાં બારણાં ઉઘાડી દીધાં, સિપાઇઓ અંદર આવ્યા, પણ તે આવતા પ્હેલાં દુષ્ટરાયપર ઘા કરી પાછલે બારણેથી મેરૂલો નાઠો. નાસતાં નાસતાં પોતે તરવાર સાથે પંકડાય નહી.

માટે તરવાર રૂપાળીના ભણી ફેંકી, "ઉગારજે કે મારજે" કરી, મંત્ર મૂક્યો. તરવાર એક ખુણામાં પડી. દુષ્ટરાયને ઘા કારમો થયો અને જાતે નબળો હોવાથી જમીન પર પડ્યો. રૂપાળિયે બાન્જેહાવેડા કરવા માંડ્યા અને મ્હોં વાળવા તથા કુટવા લાગી. દુષ્ટરાયમાં બોલવાની તાકાત ન હતી. સિપાઇઓયે રૂપાળીને પકડવા વિચાર કર્યો પણ ઠીક ન લાગ્યું. આખરે બધાં બારણાં આંતરી બેઠા, અને "બાઇ, કારભારી આવશે એટલે તમારા આ કામના સમાચાર કહિશું–તમને જવા નહી દઇએ" એમ રૂપાળીને કહ્યું. રૂપાળી તેમને ધમકાવી મેડિયે ગઇ, પુરૂષનો વેશ લેઇ છાપરે ચઢી, દુષ્ટરાયની તરવાર લેઇ જોડના ઘરમાં ઉતરી, તે ઘરવાળાં ચમક્યાં અને પાછળ આવ્યાં, તેમને વટાવી તેમને ઉઘાડે બારણેથી રસ્તામાં નાઠી, એક બે ગલિયો બદલાઇ એટલે લોકના ટોળામાં ભળી જઇ, નિરાંતે ચાલી–મેરૂલાને ઘેર ગઇ. મેરૂલાનો ભાઇ ઘરમાં હતો તેની પાસે વાતો કરવા મંડી, અને બારણાં અડકાવી, તેને સમાચાર કહી, મેરૂલાની શોધ કરવા મોકલ્યો.

ભાઇના ઉપર વીતેલું તોફાન પરસાળના એક જાળિયામાંથી છાનું માનું જોઇ બલકનંદા અજાણી બની ઢોંગ કરી પરસાળની મેડીપરના હીંચકાપર આંખો મીંચી સૂતી.

દુષ્ટરાય શું કરેછે ને શી ગમત થાયછે તે જોવાના રસથી તેમજ તે જાણવું અમાત્યના કામને ઉપયોગી હોવાથી, દરબારમાંથી બ્હાર નિકળવાનું મળતાં શઠરાયે સોંપેલું કામ મૂકી તેનાજ ઘરભણી નરભેરામ ચાલ્યો. રસ્તામાં મેરૂલો દોડતો સંતાતો મળ્યો. તેને પકડી ઉભો રાખ્યો અને સમાચાર જાણી લેઇ શિખામણ દીધી કે "તું દરબારમાં અહુણાં જ જા અને દુષ્ટરાયના સામી તુંજ ફરિયાદ કર્ય–તેનો તારો અસ્ત થવા બેહોછે માટે તું કહીશ તે મનાશે. સંતાઇ પેંસીશ તો ગુન્હેગાર ઠરી મરીશ." કેવી રીતે દરબારમાં વાત કરવી તે પણ શિખવી. મેરૂલો કહે, "મ્હારે ઘેર જઇ પછી દરબારમાં જઇશ. મરવા પડેલા દુષ્ટરાયવિના મને કોઇએ દીઠો નથી, ને દેખનાર મ્હારી વાત નહી કરે–પણ મ્હારા ભાઇને સાવધાન કરી આવું." રસ્તામાં ભાઇ મળ્યો. બે ભાઇ ઘેર ગયા. રૂપાળીને મળ્યા–તેને મેરૂલાએ ભાઇની સાથે બે ત્રણ ગાઉછેટે બીજા રાજ્યના ગામડા ભણી રવાને કરી પોતે દરબારમાં આવ્યો. નરભેરામ ત્યાંથી જેલ ભણી જાયછે તો રામભાઉ અને તર્કપ્રસાદ પોતાનાથી પ્હેલા જઇ પ્હોચેલા કારણ તેઓ ઘોડાગાડીમાં નિકળ્યા હતા. વાણિયો જેલમાં તેમને મળ્યો અને સર્વ સમાચારનું રામભાઉએ ટિપ્પણ કર્યું.

નરભેરામ તે સર્વ જાણી ઉતાવળે પગે દરબારમાં પાછો ફર્યો અને શઠરાય રાણાસાથે વાતોમાં હોવાથી કરવતરાયને સઉ સમાચાર કહ્યા. તેમજ એવું પણ કહ્યું કે મને રસ્તામાં ઘાયલ થયલો મેરૂલો મળ્યો અને તે દુષ્ટરાયના સામી ફરિયાદ કરવા આવનાર છે. મેરૂલો શાથી ઘાયલ થયો તે કારણ પણ કહી બતાવ્યું–કુટુંબની લાજ ગઇ જાણી કરવતરાયને ક્લેશ થયો. "દરબારમાં એ વાત કહી નહીં બતાવાય એ નક્કી. તેમાં ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે–મેરૂલો ઉલટો ફરિયાદ કરવા આવ્યો જોઇ શું કહેવું તે સુઝયું નહીં. દુષ્ટરાય પોતે ઘાયલ થયાની વાત નરભેરામે કરી નહીં.

મેરૂલાને ઘાયલ સ્થિતિમાં જોઇ સઉ ચમક્યા અને ફરિયાદનું કારણ પૂછયું. શઠરાય કારણ જાણતો ન હતો–તે એને પોતાનો ગણી જમીનપરથી ઉઠાડવા ગયો.

"કામદારસાહેબ, મ્હારો બચાવ હવે આપ કરી શકો તેમ નથી. મ્હોટાભાઇના જ સામી મ્હારે ફરિયાદ છે."

શઠરાય ચમક્યો અને આઘો ખસ્યો.

"રાણાજી, મ્હેં કામદારનું લૂણ ખાધુંછે. તેમના ઘરસામે ફરિયાદી "કરવી એ મને ઘટતું નથી. પણ હવે ન ચાલ્યે કરવી પડેછે. ફોજદાર"સાહેબની કાંઇક રાજદરબારી છાની વાત મ્હેં જાણી તે એમના જાણ"વામાં આવ્યું અને મ્હારા પેટમાં છાની રહેશે નહીં જાણી મ્હારી આ "દશા કરીછે. જો હું નાઠો ન હત તો પૂરો કરત. મને હવે ઘરમાં જતાં "પણ બ્હીક લાગેછે માટે અંહિ આવ્યો છું."

"એવી શી છાની વાત હતી?" રાણાએ પૂછયું.

"અરે, બાપજી તે વળી આપને ક્હેવાય? હોય એ તો. ખટલા છે. "પણ, માબાપ, મને મ્હોટાભાઇએ ધાર્યો એટલા હલકા પેટનો હું નથી. "મ્હારે માગવાનું એટલું છે કે ગમે તો મ્હારી ફરિયાદનો નિવેડો આવે "ત્યાંસુધી કે ગમે તો હું મ્હારે ગામ જવા નિકળવા પરવારું ત્યાંસુધી આ"પનાં વિશ્વાસુ માણસોની ચોકી આપો કે પોલીસના સિપાઇઓ મને "સતાવે નહીં. મ્હારે બીજું કાંઇ નથી જોઇતું. હું ગરીબ માણસ છું."

"પણ એ છાની વાત શી? તું જુઠો કે સાચો તે શું જણાય? "કેવો હરામખોર–પૂછયું તેનો જવાબ નહીં!"

"અરે રાણાજી–લ્યો ત્યારે કહું પણ–પણ–એકલા આપને કહું." કરી શઠરાય ભણી બ્હીકથી નજર કરી.

"તું શું જુઠું બકેછે તે જાણવાનો એમને પણ હક છે. બોલ
"અને ખોટું બોલ્યો તો મરવાનો."

"તો રાણાજી—આતો ઉલટી બલા થઇ— માફ કરજો કામદારસા-
"હેબ—ન ચાલ્યે કહી દેઉછું. રાણાજી, આપની વાડીમાં પાછળ તળાવ
"છે ત્યાંથી બાસાહેબના ઓરડા સુધી કાંઇક ભાંયરામાં રસ્તો કરવાની વાત
"કામદારે કરી હશે તે મને ખબર પડી—અરે કામદારસાહેબ, હું ક્રુજુંછું—
"મ્હારાપર ગુસ્સો ન કરશો—અરે જમાલ અંહી ઉભોછે કે—ક્યો રાણાજી—
"એ જમાલ બધી વાત જાણેછે—એને પૂછજો—માબાપ, હવે મને જવા દ્યો—
"મને વધારે ન પૂછશો—સઉ જમાલ ક્‌હેશે."

"હરામખોર!—લેઇ જાઓ એને—વિજયસેન!"

"મહારાણા. પણ ફ્રરિયાદી કરવા આવિયે ત્યારે સજા થાય એવો
"આપનો ધારો હોય તો મ્હેં ભુલ કરી—હવે નહીં ફ્રરિયાદી કરૂં! આપ
"લોકને પાળનાર છો. મને ઘેર જવા દ્યો—આપના કેદખાના કરતાં મ્હારૂં
"ઘર સારૂં છે. પોલીસનાં માણસ મને કનડશે તો જે થશે તે ખરૂં.
"પણ મ્હેં એવો ગુનો નથી કર્યો કે મને કેદ કરો."

હિમ્મતવાન બોલકણા મેરૂલાને જોઇ રાણો વિસ્મય પામ્યો. "જા,
"જા, ઘેર જા. વિજયસેન, એને ઘેર જવા દે અને એની ફ્રરિયાદની
"તપાસ કરવાનું તને સોંપુંછું."

મેરૂલો સલામ કરી ગયો.

"જોયું, કામદાર, શાં લુચ્ચાં માણસો હોયછે? ઘરમાં—રાજ્યમાં—
"માણસો રાખવાં તે વિશ્વાસુ ને ખુનિયાત હોવાં જોઇએ—નીકર આવું
"થાય. મ્હારા વિશ્વાસુ અમલદારો સામે આવું તહોમત મૂકતાં એની
"જીભ ન કપાઇ! ધણીનું ઘર ફોડવાં એનું કાળજું કેમ ચાલ્યું? આશ્ચર્ય
"છે કે તમારા જેવાનું લૂણ ખાઇ તેનો ગુણ એનામાં ન આવ્યો:" કરી
રાણો ભમ્મર ચ્હડાવી ગંભીર બની કારભારી સામું જોઇ રહ્યો.

એટલામાં રામભાઉ અને તર્કપ્રસાદ પાછા આવ્યા. શઠરાયે જોયું
કે રામભાઉને લાંચ આપવાનો અવસર હવે ગયો હતો. વાણિયો કેદખા-
નામાં રામભાઉને મળ્યો હતો અને સર્વ હકીકત કહી હતી. વાણિયાની
બાબતમાં સાહેબની એકલાનીજ આંખમાં ધૂળ નાંખવાની હત તો લાંચ
આપવી એ સ્હેલી વાત હતી. અને એમ જાણીનેજ એની કલ્પના કર-
વામાં આવી હતી. પણ હવે તો એ બનાવનો લાભ લેવા રાણો જ તત્પર
થશે એ શઠરાય સમઝ્યો. નિઃશ્વાસ મૂકી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો:
"આભ ફ્રાટ્યું ત્યાં થીંગડાં નકામાં! રામભાઉ ગયો ત્યારે જુદી અવસ્થા

"દેખાતી હતી–હું કારભારી હતો. હવે એ અવસ્થા બદલાઇ–શઠરાય "પઇસા ખરચ્યે છુટકો થાય એ વખત ગયો." રામભાઉ વાણિયા આ બત શઠરાયને અને ફરવતરાયને માથે તોહોમત મૂકી બોલ્યો:

"રાણાજી, સાહેબને આપની બાબત ઘણો ઉચો અભિપ્રાય છે. "પણ આવા કારભારિયોથી આપને હાનિ પ્હોચશે. ખરી વાત છે કે "એ કારભારી જુના છે–પણ એ જુના રોગ છે. આપના રાજ્યના જુલમ "વિશે કેટલી બુમ છે તે સાહેબ સારી પેઠે જાણેછે. પણ સુધારાની "આશા રાખી આજ સુધી કાંઇ બોલ્યા નહીં. એ આશા ખોટી નિકળી. "જો એમજ એમના મનમાં હત કે સુધારો થઇ શકનારજ નથી તો "સાહેબ જુદા ઉપાય લેત. પણ એમ નથી. સાહેબના મનમાં ખાતરી છે "કે કારભારિયો આપના સુધી પોકાર આવવા દેતા નથી અને આપ "જાણો તો એવો જુલમ થવા દ્યો એમ નથી. આપના રાજ્યમાં સારાં "માણસ નથી જ એમ સાહેબના મનમાં હત તો સાહેબ કોઇ બ્હારના "માણસની ભલામણ કરત. પણ એમને સારી રીતે માહિતી છે કે આ- "પના રાજ્યમાં પ્રવીણ, પ્રમાણિક, અને પ્રજાનું હિત ઇચ્છે એવાં મા- "ણસ નથી એમ નથી. આજ કારભારીના બળથી એમનું ચાલતું નથી "પણ સાહેબ ધારે છે કે રાજ્યની ખરી સ્થિતિ આપ જાણશો ત્યારે તે- "મનું બળ ચાલશે અને પ્રજા સુખી થશે. આથી વધારે વાત મ્હોંયે "કરવા મને હુકમ નથી. સાહેબપાસે અને સરકારમાં આપના રાજ્ય "સામી કેટલી અને કેવી રીતની ફરિયાદો થઇછે તે જણવવા આ સર્વ "અરજિયોના કાગળ સાહેબ મોકલેછે તે હું આપની પાસે યોગ્ય તપાસ "સારૂ રજુ કરૂં છું. આ ઇંગ્રેજી વર્ત્તમાનપત્રો સાહેબે મોકલ્યાંછે તેમાં "આપના રાજ્યનાં સારાં નરસાં માણસોનું વર્ણન છે. તેની તુલના સાહેબ "આપને સોંપેછે. સાહેબ જાતે ઘણું ખરૂં વર્ત્તમાનપત્રો પર વિશ્વાસ રાખતા "નથી, પણ આ બાબતનાં એ પત્રોનો અને એમનો અભિપ્રાય એક છે "એટલે સવિસ્તર હકીકત જણવવા એ પત્રોજ મોકલ્યાં છે તે કોઇ પ્રમા- "ણિક ઇંગ્રેજી ભણેલા માણસપાસે વંચાવી સમજી લેશો. હાં, બીજી વાત "સાહેબ તરફથી એ કહેવાની છે કે આપ સમજોછો કે જમાનાની પા- "છળ ન પડી જવું એ આજ જરૂરનું છે અને એ વાત આપને ધ્યા- "નમાં લેવાની છે. જમાનો કેવો છે તે જાણવા ઈંગ્રેજી વિદ્યા જાણ- "નારા અને તેવા ન મળે તો ઈંગ્રેજી રાજ્યની નીતિ રીતિ જાણનાર "માણસો હળવે હળવે આપે મેળવવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત જે કહેવાનું "છે તે આ કાગળ સાહેબે પોતે આપેલો છે તે ઉપરથી સમજશો. મ્હારે

"સાહેબ તરફથી હવે કાંઇ કહેવાનું બાકી નથી. પણ મ્હારે જાતે આ-
"પને કાંઇક વિનંતિ કરવાની છે તે છાની વાત નથી એટલે આ મંડળ-
"વચ્ચે કહું તો અયોગ્ય નહીં ગણો. હું પણ આપના રાજ્યનું સારૂં
"ઇચ્છુંછું. અને હું તો શિખામણ દેવા લાયક નથી પણ મ્હારી શિખા-
"મણ આપને સાંભળવા લાયક હોય તો કહેવાની રજા માગુંછું કે રસ-
"લસાહેબ જેવા સારા સાહેબ રજવાડામાં ક્વચિતજ આવતા હશે અને
"તેમનો દરેક અક્ષર સોનાના મૂલનો માનજો. સાહેબને આપના અ-
"માત્ય સારી રીતે ઓળખેછે અને હું કહુંછું તે કેટલા પ્રમાણમાં ખરૂં છે
"તે વાત મ્હારા કરતાં વધારે છટાથી, વધારે શક્તિથી, અને વધારે અનુ-
"ભવથી આપના એ વિશ્વાસુ અમાત્ય કહી શકશે. એ સાહેબે એજં-
"સીમાં નોકરી કરી છે, આપના હાથનીચે પણ નોકરી કરેછે, સાહેબ
"એમને સારી રીતે ઓળખેછે, અને એમના ઉપર આપનો વિશ્વાસ
"છે તે એજંટસાહેબ યોગ્ય માનેછે. એવાં માણસો છે ત્યાંસુધી
"આપનું અને આપના રાજ્યનું કલ્યાણ છે એમ સાહેબ માનેછે અને
"સાહેબની શિખામણ પ્રમાણે વર્તવાથી કેટલો લાભ છે તે અમાત્યસાહેબ
"કહી શકશે. તે સર્વ સાંભળવું, ન સાંભળવું એ આપની મુખત્યારીની,
"વાત છે. અને એ મુખત્યારીને અંગે સારાં નરસાં પરિણામનું જોખમ
"આપનેજ વ્હોરવાનું છે. અમે તો માત્ર બોલવાના અધિકારી. રાજ્યની
"લગામ આપના હાથમાં છે અને પરિણામની લગામ ઈશ્વરના હાથમાં
"છે. સદ્બુદ્ધિવાળાને ઈશ્વરની લગામ કદી ખુંચતી નથી. મ્હારે હવે
"કાંઇ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. કામદારસાહેબ, મ્હારાઉપર ખોટું લગા-
"ડશો નહીં. હું તો ચિઠ્ઠીનો ચાકર છું."

ભાષણ પૂરૂં થઇ રહ્યું. સર્વ મંડળ ચિત્રપેઠે સ્તબ્ધ થઇ ગયું હતું તેવુંજ પળવાર રહ્યું, અને પોતાના સિપાઇના હાથમાં નેતરની પેટી હતી તેમાંથી ન્યુસ્પેપરો અને અરજિયોનો કાગળના ચોકડા રામભાઉ રાણાની સાથે ઉભેલા બુદ્ધિધનને આપતો ગયો તેમ તેમ સર્વ અમલદારો એકબીજાના મ્હોં સામું જોવા લાગ્યા, એકબીજાના કાનમાં પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યા, અને પોતાના અને પારકાઓના લાભાલાભના વિચાર મનમાં કરવા લાગ્યા. આખરે સાહેબના કાગળવાળું એક જરા મ્હોટું ચતુષ્કોણ પરબીડિયું રામભાઉએ આપ્યું તે ફોડી રાણાએ વાંચ્યું અને કાંઇક વિચારમાં પડી ઉત્તર આપ્યો:-

"રામચંદ્રરાવ, સાહેબ મ્હારા હિતેચ્છુ છે તે કહેવું પડે એમ નથી.
"આ કાગળમાં જે મમતા એ બતાવેછે તે ઘણી છે. સાહેબની શિખા-

"મણ વ્યાજબી છે અને તેનું ખરાપણું સમજાય એવા બનાવો આ-
"જ જ મ્હારા રાજ્યમાં બન્યાછે તેથી મ્હારી આંખ ઉઘડીછે. હું દિલ-
"ગીર છું કે મ્હારા વિશ્વાસનું દાન અપાત્રે થયું નિવડ્યું. તમે ઉતારે
"જાઓ અને જમો. કલાક બે કલાકમાં હું ઉત્તર મોકલીશ." રામ-
ભાઉ સલામ કરી ગયો.

શઠરાય નીચું જોઇ રહ્યો હતો. બુદ્ધિધન રાણાનો હુકમ સાંભળવા
તેના સામું જોઇ રહ્યો હતો. બીજા સર્વ અમલદારો રાણાના મ્હોંમાંથી
શા અક્ષર નિકળે છે તેની વાટ જોતા હતા. કપાળે, આંખોપર, અને આ-
ખરે મૂછો પર હાથ ફેરવી રાણો બોલ્યો:-

"બુદ્ધિધન, મ્હારૂં મગજ આજ ગુંચવાઇ ગયુંછે. કામદાર, હું બહુ
"દીલગીર છું. આ કાગળો અને છાપાં જોવાઇ રહે, તેમાં લખેલી બા-
"બતોની તપાસ થાય, મ્હારા મ્હેલમાં જે ખટપટ જણાઇ છે તેનો સાર
"હાથ લાગે ત્યાં સુધી તમારૂં નસીબ મ્હારા હાથમાં નથી. પણ હવે
"મ્હારે ભરમ ફોડવો જોઇએ. તમે અને તમારૂં મંડળ અતિદુષ્ટ છો-એ-
"માં કાંઇ સંશય નથી. બુદ્ધિધનનો વિનાશ કરવા મ્હાવાંચે જે કાગળો
"મને આપ્યાછે તે ખોટા છે, તે કોણે લખ્યાછે, અને તે પ્રપંચનું મૂળ તમે
"છો એ હું સારી રીતે જાણુંછું અને તેને વાસ્તે તમને શિક્ષા થવી
"જોઇશું. હું બહુજ દિલગીર છું-મને તમારા ઉપર ઘણોજ ક્રોધ ચઢેછે.
"અરેરે, માણસ માણસમાં શું ફેર હોયછે? ક્યાં બુદ્ધિધન અને ક્યાં
"તમે? શું મ્હેં તમારૂં ઓછું સારૂં કર્યુંછે? શું મ્હેં તમને કોઇ વાતમાં ન્યૂ-
"નતા રાખી છે? તમારા ઉપર વિશ્વાસ કેટલો રાખેલો? તેનું ફળ આવું-
"ન ઘટે!" એમ કહી માથું મન્દ કંપાવ્યું.

"બસ, હવે મને દયા નથી. બુદ્ધિધન, દયા રાખવાની, નરમાશ
"રાખવાની, વેર ભૂલી જવાની, અપકારને સાટે ઉપકાર કરવાની, અને
"એવી એવી હજારો શિખામણો તમે દીધેલી તે મ્હારો ક્ષત્રિયનો સ્વ-
"ભાવ ભૂલી-વશ કરી આજ સુધી મ્હેં માની. પણ હવે તેમ થનાર
"નથી. અરેરે! જે માણસને બચાવવા તમે આટલો શ્રમ લીધો તેજ
"માણસ અતિ-નીચ રીતે તમારો નાશ કરવા પ્રપંચ રચે એ કેવી વાત!
"એ તો સારૂં છે કે ઈશ્વર મને સારી બુદ્ધિ આપેછે. નીકર તમારૂં શું
"થાત? અરે એટલાથીજ આ રાક્ષસને સંતોષ નથી વળ્યો, પણ કમ-
"અક્કલે મ્હારા મ્હેલમાં-મને પોતાને-બસ, એ વાત હું નથી કહેતો.
"કોણ એવો આંધળો છે જે તે આ સર્વ જોઇ શકતો નથી? અમલ-
"દારો, જો ડાહ્યા હો તો દેખોછો તે ઉપરથી શિખામણ લેજો. તમારો

"રાણો બીજા રાણાઓ જેવો આંધળો નથી. પણ એ પોતાની આંખે
"દેખે છે. ભલા બિચારા રસલસાહેબ! એ જાણે છે કે શઠરાયે રાણાની
"આંખમાં ધૂળ નાંખીછે, પણ જાણતા નથી કે સઉ જાણતાં છતાં
"રાણાએ ગમ ખાધી છે. મ્હારી ગરીબડી પ્રજા ઉપર વીતતો જુલમ
"મને અંધારામાં નથી ગયો, પણ એ તો આ બુદ્ધિધન હોય નહીં અને
"શઠરાય આજ સુધી કારભાર કરે નહીં. પણ હવે તો બસ! પાપનો
"ઘડો ભરાયો અને મેળેજ ફુટયો. હવે, બુદ્ધિધન, હું તમારૂં કહ્યું
"નહીં માનું.

"વિજયસેન! વિજયસેન! કામદાર અને એના ભાઇ આ ફરવ-
"તને કાચી જેલમાં ત્હારા કબજામાં રાખ. પેલા નીચ દુષ્ટરાયને પણ
"પકડી આણ અને ત્રણે જણને જૂદા જૂદા રાખ. ખબરદાર જો કોઇ
"પણ છૂટવા–અથવા કોઇની સાથે વાત કરવા પામ્યા તો! ત્હારૂં પો-
"તાનું માથું જોખમમાં નાંખવું હોય તો તેમ થવા દેજે. એ બેના ઘર-
"પર તાળાં લગાવ અને સખત જાપતો કર."

બુદ્ધિધન આચિંત્યો રાણાને પગે પડયો અને હાથ જોડી બોલી ઉઠ્યો:—

"દીનાનાથ! એક વિનંતિછે—

"અરે ઉઠો, આ નાટક વળી શું કાઢ્યું? ઉભા ઉભા માગોને, કરો
"જોઇએ તેટલી વિનંતિઓ, કોણ ના ક્‌હેછે"—એમ કહી રાણાએ અમા-
ત્યનો હાથ ઉંચો ખેંચવા માંડયો.

"ના, રાણાજી, ના; વિનંતિ સાંભળો અને સ્વીકારો; પછી ઉ-
"ઠીશ. મ્હારા જાતભાઇ–આઘેના પણ મ્હારા સગા–આ ગૃહસ્થોને જે-
"લમાં ધર્મ સચવાય નહીં એવે ઠેકાણે મોકલવા ન ઘટે. એમના જેવા
"આપને થવું નથી ઘટતું!"

"બહુ સારૂં. બહુ સારૂં. એમ કરો. વિજયસેન, જા એમને બીજે
"કોઇ ઠેકાણે પણ જાપ્તા બંધ રાખજે અને એમને ખાવાપીવાનો બંદો-
"બસ્તે બરોબર કરજે. કેમ, હવે કાંઇ જોઇએ બીજું–એમને જલેબી
"ઘેબર ખાવાનો બંદોબસ્ત કરિયે ક્‌હો તો!"

"ના, રાણા, એટલી કૃપા હાલ બસ. પછીની વાત પછી."

રાણો: "વિજયસેન, પેલી રાંડ દુષ્ટ કેલાવતીને પકડો અને ઘસ-
"ડીને એને તો નક્કી જેલમાં લઇ જાઓ. એનાં ભારે કસબી વસ્ત્ર
"ધૂળમાં ઘસડાય, એનાં ઘરેણાં વેરણછેરણ થઇ રસ્તામાં પડે અને
"ભીખારી રંક લોકને જડે–એવું એવું જોવાને મ્હારી મરજી થઇછે.

"વિજયસેન, નીચમાં નીચ-કાળામાં કાળો-કદરૂપામાં કદરૂપો અને
"ગંદામાં ગંદો કોઇ ગોલો અથવા ઢેડો-એ રાંડને આખે શરીરે, મ્હોં
"પર, અને વાળમાં ધૂળ ભરે, રાખ ભરે, અને કાજળ ચોપડે એ હું
"જોઇશ. અને આ બીજા જે જે લુચ્ચાઓ છે તેમને પણ કબજામાં
"રાખવા. બધાની તપાસ અને બધાનો ઇનસાફ થશે."

"જયમલ!"-જયમલપાસે આવતાં રાણાએ કાનમાં કહ્યું:-"એક
"ઘણું વસમું કામ તને સોંપુંછું. રાણીનું મ્હોં જોવા હું ઇચ્છતો નથી.
"તેને આપણા જુના મ્હેલમાં લેઇ જવી અને ત્યાંજ રાખવી."

"બુદ્ધિધન, તમે ચાલો મ્હારી સાથે. આ સર્વ ગુંચવારામાંથી
"છુટવા સારૂ બાંધછોડ કરવાને હવે મ્હારે તમે જ રહ્યા."

"અમલદારો, આજ મ્હારો જન્મદિવસ છે તે તમને ખબર છે. એ
"દિવસનો આરંભ આજ ખુશાલીમાં ન ગયો. પણ-હરકત નહીં. આ-
"જના કામથી મ્હારી જુલમમાંથી છુટેલી પ્રજા આ બનાવોથી આનંદ
"પામશે અને તે મ્હારે મન ઉત્સવ જ છે. વળી પાંચવાગ્યાનો દરબાર
"રીતસર ભરાશે અને તે વખત હું તમને પૂર્ણ ઉત્સવનું કારણ આપીશ.
"એ ઘાટ કેમ ઉતારવો તે હું અને અમાત્ય અત્યારે એકાંતમાં જઇ વિ-
"ચારિયે છિયે."

"શઠરાય, આપણે હવે જુદાં થવું પડેછે. હું દિલગીર છું. પણ
"મ્હારો દોષ કાઢી ઈશ્વરના વધારે અપરાધી ન બનશો. સારૂં પ્રારબ્ધ
"સંચિત કરવાનો અવકાશ ઈશ્વરના રાજ્યમાં સદૈવ છે."

રાણો અમાત્યને આંગળિયે લેઇ ચાલ્યો અને સઉને અદૃશ્ય થયો.
પોતે અદૃશ્ય થતાં થતાં બુદ્ધિધને પ્રમાદધન અને નવીનચંદ્રને ઘેર જવા
સાન કરી.

રાણાના તત્વતઃ સત્ય અક્ષરને મનમાં પણ ઉત્તર દેવાની શક્તિ શ-
ઠરાયે અનુભવી નહીં. તેના શરીરપર એનાં એ વસ્ત્ર હતાં, તેનાં અવ-
યવો પણ એનાં એ હતાં, તે પોતે પણ એનો એ હતો. તોપણ સુવ-
ર્ણપુરના રાજ્યમ્હેલમાં મધ્યાન્હ સૂર્યની પેઠે ઉગ્રરૂપે આવ્યો હતો તે ત્યાંથી
નિકળતી વખતે અસ્તકાન્તિ ધરવા લાગ્યો. સર્વની અવલોકનવૃત્તિઉપર
નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતો હતો તે પદભ્રષ્ટ થયો. તોપણ હોલાતી વાટને
મ્હોંયે રહેતા મોગરા પેઠે તેના મુખઉપર ગુમાન દેખાતું હતું. એટલું કે
સમયને અનુચિત, નિષ્ફળ, નિષ્પ્રકાશ અને નપુંસક હોવાને લીધે એ ગુ-
માનપર કોઇએ દૃષ્ટિ ન કરી. આ અસ્તમાન કારભારી ઉપર સહુ ઉદા-
સીન વૃત્તિથી જોવા લાગ્યા. જે રાજમ્હેલમાં આવી, રાજાઓ, અમલ-

દ્વારો,અને પ્રજાઉપર તેણે ઘણાંક વર્ષસુધી અધિકારને અમર માની નિષ્કંટક સત્તા ચલાવી હતી તેની રજા લેઇ–તેમાં ફરી ન આવવા સરજેલો–તે શૂન્ય ગોઝારો થયો હોય તેવી વૃત્તિ અનુભવતો, તેને પોતાને વાસ્તે ભયંકર અરણ્ય જેવો લેખતો, નીચી દૃષ્ટિ ઘડી ઘડી પાછી ફેરવતો શઠરાય તેમાંથી નિકળ્યો–નિકળીને એકવાર ઉભો રહી પાછો ફરી નિઃશ્વાસ મૂકી ઉંચુ જોઇ મ્હેલને નીચેથી શિખર સુધી ન્યાળી રહ્યો– અને આખરે મ્હોં ઉપરથી અને મનમાં રહ્યું હોય તો ત્યાંથી પણ ગુમાન ઉતરી ગયું, અને એ ગુમાન મ્હેલના અંગનું હોવાને લીધે શઠરાયની જગા લેનારની સેવા કરવા તે લેનારને શોધતું શઠરાયને રાજઉદ્યાનના દ્વાર આગળથી વળાવી પાછું વળ્યું. શઠરાયની આંખમાં આંસુનું એક બિન્દુ આવ્યું. વિજયસેને સોંપેલા નવા પરિવારનાં વધારે ત્વરાવાળાં પગલાંજોડે પોતાને દોડવું પડતું હોય એવા શ્રમવિકારના અનુભવમાં એ આંસુનું એક બિન્દુ પણ અદૃશ્ય થયું. સિપાઇઓ પોતાના વેગને અનુસરે તેને ઠેકાણે પોતાને સિપાઇઓના વેગને અનુસરવું પડયું. આ પરિવાર–વિપરીતતા અનુભવતો વિપરીત દશાનો વિદ્યાર્થી, કારભારપરિવર્ત્તની વાતો કરતા કરતા લોકની કદિક નજરે પડતાં, તેમની અંગુલિદર્શનનું–ક્ષણિક દયાનું–અને આખરે સંતોષનું પાત્ર થતો થતો, ભાઇ શિવાય બીજા કોઇ સમોવડિયાના સાથ વિનાનો. લોકસંઘમાં પરિવારની મદદથી માર્ગ મેળવતો, રાજઉદ્યાનના દરવાજામાં ઉભેલાઓની દૃષ્ટિને અગોચર થયો. જનતાના વિચારમાંથી પણ તેને ખસેડનાર મળ્યું. તેની બાબતના–પ્રાતઃકાળના દરબારના–વિચારો સાંઝે ભરાવાના દરબારના તર્કવિતર્ક આગળ જરી જરી અદૃશ્ય થવા લાગ્યા.

મ્હેલમાં પેસતી વખત કલબલાટ મચાવી મૂકનાર મંડળ, રાણો અદૃશ્ય થતાં અંદરથી મધ્યરાત્રિના જેવી શાંતિ મ્હેલમાં ઉત્પન્ન કરી, નિકળ્યું. એક શબ્દ પણ કોઇના મુખમાંથી નિકળતો ન હતો. રામાયણ કે મહાભારત વાંચી ઉઠ્યા હોય અને વિચારલીન થયા હોય તેમ સર્વ ભાસવા લાગ્યા. આખા મંડળના મુખ ઉપર ગંભીરતાની ગંભીર છાપ પડી. મડદું બાળી, રાખ કરી, રોતું કરવું છોડી દઇ, શ્મશાનમાંથી પાછા ફરનાર મંડળની પેઠે સર્વ નિકળ્યા અને જમીનપર પડતા અનેક પગના ઘસારા શિવાય કાનમાં બીજો સ્વર જતો ન હતો. એમ શઠરાયની પાછળ આવ્યા હતા તે એના વિનાના એકલા પાછા ગયા.

સઉની પાછળ નવીનચંદ્ર અને પ્રમાદધન બે ત્રણ સિપાઇઓ સાથે નિકળ્યા. બંને જણનું ભય જતું રહેવાથી નિર્ભય થયા હતા અને તેથી તે-

મના મુખઉપર પણ શાંતિ હતી, તેમની સાથે આવેલું મંડળ પણ જુદું પડી ઘેર ચાલ્યું.

મ્હેલમાંથી નિકળતા શઠરાય પાછળ **નવીનચંદ્રની** દૃષ્ટિ પડી હતી અને ચાલતો ચાલતો તે ગણગણતો હતો:

"સમય!–એ જ રચેછ બળાબળ:

"શરીરીને[1] કદી એવું મધુરતા
"શરદમાં ધરતા સ્વર હંસના
"ભરી જ દે પિકકંઠ[2] કઠોરતા!"[3]

"સમય એ જ રચેછ બળાબળ!–સમય એ જ રચેછ બળાબળ!–

"બળ–અબળ! તમને રચનાર "સમય" જ છે–બીજું કોઇ ન"થી! માનવી! ત્હારું અભિમાન નકામું છે. શઠરાય, ત્હારી હિકમત હારી "નથી, પણ ત્હારો સમય હાર્યોછે."

ચાલતાં ચાલતાં બાગનો દરવાજો આવ્યો એટલામાં પાછળથી દોડતો દોડતો **સમરસેન** આવી પ્હોંચ્યો.

"**પ્રમાદભાઇ**, ભાઇસાહેબ બોલાવેછે આપને. **નવીનચંદ્રભાઇ**, આપ "ઘેર વ્હેલા પધારો અને ભાઇસાહેબ અને **પ્રમાદભાઇ** પણ થોડી વા"રમાં ઘેર આવશે. અરે, **રામસેન**, જા **નવીનચંદ્રભાઇ** સાથે."

આ આમ ચાલ્યા અને આ આમ ચાલ્યા. માથાપર પંખિયો ભમે તેમ આખા રસ્તામાં **નવીનચંદ્રના** મગજમાં કંઇ કંઇ વિચાર તરવરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૩

રસ્તામાં.

પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રજાળ પરોક્ષ થયું. પણ તેણે રચેલા સંસ્કાર રહ્યા.

દરબારમાંથી અમાત્યને ઘેર જવાનું. મંદવાડના સમયમાં ત્યાં પણ કંઇ કંઇ અનુભવ થયા હતા. એ ઘરમાં જવાનું તેથી તેના પણ વિચાર થવા માંડ્યા. "અનુભવાર્થી" ને અભ્યાસની સવડ ખરેખરી થઇ ગઇ હતી, એટલે અભ્યાસ ઝડપબંધ વધતો હતો. અમાત્યના ઘરમાં થતાં શાંત સ્વપ્નને દરબારના ઉગ્ર સ્વપ્ને ડાબી નાંખ્યું હતું. સઉથી પાછળ નિકળેલા–એકાંત પડેલા રસ્તા ઉપર એક સિપાઇને પાછળ રાખી ચાલતા **નવીનચંદ્રને** ચૈત્રમધ્યાન્હના પ્રચંડ સૂર્યના તેજ નીચે તપતા સળગતા

---

૧. દેહીને–દેહધારીને. ૨. મોરના કંઠમાં. ૩. માઘ–સર્ગ.૬.

બળતા વિશાળ અને શૂન્ય મેદાનવચ્ચેના લાંબા રસ્તાનો દેખાવ ઓથારની પેઠે ચાંપવા લાગ્યો અને દરબારમાં ડખાઇ ગયેલી થાકી ગયેલી કલ્પના શિથિળ પડી જઇ એ ઓથારના હઠસંભોગને જાતેજ અનુકૂળતા કરી આપવા લાગી. મનની સાથે શરીર પણ થાક્યું હતું. બાર વાગવાથી ભૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. સૂર્ય તનમનને ક્લાંત કરવામાં નિરંકુશ વર્ત્તતો હતો. અગ્નિના પુલ જેવો રસ્તો તાપનું ઉંચે પ્રતિવમન કરતો હતો, અને માનવીનું ઉકળતું શરીર પરસેવાથી પાણી પાણી થઇ જતું હતું. અંદરની અને બ્હારની અવસ્થાઓએ આમ એકસંપ કર્યો હોવાથી સુકુમાર **નવીનચંદ્ર** હારી ગયેલા જેવો દેખાવા લાગ્યો. તેના કપાળ પર પરસેવાનાં જાલ બાઝયાં અને પાઘડીમાંથી ટપકતા વર્ષાદે તેમાં ઉમેરો કર્યો. તેની આંખો રાતી રાતી થઇ ગઇ, અને કુમળા ગાલે પણ એજ રંગ પકડ્યો. **નવીનચંદ્ર**, તું આવી દશા શા દુઃખે ભોગવેછે? અમાત્યનું દુઃખ સફળ થવા વખત આવ્યો હતો. પણ તેમાં કાંઇ એને સ્વાર્થ ન હતો. એવું છતાં અમાત્યકુટુંબના ઉત્સાહનો પટ એને પણ લાગ્યો. 'અમાત્યને ઘેર અને દરબારમાં ઘણુંક નવું જોયું, નવું શિખાયું. હા. એ બધું ખરૂં. પણ હાલતો થાકેલા મન આગળથી એ ઉત્સાહ—એ જોયા શીખ્યાનો' સંતોષ—સર્વ પરોક્ષ થયું. સેંકડો ગાઉ ઉપરનું ઘર—તેમાં અત્યારે શું શું થતું હશે તેના વિચાર—માતાપિતા—મિત્રમંડળ અને એવા એવા સંસ્કારો મનમાં સ્ફુરવા લાગ્યા અને સુવર્ણપુરના ઉંચા રસ્તા ઉપરથી **ભદ્રા** અને સમુદ્રના સંગમનું સ્થાન દેખાતું હતું ત્યાં દૃષ્ટિ પડતાં ઘડિક નાવમાં બેસી ઘેર જવાની વૃત્તિ થઇ—ઘડિક ઘરમાં જ ઉભો હોય તેમ અનુભવવા માંડયું. રસ્તા ઉપર બીજું કોઇ આવેછે કે નહીં, કેણીપાસ જવાનુંછે, એવું એવું એ કાંઇ જોતો ન હતો. "એની આંખ એના હૃદયમાં હતી—અને એ હૃદય ઘણે ઘણે છેટે હતું."[1] તે એના ઘરમાં હતું. સુવર્ણપુરનું કોઇ પણ પ્રાણી—કંઇ પણ પદાર્થ તેના મનમાં વસતો ન હતો. ઘરમાં હૃદય અને હૃદયમાં ઘર એમ હતું. એમ છતાં સુવર્ણપુરના એક જણને તેમાં અવકાશ મળ્યો. પોતાના ઘરની સર્વ સૃષ્ટિ વચ્ચોવચ્ચ અમાત્યના ઘરની—ન સગી—ન—એવી કુમુદસુંદરી ઉભી. કુમુદસુંદરી! તું. અંહિયાં ક્યાંથી? **નવીનચંદ્ર**! આજ તને શું થયું? રાજ—ઉદ્યાનમાં પેઠો ત્યારેયે ઘર સાંભર્યું અને અહુણાંયે સાંભર્યું. એ શાથી? ઘરની સાથે કુમુદસુંદરીને સંભારવાનું કારણ શું? આ સર્વ પ્રશ્ન પણ **નવીનચંદ્ર**ના જ હૃદયમાં સમુદ્રના તરંગ પેઠે ઉઠતા હતા અને આકાશ સુધી ઉછાળા મારતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે

1. બાયરન.—"ગ્લૅડિએટર."

અમાત્યના ઘરમાં બનેલા કેટલાક બનાવો સાંભરતા હતા. નવીનચંદ્રનાં મનની સ્થિતિનું કારણ એ બનાવો તો નહીં હોય? વાંચનાર, એ બનાવો સાંભળ.

નવીનચંદ્ર અલકકિશોરીના પતિવ્રતાપણાનું રક્ષણ કરતાં ઘવાયો એટલે ઉપકારની મારી એ કિશોરી સ્વાભાવિકરીતે એની પથારી આગળ બેશી રહેતી અને એનો ઘા રૂઝાવાની વાટ જોતી. એ બાળાને પતિ વાસ્તે મનમાં રજ પણ માન ન હતું, અને આખા જગતને તૃણવત્ ગણતી તેમ એને પણ ગણતી. માતાપિતા શિવાય બીજા કોઇને એ માન આપતી ન હતી અને મામાં પણ અક્કલ ઝાઝી છે એવું માનતી ન હતી. સહિયરો ઉપર અમલ ચલાવતી હતી, પણ પતિ અથવા બીજું કોઇ મ્હારૂં સમોવડિયું છે એવું ધારતી ન હતી અને તેથી કોઇના ઉપર સમાનભાવનો સ્નેહ રાખવો તે શું એ સમજતી ન હતી. હા, મમતાળુ હતી, પોતાનું કહ્યું તેને પોતાનું ગણતી, અને દયાળુ હતી. પણ આ માણસ બાંધછોડ કરવા લાયક છે, આની આગળ એકલા દ્રવ્યનુંજ નહી પણ રૂપનું, ગુણનું, વ્હાપણનું, બુદ્ધિનું, પદવીનું, કુલીનતાનું અને એવું સર્વ ગુમાન છોડી દઇ નરમ થવું ઘટે-સ્નેહ-મિત્રતા રાખવી ઘટે એમ મનમાં જરી પણ ન હતું, આ ગુણ એના બાપનામાં બીજે રૂપે હતો અને તે પુત્રને ઠેકાણે પુત્રીમાં ઉતર્યો હતો. એનામાં જે કાંઇ તોછડાઇ હતી તે આ જ ગુણને લીધે હતી, અને એ પતિવ્રતાપણું જાળવી શકતી અને તેમ કરતાં ડગતી નહીં તેનું કારણ પણ આ જ ગુણ હતો-કારણ કોઇ પણ પુરુષના સામું જોતાં "અંહ, એ કોણ-શા લેખામાં છે?-હું કોણ? એ "કોણ? શું હું કોઇને નમ્યું આપું? શું કોઇ મ્હારૂં સમોવડિયું થવા "યોગ્ય છે?" આ વિચારો જ તેના મગજમાં તરી આવતા. આજ સુધી તેનું ગુમાન ઉતર્યા વિનાનું રહ્યું હતું, તે બે જણાંએ ઉતાર્યું. એનો અણઢોળાયો સ્નેહ ભાભી ઉપર ઢોળાયો. કુસુદસુંદરીને જોઇ એને કાંઇક ઉમળકોજ આવતો-કાંઇક ઊર્મિજ ઉઠી આવતી. એનું એક કારણ એ મુગ્ધાનું સ્હોજિલાપણું હતું અને બીજું કારણ એ હતું કે એને કિશોરિયે પોતે ઘરમાં આણી હતી. બસ, ભાભીને દીઠી એટલે નણંદ ઘેલી ઘેલી થઇ જતી અને ઘેલાં ક્હાડતી. સઉ આ જોઇ હસતાં અને એની મા પણ હસતી, તે એ જાણતી અને દેખતી પણ ગાંઠે નહી. કોઇક વખત તો માને પણ ધમકાવે કે "બસ, અમારાં ભાભીને અમે ગમે તે કરીશું "તેમાં ત્હારૂં શું ગયું? તું ત્હારૂં કામ કર્ય." કુસુદસુંદરીના રૂપ આગળ પોતાનું રૂપ ભુલી જતી અને એ ચોપડીમાંથી વાતો વાંચે અને સમઝાવે

ત્યારે ગરીબ ગાય થઇ જતી. વળી આટલું બધું ગુમાન ઉતરેલું પણ તેની પોતાનેયે ખબર ન હતી. કારણ ઘરમાં ભાભી નણંદનું જ ચાલવા દેતી; લોકમાં એનેજ મ્હોટે પાટલે બેસારતી અને એનું જ કહ્યું કરતી: એટલે નણંદનું અભિમાન સંતોષ પામતું અને ભાભી વ્હાલી જ ર્‌હેતી. પણ કોઇ ઝીણી નજરે જુવે તો થતું એ કે ભાભી નણંદના ઉપર રાજ્ય ચલાવતી અને નણંદ ભાભીના જ કહ્યામાં ર્‌હેતી. એમાં કારીગરી ભાભીની હતી, કારણ ભાભીનું ચાલેછે એવું એ નણંદને સમજવા જ ન દેતી. એક ગુમાન ભાભી આગળ ઉતર્યું અને બીજું નવીનચંદ્રે ઉતાર્યું. તેના ઉપકારથી તે અત્યન્ત વશ થઇ. તેના ખાટલા આગળ જ બેસી ર્‌હેવું અને ઓસડવેસડની–ખાવાની–કરીની–સઉની ચિંતા પોતેજ રાખવી. કોઇ આવ્યું હોય તોયે એ ત્યાંની ત્યાં. એની સહિયરો–અને કોઇ કોઇ વખત તો મા પણ શિખામણ આપે કે "બ્હેન, ગમે એટલું પણ એ "પરપુરુષ; હા, એની ચાકરી કરવી, એની આસનાવાસના કરવી એ "સઉ ઠીક છે, પણ આમ આખો દિવસ એકાંતમાં અને લોકના દેખતાં "એની પાસે ખાટલાસરસાં બેસી ર્‌હેવું એ સારૂં નહીં. લોકમાં વાત "થાય. ગમે તો એક ચાકરને બેસારી મૂક ને તું જતી આવતી દેખરેખ "રાખ." આના ઉત્તરમાં એ કિશોરી શિખામણ આપનારને ખાવા ધાતી અને ભમર ચ્હડાવી ઓઠવડે પૂકાર કરી–મ્હો મરડી ક્‌હેતી કે "વારૂ "વારૂ, જોયા એ લોક. લોકને તે કોણ ગણે? હસો જેને હસવું હોય તે." "વારૂ, બ્હેન, મરજી પડે તે કરો" એમ કરી ક્‌હેનાર ચૂપ થતું અને અલકકિશોરી માથું મરડી, "હું, શું લોકોછે–એમના બાપનું જાણે "જતું જ ર્‌હેતું હોયની! જાણે કે તમે જ ડાહ્યા અને તમે જ સારાં હશો." એમ કહી ચાલી જતી અને નવીનચંદ્રની પાસે આવી બેશી બાયેભારે લોકના ડ્‌હાપણડાહ્યલાવેડાની મશ્કેરિયો કરતી. પોતાને કોઇ મળવા આવે તો તેને પણ નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં બોલાવે અને બેસારે. કુમુદસુંદરી ત્યાં આવતાં શરમાતી ત્યારે જોડે એની મેડી હતી તેમાં જઇ બાથમાં લેઇ એને ઘસડી આણતી અને સાથે બેસારી ક્‌હેતી: "ભાભી, "ઘરના માણસ જેવું જે માણસ થયું તેની પાસે આવતાં શરમ શી? "જુવો, એ ભણેલાછે અને તમે ભણેલાંછો. તો બેસો અને કાંઇક સારૂં "સારૂં વાંચો. હું સાંભળીશ. એયે સાંભળશે. તમનેયે કાંઇ બધે ઠેકાણે "સમઝણ નહીં પડતી હોય તે એ સમઝાવશે. હું બેઠીછું એટલે તમારે "અંહિ બેસતાં હરકત નહીં." ભાભીનો હાથ તાણી નીચે બેસારે. કુમુદસુંદરી બિચારી, હજારો ગુપ્ત વિકાર અનુભવતી બેસતી, બળાત્કારે કોઇક

દિવસ કાંઇ વાંચતી, અને સાંભળતી, પણ એક્કે દિવસ એવું ન થવા દીધું કે નવીનચંદ્રની સાથે પોતે જરી કે બોલીછે, હસીછે, કે એક પણ પ્રશ્નોત્તર થયો છે. નવીનચંદ્રના સામી એટલા દિવસોમાં એક વખત પણ–એક પળ પણ નજરસરખી ન કરી. નવીનચંદ્ર અને કુમુદસું-દરી–બેમાંથી કોઇને કંઇ પણ બોલવું હોય, પૂછવું હોય, કે માગવું હોય તો તે અલકકિશોરીની જ પાસે.

નવીનચંદ્ર સૂતો સૂતો સર્વ સમજતો; અલકકિશોરીના ઉપકારના નિર્દોષ ઉભરા લોકાચાર વિરુદ્ધ હતા તે એ જાણતો; અણસમઝી ખેંચ-તાણ કરી બેસાડી નણંદ ભાભીના મનમાં સ્વાભાવિક ગુંચવારો ઉત્પન્ન ક-રતી તે એ કળી જતો; પરંતુ જાતે માંદો હોવાથી અને અલકકિશોરીના તુન્દા સ્વભાવ આગળ કાંઇ વળશે નહી એવું ભાન હોવાથી તે નિરુપાય હતો.

હળવે હળવે સ્ત્રીવર્ગમાં અલકકિશોરીની વાતો ચાલવા માંડી અને અમાત્યની ચઢતી ખમી ન શકનાર વર્ગ પ્રમાણમાં ઝાઝો હોવાથી એ વાત અતિશયોક્ત થઇ અને મ્હોટા ઘરની નિન્દામાં સર્વને રસ પડવા માંડ્યો. વનલીલાને મ્હોંડેથી એ વાત કુમુદસુંદરીને પણ કાને આવી, પણ એણે તે ધિક્કારી કાઢી. વિદુરપ્રસાદે પણ એ વાત સાંભળી અને ઘડીક માની અને અલકકિશોરીને ઠપકો દેવાની બ્હીતે બ્હીતે હિમ્મત ધરી. અલકકિશોરિયે એને એવો તો ધમકાવ્યો કે એ ડબાઇ ગયો. પણ ડબાઇ ગયાથી મનની ખાતરી ન થઇ. આખરે એક દિવસ ગરબ-ડદાસ એને ઘેર જમવા આવ્યો હતો અને નવણના ચોકામાંના અંધા-રાનો લાભ લેઇ રાંધવા નાહેલી કિશોરીની કાંઇ મશ્કરી કરી કે ઉત્તરમાં એ ઉન્મત્તાએ એના મ્હોં ઉપર ઉકળતી દાળભરી કડછી ઝાપટી અને ઘ-રમાંથી એ લુચ્ચાનો પગ ટળાવ્યો. આ દિવસથી એ નીચ પુરુષ પર-સ્ત્રીની મશ્કરી કરવી ભુલી ગયો. અને વિદુર પ્રસાદના મનમાં અલકકિ-શોરીની શુદ્ધતાની ખાતરી થઇ.

કિશોરીની સ્વતંત્રતા આમ સર્વ સ્થળે અપ્રતિહત અને જયવંત નિવડી. આ શુદ્ધતા અને સ્વતંત્રતાનું અભિમાન એને એટલું બધું હતુંકે શિથિળ વર્તણુંકવાળાંની સોબત કરવાથી તે ડરતી નહી, અને એમ જ ગણતી કે “અંહ, ભેંશનાં શિગડાં ભેંશને ભારે છે–પારકું માણસ નઠારું “તેમાં આપણને શું થનાર છે?”. આથી તેની સહિયરોમાં કેટલીક અ-શુદ્ધ સ્ત્રિયો પણ હતી અને તેવી સ્ત્રિયો વિશેષ વિલાસશીલ અને ઉઘાડી રસિકતાવાળી હોવાથી કિશોરીની વિશેષ પ્રીતિનું પાત્ર થઇ હતી; કારણ

કે ક્ષુદ્ર લાગતા પતિ આગળ નિરુત્સાહી અને હંકાઇ રહેતી વિલાસવૃત્તિને શુદ્ધ અગ્નિ, પોતાની ઇચ્છાને શરણ રહેતી આવી સહિયરો આગળ, ધમકભરી સાકાર કરતી, અને તે રીતિનો યોગ્ય અનુકમ્પ એવી સહિયરોજ કરી શકતી. કૃષ્ણકલિકા ઉપર અમાત્યપુત્રીના ચારે હાથ હતા અને તેનું કારણ આજ હતું. આવી પ્રિય સહિયોને છોડ એવું એને કહેવા કોઇની તાકાત ન હતી.

અધમ સંગતિ વંધ્યા ન રહી. અલકકિશોરીપાસે આવતી જતી કૃષ્ણકલિકાને નવીનચંદ્ર ગમી ગયો અને અર્થ સારવા એકલીની તાકાત ન હોવાથી અમાત્યપુત્રીને પોતાની સાધનભૂત જોડિયણ કરવા ધાર્યું. કુલીન કિશોરી પોતાની પાસે અપવિત્ર વાતો થવા ન દેતી અને કોઇ પુરુષનાં તો શું પણ સ્ત્રીનાંએ વખાણ થવા ન દેતી. નવીનચંદ્રની એના મન ઉપર થયેલી નિર્દોષ અને પવિત્ર અસર કૃષ્ણકલિકાએ જોઇ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. નવીનચંદ્રના સ્વભાવનાં, સુશીલતાનાં, સદ્ગુણનાં, અને અંતે સ્વરૂપનાં વખાણ એણે ક્રમે ક્રમે કરવા માંડ્યાં, અને ઉપકારની અમીથી ભરેલી દૃષ્ટિએ જોનારી કુલીન માનિની આ સર્વ વખાણ આનંદથી સાંભળતી. આ પવિત્ર આનંદચંદ્રમાં કૃષ્ણકલિકાએ હળવે હળવે કલંક ઉત્પન્ન કર્યું. એક દિવસ નવીનચંદ્રની સુંદરતાની વાત કાઢી, કજોડાંની વાત કાઢી, હિમ્મત આણી કૃષ્ણકલિકા અચિંતી બોલી ઉઠીઃ “ બ્હેન, ખરું પૂછો તો તમારે તો નવીનચંદ્ર જેવો વર જોઇએ–હા, વિ-“ દુરપ્રસાદ ઠીક છે પણ તે ઠીકજ. કાગડો દહિંથરૂં લઇ ગયોછે.” અલકકિશોરિયે એને ધમકાવી આ વાત બંધ પાડી અને તરત તો પોતે પણ ભુલી ગઇ.

કલાક બે કલાક વીત્યા પછી તે નવીનચંદ્રની મેડીમાં આવી. તે ખાટલામાં ઉંઘી ગયો હતો. એને ઔષધ પાવાનો વખત વીતી ગયો હતો તે જગાડવો કે ન જગાડવો એ વિચારમાં ઘડી વાર ઉભી અને સૂતેલા નવીનચંદ્રના મુખઉપર દૃષ્ટિ પડી–દૃષ્ટિ પડી જ. એનો ઘા રૂઝાવા માંડ્યો હતો પણ પાટા કરવા પડતા હતા. તાવ આવતો બંધ થયો હતો પણ શક્તિ સારૂ ઔષધ પીવું પડતું. ઉઠવા બેસવાનો શ્રમ ચાલતા સુધી ન લેવો એવી વૈદ્યની આજ્ઞા હતી, પણ ધારે તો શ્રમ લેવા જેટલી શક્તિ આવી હતી અને મ્હોંપર તેજ પણ આવી હતી. સૂતેલાના વિશાળ કપાળપર પરસેવો વળ્યો હતો અને પુરુષત્વ ભરી કાળી ભમ્મરો અને પાંપણો વચ્ચે મીંચાયલાં ગોરાં પોપચાંની ગાદી ઉપર અંગવિનાનો–અદૃશ્ય મન્મથ આવી બેઠો. તેના બાણનો અશ્રાવ્ય નિર્ઘોષ પાસે ઉભેલી અબળાના

અંતઃકરણમાં અચિંત્યો કોણ જાણે ક્યાં થઇને પેઠો અને તેને મુંઝવવા લાગ્યો. પરદેશીના ગાલની રતાશ ઝળકાટ મારતી જણાઇ અને તેના તેજથી સર્વની આંખને ઝાંઝવાં વાળનારીની આંખો આજ અંજાઇ ગઇ. મૂછનો દોરો જ ફુટેલો હતો તેનાથી બાંધી દીધેલા ઓઠ-સંપુટને જોઇ-તેમાં કાંઇ અમૃત ભર્યું હોય તેમ-આત્મસંતુષ્ટાના ઓઠ કાંઇક પ્હોળા થયા. આ સર્વ શું થાયછે? એ વાત અલકકિશોરી સમઝી નહીં. એણે આવી સ્થિતિ કદી અનુભવી ન હતી-સાંભળી પણ ન હતી. પૂછવું પણ કોને? તે નિઃશ્વાન અને દીન બની નવીનચંદ્રના માથા આગળ-ખાટલા પાસે નીચે બેઠી અને એના સામું જોવા લાગી. આજ આ પુરુષને જોઇ આ બધું શું થાયછે? નવીનચંદ્ર તે આજ કાંઇક બદલાઇ જ ગયલો લાગ્યો. એને જોઇને જ અબળાના અંગમાં કાંઇક ઝેર વ્યાપી ગયું-વિષથી વિષ ઉતર્યું-એ ઝેરથી પતિવ્રતાપણાને સાચવનારૂં બળવાન ગુમાન પળવારમાં ઉતરી ગયું મહાપ્રતાપવાળી-છાકવાળી હતી તે રાંક જેવી થઇ ગઇ. એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકી તેણે સામી ભીંત ઉપર નજર ફેરવી. ત્યાં એક આરસો આડો ટાંકયો હતો, તેમાં સૂતેલા નવીનચંદ્રનું અને બેઠેલી અલકકિશોરીનું એમ બેનાં મ્હોં જોડાજોડ દેખાયાં તે એ જોઇ રહી. તે જોઇ-નવીનચંદ્રના સામું પાછું જોવા લાગી. કૃષ્ણકલિકાના શબ્દ યાદ આવ્યા—આરસા ઉપરથી એ શબ્દ ખરા લાગવા માંડ્યા. જમાલને પકડ્યો તે દિવસ થયલો સ્પર્શ સ્મરણમાં આવતાં કલ્પનાને ગલીપચી કરવા લાગ્યો અને વધારે વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યો. જમાલદૈત્યની સાથે સફળ યુદ્ધ કરનારી ચંડિકા અને દુષ્ટ ગરબડની મદમર્દની-ઉન્મત્ત કિશોરીના પતિવ્રતાનું ઇંદ્રાસન સૂતેલા નવીનચંદ્રની સુંદરતાના પ્રતાપ આગળ ડગમગવા લાગ્યું અને અબળા તે અબળા બની. કાંઇ પણ વિચાર કરવાની તેની શક્તિ હોલાઇ ગઇ. વિકાર પવનના ઝપાટાથી બુદ્ધિદીપ હોલાયો. મદનાસ્ત્ર આગળ અભિમાનાસ્ત્ર ચૂરા થયું. પુરુષની છબી સ્ત્રીની કીકીમાં પ્રતિબિમ્બાકારે વસવા લાગી-હૃદયતરંગમાં નૌકાપેઠે હિંદોળા ખાવા લાગી-હૃદયમહાસાગરના અંતર્ભાગે ક્ષિતિજ રેખામાં ઉગતા સકળચંદ્ર પેઠે ઉગી અને તેના મર્મભાગને ખેચી કાટવા લાગી-તેમાં ઉથલ પાથલ કરવા લાગી. પરંતુ આ સર્વ તોફાન કોઈ જુવે એમ ન હતું. તેનો આવિર્ભાવ શરીરપર રજપણ ન થયોઃ માત્ર નવીનચંદ્ર અને આરસા વચ્ચે હેરાફેરા કરતી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં અને આશ્ચર્યમાં પડતી-આ શું થાયછે તે ન સમઝતી-બાળકી ખાટલાપાસે બેઠી હતી તેવીની તેમ બેસી રહી. કલ્પનાંમાં વાનરનો ગુણ છે. કૃષ્ણકલિકાએ અલ-

કકિશોરીજેવીની કલ્પનાને સળી કરી એટલામાં તો મગજમાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી મગજમાં ચઢ ઉતર કરતી કલ્પનાએ બુમાસપુત્રીને ગભરાવી દીધી અને તે અમસ્તી એકલી સ્તબ્ધ બેશી રહી હતી તે છતાં કલ્પનાએ અંતર્મર્મમાં ભરેલા ઉઝરડાઓએ મદનબાણના પાડેલા ઘાની વેદનાને અસહ્ય કરી મૂકી અને તે ન ખમાતાં અંતઃકરણમાં દરેક નવો ચરેડો પડતાં આંખો ચઢાવી દેવા લાગી અને “હર, હર, હર,” “શિવ, શિવ, શિવ,” કરી ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખી છાતીપરના છેડા વડે પારકા થયલા પોતાના હૃદયને શાંત કરવા-પવન નાંખવા લાગી. એ પવનથી શાંત થવાને બદલે મદનજ્વાળા વધારે વધારે સળગી. ભયંકર દશા! તને શોધનારા—વરનારા પણ જગતમાં વસતા હશે. તું કેટલાકને સુખરૂપ પણ ભાસતી હઇશ. અલકકિશોરી આ દશાથી બ્હાવરી—જર્જરિત થઇ ગઇ. તેને છુટકારાનો માર્ગ ન દેખાયો. નવીનચંદ્ર! તું ઉંઘે છે કે જાગેછે? કુલીન વનિતા વિનંતિ ન કરી શકી—તેની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં ગરગર ટપકવા લાગ્યાં. એટલામાં નવીનચંદ્રે પાસું બદલ્યું. તે ખરેખર ઉંઘતો જ હતો. પાસુ ફરતાં તેનો હાથ પાસે બેઠેલીના ખભા ઉપર ઉંઘમાં અચિંત્યો પડ્યો. તૃપ્તિનો સમય અચિંત્યો પાસે આવતો હોય—મદનવેદનામાંથી અચિન્તી છુટવાની આશા સફળ થવા નિર્મિત થઇ દેખાતી હોય—તેમ અલકકિશોરી ચમકી—એ ચમક આનંદમય લાગી. તૃપ્તિનો ભોગ અનુભવાતો હોય તેમ થરથરતા ઓઠઉપર સ્મિત આવી બેઠું. આ હાથને આમ પળવાર પણ ટકવા દીધો—તેને ખસેડી ન નાંખ્યો—આ દશામાં આનંદ મનાયો—તે ન ખમાતું હોય તેમ આજસુધી રહેલા પતિવ્રતને ઓછું આવ્યું—ઘણા દિવસનું પવિત્ર ઘર છોડતાં તે ઘરમાંથી ક્હાડી મૂકનારસાથે પળવાર લઢવા લાગ્યું. જાણે હિતૈષિ પતિવ્રતની જ શિખામણથી મદનાવસ્થાનું ખરૂં—દુષ્ટ સ્વરૂપ પ્રકાશિત થતું હોય તેમ આટલા ભોગથી અલકકિશોરી તૃપ્ત ન થઇ. તૃપ્તિને વેશે અતૃપ્તિજ આવી હોય—તૃપ્તિવધારવાને બ્હાને અતૃપ્તિ પગલે પગલે વધારે ક્રૂર બની બળ અજમાવતી હોય—તેમ થયું. છુટકારાને બદલે બંધન વધારે સખત થવા લાગ્યાં અને તે બંધથી તનમન સખત ચુસાવા માંડ્યાં. અમૃતને બદલે આખા શરીરમાં ઝેર વાપ્યું. આ સર્વ તીવ્ર અતિતીવ્ર વેદના સૂચવતી આંખમાંથી આંસુની ધારા વધારે વધારે છુટવા લાગી અને ખાળી ખળી નહી. એટલામાં નવીનચંદ્રનો હાથ હાલ્યો. તેને છૂટો થવા દેવા ખુશી ન હોવાથી તેને પકડી રાખવા કિશોરીનો હાથ ઉપડ્યો—પણ હિમ્મત હારી પાછો પડ્યો. આથી નવીનચંદ્રનો હાથ સ્થાનભ્રષ્ટ થયો, ખભા ઉ-

પરથી રજ નીચે સર્યાં અને ઝીલી લીધો હોય—પડતાં પડતાં ખુંટીપર ભ-
રાઇ રહ્યો હોય—તેમ રસ-રહસ્ય જાલવનાર અસ્પર્શ્ય શરીરને આધારે
થંભ્યો. તેના ઉપર કિશોરીના ઉષ્ણ આંસુ પડવા લાગ્યાં—નિદ્રામાં ને નિ-
દ્રાગાં આંસુના સ્પર્શથી એકલો જાગેલો હાથ ઉંચો થયો. મર્યાદાની મ-
ર્યાદા તોડતા આતુર હાથે તે હાથ અનિચ્છાથી પકડી લીધો. હાથપર
બળ આવતાં ઉંઘેલો નવીનચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો. જાગ્યો તે છતાં
તેની આંખ ઘેરાયલીજ રહી. તેમાં આંખ આગળ આ ન મ-
નાય એવો સ્વપ્ન જેવો દેખાવ જોવા લાગ્યો. આ શું? નવીનચંદ્ર પણ
પોતાનો હાથ ખેંચી લેતો નથી! શું એના મનમાં પણ અલકકિશોરીની
પતિત વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ થયો? અથવા શું આ એને ખરેખર સ્વપ્ન જ
ભાસ્યું? અથવા શું આ સ્વપ્નજ હતું? આ શો સન્નિપાત! અધમ સં-
ગતિ થવા દીધી તો અધમ કલ્પના થવા વખત આવ્યો! કલ્પનામાંથી
અધમ મનોવિકાર થયો. મનના જ વિકારમાંથી શરીરને વિકાર થયો.
એટલેથીજ અંત ન આવ્યો. વિકારવશ શરીરે અગ્રાહ્ય પરપુરુષ-સ્પર્શ
થવા દીધો-સ્વીકાર્યો—અભિનન્દ્યો! એ સ્પર્શને ટકવા પણ દીધો! વધવા
પણ દીધો! અસ્પર્શ્ય સ્થાનપર સરવા પણ દીધો! અરેરે! શો સન્નિપાત!
જાતે—ઈશ્વરઇચ્છાથી બંધ થતા સ્પર્શને બંધ થતો અટકાવ્યો—પકડી
રાખ્યો! પતિવ્રતા—હવે તું પતિવ્રતા મટી ગઇ! આટલાથી જ! ઘણી
વખત ઔષધપાતાં નવીનચંદ્રનો સ્પર્શ અનુભવતી—બેદરકારપણાને
લીધે—અત્યંત મમતાને લીધે સૂતેલાને ઓરાઢતાં, પાણી પાતાં; તેના શરીર
પર વળતાં—અજાણ્યે પવિત્ર અંગનો સ્પર્શ થતો—તે છતાં તું પતિવ્ર-
તા જ હતી. આજ એ જ સ્પર્શથી તું પતિતા થઇ! ભ્રષ્ટ થઇ! એક સં-
ગતિ—એક કલ્પના! શી તમારી ફળ-પરંપરા! શું નવીનચંદ્ર પણ ભ્રષ્ટ
થયો? શું ઈશ્વરની આ દેખાવપર નજર હતી? શું નિર્જીવ મેડી એ દે-
ખાવ જોતી હતી? શું બેમાંથી એકના પણ ધારવામાં હતું કે આ દેખાવ
કોઇ પણ માનવી જુવે છે? શું કોઇ પણ માનવીની આંખપર આ બ-
નાવનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું અને આ બે જણ અંધ જ બની ગયાં હતાં?
ઈશ્વરની ગતિ અકલ છે!

અલકકિશોરી નવીનચંદ્રપાસે રોજ પવિત્ર વૃત્તિથી બેસતી હતી
એટલે બારણાં ઉઘાડાં અથવા અધ ઉઘાડાં રહેતાં તેની હરકત ન હતી.
રોજની પેઠે આજ પણ અધ ઉઘાડાં હતાં અને તેના અપવિત્ર વિચારનો
જન્મ મેડીમાં આવ્યા પછી થવાને લીધે એ વાત પર તેનું લક્ષ્યજ ન-
હતું. બારણાભણી તેની પૂઠ હતી. પણ એ બારણાના મિજાગરા આગળ

જગા રહેતી તેમાં એક નવું મિજાગરું હોય એમ એક કાળી કીકી દેખાતી હતી. તે કોની હતી?

સ્ત્રીવર્ગમાં, તેમાં વિશેષે કરીને તરુણીવર્ગમાં, રસસમાનતા પ્રમાણે અને વયસમાનતા પ્રમાણે સહીપણાં થઇ જતાં વાર લાગતી નથી અને તેથી તરત પક્ષ બંધાઇ જાયછે. કૃષ્ણકલિકાને અલકકિશોરી સાથે ફાવી ગયું હતું તેમ વનલીલાને કુમુદસુંદરી સાથે ફાવી ગયું હતું. તે રમતિયાળ પણ ડાહિલી હતી, રસિલી પણ સદ્ગુણી હતી, વાંચવા ગાવાની શોખીન હતી, નિંદા કરવાની બહુ ટેવ ન હતી તોપણ પરચેષ્ટા જોવાની રસિયણ હતી, સૌભાગ્યદેવીપાસે ગીત શિખવા આવતી, કંઠ તીનો હતો અને તેથી વધારે તીનો કરવા મથતી, અલકકિશોરીની કચેરીમાં ચર્ચા ચલાવનારિયોમાં એક એ હતી, કુમુદસુંદરીપાસે નિત્ય આવતી, તેની જોડે આખો દિવસ છાનીમાની કોણ જાણે શીયે વાતો કર્યા કરતી, તેની જોડે શેતરંજ રમતી, કુમુદસુંદરી ગાતી તેમાં પોતાને તો સમઝણ ન્હોતી પડતી પણ પોતે ગાઇ બતાવતી, અને એનીપાસે પુસ્તકોમાંથી રસિલી વાતો વંચાવી સાંભળતી. રીત પ્રમાણે આજ પણ વનલીલા જમી પરવારી આવી અને આવતાં આવતાં ડોકિયું કર્યું તો અલકકિશોરીને ખભે નવીનચંદ્રનો હાથ જોઇ ચમકી, ખમચી, વિસ્મયપામી ઓઠે આંગળી મૂકી વિચાર કર્યો, અને લોકવાયકા ન માનનારી કુમુદસુંદરીને ખબર કરવા દોડી. તેની સાથે છાનીમાની વાત કરવા મંડી ગઇ.

"ભાભીસાહેબ, ન્હોતાં માનતાં તે આજ ચાલો. આંખે ખરું કરો."

"વનલીલા, તું હજી એવીને એવી રહી. ભોગ એ એના. આપણે તે પારકી ચેષ્ટા જોવાનું શું કારણ? આપણે આપણું કામ નથી?"

"વારુ, તમે તે આવાં ક્યાંથી? એવું એવું જોઇએયે નહી? ચાલો, "ચાલો, જુવો તો ખરાં. એતો એવાં લટ્ટુ બન્યાંછે કે આપણે અર્ધો ક-"લાક જોઇશું તોયે નહી દેખે. ચાલો." કહી વનલીલા કુમુદસુંદરીનો સુંદર હાથ બારણા ભણી ખેંચવા લાગી.

તેને બિચારીને ખબર ન હતી કે આ સમાચારથી કુમુદસુંદરીના અંતઃકરણમાં કેવી તીવ્ર વેદના થવા લાગી હતી અને તેણે મનમાં કેટલું સુઝાવા માંડ્યું હતું.

"શું આ ખરું ક્હેછે? વિદ્વાન સરસ્વતીચંદ્ર! આ શું? આ શું ક-"હેછે? શું મ્હારો ત્યાગ કર્યો તે આ અર્થે? અથવા નવીનચંદ્ર! શું તું 'સરસ્વતીચંદ્ર ન હોય? તું નહીજ હોય. મ્હારો—અરેરે—એકવેળા જે

"મ્હારો હતો તે શુદ્ધ સરસ્વતીચંદ્ર આવો ન હોય!" આંખો પર હાથ ફેરવતી કુમુદસુંદરીએ વનલીલાનો હાથ વછોડયો.

"વનલીલા, જા તું ત્હારે જોવું હોયતો. હું તો નહી આવું."

"ત્યારે તમે અંહિયાં બેઠાં બેઠાં શું કરશો?"

"હું બેસીશ મ્હારી મેળે.–ગાઇશ–જરા સારંગી લેઇને."

"તે તમને આ જોવાનું મૂકી ગાવું કેમ ગમશે? તમારા જેવું તો "કોઇ દીઠું નહી."

"વારૂ, બ્હેન, વારૂ. તું જા–જો ત્હારી મેળે."

વનલીલા આ ઉદાસીન અને નિષ્કુતૂહળ દેખાતી વૃત્તિ જોઇ વિસ્મય પામતી એકલી ચાલી, નવીનચંદ્રની મેડીના બારણા આગળ વાંકી વળી ઉભી, અને મિજાગરા આગળથી રસભરી છાનીમાની જોવા લાગી.

વનલીલાને ક્હાડી કુમુદસુંદરી પાછી ફરી. આંખમાં આંસુ તો માય નહીં એમ ભરાઇ આવ્યાં–જાણે કે પોતાના જ પતિને પરસ્ત્રીયા સાથે દીઠો હોય–જાણે કે પોતેજ ખંડિત થઇ હોય. પલંગપર પડતું મૂકયું અને ઉંધે માથે રહી છાનુંમાનું પુષ્કળ રોઇ કંઇક નવો વિચાર ઉઠતાં અચિંતી સફાળી ઉઠી અને આંસુ લોહી નાંખી મેડીવચ્ચે ઉભી.

"અરે, પણ આ શું? એની ફજેતી હું થવા દેઉં? સરસ્વતીચંદ્ર, "તને આ રસ્તે નહિ ચઢવા દેઉં. હશે. ભુલ થઇ હશે–પણ ત્હારા પ-"વિત્ર સંસ્કારને જગાડું એટલે તું જાગવાનો જ. આ કુમાર્ગે તું ચઢયો "તો બાપડા જગતની શી વલે થવાની–બીજા લોકોને તો કાંઇ ક્હેવાશે જ "નહી. તને આ રસ્તે જોતાં મ્હારૂં કાળજુ કહ્યું કેમ કરે–મ્હારૂં કાળજું "કેમ રહેશે? મચ્છેન્દ્રનાથ! તને સ્ત્રિયારાજ્યમાં લપટાઇ દીન થયલો "જોઇ ગોરખ શું બેસી રહેશે? ગોરખનાથ, મને સહાયતા કરો. મ્હારામાં "તમારી શક્તિનો કાંઇક અંશ મૂકો. સંસ્કારી, સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું?

"त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः।

"હે ઈશ્વર.–"

વળી આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. લ્હોતી લ્હોતી સારંગી લેઇ નવીનચંદ્રવાળી મેડીનીપાસે ખુરશી માંડી બેઠી અને એ મેડીમાં સંભળાય એમ સારંગીસાથે ઝીણે કંઠે ગાવા લાગી.

"શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,
"પડવા માંડેલી પડી પાછી! ટકી ન, હર! હર-શિરે. શુભ્ર. ૧
"પડી ગિરિપર; ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી–
"અવનિપર આળોટતી ચાલી ધૂળવાળી ઘણી થાતી. શુ. ૨

"મલિન ગંગા! ક્ષાર સમુદ્રે પેઠી અંતે એ તો!
"ભ્રષ્ટ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિમેષો![1]—
"ભ્રષ્ટ થઇ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિમેષો!"

પોતાની મેડી બ્હાર સંભળાય એમ કુમુદસુંદરી કદી પણ ગાતી ન હતી. હૃદયના સંબંધે એની મર્યાદા આજ છોડાવી અને ગાતાં ગાતાં તે ખરેખરી ખીલી. જેમ જેમ ગાયન અગાડી ચાલ્યું તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર વધી, સારંગીને લ્હલાળી નાંખી, અને છેલ્લું પદ ગાતાં ગાતાં "આથી વધારે મ્હારું બળ નથી" એમ શબ્દવિના ક્હેતા ક્હેતા કંપતા મૂર્છા પામતા હૃદયપરથી સારંગી જમીનપર સરી પડી, ડોક ઢીલી થઇ ગઇ, માથું ખુરશીની પીઠપર ભાગી ગયું હોય એમ ઢળી પડ્યું, કમળની પાંખડિયો જેવી લલિત આંખો અંધારું પડતું હોય એમ મીંચાઇ ગઇ, નિ:શ્વાસને જવા આવવાનો રસ્તો રાખવા ખ્હોળું રહી મુખ સ્તબ્ધ થયું, નાજુક કળિયો જેવા દાંતના કિરણ હવામાં ચળકવા લાગ્યા, હાથ ખ્હોળા થઇ ગયા અને ખુરસીની આસપાસ લટકવા લાગ્યા, અને પગ પણ ખુરસી આગળ લંબાઇ ટકી રહ્યા. આ શબ જેવા શરીરમાં એકલું જીવતું દેખાતું કોમળ વક્ષ:સ્થળ ધડકતું હતું. લજ્જાળુ મુગ્ધાના વસ્ત્રની કરચલિયોમાં ઢંકાઇ રહી જીવતા જગતની દૃષ્ટિને નિત્ય નિષ્ફળ કરતું હતું તે કોમળ વક્ષ:સ્થળ આજ પ્રમાદધનના રંગભવનની જડદૃષ્ટિ આગળ બાળગજના કુંભસ્થળજેવું—બીડાયલા શતપત્ર કમળની કળિયોની સુંદર જોડ જેવું—ઉપસી આવ્યું, તરી આવ્યું, અને અંત:કરણના ઉછળતા શ્વાસને બળે કરુણ મંદ લીલાથી ઉત્કંપ અનુભવવા લાગ્યું. હૃદય ચીરી નાંખે એવી આ અવસ્થા જોનાર—સમઝનાર આ પ્રસંગે—કુમુદસુંદરી!—ત્હારીપાસે કોઇ ન હતું. ભરવસ્તીવાળા સાસરાના ઘરમાં તું એકલી જ હતી. મૂર્છાપામેલા ઉજળા ગાલઉપર નિર્જીવ થયેલાં આંસુ સુકાઇ ગયાં અને માત્ર તેના ચળકતા સૂકા શેરડા રહ્યા. એની આસનાવાસના કરનાર કોઇ ન હતું.

આણીપાસ નવીનચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો હતો. પણ તે ન જાગ્યા જેવો જ હતો. તેની ઉંઘ ઉડી ગઇ ન હતી. જાગુંછું કે ઉંઘુંછું તે વિચાર તેને થયો ન હતો. જાગતાં પ્હેલાં કિશોરીના સ્પર્શથી તે રમણીય સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો. એવો સ્પર્શ જન્મ્યા પછી તેને પ્રથમજ થયો હતો અને તે સ્પર્શે ઉત્પન્ન કરેલા સ્વપ્નને અંતે આંખ કાંઇક ઉઘડી તોપણ એક સ્વપ્ન પલ-

---

૧. ભર્તૃહરિ ઉપરથી.

ટાઇ બીજું સ્વપ્ન અનુભવતો હોય એમજ એને લાગ્યું. અર્ધું મીંચેલું અને અર્ધું ઉઘાડું એવા પોપચા આગળથી અલકકિશોરી સ્વપ્નમાં આવી હોય એમ પળવાર વિકાર ભરી રમમાણ આંખે તેને જોઇ રહ્યો અને કૃપિત હાથ ખેંચી ન લેતાં નિમિષમાત્ર આનંદસમાધિમાં પડ્યો એટલામાં સારંગીના રણકા સાથે ભળી જતું કુમુદસુંદરીનું મિષ્ટ-મધુર ગાયન તેના કાનમાં ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યું. કર્ણેન્દ્રિય આનંદ વ્યાપારમાં લીન થતાં સ્પર્શેન્દ્રિય ‌ભ્હેર મારી ગઇ, અને ઉઘાડી આંખ વગરમીંચાયે મીંચાઇ. કુમુદસુંદરીના ગાયન સાથે ઉંડાં હુસકાં વચ્ચે વચ્ચે ભળતાં હતાં અને સૂતેલાની નિદ્રાને વીજળીના સંચા પેઠે ધક્કા મારતાં હતાં-તેનાથી સ્પષ્ટ સમઝાતાં હતાં-તેના હૃદયના હૃદયમાં પેસતાં હતાં. કુમુદસુંદરીનું-દિવ્ય અપ્સરાના જેવું-ગાન પણ આજ તેણે પ્હેલ વ્હેલું સાંભળ્યું અને તેથી તેની આનંદનિદ્રા મધુર મધુર થતી વધી. બ્હારથી જોનારને મન અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્ર આમ એમનાં એમ ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ રહી એકબીજાના સામું જોઇ ર્‌હેતાં લાગ્યાં અને ઉભય મદનાવસ્થ છે એવું મનમાં આણતાં વનલીલાને કાંઇ પણ શંકાસ્થાન ન રહ્યું.

આખરે કુમુદસુંદરીના ગાનનું છેલું પદ આવ્યું-તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો-તે પદ એક વાર ગવાયું-જરીક ફેર સાથે બીજી વાર ગવાયું-તેની સાથે સારંગીનું ગાન અચિંત્યું ક્રમવિરુદ્ધ બંધ પડ્યું. સારંગી પડી તેનો ધબાકો થયો, હાથમાંથી છુટતાં-પડતાં-તાર ત્રુટતો હોય એમ અસંવાદી કઠોર રણકારો લંબાયો, તે રણકારામાં અચિંત્યા બંધ પડેલા ગાયનના અંત્યસ્વરનો પ્લુતોચ્ચાર ભળ્યો, અને તે સર્વમાં છુટતા મર્મસ્થાનથી તણાયલું હુશિયું સંભળાયું, અને એકદમ સારંગી અને કંઠ ઉભય બંધ પડ્યાં. તેનીજ સાથે સ્વપ્નાવસ્થ નવીનચંદ્રનું હૃદય ચીરાયું, તે ખરેખરો જાગ્યો, જાગતાંજ કિશોરી સામું જોઇ રહ્યો, જોતામાં જ ધીમા બળથી હાથ ખેંચી લીધો, અને એકદમ પણ ધીમે રહીને-દીન વદનથી પણ ઠપકા ભરી આંખ કરી-લાચાર સ્વરથી પણ ઉગ્ર નરકમાંથી તારવા ઇચ્છતો હોય તેવો, મધુર નરમ વચન બોલ્યો:

"અલકબ્હેન, હું તો તમારો ભાઇ થાઉં હો!" એમ બોલી પવિત્ર દૃષ્ટિથી તેના ભણી જોઇ રહ્યો.

અલકકિશોરી શરમાઇ જ ગઇ, નીચું જોયું, અને મનમાંથી ધરતી માતાપાસે માગ માગ્યો. તેને ભાન આવ્યું. તપેલા વાસણ ઉપરથી પાણીનો છાંટો ઉડી જાય તેમ તેનો અપવિત્ર વિકાર એકદમ જતો રહ્યો. પણ શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહી-મુઝાઇ-ગુંચવાઇ. બેઠેલી રહી જમીન-

પર જોઇ રહી–આંખ્યો મીંચ્યા જેવી કરી–જીભ કરડવા મંડી. " અરરરર! આ શું થયું " એ વિચાર તેના આખા મગજમાં નિષ્કંટક એકલો રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સાપે કરડી હોય એમ તેના મગજમાં ઝાટકા નંખાવા લાગ્યા. વગર ઉંચું જોયે–અંહિયાંને અંહિયાં આપઘાત કરૂં–એ વિચાર તેના મનમાં અંતે તરી આવ્યો અને તે વિચાર પ્રમાણે વર્ત્તવા તૈયાર થઇ. મનમાં બોલી–" હવે તો જીભ કરડીને મરૂં–કે શ્વાસ રુંધીને " મરૂં–પણ આમ ને આમ જ." એ વિચાર પ્રબળ થતાંજ તેના મનનો ગુંચવારો મટ્યો–છુટકારો પાસે આવ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

નવીનચંદ્ર તેની અમુઝણ સમઝયો, અને દિલાસો આપી બોલ્યો: " બ્હેન, અમુઝાશો નહી. એક ભુલતો બ્રહ્માએ યે કરીછે. ફરી ભુલ ન " કરશો. તમારૂં અંતઃકરણ પવિત્ર છે તે હું જાણુંછું. હું નાદાન નથી. થયું " તે ન થયું થનાર નથી. ગઇ ગુજરી વિસારી ઘો. તમારો ધર્મ અંતે " સચવાયો તે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો."

અલકકિશોરિયે ઉત્તર ન વાળ્યો–ઉંચું પણ ન જોયું. બનેલા બનાવથી એનું અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યું.

" ઉઠો, બ્હેન, ઉઠો, મને ઔષધ આપો."

હજી કિશોરી ઉઠી નહીં.

" બ્હેન—"

" ભાઇ, તમે ખરેખર મ્હારા ભાઇ જ છો."— આખરે હિમ્મત આવી–" ભાઇ, જમાલપાસેથી મને છોડવી તેના કરતાં આજ મ્હારા " ઉપર વધારે ઉપકાર કર્યો. અરેરે! ઉજળે લુગડે ડાઘ બેઠો. હાં આ " શું થઇ ગયું? ભાઇ, મ્હારા ભાઇ, હવે મ્હારે જીવવું નકામું છે–અરેરે " –રોતી રોતી આંસુ ભરી આંખે ઉંચું જોયું–" હાય, હાય."

" બ્હેન, ધીરાં થાઓ."

" ભાઇ, સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ ન ખમાય. મ્હારા જેવીને " આટલું થયું તે ન વેઠાય. હું હવે કોઇને મ્હોં શું બતાવીશ?"

" લોક શું જાણનાર છે?–ઈશ્વર જાણેછે તે દયાળુ છે."

" એ બધું ખરૂં પણ મ્હારાથીજ આ સ્હેવાતું નથી–આ આવી " હું તેને આજ આમ—"

" બ્હેન—"

" હું જીવનાર નથી–:" છલકાતી આંખે અબલા ઉઠી બારણા ભણી ચાલી. વનલીલા ત્યાં ન હતી. સૌભાગ્યદેવી બારણાના ઉમ્મર આગળ અંદર આવતી સામી મળી.

હાથ ખેંચી લીધો તે જોઇ, અને પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરી
આપનાર શબ્દો નવીનચંદ્ર બોલ્યો તે સાંભળી, વનલીલા સંતોષ પામી.
તોપણ કિશોરી શો ઉત્તર દેછે તે જાણવાનું બાકી હતું. પરંતુ એટ-
લામાં કુમુદસુંદરી ગાતી હતી તે અચિંતી બંધ પડી અને સારંગી પડી
ગઇ તે ઉપર ધ્યાન જતાં વનલીલા એણીપાસ દોડી અને ખુરશીપર
મૂર્છા પામેલી કુમુદસુંદરી પાસે "શું છે-ભાભી-શું છે?" કરી આસના
વાસના કરવા લાગી. બિજાગરામાંથી એ જોતી હતી તે સૌભાગ્યદેવીએ
પોતાની મેડીમાંથી જોયું; અને કોઇને ન ગાંઠનારી ઉન્મત્ત પુત્રીને ઠપકો
આપવા, લોકવાયકા રખેને સાચી તો નહીં હોય તે જાણવા, વનલીલા-
પાસે ચોકશી કરવા, અને એવા હજારો હેતુથી, પુત્રીપર ચીડાતી દુઃખી
થતી કુટુંબ કલંકિત થયાનો ભય રાખતી સૌભાગ્યદેવી નવીનચંદ્રવાળી
મેડીઆગળ દુઃખ અને રોષ ભરી આવી; પણ વનલીલાને ગયેલી જોઇ
અને કિશોરી જ આંસુ વર્ષાવતી સામી મળી તેથી પોતાનો તર્ક ખોટો
હશે એમ ધારતી પણ આ શું હશે એનો વિચાર કરતી દેવી પુત્રી સામું
પળવાર ધારીને જોઇ રહી અને મ્હારી વાત ઉઘાડી જ પડી એવું ધારતી
કિશોરી તેનું પવિત્ર પ્રતાપી મુખ જોઇ ફીકી પડી અને બ્હીલી-ઝાશણા-
કળા-દેખાઇ. સૌભાગ્યદેવી કાંઇક પૂછવાનું કરતી હતી એટલામાં વન-
લીલા ગભરાયલી ગભરાયલી કુમુદસુંદરીની મેડીના બારણા આગળ "કોઇ
આવોરે-કોઇ આવોરે" એમ બુમ પાડતી આવી.

"ઓ દેવી-ઓ દેવી-ઓ અલકબ્હેન-કોઇ આવો-આ જુવો-
આ જુવો-ભાભી શીંગડું થઇ ગયાં છે-તે કોઇ જુવો."

"હેં!" કરી સઉથી આગળ સૌભાગ્યદેવી દોડી-દોડતાં દોડતાં
એકવાર પડી-તે ન ગણતાં કોઇ ઝીલે તે પ્હેલાં પાછી ઉઠી અને દોડી.
ભૂત બનાવ ભુલી જઇ-મરવાનો વિચાર પડતો મૂકી-અલકકિશોરી પણ
પાછળ ઉતાવળી ચાલી, પણ તેના મન્દ મગજની અસર પગપર હતી.
માંદો માંદો નવીનચંદ્ર પણ મંદવાડ ન ગણી ખાટલામાંથી કુદકો મારી
ઉઠ્યો અને ફલંગો ભરતો બ્હાવરા જેવો કુમુદસુંદરીની મેડીમાં સઉની
પાછળ આવી ઉભો. એ મેડીમાં એ પ્રથમ જ આવ્યો.

કુમુદસુંદરી હજી એ ખુરશીઉપર એની એ અવસ્થામાં હતી. ખુર-
શીની આશપાસ સઉ વીંટાઇ વળ્યાં. સઉનાં કાળજાં ધડકવા લાગ્યાં. સ-
ઉને શ્વાસ ભરાયો. આંખમાં આંસુ આણી દેવી બોલીઃ "વનલીલા,
આ શું?"

વનલીલા ગભરાઇ. તે મેડીબ્હાર નિકળી એટલામાં આ થયું હતું.

મેડીબ્હાર નિકળી શું કર્યું તે પૂછે તો શું ક્‌હેવું ? તોપણ જવાબ દીધો: “ કોણ જાણે, સારંગી લેઇ ગાતાં હતાં અને ગાતાં ગાતાં કાંઇક આમ “થઇ ગયું અને માથું નાંખી દીધું.”

નવીનચંદ્ર આગળ આવ્યો. સ્ત્રિયોને ધીરજ આપવી—ઉપાય બતાવવો-એ પુરુષને માથે પડયું. કુમુદસુંદરીના મ્હોંસામું જોઇ, ધડકતી છાતી સામું જોઇ, ગાયન સંભારી, સર્વનું કારણ કલ્પી, હૃદયમાં પડેલો ચીરો ઢાંકી રાખી, બોલ્યો: “ દેવી, ચિંતા કરશો નહીં. એમને ઉચકી પલંગ ઉપર સુવારો. અહુણાં સજજ થશે, અલકબ્હેન, જરા ગુલાબ-જળ મંગાવો.”

અલકકિશોરી જાતે જ લેવા ગઇ. જતાં જતાં દાદરે ડોકિયું કરી સમરસેનને કહ્યું કે “ એક જણને પિતાને તેડવા મોકલો અને એક જણ વૈદને તેડવા જાઓ.” વનલીલા પાછળ આવી અને ક્‌હેકે “ એમને વાઇ જેવું છે. મ્હારે ઘેર સુંબાઇથી સુંઘાડવાની શીશી આણી છે તે મંગાવો” એક જણને તે સારૂ પણ મોકલ્યો. ઘરમાં એકલો સમરસેન રહ્યો ને બારણું સાચવવા રહ્યો અને કાન તથા મન મેડીપર રાખ્યાં.

સૌભાગ્યદેવી ખુરશીની એક પાસ ઉભી રહી કુમુદસુંદરીનું ગળું એક હાથે ઉંચું કરી બીજે હાથે એની હડપચી ઝાલી એના સામું જોતી રોતી પૂછવા લાગી અને પૂછતાં પૂછતાં તેનું મ્હોં લેવાઇ જતું હતું:

“ કુમુદસુંદરી, કુમુદસુંદરી—વહુ—બેટા—બાપુ—બોલોને, આમ શું કરો “ છો ? કુમુદસુંદરી—” આછું જોઇ આંખોપર પ્હોંચો ફેરવતો નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “દેવી, ચાલો, એમને પલંગપર સુવારિયે; અહુણાં એ નહીં બોલે.”

“શું નહીં બોલે ? શું કુમુદ નહી બોલે ? નવીનચંદ્ર, એમ શું બોલો “ છો ? એ તો મ્હારા ઘરનો દીવો—હોં ! ” ઘેલી બનતી સૌભાગ્યદેવી લવી.

ઉતાવળી ઉતાવળી અલક આવી અને પાછળ વનલીલા આવી. નવીનચંદ્રે ગુલાબજળની શીશી લેઇ ખોબે ખોબે કુમુદસુંદરીના મ્હોંપર જોરથી છાંટવા માંડયું. સઉ સ્તબ્ધ થઇ જોઇ રહ્યાં. સાત આઠ ખોબા છંટાયા ત્યારે પ્રાતઃકાળ પ્હેલાં કમળની વિકસનાર પાંખડિયો હાલવા માંડે તેમ એ કાંઇક હાલી.

“ દેવી, જો, ભાભી હાલ્યાં, હોં ”—મલકાઇ અલકકિશોરી બોલી. પણ તે વ્યર્થ. અર્ધી શીશી છંટાઇ પણ કુમુદસુંદરી જાગી નહીં. નવીનચંદ્ર હાર્યો: “ દેવી, એમને પલંગપર લ્યો. વૈદને આવવા દ્યો.”

અલકકિશોરી અને વનલીલાએ પગ અને કેડ આગળથી ઉચકી. નવીનચંદ્રે માથા નીચે અને વાંસા નીચે હાથ રાખ્યા. સૌભાગ્યદેવી વ-

ચ્ચેથી ઉચકવા ગઇ, પણ મડદું ઉચકવા જેવો દેખાવ જોઇ છળી હોય તેમ–કુમુદસુંદરી મરીજ ગઇ હોય એવું કલ્પી–પાછી પડી: “ હાય હાયરે, “ એ મ્હારી કુમુદ–આ શું ? ” દેવી પડતી પડતી પાછલી ભીંતને આધારે ટકી.

માથાભણીના નીચા નમેલા નવીનચંદ્રની આંખ કુમુદસુંદરીના મ્હોંપર આવી. તેની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં તે કુમુદસુંદરીની આંખઉપર–ગાલઉપર–પડ્યાં. હાથ રોકાયલો હોવાથી આંસુ લ્હોવાય એમ ન હતું.

હળવે રહીને, આંચ ન આવે એમ, મૂર્છાપામેલીને પલંગ ઠીક કરી તેપર સુવાડી; સઉ આસપાસ વૈદની વાટ જોતાં જ બેઠાં. દેવી માથાઆગળ આવી–વાંકી વળી–એના મ્હોંપર મ્હોં મૂકી–ચુંબન કરી–વાળપર હાથ ફેરવી–રોઇ પડી. કોઇ કોઇને દિલાસો આપે એમ ન હતું. નવીનચંદ્ર ખોટી કઠિણતા બતાવી સઉને ધીરજ આપવા લાગ્યો. એટલામાં દેવીના શ્વાસથી કુમુદસુંદરીમાં નવો શ્વાસ આવ્યો હોય તેમ તેનું મ્હોં ઉઘડ્યું–આંખ ઉઘડી પણ ફાટેલી રહી–અને સઉને કાંઇક જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ તે વ્યર્થજ હતો. તેની મૂર્છા વળી ન હતી, પણ મૂર્છામાંથી ફાટી આંખ કરી લવવા માંડ્યું:–

“ તું મુજ જીવિત, તું મુજ હૃદય જ, તું કૌમુદી મુજ નેત્રતણી,
“ તું મુજ પીયુષ, તું મુજ વ્હાલી ”–એમ જ પ્રિયશત કંઇ કંઇ–
“ એમજ જુઠાં જુઠાં જુઠાં પ્રિયશત કંઇ કંઇ કહી કહી,
“ ભોળી મુગ્ધાને ભરમાવી–વ્હાલે વ્હાઇ ઘણી ઘણી.–
“ આખર કીધું શું–શા અર્થે[1]–એ–એ.—

અંત્ય એકારને લંબાવતી પાછી આંખ મીચી દઇ, બંધ પડી. કોઇ સમજ્યાં નહી. સઉને ધાશકો પડ્યો–સઉના જીવ ફટકી ગયા. ધીરજ આપવી છોડી દઇ નવીનચંદ્ર એકદમ ઉઠી ગયો અને એક ટેબલપર ચિત્રામણ પડ્યાં હતાં તેના ભણી નજર કરતો અફરાટો થઇ ઉભો રહ્યો–અને આંસુ ખાળી રાખવા મહાપ્રયાસ કરવા લાગ્યો અને કોઇ સાંભળે નહિ એમ ગણગણવા લાગ્યો:

“ हरि हरि हतादरतया सा गता कुपितेव ॥
“ किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ॥
“ किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ हरि० ॥१ ॥

---

1. ઉત્તર રામચરિત ઉપરથી.

"चिंतयामि तदाननं कुटिलभ्रु रोपभरेण ॥
"शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरि० ॥ २ ॥[1]

"गता-गता-ગઇ-ગઇ-" એમ મનમાં બકતો બકતો ટેબલપર નીચું જોઇ રહ્યો અને સ્ત્રીની પેઠે પારકા ઘરમાં ગુપ્ત રીતે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો.

એટલામાં ટેબલપર નજર પડતાં કેટલાંક ચિત્ર જોવામાં આવ્યાં- તે કુમુદસુંદરીનાં કાઢેલાં હતાં. એક કાગળ ઉપર ઉત્તરરામચરિતમાંના ત્રીજા અંકનો દેખાવ હતો અને અદૃશ્ય સીતા દૃશ્ય રામને સ્નિગ્ધ રોપ-ભરી ત્રાંસી નજરે જુવે છે તેનો આલેખ હતો. એક બીજા કાગળપર દુષ્યંતને કશ્યપમુનિના આશ્રમ આગળ એકવેણીધર શકુંતલાને આવતી દેખતો ચિતર્યો હતો. પાસે શેક્સપિયર પડયું હતું તેમાં "ઑલ્સ્ વેલ્ધૅટ્ ઍન્ડસ્ વેલ્" અને "વિણ્ટર્સ ટેલ્" ની વચોવચ કાગળના કડકા મૂકી નિશાનિયો રાખી હતી. દાઢિયે હાથ રાખી નવીનચંદ્ર સઉ જોઇ રહ્યો અને વિચારમાં ગરક થયો. એટલામાં પલંગમાં મૂર્છા પામેલીન મુખમાંથી ત્રુટક ગાન પાછું નિકળવા માંડયું:—

"ઓરે...વિદ્યા...ઓરે...વિદ્યા...સરસ્વતી...સરી ગઇરે"

પળવાર બંધ પડી પાછું ગાન આરંભાયું:

"ઓરે...ભ્રમરા...ઓરે...ભ્રમરા...શાથી ઉડી ગયોરે!"

વળી બંધ પડયું અને પ્રથમ ગાયલાના અનુસંધાન જેવું સંભળાયું:—"આ...

"સરી ગઇ નામથી...સરી...મુજ હાથથી...
"ઉરથી સરી નહી રે...ઉરથી સરી નહીં રે...

"ભ્રમર, તને શાથી ગમ્યું-છેક આવું?"

નવીનચંદ્ર પાછો ફર્યો, પલંગપાસે આવ્યો, અને એના મૂર્છિત મુખ સામું જોઇ રહ્યો. તે ફલાંઠી સુતેલી પડી હતી, તેના કાળા ભ્રમર જેવા વાળ મોરના કલાપ પેઠે ચારે પાસ પથરાઇ વેરાયલા હતા અને તેમાં ગું-થેલાં ભાતભાતનાં સુશોભિત ફુલ છિન્નભિન્ન થયાં હતાં. સર્વ, છાનું ધીમું રોતાં રોતાં આંખો લ્હો લ્હો કરતાં, આશપાશ ચિત્ર પેઠે બેસી રહ્યાં હતાં અને આનું પરિણામ શું થાયછે તે દુઃખ ભર્યાં વિમાસતાં હતાં, એટ-લામાં વૈદ્ય આવ્યો. આવવા માંડયા ત્યારે સર્વ આવ્યા. બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન પણ આવ્યા. તેમને સઉ સમાચાર અલકે કહ્યા. વૈદ્ય ઉપચાર કરવામાં રોકાયો. વાઇનું દરદ ઠરાવવામાં આવ્યું. આખરે મૂર્છા વળી અને

૧. ગીતગોવિંદમાંથી.

સર્વેનો શ્રમ સફળ થયો. બુદ્ધિધને અલકકિશોરીને પૂછ્યું:–"તું એમને "અહુણાં ફરવા લઇ જતી ન હતી?"

"ના, અહુણાતું નથી જવાતું."

"હાં, એજ કારણ. લઇ જજે હવે. આજે જાઓને ગાડી જોડાવી, "કાંઇ હરકત છે?"

"ના, કંઇ હરકત નથી."

વડીલની આજ્ઞા સઉએ માન્ય રાખી. શ્રમથી ઉઠતી કુમુદસુંદરિયે પ્રથમજ પોતાનો નિયમ તોડયો. શ્વશુરગૃહમાં નવીનચંદ્ર આવ્યો ત્યાર પછી તેના સામી નજર નાંખતી ન હતી તેણે, ગાડીમાં બેસવા ઘરના દ્વારમાંથી નિકળતાં નિકળતાં કોઇ ન દેખે એમ ક્રોધ, દયા, અને દીનતા ત્રણે વાનાંથી ભરેલી દૃષ્ટિ ભમ્મરકમાન ચઢાવી નવીનચંદ્ર ઉપર નાંખી.

આ બનાવ બન્યા પછી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે કુમુદસુંદરી નવીનચંદ્રપર કઠોર કટાક્ષ નાંખતી જણાતી.

આ થયા પછીથી ઇશ્વર જાણે શાથી નવીનચંદ્રની મનોવૃત્તિ ફરી ગઇ હતી, ઘડિકમાં ઘેર જવાની અને ઘડિકમાં કંઇ કંઇ પ્રદેશમાં જવાની, ઇચ્છા થતી હતી, અને બુદ્ધિધનનું ઘર તો ગમે તેમ કરી છોડવું એ તેના મનમાં નક્કી થયું હતું. આ ઇચ્છાનું પ્રબળ માત્ર ચૈત્રી પડવો જોવાના કુતૂહળથી દબાઇ રહ્યું હતું. એટલામાં તે જ દિવસને પ્રાતઃકાળે બુદ્ધિધને ગુરુકાર્ય સોંપ્યું એટલે ઇચ્છા સફળ થવામાં વિઘ્ન આવ્યું દેખાયું. દરબારમાંથી નિકળ્યો તે સમયે જ એ વિઘ્ન પાછું દૂર ગયું તેનો વિચાર થયો અને મનસ્વીની સ્વચ્છંદવૃત્તિયે પાછો તનમનાટ મચાવી મૂક્યો. દરબારમાં મચેલું ભવ્ય અને મનભર સ્વપ્ન આ તનમનાટને બળે ઝપટાઇ ગયું. રસ્તાપર પડતો ઉગ્ર તાપ મગજને ઉકાળતો હતો તેથી સ્વચ્છંદી હૃદયને માત્ર રંગ ચઢયો અને તે ખીલ્યું. દૂર સમુદ્રમાં દેખાતાં વ્હાણો નજરે પડવાથી નિશો કરેલા જેવાને દીપદર્શન જેવું થયું અને રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તેના મગજમાં અનેક વિચારની લ્હેરો આવવા માંડી.

"સરસ્વતીચંદ્ર! તને કાંઇ ખબર છે કે કુમુદસુંદરી શું બકે છે? "ત્હારી સરસ્વતી

"સરી ગઇ નામથી–સરી"...કુમુદસુંદરીના..."હાથથી." "સરી"...એના..."ઉરથી નહી રે"

"અરરરરર! નિર્દયતા અને મૂર્ખતાની હદ વળી ગઇ!–

"થયો દારુણ મનમાન્યો, વિફળ થઇ સ્નેહની સાનો!

"હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જશે, આ મૂર્ખ હતભાગી!"

"હે ઈશ્વર, એ પાપ કોને ? સરસ્વતીચંદ્ર, સરસ્વતીચંદ્ર, કાંઈ સુઝે
"છે ? આ શું કર્યું ? મહાપતિવ્રતા–પતિની સ્વચ્છન્દ મૂર્ખતાની વેદીપર
"હોમાયલી પતિવ્રતા ! નવા અવતારમાં પાછલો અવતાર ન ભુલનારી
"પતિવ્રતા !–મનને વરેલો પતિ મનથી છુટો નથી પડતો–વરેલા પતિને
"છોડી મન વ્યભિચારી નથી થતું–શરીરે વરેલા પતિને છોડી શરીર અ-
"ન્યત્ર નથી રમતું ! આહા ! બળવાન્ બાળકી ! મનના પતિપર આટલો
"આવેશ છતાં તેના ભણી પાંપણનો પલકારો પણ નહીં ! કેવા બળવાળી?
"પુરુષ ! તું સ્ત્રી છે. અને સ્ત્રી ! તું પુરુષ છે ! પળવાર પરસ્ત્રીપર મો-
"હેલા મનવાળા પુરુષને–પળવાર અસંવાદી થયેલા મનને–સંવાદી કરી
"નાંખનાર સારંગી ! શું ત્હારૂં બળ ! સારંગી ! કુમુદસુંદરી–કુમુદસા-
"રંગી ! અરેરે હું ભ્રષ્ટ થાત જ–માણસને ખબર હોય છે કે તેના મનપર
"શી શી આપત્તિ આવવાની છે ? પતિત જીવ ! જો તું પતિત–નિર્બળ
"હતો તો–ને છોડી શાને ? ગરીબ બિચારી અલકકિશોરી, તને શો ઠપકો
"દેઉં ?–ઠપકો દેનારનું જ ક્યાં ઠેકાણું હતું ?–કુમુદસુંદરી–કેવા રોપવાળી
"આંખ !

"भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
"भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥[1]

"નક્કી, ત્હારૂં હૃદય અંદરથી ચીરાયછે–ત્હારૂં ગાયન, ત્હારાં ચિત્ર,
"ત્હારે વાંચવાના વિષય, ત્હારી વાતો–સર્વ એક સરખાં જ ! આહા, કોમળ
"સારંગી, ત્હારા સર્વ તાર સદૈવ એક જ ગાયન કરી રહેછે ! પણ ઈશ્વ-
"રની ગતિ અકળ છે–એ શું થઈ ગયું ? એક પળવાર મતિ શી ભ્રષ્ટ
"થઈ ? ત્હેં તે શાથી જાણ્યું ? ત્હારે તે વિનિપાત પામતાને તારવા આવી
"હૃદય વીંધનારી યુક્તિ કરવી શાથી પડી ? અરેરે ! દુષ્ટ પાતકી ચિત્ત !
"પ્રસંગે ત્હેં ત્હારી દુષ્ટતા પ્રકાશી. શું ચિત્તને ઉદ્ધારવા વિદ્યા બસ
"નથી–શું કુમુદની કોમળ સૂચના ન થઈ હત તો તેના સંસ્કાર નપુંસક
"જ રહેત ? શું અભણ પુરુષનું અને ભણેલાનું ચિત્ત સરખું જ ? હા,
"હા, હા ! અભણ કિશોરી ! તું અભણ પણ મને શીખવેછે–સોનાની થા-
"ળીમાં લોઢાની મેખ ન જોઈએ ! જો ત્હારે ન જોઈએ તો મ્હારે પણ
"ન જોઈએ."

"પણ માણસનું મન વિષયને શરણ શાથી થતું હશે ? ખાવાનું
"જોઈ કેટલાંક જીવ્હાલૌલ્યવાળાં માણસોનાં મુખ દ્રવેછે, પાસે દ્રવ્ય હોવા
"છતાં કેટલાંક માણસોથી દ્રવ્ય જોઈ ઢાંકી કે ઉઘાડી ચોરી કર્યાવિના

---

1. શાકુન્તલમાંથી.

"રહેવાતું નથી, તેમજ વિષયનો વિષય જોઇ શું આ થયું હશે? શું વિષયમાં
"એવી વશીકાર શક્તિ છે કે જેથી વિદ્યા ડખાઇ જાય અને મનુષ્ય પશુ બને?
"જો એમ હોય તો માણસને માથે જુમ્મો શી બાબત રહે? આ કાર્યનું
"પરિણામ મરણ છે એવું સંપૂર્ણ ભાન છતાં પાંડુરાજા વિષયમોહિત
"શાથી થયો? સ્વકીયા કે પછી પરકીયા—એમાંથી એકપણ શી બાબત
"જોઇએ—પાંડુરાજાની વાતમાં શો મર્મ છે તે—અલકકિશોરી, ત્હારા પ્ર-
"સંગે મને શીખવ્યું. દીવાસળીમાં જેમ અગ્નિ રહેછે તેમજ માણસમાં
"વિષયવાસના સદૈવ વસતી હોવી જોઇએ અને વિષયવિષયીનો પ્રસંગ
"પડતાં તે વાસના જાગૃત થતી હશે, સર્વ માણસમાં એમજ હોવું જો-
"ઇએ, આવી અલકકિશોરી તેને આમ થયું. આવા ડાહ્યાડમકા, ગં-
"ભીર દેખાતા, આવા મ્હોટા રાજપ્રપંચના ધીટ સૂત્રધાર બુદ્ધિધનને જોઇ
"કોઇને એવો વિચાર થાય કે એને ગળે એક અબળાનો હાથ પડતાં
"તેનું ચિત્ત શરણ થાયછે?—અને તેમ છતાં સૌભાગ્યદેવી—ત્હારી સત્તા
"આ લુગડાંલત્તાં પ્હેરનાર નાટકી કારભારી ઉપર કેટલી છે તેની સાક્ષી
"મ્હારો કાન પૂરે એમ છે. પવિત્ર પતિવ્રતા—સૌભાગ્યદેવી—ત્હારાં સુલ-
"ક્ષણ જોઇ શૈવ્યા સાંભરી આવેછે.

"શિરપર સાડી ઓઢી પૂરી, મેળે ચઢી મુખ લાજ,
"બોલે થોડું, મન્દમન્દ ને મધુર જ અક્ષર-સાજ,
"ધીમી ધીમી ચાલે, જો! જો! પદ-નખઉપરજ આંખ!
"દેવી! દેવી! પવિત્ર ઉંચું કુળ તે આનું જ નામ.[1]"

"કુલીનતાની મૂર્તિ પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી! આહા! શુદ્ધઆર્યા—આર્ય-
"લોકનાજ અંતઃકરણોમાં વસેલી આર્યા! જૂનાં વર્ણનો જ વાંચ્યાથી ત્હારો
"પવિત્ર મોહક પ્રતાપ હું કદી પણ સમઝ્યો ન હતો. વિલાયતમાં જાઓ,
"કે અમેરિકામાં ભમો. કે ઈરાનના દ્રાક્ષના વેલાઓની વાડીમાં જઇને
"ઉભા રહો, કે આર્મીનિયામાં આથડો—પણ કોઇ ઠેકાણે, આર્યદેશની
"આર્યા, તું જડવાની નથી. આર્યદેશમાં પણ તું હવે કલ્પિત થતી જા-
"યછે અને ઇંગ્રેજી વિદ્યાની ઉદ્ધતતા ત્હારો નાશ પણ કરે! પણ—સૌભા-
"ગ્યદેવી—મૂર્ત્તિમતી આર્યા—જેવી આ આપણા દેશની ભૂમિ પૂજનીય
"અને પ્રિયદર્શન છે તેવીજ તું પણ છે. આહા, ત્હારાજેવા રત્નનો
"ધણી બુદ્ધિધન કેવો ભાગ્યશાળી! બુદ્ધિધન, ત્હારા કારભાર કરતાં
"આ આર્યાને હૃદયમાં વધારે રાખજે."

---

૧ ચંડકૌશિક.

"આ તો એક વિચારમાં બીજે વિચારે ચઢ્યો. મ્હારા મનનો પ્રશ્ન
"એ છે કે આવી સૌભાગ્યદેવી તે પણ બુદ્ધિધનના સ્પર્શને અભિનન્દે
"છે! એ શું?"

ગંભીર વિચારવચ્ચે અટ્ટહાસ્યે[1] અચિંત્યું ડોકિયું કાઢ્યુઃ "મ્હારા
"બાપરે! આ શું બધું! આ શો શરીરનો મહિમા! આ માણસ દેખાયછે
"આવો માટે આવો તો ન જ હોય એ ધારવું ખોટું છે. કલ્પનાશક્તિ
"બહુ ઠગારી છે–એ વધારે વેગવાળી હોય તેમાં પણ લાભ નથી. આ
"એમ. એ. પૂરી થઇ, ઉંચામાં ઉંચી "ફિલૉસૉફી" મગજમાં ભરાઇ
"ગઇ–અને તેને અંતે–તે જ માણસનો હાથ એક અબળાની છાતીપર
"પળવાર ટકે–અને એ માણસને મગજ તો જાણે છે જ નહીં એવો
"બની જાય–એ શું અતર્ક્ય નથી? એવી છબી કાઢી કોઇએ મ્હારી
"પાસે મૂકી હોય તો હું નક્કી કહું છું કે હું એને અસંભવિત માનું અને
"હસી કાહું. અરે એ તો એકવાર થયું તે થયું–પણ બીજીવાર એવું
"થાય તે તો મનાય જ નહીં. આ વનલીલા આઘે ઉભી હતી–એને તો
"ખબરે નહીં હોય–અને એના સામી મ્હારી દૃષ્ટિ પળવાર આકર્ષાઇ–ત-
"રત મેં પાછી ખેંચી એ વાત ખરી–પણ પળવાર આકર્ષાઇ—એને
"જોવાનું મને મન થયું, મ્હારી દૃષ્ટિ–ઠરી એ, અનુભવ ન થયો હત તો,
"હું કેમ માનત? પણ ન માનત તેનું કારણ શું? કારણ? કારણ એજ
"કે આકાશના ગ્રહોમાં ચિત્ત લગાડી ઉંચું જોઇ ચાલનાર નીચેનો ખાડો
"ન જોતાં તેમાં પડે તે. ઉંચી જતી કલ્પના નીચું જોતી નથી–સમુદ્ર
"ઓળંગનારની દૃષ્ટિ ફલંગવચ્ચે આવી જતા દરેક મોજાંને જોતી
"નથી–દેશના, વિશ્વના, અને વિશ્વકર્તાના વિચાર કરનાર ક્ષુધા અને મદ-
"નની હયાતી ભુલી જાયછે! પણ ક્ષુધા અને મદન કાન પકડી તેને
"ઠેકાણે આણેછે. પુસ્તક છોડી ખાવા ઉઠવું પડેછે–જ્હૉન્ મિલ્ અને
"વર્ડ્ઝવર્થ્ જેવાને પણ પરણવું પડયું હતું. તે પરણ્યા હતા તે શું મનની
"મિત્રતા સારૂ? બ્હારથી તે લોકો એના ઉત્તરમાં હા ક્હેછે–પણ એ
"ઠગાઇછે–એ બાબતનું ભાન મને આજ થયું. મનની મિત્રતા બસ હોય
"તો તે શોધનારા પરણે છે શું કરવા–વાતચિતના સંબંધથી સંતોષ કેમ
"નથી પામતા? પુરુષને પુરુષ મૂકી સ્ત્રીની મિત્રતા શું કરવા કરવી
"પડે? પ્રીતિ એટલે મનની મિત્રતા–લગ્ન એટલે માનસિક જીવનનો
"સંયોગઃ એ વ્યાખ્યા અધુરી છે. અરેરે, આ જ્ઞાન મને આજ મળ્યું–અ-
"લકકિશોરી, તું મ્હારી ગુરુ થઇ–ચાર માસ પ્હેલાં એટલી ખબર હત

---

1 અટ્ટહાસ્ય=ખડખડ હસી પડવું.

પણ થયું તે થયું.
"તો–કુમુદસુંદરી–હું ત્હારી આ દશા ન થવા દત.
"હવે જે થાયછે તેનો કાંઇ ઉપાય? મ્હારે પરણવું એ તો નહીં જ
"બને–પણ આવી ભુલ ન થાય–આવી પરાધીનતા ફરી ન થાય એનો
"કાંઇ ઉપાય? ઉપાય એ જ કે વિષયવિષયીનો પ્રસંગ જ ન થવા દેવો.
"સ્ત્રીને સાત ગાઉથી નમસ્કાર કરવા. બુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું–છોડવું
"એજ સિદ્ધ. એથી કુમુદસુંદરી પણ સુખી થશે. મને નહીં દેખે એટલે
"મને વિસરી જશે. પણ મ્હારે અંહિથી ક્યાં જવું?"

વિચારમાં ને વિચારમાં જુગ વીતી ગયો લાગવા છતાં અર્ધો રસ્તો પણ કપાયો ન હતો. એવામાં રસ્તાના બે ફાંટા આવ્યા. જેણી પાસથી પોતે આવ્યો હતો તે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. પાછળ ચાલનાર રામસેને તેને અટકાવ્યો.

"ભાઇ, આ બીજે રસ્તે ચાલો–આ ગલીમાં થઇને."

વિચારમાળાનો મણિકો પડી ગયો અને નવીનચંદ્રે પૂછ્યું: "કેમ રામસેન, આપણે આવ્યા હતા તો આ રસ્તે?"

"ભાઇ, પણ આ રસ્તો ટુંકો છે."

"એમ ચાલો ત્યારે."

વિચારમાળા પાછી હાથમાં લીધી.

"લગ્નનો સંબંધ શરીરવાસ્તે જ હોય ત્યારે તો પ્રમાદધનથી કુમુદસું-
"દરીને સંપૂર્ણ સંતોષ મળવો જોઇએ, સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત એના મગ-
"જમાં ન હોવું જોઇએ. લગ્ન અને શરીરસંબંધ એક હોય તો જ્યાંસુધી
"કુમુદસુંદરીના મગજમાંથી આ ભૂત ખસ્યું નથી ત્યાં સુધી એના પતિ-
"વ્રતમાં ખામી છે–"

વિચાર આટલે સુધી જ આવ્યો એટલામાં અટક્યો–ગલીમાં પેસતાં જ એક ન્હાનું પણ સુંદર ઘર આવ્યું. તેની મેડીની બારિયો ઉઘાડી હતી તેમાંથી હાંડીતકતા દેખાતાં હતાં. નીચે ઓટલા ઉપર ફુલ તથા રોપાનાં કુંડાં મૂકેલાં હતાં. બારણું ઉઘાડું હતું અને તેની જાળી વાસેલી હતી. તે જાળી ઉપર નાજુક હાથ મૂકી પંદરસોળ વર્ષની રંગે ગોરી અને [illegible] ઉભી હતી. નવીનચંદ્રને જોઇ તેણે [illegible]
[illegible] નવીનચંદ્ર [illegible]
[illegible] પાછી જાળી અટકાવી.
એ પણ એને જોઇ ખસિયાણી પડી [illegible]

"ભાઇ, જરા ઉભા રહો કે ચાલતા થાઓ, હું આવું છું" કહી રામસેન પદ્માના કાનમાં કાંઇક વાત કરી આવ્યો અને નવીનચંદ્ર સાથે ચાલવા લાગ્યો.

"ભાઇ, આને જોઇ?

અચિન્ત્યો પાછો ફરી નવીનચંદ્ર બોલ્યોઃ "શું?"

"કાંઇ નહી, આ તો પદ્મા અંહિયાં રહેછે."

"પદ્મા કોણ છે?"

"આપ નથી ઓળખતા? પ્રમાદભાઇ સાથે આપ બેસો છો એટલે
"મ્હારા મનમાં આપ એને ઓળખતા હશો એમ હતું."

"એ છે કોણ?"

"એ પદ્મા નામની ગણિકા છે. તમે જોઇકની? કેવી રૂપાળી છે?
"ચાલો જોવી હોય તો, પાનસોપારી ખાઇ ઉઠજો."

આશ્ચર્યમાં ડુબી વિચારમાં લીન થઇ નવીનચંદ્ર બોલ્યોઃ "ના,
"બાપુ, આપણે ત્યાં શું કામ છે? મને લાગે છે કે આ રસ્તે એટલા સારૂ
"આવ્યા હશો."

"હા, એમ જ. મ્હારે એને કાંઇ ક્‌હેવું હતું."

"તમારે એને શું ક્‌હેવાનું હોય?"

"કાંઇક સ્હેજ હતું."

"ના, ના, ત્હોયે શું? ક્‌હો તો ખરા."

"કોઇને ક્‌હો નહી તો કહું. વાત ઉઘાડી પડે તો મ્હારો રોટલો
"જાય."

"રોટલો નહીં જાય; મ્હારે કોઇને શું કરવા ક્‌હેવું પડે? બોલો."

"પ્રમાદભાઇ કોઇ કોઇ વખત દોસ્તદારો સાથે આ ઠેકાણે આવે છે."

"પ્રમાદભાઇ! શું એ અહિંયાં આવે છે!"

"હા, ભાઇ સાહેબ, જો જો કોઇને ક્‌હેશો નહીં. હાં. બપોરે જતા
"આવતા પણ આંટો મારે. ભલા, ધડિક ગમત છે."

"શું એમને કુમુદસુંદરીપર ભાવ નથી?"

"ના જી, ભાવ તો પુષ્કળ છે. એમનું નામ દેતાં તો એ ગાંડા
"ગાંડા થઇ જાયછે. પણ આ તો ભલા, ઘર તો રોજ હોય છે. રોજ ને
"રોજ એક ચીજ દેખે તો શ્રીમંતાઇ શા કામની?"

"ત્યારે આ શિવાય બીજાં ઠેકાણાં છે કે?"

"નાજી ચાલોને આપ. એમની દોસ્તી છે એટલે પાનસોપારી
"ખાઇશું."

"બુદ્ધિધનભાઇ આ વાત જાણતા હશે?"

"ના, જી, ના. એ જાણે તો તો પ્રમાદભાઇને અને અમારે મોત જ

"આવે તો. બુદ્ધિધન ભાઇને કોઇ સ્ત્રી ઉપર આડી નજરજ ન મળે."
"ખાત્રીથી કહો છો?"
"હાજી. એમાં તો વાંધો નહી ને. ભાઇસાહેબ અને બાઇસાહેબ
"તો પેટે અવતાર લઇએ એવાં છે."
"ત્યારે પ્રમાદભાઇને આ રસ્તો ક્યાંથી સુઝ્યો?"
"ત્યારે ... "

"એ તો, ભાઇ, ન્હાનપણમાંથી અમારા જ ઉછેરેલા કની? એટલી
"અમે ચાકરી કરી, અને એ ઘડી અંહિયાં વિસામો લેછે તો અમારા
"ઉપર આજ ચારે હાથ રાખેછે. એમના ભાઇબંધો પણ એ બ્હાને ચ-
"મન કરેછે અને અમારે બે પઇસાની પ્રાપ્તિ થાયછે."
"કુમુદસુંદરીને આની ખબર ખરી?"
"ભાઇસાહેબ, પ્હેલાં તો ન્હોતી. પણ બે ચાર દિવસ ઉપર ભા-
"ભીસાહેબ રાજેશ્વરમાં ગયાં હતાં ત્યારે પેલો બેવકુફ મૂર્ખદત્ત કાંઇક
"લવી ગયો."
"મૂર્ખદત્તને શાથી ખબર?"
"પદ્માને લેઇ કોઇ વખત રાત્રે રાજેશ્વરમાં સ્હેલ કરવા જાય
"એટલે મૂર્ખદત્ત જાણે. ચારેક દિવસ પર ત્યાં ભાભીસાહેબ ગયાં હશે
"ત્યારે વાડામાં પદ્માનો કમખો પડેલો હાથ લાગતાં મૂર્ખદત્તને એમણે
"પૂછ્યું ને ગભરામણે એ બકી ગયો કે ભાઇ કાલે આવ્યા હતા તે પે-
"લીનો રહી ગયો હશે."
"પછી એમણે કંકાસ ન કર્યો?"
"એ જ જાણવા જેવું છે તો. બીજી બાયડી હોય તો સાલમ પડે.
"ભાભીસાહેબ કમખો ઘેર લેઇ ગયાં અને બોલ્યાચાલ્યા વિના પ્રમાદભા-
"ઇના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે–આ કમખો કોઇનો આપણા મહાદે-
"વમાં પડ્યો હતો તે જેનો હોય તેને આપજો. પ્રમાદભાઇ ગભરાયા અને
"બોલ્યા કે કોનો છે તે મને ખબર નથી. ભાભીસાહેબ ક્હે–આપ કારભા-
"રી છો–કોનો છે તે તપાસ કરજો–નીકર આપ એ કમખાના મુખત્યાર છો."
"પછી?"
"પછી તો રાજખટપટને લીધે ભાઇનાથી અંહિ અવાયું નથી."
"ઠીક"–કહી નવીનચંદ્રે નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને ગલી વટાવી સરિ-
યામ રસ્તાપર આવ્યા.
"ભાઇ આ વાત કોઇને ક્હેશો નહી હોં–" પસ્તાતો રામસેન
બોલ્યો.
"ત્યારે મને કહી શું કરવા અને આ ગલીમાં આવ્યા શું કરવા?"

"ગલીમાં આવ્યા તે તો વધામણી ખાવાને કે હવે પંડ્યાબાઇનો
'દરબારમાં પગ થશે. અને આપને કહ્યું તે તો આપ જાણતા જ હશો
'જાણી ભુલ ખાધી."

"તમે ભુલ કરી તેમાં મ્હારે શું?"

"ભાઇ–આપ દાના માણસ છો–કાંઇ નાદાન છો? મ્હારા જેવા ગ-
'રીબપર દયા રાખવી જોઇએ. બીજું શું?"

"બહુ સારૂં. ફીકર મ રાખશો. તમારી વાત ઉઘાડી નહીં પડે.–ત-
'મારૂં નામ તો નહીં જ આવે."

વાતચીત બંધ પડી. વિચારમાળા ફરી આરંભાઇ.

"અંહંહંહં–કુમુદસુંદરી–વિશુદ્ધ પવિત્ર કુમુદસુંદરી–હવે તો જુલ-
'મની હદ વળી. સરસ્વતીચંદ્ર! આ સઉ પાપ ત્હારે માથે.' અવિચારી
"સાહાસિક! જુલમ કર્યોછે."

"મ્હોટાંનાં સંતાન કેવાં ભાગ્યહીન! આવો શુદ્ધ બુદ્ધિધન–આવી
"પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી! તમારી મ્હોટાઇનું પ્રથમ ફળ એ કે ચાકરોને
"હાથે તમારા પ્રિય પુત્રને કેળવણી મળી. ચાકરને હાથે ઉછરેલું બાળક
"આમ બગડે. શેઠ તે કેટલું લક્ષ્યમાં રાખે? પ્રમાદધન–સ્વાભાવિકરીતે
"દુષ્ટ નથી પણ–આ ચાકરોએ–દોસ્તોએ બગાડ્યોછે. મ્હોટાંનો ઘર-
"સંસાર અસ્વભાવિક જ હોયછે. મ્હોટાં માણસ ઘરની સંભાળ રાખી
"શકતાં નથી. રાજ્યતંત્ર ચલાવનારનું ઘરતંત્ર અંધારે ચાલેછે!"

"પવિત્રતાનો પ્રતાપ જોયો? આવો ભ્રષ્ટ ચાકર–તે પણ એ અમાત્ય
"દંપતીને પેટ અવતાર લેવામાં ભાગ્ય માનેછે!"

"પણ મ્હારામાં, અને પ્રમાદધનમાં શો ફેર? વિદ્યા અને અવિદ્યામાં
"શો ફેર? એ આચારમાં દૂષિત થયોછે–હું વિચારમાં દૂષિત થયો. પણ
"મ્હારો દોષ જન્મતાં મુવો–એના દોષનો પ્રવાહ હજી અવિચ્છિન્ન છે
"અને કદાચિત્ વધશે.–વિદ્યા અને અવિદ્યામાં આ એક ફેર નહી?"

"પણ મ્હારામાં એટલો યે દોષ આવ્યો શાથી?–આવા સ્થાનમાં
"આવ્યાથી. સંગતિ સરખાંની–અને બને તો ઉંચાની જોઇએ. ઉચ્ચ
"સંગતિથી નીચને લાભ છે તેમજ નીચ સંગતિથી ઉચ્ચને હાનિ છે.
"અલકકિશોરીની સંગતિનું ફળ અનુભવ્યું. આ ચાકર એક રસ્તામાં
"સાથે રહ્યો તો ગણિકાના ઘર આગળ આવ્યો. કુમુદસુંદરીનો એક
"ભૂતસંબંધ–તેણે સારંગી દ્વારા મને ઘોર પાતકમાંથી—દુષ્ટ પરિણામ-
"માંથી–ઉગાર્યો."

“ત્યારે હવે બુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું, પણ—” બુદ્ધિધનનું ઘર આવ્યું; ટપાલના સિપાઈએ એક કાગળ આપ્યો, તે ફોડતો ફોડતો નવચંદ્ર અમાત્યગૃહના બારણામાં પેઠો.

પ્રકરણ ૧૪.

સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણચંદ્ર.

બુદ્ધિધન દરબારમાં ગયો એટલે તેના દ્વારમાં એક બે વિશ્વાસુ સિપાઈઓ સજ્જ થઈ બેઠા. સૌભાગ્યદેવી ફરી ન્હાઈ અને ભસ્મ ચોળી દેવમંદિરમાં રૂપાની દીવિયોમાં ઘીના દીવા અને ધૂપિયામાં ધૂપ સળગાવી દેવની આગળ માતુઃશ્રીએ શીખવેલાં સ્તોત્ર ગાવી ગંભીર વદન કરી બેઠી. ચૈત્રના પ્રાતઃકાળમાં રમણીય લાગતી પવનની લ્હેર ખાતા ખાતા વૃદ્ધ દયાશંકર ચોકમાં પડ્યા; અને પાસે બેસી અલકકિશોરી અને કુમુદસુંદરી દરબાર, રાણો, શઠરાય, બુદ્ધિધનના ન્હાનપણનો ઇતિહાસ, માતુઃશ્રીની વાતો, કારભારી કુટુંબની દંતકથાઓ, અને એવી એવી કંઈ કંઈ બાબતો પૂછવા લાગી અને સંજયની પેઠે દયાશંકર તેમની જિજ્ઞાસા રસ અને આનંદ સાથે પૂરવા લાગ્યા. વાતો કરતાં કરતાં દયાશંકરને બુદ્ધિધનના મંદવાડના દિવસ સાંભરી આવ્યા, એની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા સાંભરી આવી; અને અનાથ વિધવા માતુઃશ્રી, બાળક સૌભાગ્યદેવી, અને ચિંતાગ્રસ્ત બુદ્ધિધન એ ત્રણના દુઃખના દિવસનું યથાસ્થિત વર્ણન વૃદ્ધ પુરાણી સ્મરણશક્તિને જુવાન કરી કરવા લાગ્યા. જુવાન બાળકિયો દયામણે મ્હોંયે તે સાંભળવા લાગી અને વચ્ચે વચ્ચે કહેવા લાગી, “અરેરે, આવા દિવસ તો દુ-“શ્મનને યે ન આવશો.” સ્તોત્ર ભણતાં ભણતાં પોતે જોયલા વખતનો ઇતિહાસ સાંભળી સંભારી સૌભાગ્યદેવી એકલી બેઠી બેઠી ડુસકાં ભરવા લાગી, માતુઃશ્રીની મમતા વધારે વધારે લક્ષમાં આણી ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી, અને આખરે સ્તોત્રપાઠ પડતો મૂકી આંસુ લ્હોઈ દયાશંકર કાકા પાસે ગઈ અને બધામાં બેસી વૃદ્ધ પુરુષની સ્મરણશક્તિને આશ્રય આપવા લાગી. “દયાશંકર કાકા, આ વખતે માતુઃશ્રી જોઈએ, હો. હાય “હાય, એમના જેવું તો કોઈ થનારું નથી. મને તો એમનું હેત સાં-“ભરી આવેછે કની ત્યારે એકલી બેઠી બેઠી હૈયાફાટ રોઉછું. એમણે “દુઃખ તે દુઃખજ દીઠું—સુખના દિવસ જોવા વારો તો એમને આવ્યો જ “નહીં. એમણે તો અમને ઉછેરવાને જ દેહ ધારી હતી.” ભૂપસિંહના દરબારમાં ભવ્ય ખટપટ મચી રહી હતી અને તેના અમાત્યની ફેરવેલી

કુચીવાળાં વાજાં એકદમ અણધાર્યાં ગાજી ઉઠતાં હતાં તે સમયે આ ઘ-રમાં આવો ચિત્તવેધક પણ શાંત રમણીય પ્રસંગ ચાલતો હતો.

અલકકિશોરી જમાલવાળા બનાવ પછી નિષ્કારણ અટકચાળાં કરવાં ભુલી ગઇ હતી. નવીનચંદ્રવાળા પ્રસંગ પછી ડાહી બની હતી. ભાભીની ચતુરાઇ અને સુશીલતાએ ઓગાળવા માંડેલું ગુમાન માતાપિતાના દુઃખના દિવસની કથાને પ્રતાપે આજ ચારે પાસથી ગળવા માંડ્યું. દીન અને શાંત થયલા સ્વભાવનો વેલો કુમુદસુંદરી જેવી માળણની ગોઠવણથી ચિદુરપ્રસાદની આસપાસ વધારે વધારે અનુકૂળ બની ફરી વળતો હતો.

"બ્હેન હું તો તમારો ભાઈ થાઉં, હોં!" એ શબ્દ પૂરેપૂરા કાનપર પડવાથી વનલીલાએ નવીનચંદ્રની શુદ્ધતાની 'ખાતરી કરી' આપી હતી એટલે કુમુદસુંદરીના હૃદયમાંથી એક મહાકંટક નિકળી ગયો હતો. એભાનપણામાં બકી જવાયલાં પદ જાગૃત અવસ્થામાં વનલીલાની શુદ્ધ સ્મરણશક્તિને બળે કુમુદસુંદરીએ સાંભળ્યાં અને નવીનચંદ્રના અંતઃકરણમાં એથી કેટલું દુઃખ થયું હશે તેનો વિચાર કરી એ પોતાને નિર્દય માનવા લાગી. પરપુરુષ થયલાની બાબતમાં આટલો મોહ થાય એ તો પતિવ્રતા ધર્મથી કેવળ વિરુદ્ધ અને પોતાના મનમાં આટલી નિર્બળતા હોવા છતાં નણંદને ઠપકો દેવો એ કેવળ મૂર્ખતા—એમ વિચારી નવીનચંદ્રને જોઇ થતા વિકારો એકદમ કાઢી નાંખવા ઠરાવ કર્યો અને તરત જ તે ઠરાવ પ્રમાણે વર્ત્તવા સમર્થ થઇ. પદ્માગણિકાના કમખાથી પહેલી ખબર ઉપરથી મનમાં એમ લાગ્યું કે 'મનોમન સાક્ષી છે' એ નિયમ પ્રમાણેજ બનાવો બનેછે અને સરસ્વતીચંદ્ર મ્હારા મનમાં પણ ન હત તો આવા સુશીલ પતિને પદ્માનો જોગ ન હત. આમ વિચારી મનના સ્વામીને મનમાંથી દેશનિકાલ કરવા તત્પર થઇ. આ કઠિણ કાર્ય સાધવા સમર્થ થવા પ્રમાદધનના સારા ગુણોનું ચિન્તન કરવા લાગી અને તેના ઉપર અંતઃકરણ ચ્હોટાડવા ભારત પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. દયાશંકરની વાતોથી કારભારી કુટુંબઉપર તેની અનુકંપા વધી અને તે કુટુંબના એક બાળકને પોતે વરી છે એ વિચારથી શ્વશુરકુટુંબનું અને પતિનું અભિમાન પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયું. પોતાનું મન શુદ્ધ થશે તો પતિને પણ શુદ્ધ કરી શકાશે એમાં વાંધો ન લાગવાથી આજ સુધી દીન મનવાળી રહેનારી ઉત્સાહી બની.

પળ એપળમાં મધ્યાન્હ જોવા નિર્મલી આંખોમાં આમ ચારેપાસથી તેજનો અમ્બાર પ્રવેશ કરતો હતો અને પોપચાને પણ ભેદી અંદર જવા મથતો હતો. ,ભાગ્યનો વર્ષાદ ઈશ્વરને ઘેરથી નિકળી ચૂક્યો હતો, ઘર-

બ્હાર ઉમેલા બુદ્ધિધનપર તેનાં ફોરાં પડવા માંડ્યાં હતાં, અને ઘરમાં રહેલા તેના, કુટુંબને તેની ખબર ન હતી તોપણ પડનાર વર્ષાદની મધુર શીતળતા તેમને પણ આમ લાગવા માંડી હતી. समयेन सर्वमुपकारि कृतम् તે ન્યાયે સંપૂર્ણ થતા ભાગ્યોદયને સર્વ વાત અનુકૂળ થઇ ગઇ. અલક્કિશોરીનું ચિત્ત પવિત્ર થયું, તેના અભિમાનને ઠેકાણે નમ્રતા આવી, ઉન્મત્તપણાને ઠેકાણે શાણપણ આવ્યું, અને પતિપર ઉદાસીનપણાને ઠેકાણે આદર થયો. કુમુદસુંદરી પાણિગ્રહણ કરનારપર ભાવ વ્હોટાડવામાં સફળ થઇ. આ સર્વ શું ભાગ્યોદય નહી? કારભાર મળે તેના કરતાં આની મહત્તા શું ઓછી? બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી:–એ દંપતીને જે સુખની પળ–ભાગ્યની પળ–આવવાની તેનાં સાધનોમાં આ બનાવોનો પણ ભાગ હતો. દેખીતા શત્રુસાથે પુત્રીના દુર્ગુણ અને વહુનો અસંતોષ એ બે ગુપ્ત કુળશત્રુ પણ પળવાર નાશ પામ્યા અને અમાત્યના વિજયના ઉપકારક બન્યા.

વાતોમાં દશેક વાગ્યા અને સૂર્યના કિરણનું સૈન્ય વધારે ચળકતું–વધારે ગરમ થતું–ચોકમાં ધસવા લાગ્યું તેમ તેમ સઉને ઉકળાટ લાગવા માંડ્યો, અને જયવંતનો તાપ ન સ્હેવાતાં સઉ તેને માર્ગ આપવા લાગ્યાં. દયાશંકર થાકી ઉઠ્યા અને દિવાનખાનામાં એક આરામખુરશીપર નિદ્રામાં પડ્યા. સૌભાગ્યદેવી એક હીંચકાપર બેસી પતિની ચિંતામાં પડી. કુમુદસુંદરી મેડીપર ચ્હડી. રસોઇઆને અને ચાકરોને આરંભ કરવાનો હુકમ કરી નણંદ પણ ભોજાઈ પાસે ગઇ.

"ભાભી, આજ દરબારમાં શું થશે?"

"સઉ સારાંજ વાનાં થશે–આપણી ચિંતાની કાંઇ ત્યાં અસર નહીં થાય. દસ વાગી ગયા હોં!"

"હાસ્તો, હવે કોઇક આવશે. નવીનચંદ્ર આવે–" નવીનચંદ્રનું નામ લેતાં કુમુદસુંદરીના ગાલપર શેરડા પડ્યા.

"ભાભી, નવીનચંદ્ર તો કાંઇ આડું અવળું થયું હશે તો જ આવશે."

"એમ છે કે? ત્યારે તો કાંઇ સારા વર્ત્તમાન હશે."

"નવીનચંદ્ર માણસ સારૂં છે હોં!" વર્ત્તમાન કાળ જ જોઇ શકનારી કિશોરીના લક્ષમાંથી ભૂતકાળ ખસી ગયો હતો, અને અતિથિ સારો છે એટલુંજ તેણે યાદ રાખ્યું જણાયું. બાળક હૃદયવાળી ઉઘાડા અંતઃકરણવાળી હતી, ભોળી હતી, અને જે બાબત સારૂ આપઘાત કરવા તૈયાર થઇ હતી તે વાત સ્હેજમાં ભુલી ગઇ હતી. નવીનચંદ્રની વાતો કરતાં તેને રજ પણ વિકાર થતો ન હતો.

કુમુદસુંદરીએ ઉત્તર ન વાળ્યો.

" ભાભી, આટલા દિવસ થયા પણ એ અંહિયાં કેમ આવ્યા છે ને
" શેરથી કેમ નિકળ્યા છે તેનો કંઇ પત્તોજ લાગતો નથી, એ શું હશે ?"

" દેવીને પૂછો. તેમની સાથે આપણને લીલાપુર મોકલવાનો વિ-
" ચાર કર્યો તેને એ બાબતની ખબર નહીં હોય ?" વિચારમાં પડી
કુમુદસુંદરી બોલી, અને કાંઇ બીજી વાત નિકળે એવું ઇચ્છવા લાગી.
સામી પ્રમાદધનની છબી હતી તે જોઇ પાછી શાંત બની. બીજી વાત
ક્‌હાડી. " બ્હેન, મને લાગે છે કે સારા સમાચારજ હશે અને તમારા
" ભાઇ જ ક્‌હેવા આવશે. પછી તો કોણ જાણે કાંઇ બીજું કામ હોય ને
" રોકાઇ જાય તો."

" જો, વરઘેલાં ખરાં, કશું હોય તો મ્હારા ભાઇની વાત."

" હવે તમે મને ક્‌હો એવું નથી,"

" પણ મ્હારે છેક તમારા જેવું નહી."

" બહુ સારૂં. પણ માણસ વરઘેલું હોય તેમાં કાંઇ ખોટું ખરૂં?"

" હાસ્તો. આખો દહાડો વર વર. એનુંએ. રાંડ ત્હારો રોટલો ને
" ઘડતાં ભાગ્યો. એ શું ?"

" ક્‌હો ત્યારે–બાયડીને ભાયડા કરતાં કંઇ વધારે છે."

" હા, એ વાત ખરી. વધારે કશું નથી. પણ આખો દ્‌હાડો એની
" એ વાત ?"

" પણ પ્હેલાં તો તમે એટલું યે ક્યાં કબુલ કરતાં હતાં જે ?
" નણદોઇની વાત નિકળતાં જ બડકાં નાંખતાં હતાં."

" હા, બ્હેન,, હા. એતો ભુલ્યાં. પણ હવે એમ કરૂં છું ?"

" ના, ત્યારે હું કાંઇ કહું છું કે તમે એમ કરોછો ? ક્‌હો, આ
" દયાશંકર કાકાની વાતો સાંભળી ?"

" હા. એ સાંભળતાં તો તે રૂવાં ઉભાં થાયછે. પિતાજી અને
" દેવીને યે કેટલાં કેટલાં દુઃખ પડયાં છે ?"

" રાંડ ખલકનંદાએ માતુઃશ્રીને જોઇ મ્હોં મરડયું અને લુચ્ચા દુષ્ટ-
" રાયે સંદેશો કહાવ્યો તે બધું સાંભળ્યું ?"

" સાંભળ્યું. આજ જ જાણશે તો કે આમ કરિયે તો આમ થાય!"

" દેવીની એટલી બાબત ઉપરથી આજ સુધી કેટલાં બધાં વરસ
" સુધી પિતાજીયે એ વાત મનમાં રાખી અને કેટલા કાળસુધી ફીકર
" રાખી ત્યારે આજ આ વખત આવ્યો ?"

" ભાભી, એમને તો હદ છે હો ! ચિંતા તે કેટલી ? પિતાજીનું શ-
" રીર એની એ ફીકરથી વળતું નથી. "

" ક્‌હો, ત્યારે દેવી પિતાજીની બાબત રાતદિવસ વિચાર અને વાતો
" કર્યાં કરેછે તે અણઘટતું છે ? "

" નાસ્તો. અણઘટતું કેમ ક્‌હેવાય ?

" ત્યારે–સ્વામીની બાબત સ્ત્રી કેટલી ચિંતા કરે તો થયું ક્‌હેવાય ?"

" થયું કેમ ક્‌હેવાય ? આપણે સારૂ જેને, આટલી ફીકર થાય તેને
" સારૂ આપણને જે થાય તે ઓછું. "

" હા, હવે બરોબર કહ્યું. કહો ત્યારે વિદુરપ્રસાદજીની બાબત રા-
" તને દિવસ તમે ચિંતા કરો કે વાતો કર્યાં કરો તો તેમાં શું ખોટું ? વર-
" ધેલાં હોય તે તો સારૂં, હોં. વરઘેલું ન હોય તે ઈશ્વરના ઘરનું અપરાધી."

અલકકિશોરી શરમાઇ ગઇ. "ઈશ્વરના ઘરનું અપરાધી" એ શબ્દ બોલી કુમુદસુંદરી પોતે પણ મનમાં લેવાઈ ગઇ, પ્રમાદધનની છબી સામું જોઇ રહી, નિઃશ્વાસ મૂકી મનમાંથી સરસ્વતીચંદ્રને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા, હવે તેના વિચાર પોતે છોડી દીધા છે જાણી ઉંડો સંતોષ પામી, અને સામી છબીના સામું સ્નેહભરી ભીની આંખે જોઇ રહી.

" ભાભી, તમે ક્‌હોછો તે ખરૂં તો ખરૂં હો. તમે મને પેલી ચોપડી
" આપી છે તેમાંયે લલિતાએ કહ્યું છે કેઃ—

" રૂડો ભુંડો તોયે પ્રિયપતિ ગણીને મન ઠરૂં–
" વિચારો આવા છે પણ મન ન માને કશું ખરૂં–
" અધીરી એવી હું તરત મળવાને મન કરૂં. "

" આ લીટિયો તો બોલવામાં અદલબદલ થઇ છે. પણ વાત ખરી.
" આવો નઠારો નંદનકુમાર તેને જોઇને લલિતાને ઉમળકો આવ્યો, "

" અને બધાંયે હતાં તે વચ્ચે વરના વિચાર કરવા બેઠી, " કુમુદસુંદરી બોલી ઉઠી અને બોલતાં બોલતાં આવી સ્હેજ ભણેલી કલ્પિત લલિતાનો દાખલો પોતાને પણ લેવા લાયક ગણ્યો.

" હા, બાઇ, હા, ત્યારે અમે યે હવે વરઘેલાં થઇશું. પછી કંઇ ?
" તમે વરઘેલાં, હું યે વરઘેલી, અને આખો સંસાર વરઘેલો ! વરઘેલાંનું
" ગામ વસશે. "

ગંભીર વાતો કરતાં કરતાં બે જણ કાંઇક હસ્યાં.

બુદ્ધિધનનો ઘરસંસાર આમ શુદ્ધ થતો હતો. અલકકિશોરી કોઇનું કહ્યું માનતી ન હતી તે ભાભીની આવી આવી વાતોથી સુધરતી હતી, અને વિદુરપ્રસાદનાં ભાગ્ય ભળતાં હતાં. એટલામાં વનલીલા આવી.

નણંદભોજાઇને એકલાં વાતો કરતાં–વિશ્રમ્ભની કથા કરતાં–જોઇ વનલીલા જરીક ખમચી પણ પછી તરત અંદર પેઠી.

"આવ, વનલીલા, કેમ અટકી?" અલકકિશોરી એના ભણી જોઇ બોલી. "અત્યારે ક્યાંથી?"

"હું તો ગામગપાટા ક્‌હેવા આવીછું. રૂપાળી હુટરાયને મારી "નાશી ગઇ અને ખલકનંદા ક્‌યંક સંતાઇ ગઇ છે તે જડતી નથી."

"હેં!" અલકકિશોરી વિસ્મય પામતી ઉઠી અને વનલીલાને ખભે હાથ મુકી ઉભી. કુમુદસુંદરી ઉઠી નહીં પણ એનજણુ ભણી જિજ્ઞાસાથી જોઇ રહી. જાણવામાં આવેલા સમાચાર વનલીલાએ હાંફતાં હાંફતાં કહી બતાવ્યા.

એટલામાં કૃષ્ણકલિકા અને રાધા આવ્યાં અને દરબારમાં જમાલ નિકળ્યો તે સમાચાર લાવ્યાં. સઉ સૌભાગ્યદેવી પાસે ગયાં અને એ ની એ કથા પુનરુક્તિથી નીરસ ન બની.

આખરે વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને દરબાર થઇ રહ્યો ત્યાં સુધીના સવિસ્તર સમાચાર લાવ્યો. અલકકિશોરીનો આનંદ માયો નહીં અને તેનું ચાલત તો તે ગજ ગજ કુદત. કુમુદસુંદરી અમાત્ય બુદ્ધિના વર્ણનથી અદ્‌ભુત રસમાં ડુબી, અમાત્ય-કુટુંબમાં પ્રવેશ પામવામાં અભિમાન-પદ ગણવા લાગી, અને તેનો જય જોઇ તેના સ્વાર્થમાં આત્મસ્વાર્થવશ બની નિશ્ચિંત થઇ. સુખસાગરની સીમા ગંભીરતામાં આવતી હોય તેમ સ્વામીના જયવર્તમાન સાંભળી અને તેના શત્રુઓનો સર્વતઃ નાશ કરવા ઈશ્વર-ઇચ્છાને પ્રવર્તતી જોઇ સૌભાગ્યદેવી ગંભીર બની અને કદી ન વેઠેલા આનંદ-ઓઘના ભાર નીચે દબાઇ જતી હોય તેવી દેખાવા લાગી. દયાશંકર આવ્યા અને તેની પાસે વળી સર્વ કથાની પુનરુક્તિ થઇ અને સર્વેયે રસભેર સાંભળી.

સર્વે દિવાનખાનામાં ગયાં. વધારે વધારે સાંભળતાં વિદુરપ્રસાદ વધારે વધારે વિગત ક્‌હેવા લાગ્યો, અને ઘડીવાર સર્વનાં મન તેને શરણ રહ્યાં. એમ શરણ રહેવાનો અનુભવ અલકકિશોરીને પણ પ્રથમ આજ થયો અને વિદુરપ્રસાદની વાત આજ તેણે પ્રથમ અભિનન્દી. વાત કરતાં વેળા વીતી. આખરે ટપાલમાં આવેલો કાગળ વાંચીને ખીસામાં મુકતો મુકતો નવીનચંદ્ર દ્વારપર દાખલ થયો, અને ચાલતી વાર્તામાં ઉમેરાની આશા રાખતું સર્વ મંડળ એના ભણી આકર્ષાયું. કુમુદસુંદરીનું મન એના ખિસ્સામાં જરીક દેખાતી ટપાલની ટીકટવાળા કાગળમાં ભમવા લાગ્યું. આજ સુધી કોઇની સાથે નવીનચંદ્રનો પત્રવ્યવહાર તેને

જણાયો ન હતો. પત્રવ્યવહાર ઉપરથી તેની બાબત વધારે જણાશે એવો સુંદરીના મનમાં તર્ક હતો, પત્રઉપરના અક્ષર-આદિ જાણવા તેની જિજ્ઞાસા હતી, અને આજ એ જિજ્ઞાસા પૂરી પડવાનો સંભવ તો નહી-પણ શક્યતા લાગી એટલે પોતાના બળથી પતિવ્રતા બનનારી પાછી ડગમગવા લાગી. બળવાન બાળકી તરત સાવધ બની અને પાછું મન વશ કરી લીધું.

જવાના વિચારમાં પડેલા નવીનચંદ્રે ચાલતી વાતોમાં ભળતા ન્હેલાં-ભળતાં ભળતાં-કુમુદસુંદરીને પોતાના મનથી છેલ્લીવ્હેલી જોઇ લીધી. એકવાર જોઇ-બીજીવાર જોઇ-ત્રીજીવાર જોઇ-જોવાનો પાર જ ન આવ્યો. "કુમુદસુંદરી! હવે આ છેલ્લો મેળાપ!" વિચારમાં ને વિચારમાં તેની વાર્ત્તા અવિચ્છિન્ન ચાલી નહી, પણ તે પર કોઇનું લક્ષ ખેંચાયું નહીં. દૃષ્ટિ આગળથી પણ જૂદાં પડવાનો પ્રસંગ વિચારી તે ગળગળો થવા લાગ્યો. પરકાના અભિલાષીના કબજામાં પડેલીને જોઇ તેનો અંતઃપશ્ચાત્તાપ વધ્યો. એની આંખોનું નવીન નૃત્ય, એના વદનમાં દેખાઇ આવતી મનની દીનતા, અને ટપાલનો કાગળઃ ત્રણને સાંધી કુમુદસુંદરી ચિંતાગ્રસ્ત થવા લાગી; "શું હશે?" તેનો તર્ક કરવા લાગી; તેના દૃષ્ટિપાતને પ્રત્યુત્તર ન વાળવામાં આજ સુધી જયવંત નિવડેલો નિશ્ચય હાથમાં ન રહેતો લાગ્યો, પણ મનનું સમાધાન કરવા રસ્તો ન સુઝ્યો.

અલકકિશોરીને સાધનભૂત કરવામાં ન ફાવેલી કૃષ્ણકલિકા નવીનચંદ્ર સામું જોઇ રહી, તેની દૃષ્ટિની સાથે સંધાતી કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિને શોધી ક્‌હાડી, અને ઈર્ષ્યાગ્નિથી બળવા લાગી. દુષ્ટ અસંભવ કલ્પી-કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રથી મળતું સૌભાગ્ય કલ્પી-એ સૌભાગ્યનો અંત આણવા ઠરાવ કર્યો. સમય-સૂચકતાથી, દેખાતા દૃષ્ટિસંગમ ભણી અલકકિશોરીનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

"રાંડ, ખાલ ખેંચી નાંખીશ-જો એવું એવું બોલીતો." કહી ખભાવતે કૃષ્ણકલિકાને ધક્કો માર્યો અને અલકકિશોરી વાતોમાં લીન થઇ.

એટલામાં બારણે શોરબકોર થયો. સઉ બારી ભણી દોડ્યાં અને જુવેછે તો બ્હલકનંદા બાવરી બનેલી રસ્તામાં દોડેછે અને લોકો કાંકરા નાંખતા ગાળો દેતા તેની પાછળ પડેલા દીઠા. શઠરાયનું ઘર જપ્ત થયું તે વખત તે સૂતી હતી ત્યાંથી તેને હાંકી ક્‌હાડી. સ્ત્રીવર્ગને અડકવું નહીં એવો અમાત્યનો હુકમ હોવાથી તેને ઘરમાંથી ક્‌હાડી મૂકવા ઉપરાંત કાંઇ થયું નહીં. ધણીને ઘેર તેનો સ્વીકાર ન થયો અને એની ખરાબ વર્ત્તણુક જાણનારાઓ પ્રસંગનો લાભ લેઇ તેની પાછળ પડ્યા. શઠરાયની અપકીર્ત્તિના રસિયા લોક ચારેપાસ ભરાયા, તાળિયો પાડવા લાગ્યા,

અને 'હો હો' કરતા ઉભરાયા. પડતા દુષ્ટ કુટુંબની કોઇને દયા ન આવી. ખલકનંદાને કોઇ પાસનો આશ્રય ન દેખાયો, ભાભીની સાથે ગઇ હત તો ઠીક થાત એમ લાગ્યું, ભયપાશમાં હવે કાંઇ માર્ગ ન સુઝયો, અને છાશ ખાકળા થયેલી, ગાળો અને કાંકરાના વર્ષાદ વચ્ચે આમ તેમ દોડતી ઠોકરો ખાતી પડી જતી ઉઠતી અને રોતી, ફાવ્યું તે રસ્તે જવા લાગી. આમ લોકને દેખે એટલે આમ જાય અને આમ દેખે એટલે આમ જાય. એમ કરતાં કરતાં બુદ્ધિધનનું ઘર આવ્યું. એની આ અવસ્થા જોઇ બારીમાં ઉભેલી કિશોરી બોલી ઉઠી: "દેવી, દેવી, જો રાંડને જમાલે કામમાં ન આવ્યો ને મ્હાવોયે ન આવ્યો. હત, રાંડ, લેતી જા–રાંડ, ડાકણ, શંખણી–." દેવીયે આંખ ક્‌હાડી અને પુત્રીને વારી નીચે ઉતરી ઓટલા ઉપર આવી. સઉ એની પાછળ આવ્યાં અને બારણું રોકી ઉભાં.

આ સઉને જોઇ ખલકનંદા વધારે ગભરાઇ અને હારી. શિકારી કુતરાઓ પેઠે લોકો ટોળાબંધ તેની પાછળ લાગ્યા હતા તે ચઢતી અવસ્થામાં આવેલી પવિત્ર અમાત્યપત્નીને આનંદની પરિસીમાપર આણવા ઉશ્કેરાશે એ વિચાર એકદમ દુષ્ટાના મનમાં આવ્યો. જમાલની બાબત ઉન્મત્ત અલકકિશોરી વેર લીધા વિના ર્‌હેશે નહી અને એ વેર લેવાનો પ્રસંગ આ અચિન્ત્યો પાસે આવ્યો જાણી શઠરાયની દીકરી ઉંડા અંતર્માંથી બળવા લાગી. ભયની જગાડેલી કલ્પનાએ દૂર ગયેલો ભૂતકાળ પાસે ખડો કર્યો અને બુદ્ધિધનની માતુઃશ્રીને કરેલું અપમાન–એ અનાથ વિધવા દ્વારા સૌભાગ્યદેવીને પોતાને પ્હોચાડેલું અસહ્ય અપમાન—એ અને બીજી કાંઇ કાંઇ જૂની ભુલી જવાયલી વાતો મગજમાં એકદમ ઉભરાઇ આવી અને ર્‌હોઇ ગયેલા શબમાં અસંખ્ય જીવડા તરવરે તેમ તરવર તરવર થવા લાગી. બુદ્ધિધનનું ઘર મૂકી બીજે રસ્તે નિકળી પડવા તેણે યત્ન કર્યો પણ ઈશ્વરે એને નિષ્ફળ કરી. દોડતાં થાકી ગયેલીને પાછળથી આવી પ્હોચેલાં માણસોમાંથી એક જણે ધક્કો માર્યો અને ઓટલાપાસે સૌભાગ્યદેવીના પગ આગળ દુષ્ટરાયની બ્હેન ઉંધે માથે પડી. પાછળથી એક માણસ "મારો રાંડને" કરતો આવ્યો અને એના વાંસા ઉપર પગ મૂક્યો. દુષ્ટરાયની પાસે ર્‌હેનાર પોલીસનો એક સિપાઇ ઉભો હતો તેણે પણ આ માણસને વાર્યો નહીં. એક પળ વાર વધારે જાત તો ગડદાપાટુનો આરંભ થાત.

ખલકનંદા પડી તેવી જ અલકકિશોરી હાથ ઉંચો કરી બોલી ઉઠી: "મારો રાંડને–એ તો એ જ લાગની." એમ ક્‌હી લોકસંઘઆગળ પડેલીનાં પાછલાં કંઇ કંઇ દુષ્કર્મ સંભારવા લાગી અને જીભવડે લોકોને ઉશ્કે-

રેલા લાગી. રામસેન સિપાઈ ઘરમાંથી નિકળી બુદ્ધિધનના ઘરની બ્હાર-
બારણે દીકરીના હુકમનો અમલ કરવા બ્હાર આવ્યો.

કૃષ્ણકલિકા, વનલીલા, અને રાધા પાસે ઉભાં ઉભાં છાનાંમાનાં તાલ
જોતાં હતાં.

વૃદ્ધ દયાશંકર પાછળથી જુવાન કિશોરીને વારતા હતા પણ એ તેમનું
બોલ્યું સાંભળતી પણ ન હતી. વિદુરપ્રસાદ અને નવીનચંદ્ર લોકને
દૂર રાખવામાં રોકાયા, પણ તેમનું બળ બસ ન થયું.

આખરે સૌભાગ્યદેવી ભમર ચઢાવી બોલી ઉઠી: “અલક, તું હવે
આઘી જા. આપણે એના જેવાં થવું?” વળી લોકો સામું જોઈ બોલી:
“ચાલો, ચાલો, જાઓ બધા.” “તમારું એણે શું બગાડ્યું છે?”–
“તમે બાઈ માણસઉપર પગ મૂકતાં શરમાતા નથી”–“રામસેન, ખ-
“સેડ આમને.”

લોકો જરાક ખસ્યા પણ પૂરા છાના ન પડ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણેથી
ગણગણાટ નિકળવા લાગ્યો. “આતો અમાસનાં ઘરવાળાં”–“સૌભા-
“ગ્યદેવી આજ!” “ગોઈ રાંડ, જવા દો એને–દેવી એમ ક્‌હેછે” “અરે
“મારા–એને તે જવા કેમ દેવાય?”–“અલકબ્હેન–બરોબર ક્‌હોછો–
“એને તો મારજ ઘટે!” “આ પેલાં અલકકિશોરી!”–“આ દેવીની-
“પાસે ઉભાં છે તે પ્રમાદભાઈનાં વહુ, હોં”–એમ જુદાં જુદાં વાક્ય
લોકસંઘમાંથી સંભળાવા લાગ્યાં.

અલકકિશોરી માની સાથે લઢવા લાગી: “દેવી, આજ ત્હારું કહ્યું
“નહીં માનું–તું તો એવીને એવી રહી–તને ખબર છે કે આ રાંડના
“ઉપર દયા ન ઘટે. પકડ રાંડને–ચોટલો ઝાલીને–રામસેન!”

માદીકરીના હુકમમાંથી કોનો માનવો તે રામસેનને સમઝાયું નહી.
એનીસાથે બુદ્ધિધનના બીજા સિપાઈઓ હતા તેનું વલણ અમાસપુત્રીનું
વચન માનવાપર હતું. પણ દેવીનું વચન લોપવું એ વાત થઈ શકે
એવી ન હતી.

“કુમુદવહુ! આ છોકરી અત્યારે મ્હારું કહ્યું નહીં માને; જરા
“તમે કાંઈ સમઝાવોને એને:” વહુની સમઝાવવાની શક્તિ સમઝ-
નારી બોલી–મા દીકરીની કળ જાણી ગઈ હતી.

નણંદના ખભા ઉપર પાછળથી હાથ મૂકી ભોજાઈ ઉભી રહી.
“અલકબ્હેન, જવા દો ને એને હવે! મરેલાંને તે શું મારવાં?”
“તમે યે દેવીના કહ્યામાં હશો!” કાંઈક ધીરો ઉત્તર આપવાનો
અવકાશ કિશોરીને મળ્યો.

"હાસ્તો. દેવી કાંઇ ખોટું ક્‌હેછે ?"

"પણ સવારે દયાશંકર કાકાની વાતો તો તમે સાંભળી છે."

"હા, પણ એમાં તો ખોટું લાગે તો દેવીને લાગે !"

"ના, એને તો ન લાગે. એ તો એવી છે કે એને કોઇ મારી નાંખે
"તો તેને જ એ ક્‌હેશે કે જીવ !"

"પણ તમારે શું–તમને શી બાબત ખોટું લાગેછે ?"

"કેમ ન લાગે ? મને જે કર્યુંછે તે તો હું ભુલી જાઉછું લ્યો ! પણ
"એને કરેલું કેમ ભુલી જઉ ? એ તો મ્હારી મા હાં–" અલકકિશોરી
ક્‌હેતી ક્‌હેતી અટકી કે "તમારી સાસુ પણ મ્હારી તો મા." કુમુદ-
સુંદરી એ સમઝી પણ ખોટું ન લગાડ્યું અને બોલી.

"હા, તેની હું ના ક્યાં કહું છું જે ? ખોટું તો તમને યે લાગે ને મને
"યે લાગે. પણ, બ્હેન, દેવી ક્‌હે છે તે ઠીક ક્‌હેછે–તે પ્રમાણે કરો. એથી
"તમારૂં ધાર્યું થશે. આઘાં આવો. મ્હારૂં કહ્યું કરો–પછી ખરીવાત
"સમઝાવીશ." તેલ પડવાથી સમુદ્ર શાંત થાય તેમ ઉન્મત્ત અલક-
કિશોરી નરમ પડી અને બડબડતી બડબડતી બોલી: "વારૂં, બ્હેન,
"વારૂં. રામસેન ત્યારે દેવી ક્‌હેછે તેમ કર. વારૂં, પણ, ભાભી, ભુલ કરોછો
"હાં ! આને રાંડને શી ખબર પડશે કે આમ કરિયે તો આમ થાય ?"

બલકનંદાપર પગ મૂકનાર આઘો ખસ્યો. રામસેન અને આમા-
સના બીજા સિપાઇઓ કુલટાની આસપાસ ફરી વળી કોટ રચી ઉભા
અને એ ઉઠી ઉભી થઇ.

"ક્‌હે, દેવી, હવે આનું શું કરવું છે ? મને રજા આપે તો પિતા-
"જીને પૂછી એને ગરદન મરાવું."

"હા, હા, એને તો એજ ઘટે "–લોકો બૂમ પાડી ઉઠ્યા–"મ-
"રાવો ગરદન એને."

"અલકકિશોરી, એમ કરો ત્યારે જ ખરાં તમે !" એક જણે આઘેથી
બૂમ પાડી. બીજા એક જણે આઘેથી એક કાંકરો ફેંક્યો તે બરોબર બ-
લકનંદાની પીઠપર વાગ્યો.

"રામસેન, આ લોકો આમ શું કરતા હશે ? તું વાર્ય એમને"–
દયાર્દ્ર મુખ કરી સૌભાગ્યદેવી બોલી.

"બાઇ, તમે અમને પૂછો નહીં. એ રાંડે જે જે કામ કર્યાંછે તે
"મ્હાંયે ક્‌હેવાય એવાં નથી. એને જે કરતાં શરમ નથી આવી તે અ-
"મને ક્‌હેતાં શરમ આવેછે."–"અરે બ્હેન, તમારાં સાસુ નથી, નીકર
"બધું તમને કહી આપત:" કંઇ કંઇ બૂમો આમ પડવા માંડી. ભાઇની

વિષયવાસનાની સાધનભૂત થયેલી બ્હેને કંઇ કંઇ ઘર ફોડ્યાં હતાં, કંઇ કંઇ પુરુષોની મરજી ઉપરાંત તેમની બ્હેનો, દીકરિયો, અને સ્ત્રિયોપર લાલચ, કપટ, જુલમ, અને અધિકારની જાળ પાથરી હતી, કંઇ કંઇ ભોળી સ્ત્રિયોની ફસાવી હતી, નિર્દોષને દૂષિત કરી હતી, અને દૂષિત સ્ત્રિયોની માર્ગદર્શક થઇ હતી. પોતાના સ્વામી શિવાય બીજી કાંઇ બાબતની વાત કરવા સૌભાગ્યદેવી અવકાશ શોધતી ન હતી અને આ અપવિત્ર સંસારમાં એ પોતાના કાનને પણ પવિત્ર રાખી શકી હતી–અર્થાત્ ખલકનંદાની સત્તા એને બિચારીને ખબર ન હતી. પોતાના ઉપર થયેલો જુલમ તો તેના અંતઃકરણે ઘણાક દિવસથી માફ કર્યો હતો.

અધીરી અને ઉકળેલી અલકકિશોરી બોલી: "કુહો ભાભી, દેવીતો બોલતી નથી. તમારે શું કરવું છે?"

"દેવીનું મન તમારાથી સમઝાય એમ ક્યાં નથી?"

"હા, દેવીનું મન તો જાણિયે જ છિયે તો. આ લોકના હાથમાંથી "આને છોડવિયે, ઘરબાર વિનાની થઇછે તેને આપણા ઘરમાં રાખિયે, "અને આપણી સાથે જમાડિયે–તો દેવી રાજી–એને સોનાનો સૂરજ "ઉગે!"

સૌભાગ્યદેવીનું અંતઃકરણ એની પુત્રીએ ખરેખરૂં ખડું કર્યું. આ શબ્દોથી દેવી પ્રસન્નવદન બની: "કુમુદ, કુહો વારૂં એમ કરિયે તો શું "ખોટું થાય?"

કુમુદસુંદરી અલકકિશોરી ભણી ફરીને બોલી: "બ્હેન, માનું કહ્યું "કરવું એ દીકરીનું કામ છે."

"ના, એ હું સમઝતી નથી. જુવો, તમે યે વળી એના ભણી "વળ્યાં ખરાં!"

"ના, ના, આ તો હું સ્હેજ વાત કહુછું. દેવી, મને લાગે છે કે "એમને જૂદે ઠેકાણે ચોકીમાં રખાવો ને ત્યાં જ ખાવાનો બંદોબસ્ત "કરો. પછી પિતાજી આવશે ત્યારે ઘટતી વ્યવસ્થા કરશે."

"હા. હવે બરોબર:" પિતાને માન આપનાર પુત્રીને આ વાત બાધ વિનાની લાગી. પતિવ્રતા દેવીને વહુની સલાહ ઘણી ગમી. લોકને સંતોષ વળ્યો. ખલકનંદા નીચું જોઇ રહી હતી તેણે ઉચું ન જોયું. અલકકિશોરિયે હુકમ કર્યો એટલે રામસેન અને બીજા બે સિપાઇઓ વચ્ચે રાખી શઠરાયની દીકરીને થોડેક છેટે એક ખાલી ઘર હતું ત્યાં લેઇ ગયા. "હો હો" કરતા લોકો વેરાયા. ખલકનંદાથી જૂદાં પડતાં પડતાં અલકકિશોરી એના સામું જોઇ બોલી, "રાંડ બેસકી, ત્હારા

"અને અમારા કારભારમાં આટલો ફેર! જા! ત્હારૂં મ્હોં કાળું કર્યું!" આટલું બોલી, તે કોઈની દરકાર વિના અભિમાન ભરી ઘરમાં સઉથી પ્હેલી પેંઠી. એની પાછળ એની સહિયરો પેંઠી. ખલકનંદાને રસોઈ કરી આપવા અને એનું કામ કરવા, તથા પુરુષવર્ગ વચ્ચે એને એકલાં રહેવું ન પડે તે માટે, પોતાની એક વિશ્વાસુ દાસીને એની પાસે મોકલવા કોમળ સ્વરે વહુને સૂચના કરી, તેનો અમલ થઈ રહેતાં, સૌભાગ્યદેવી આંસુ ભરી આંખે સઉની પાછળ બારણા ભણી વળી અને વળતાં વળતાં કુમુદસુંદરીનો હાથ ઝાલી બોલી: "કુમુદસુંદરી, જોયા વારાફેરા? શો "એનો દિવસ હતો અને શો દિવસ આવ્યોછે! પ્રભુ કરે તે ખરૂં! ત- "મારો તો જન્મે ન હતો તે દિવસની વાત–શી એની જુવાની અને શો "એનો તોર હતો! હળવે હળવે સઉ ઘસાઈ ગયું–અને આખર આ "વારો આવ્યો–પ્રભુ, તું કરે તે ખરૂં!"

સાસુના અંતઃકરણ ઉપર આસક્ત થતી કુમુદસુંદરી પ્રસન્ન વિચારમાં પડી સઉથી છેલી ઘરમાં પેંઠી. ઘરમાં સર્વે મેડીપર ચઢ્યાં હતાં. દાદરપર ચઢતાં ચઢતાં પગથિયાંપર દોડાદોડમાં નવીનચંદ્રનો કાગળ ખીસામાંથી પડી ગયો હતો તેપર કુમુદસુંદરીની નજર પડી અને ઉચકી લીધો. મેડી ઉપર ચઢી તો ખલકનંદાની વાતો થતી હતી અને માદીકરીમાંથી કોનો વિચાર સારો હતો તે વિષય ચર્ચાતો હતો. એટલામાં બારણે પગરવ સંભળાયો અને બારિયે જુવે છે તો કેટલાંક માણસો આવતાં જણાયાં. શઠરાયનો અસ્ત સંપૂર્ણ થયો અને બુદ્ધિધનને કારભાર મળ્યો જ સમ- ઝબો જાણી– હવે એની પાસે આવવાની જરૂર લાગ્યાથી–અમલદાર- મંડળ દરબારના સમાચાર સાંભળવા અને નવા કારભારીની સેવામાં ખડું રહેવા જમી કરી બીજું કામ પડતું મૂકી એને ઘેર આવ્યું અને બારણા આગળ ઉભું રહ્યું.

અલકકિશોરી કહે, "આ બધા કેમ અત્યારે અંહિયાં આવતા "હશે?" સઉ કંઈ કંઈ કારણ બતાવવાં મંડી ગયાં. અંતે વિદુરપ્રસાદે કહ્યું "એ તો એસ્તો–કારભારીની સેહેનાતમાં રહેવા આવે નહીં તો ક્યાં "જાય? હવે–કારભારીનું ઘર બદલાયું!"

વનલીલા બોલી: "અલકબ્હેન, હવે ઉઠો અંહિયાંથી; હવે આ "દીવાનખાનાની મેડીમાંથી બેસવાનું ગયું–હવે તો અમલદારો બે- "સશે–હવે તો આ કચેરીની મેડી થઈ ગણો."

નીચેથી સિપાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું અને સઉ સ્ત્રીવર્ગ દીવાનખા- નામાંથી બારણું ઉઘાડી નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં ગયો. અમલદારો દાદર-

પર ઉભરાયા. સ્ત્રીવર્ગ જતાં તેમની પાછળ દયાશંકરે બારણું વાસ્યું અને વાસતાં વાસતાં ગાયું કે,

"ભલે પધાર્યાં, લક્ષ્મીબાઇ! સગાં સંબંધી આવે ધાઇ!"

"કોઇ કહે, મ્હારે મોળાઇ બાઇ! કોઇ કહે, મ્હારે મશિયાઇ ભાઇ!"
વિદુરપ્રસાદ તે સાંભળી હસ્યો અને સઉ અમલદારોને સત્કાર દેવા દાદર ભણી ચાલ્યો.

અમલદારસંઘનાં કડકડ થતાં ઈસ્ત્રી-વાળાં અંગરખાં, ચમચમ થતા અને પગેથી નિકળતાં જમીનપર ઘસાઇ શબ્દ કરતા અનેક જોડા, ગુપચુપ થતી વાતો, ઘડી ઘડી સંભળાતું બુદ્ધિધનનું નામ, એ નામની પાછળ પ્રત્યય પેઠે લગાડાતો "ભાઇ." શબ્દઃ આ સર્વ વસ્તુ માંડવઆગળના ખંડમાં હીંચકાપર બેઠેલી સૌભાગ્યદેવીના સરવા થતા કાનના દ્વારપર ઉપરાઉપરી ધક્કેલા મારવા લાગી. જડસિંહના સમયમાં સર્વ અમલદારોની પાછળ ભર્યું હોય તો જોડાઆગળ એકલા અપ્રસિદ્ધ બેસનાર—તિરસ્કારનું પાત્ર થનાર—અનાથ વિધવાનો ગરીબ દીકરો—બુદ્ધિધન ગરીબ ઘરમાં ર્‌હેનાર માતુઃશ્રી પાસે શઠરાયને ઘેરથી આવી મ્હોટા [illegible]માની ઘરની વાતો રંક મ્હોંયે ક્‌હેતો, અને માતુઃશ્રીની પાસે બેઠી [illegible]નીમાની પોતે સાંભળતી તે પ્રસંગ દેવીના મન આગળ ઉભા [illegible]મની સાથે નવા પ્રસંગને સરખાવતી, જૂની અવસ્થાની અવગ[illegible]ા કર્યાં વિના નવી અવસ્થાના ધ્વનિને, પ્રધાનપત્ની બનતી રંક અબળા આનંદનાં આંસુવડે એકલી બેઠી બેઠી સત્કાર આપવા લાગી. સ્વામીની ઉચ્ચ પદવી દૃષ્ટિઆગળ મૂર્તિમાન થતી જોઇ કોમળ કલ્પનાવાળીનાં રોમેરોમ ઉભાં થયાં; અચિંત્યા સુખની શીતળતાથી શરીરને ચમક થતી હોય તેમ કંપારી ચમકાવવા લાગી; અમલદારોના ઓઠઉપર પોતાના પતિનું જ નામ સાંભળી અમૃત સરોવરમાં ન્હાતી હોય તેમ દેવી આનંદપ્રફુલ્લ બની. આજ ઘેર આવશે ત્યારે કારભારી બનેલા સ્વામીનાથના મ્હોં પર કેટલી મ્હોટપ આવશે—તે કેવા દેખાશે—મ્હારી સાથે તો હતા એવાને એવાજ ર્‌હેશે—એવા એવા વિચારોથી એની સ્નિગ્ધ ભીની આંખ આતુર બની ઉઘાડા આઘા દ્વારમાંજ ઠરી. મેઘના એકઠા કરેલા મોર [illegible]ફુલ્લ વૃક્ષપર બેસી નાચે અને ટૌકા કરે તેમ સંપત્તિના વર્ષાદે એકઠા વચ્ચેથી અમલદારો જ્યારે બુદ્ધિધનની મેડીમાં ખુશામત ભરેલા ગપાટા લેઇ ગ[illegible] હતા ત્યારે તેના દુઃખના દિવસમાં ઠેઠ સુધી સહચારિણી થયેલી પડતાં અ[illegible]સ્થાની ભાગિયણ આજે પણ એકાંતમાં એકલી પતિના સુખથી

અતુલ સુખી બનતી હતી–સૌભાગ્યદેવી પતિના સંપૂર્ણ સૌભાગ્યચંદ્રની ચંદ્રિકામાં રસભેર ન્હાતી હતી.

ઘડી એ ઘડી એમ થઇ એટલામાં બુદ્ધિધન દ્વારમાં આવ્યો; શોધમાં ફરતી તેની આંખે દેવીની આંખ શોધી ક્‌હાડી, તેની સાથે તારામૈત્રક રચ્યું, વિકાસ પામી શુભ વર્તમાન સૂચવ્યા, અને એ સંગીતને તાલ દેવા ઓઠપર સ્મિત ચમકવા લાગ્યું. પાછળ આવનાર પરિવાર સાથે તે દાદર ઉપર ચ્હડ્યો, અને પ્રફુલ્લ અને પ્રસન્ન બનેલી સૌભાગ્યદેવી ભોજનખંડ ભણી ચાલી, ત્યાં તેની પુત્રી પાટપર કચેરી ભરી બેઠી હતી. એ કચેરીમાં આજ રોજના કરતાં વધારે સ્ત્રિયો ભરાઇ હતી અને અલકકિશોરીની ધમક, તડાકા, અને દોર કાંઇક જૂદાંજ હતાં. એ કચેરીમાં કુમુદસુંદરી ન હતી.

પ્રકરણ ૧૫.

સરસ્વતીચંદ્ર—

"भभुत लगायो ! अलक जगायो ! खलक कियो सब खारो वे ! ! !"

દિવાનખાનામાં પુરુષો ભરાવા માંડતાં સ્ત્રીવર્ગ નીચે ઉતરી પડ્યો તે વખતે કુમુદસુંદરી એકલી પોતાની મેડીમાં ગઇ, હાથમાં આવેલો નવીનચંદ્રવાળો કાગળ કોનો છે તે જોવા મંડી ગઇ, અને પોતાની પાસે એક બીજો કાગળ હતો તે વચ્ચે વચ્ચે જોવા લાગી. આ બીજો કાગળ આજ જ આવ્યો હતો. તે એની ન્હાની બ્હેન કુસુમસુંદરીનો લખેલો હતો. એના કાગળમાં સરસ્વતીચંદ્રની હકીકત હતી તેથી ટપાલમાં ન મોકલતાં-સારી સોબતમાં વનલીલાઉપર બીડ્યો હતો અને સૂચના ક્‌હાવી હતી કે કુમુદસુંદરીને હાથોહાથ છાનોમાનો આપવો. વનલીલા આ બે બ્હેનોની પિયરભણીની સગી હતી અને ગામના સમાચાર ક્‌હેવાને બ્હાને આવી આજ જ છાનોમાનો કુમુદસુંદરીના હાથમાં તેણે તે મૂકી દીધો હતો અને કાનમાં કાગળ સંબંધી સમાચાર કહ્યા હતા. એકાંત હાથમાં આવ્યું એટલે એ કાગળ વાંચવા લાગી. નિ:શ્વાસ નાંખતી નાંખતી કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રના સમાચાર વાંચવા લાગી. પ્રમાદધન ઉપર જ મન ચ્હોટાડનારીનું મન સરસ્વતીચંદ્રનું દુ:ખ વાંચી હાથમાં ન રહ્યું.

સરસ્વતીચંદ્રનો બાપ લક્ષ્મીનંદન મુંબાઇનો ધનાઢ્ય વ્યાપારી હતો અને દશ બાર લાખ રુપિયાનો ધણી હતો. સાધારણ વ્યાપારિયો ભણે છે તેથી વધારે એ ભણ્યો ન હતો. પણ સરસ્વતીચંદ્રની મા ચંદ્રલક્ષ્મી ડાહી

લક્ષ્મીનંદનનામાં આવ્યા હતા. ચંદ્ર-
અને સુશીલ હોવાથી તેના સંસ્કાર
લક્ષ્મીની સાસુ ઈશ્વરકોર સ્વભાવે તીખી હતી, દીકરા ઉપર વહુનું ચલણ
સાંખી શકતી ન હતી, ઘરમાં પોતાનું જ ધાર્યું કરતી અને પોતાનું જ ધાર્યું
થાયછે એ, વહુને બાળી મૂકવાના હેતુથી, દેખાઇ આવે એમ કરતી. ચંદ્ર-
લક્ષ્મી મ્હોટું પેટ રાખી ઘુંટડા ગળી જતી અને સાસુનો સ્વભાવ મનમાં
પણ આણતી ન હતી. લક્ષ્મીનંદનની આથી તેના ઉપર પ્રીતિ વધી
હતી અને સરસ્વતીચંદ્રના જન્મ પછી ડોશીને પણ સ્વભાવ ફર્યો અને
વહુનાં માન વધ્યાં. પણ પુત્ર ચાર પાંચ વર્ષનો થયો એટલે ચંદ્રલક્ષ્મી
ગુજરી ગઇ અને તે જ દિવસે ગુમાન નામની એક કન્યા સાથે લક્ષ્મી-
નંદનનો વિવાહ થયો. ગુમાન ઘેર આવતી જતી થઇ ત્યાં સુધી સરસ્વતી-
ચંદ્ર બાપ અને વડિયાઇનો હાથમાં ઉછર્યો. એને ખોળામાં રાખી ચંદ્રલ-
ક્ષ્મીની જોડે બેસી–સજોડે– લક્ષ્મીનંદને એક છબી પડાવી હતી. મુંબાઇ-
વાસી હોવાને લીધે તેણે આ હિમ્મત ચલાવી હતી પણ છબી પડાવ્યાની
ખબર પડ્યા પછી ઈશ્વરકોરે વહુની બેશરમાઇ બાબત મહિના સુધી
જુદ્ધ ચલાવ્યું હતું પરંતુ પણ દીકરાની બેશરમાઇ તેના મનમાં વસી
ન હતી. લક્ષ્મીનંદને આ છબી પોતાની મેડીમાં રાખી હતી, પણ વહુ
ગયા પછી માયે બ્હાર કઢાવી 'મોઇ ભેંશના મ્હોટા ડોળા" એ ગામ-
ડિયા કહેવત પ્રમાણે મરેલી વહુને સંભારી ડોશી બહુ રડતી હતી અને
એ છબી બાળક સરસ્વતીચંદ્રને બતાવ્યાં કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં
ગુમાન ઘેર આવી. તે હલકા કુટુંબની હતી, અને હોરમાણ દીકરા ઉપર
તથા તેને જાળવનાર ડોશી ઉપર વૈર રાખતી હતી. હોરમાણ દીકરાઉપર
પ્રીતિ રાખવી એ તો ખોટું એમ ગુમાનને એની માયે જ શીખવ્યું હતું.

લક્ષ્મીનંદન જેવો દ્રવ્યવાન તેવો જ સત્તાવાળો હતો. વિદ્યાને ઉત્તે-
જન આપવાનો તેને શોખ હોવાથી અને તે ઉત્તેજનથી મ્હોટા થયેલા
ઘણાક વિદ્વાનો તેના આભારી હોવાથી તેને ઘેર વિદ્વાનોનું મંડળ ભરાતું
તેમના સંસ્કાર એનામાં પ્રસંગદ્વારા આવ્યા હતા, અને ન્હાના–મ્હોટા–
ભણેલા–તથા ભણનારા–ની પ્રીતિનું પાત્ર; આ વિદ્યારસને લીધે, તે અધિક
બન્યો હતો. આથી સરસ્વતીચંદ્ર રમાડવા જેવો થતાં જ વિદ્વાનોના ખો-
ળામાં પડવા લાગ્યો અને ચંદ્રલક્ષ્મીની કાન્તિ જાળવનારૂં તેનું મધુર
હસતું મ્હોં સર્વને પ્રિય લાગતું હતું. પિતાના આશ્રિત વિદ્યાર્થિયોયે બાળ-
કને રમતમાં જ વિદ્યારસિક કર્યો. ગુમાનની ખુશામત કરનાર ગુમાસ્તા
તથા ચાકરો ચન્દ્રલક્ષ્મીના બાળકને ઓછું બોલાવતા ન હતા અને તેથી
તેમની અધમ સંગતિમાં ઉછરવાના રોગથી બચી નિર્મળ સંગતિમાં

ઉછરવાનો ગર્ભશ્રીમંત બાળકથી દૂર રહેતો લાભ લક્ષ્મીનંદનના ભાગ્યશાળી પુત્રને ઈશ્વરે આપ્યો.

ચન્દ્રકાન્તનામના અતિશય રંક પણ બુદ્ધિવાળા અને વિદ્યાના હોંસીલા સમોવડિયા વિદ્યાર્થી સાથે સરસ્વતીચંદ્રને લઘુવયમાં મિત્રતા બંધાઇ અને શાળામાં પણ સહાધ્યાયી હોવાથી પરસ્પરને લાભ આપતી મિત્રતા વય વધતાં વધારે વધારે ગાઢ થઇ. ઘણાક વિદ્યાર્થિયોની મિત્રતા બંધાઇ સરી પડી પણ આ મિત્રતા દિને દિને વજ્રલેપ બનવા લાગી.

લક્ષ્મીનંદન સંગતિને લીધે કાંઇક ઇંગ્રેજી પણ બોલતો લખતો હતો, મુંબાઇના નગરસુધારક સમાજનો સભાસદ હતો, કાપડ વણવાના એક બે યંત્રની કંપનિયોમાં અગ્રેસર હતો, ગુપ્ત તથા દેખીતો પરમાર્થ ઘણોક રાખતો, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ પણ રાખતો, લોકિકપણાનો લોભી હતો, ઇંગ્રેજ વ્યાપારિયો તથા અમલદારોનો પ્રસંગ રાખતો, તેમને પોતાને ઘેર નવા નવા પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી બોલાવતો અને રીઝવતો, અને તેને બદલામાં દેખીતું માન સર્વે આપતા. ગવર્નર સાહેબની "લેવ્હી"માં તે જતો અને "ઇવનિંગ પાર્ટી"માં તેને આમંત્રણ થતું. આ સર્વ હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવવી રહી જતી નહી.

"ધિ બૉમ્બે લાઇટ્" પત્રનો તન્ત્રી પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ બુલ્વરસાહેબ, "ગૂર્જરવાર્તિક" ચોપાનિયાનો તન્ત્રી ઉદ્ધતલાલ. મુંબાઇનો પ્રખ્યાત નગરપ્રિય કવિ તરંગશંકર, ઉછરતો રંક ગ્રંથકાર શાંતિશર્મા, દક્ષિણી દેશવત્સળ વીરરાવ ધમ્પાટે, અને પારસી ભાષણ-યોદ્ધો સમશેરજી, એવા એવા અનેક ગૃહસ્થોનો લક્ષ્મીનંદનને પ્રસંગ હતો. સેક્રેટેરિયટના એક અમલદારની વગથી શેઠ લક્ષ્મીનંદન જસ્ટિસ્ આવ્ ધિ પીસ્ બન્યા હતા.

આ સર્વ સત્તાને લીધે શેઠની રજવાડામાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. રત્નપુરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કાંઇ કામપ્રસંગે મુંબાઇ આવતો ત્યારે સ્વજ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત શેઠ લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં જ ઉતરતો. શેઠનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર વિદ્યાર્થીઅવસ્થાસમયે જ વિદ્યાચતુરના પ્રસંગમાં પુષ્કળ આવી ગયો અને એ બાળકની બુદ્ધિ, વિદ્યાની હોંશ, નમ્રતા, વિનય, શુદ્ધ અંતઃકરણ, સંગતિ, મધુરતા અને એવા એવા ગુણો નિત્યના પ્રસંગે વિદ્યાચતુરના અંતઃકરણમાં વસી ગયા. તેમાં ચંદ્રલક્ષ્મીની કાન્તિવાળું સ્મિતભર્યું ગૌર રમણીય વદન તેને ઘણું પ્રિય લાગ્યું.

"હૂવા તો વિવાહ" એ પ્રમાણે આવા ધનાઢ્યનો આવો પુત્ર પારણામાંથીજ પરણાવેલો જોઇતો હતો. પણ કાંઇ કારણથી ચારપાંચ વર્ષ વિવાહવિના વીતી ગયાં, ત્યારપછી કોઇ વિવાહ કરવા આવતું તેને ગુમાન

મ્હારોમ્હાર વિદાય કરી મૂકતી હતી -અને લક્ષ્મીનંદનસુધી વાત જવા ન દેતી. ડોશી ઘણું મથતી પણ ગુમાનના ટકોરા ન વેઠાવાથી સઉ કોઇ-આવ્યું-જતું રહેતું. -આખરે ડોશિયે માથાની થઇ લક્ષ્મીનંદનને સઉ વાત કહી તો ઉત્તર એ મળ્યો કે ન્હાનપણમાંથી છોકરાને લફરૂં વળગાડવાની જરૂર નથી. આખરે સરસ્વતીચંદ્ર પંદર સોળ વર્ષનો થયો તેવામાં ગુમાનને પુત્ર પ્રસવ્યો અને તેનો વિવાહ તરત જ થયો તેમાં લક્ષ્મીનંદને કાંઇ બાધ દેખાડ્યો નહી. આથી ડોશીનું માથું ફરી ગયું, લક્ષ્મીનંદનને ફટકાર કરી મ્હેણું દીધું, અને શરમાયલે મ્હોયે તેણે કન્યા શોધવાનું સ્વીકાર્યું. એવામાં રત્નપુરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કાંઇ કામસારૂ મુંબાઇ આવ્યો અને નિયમ પ્રમાણે જ પ્રથમની પેઠે લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં ઉતર્યો. ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યો એ અરસામાં ઘરમાં હરતા ફરતા વિદ્યાર્થી સરસ્વતીચંદ્રનો વધેલો વિદ્યાભ્યાસ, તેની હવે ખીલેલી બુદ્ધિ, સર્વકળાધર સ્વરૂપ, ઇત્યાદિ સર્વ એને ગમી ગયું અને પોતાની પુત્રી કુમુદસુંદરી સારૂ વર શોધતો હતો તે સુઝી આવ્યો; પણ મ્હોટા માણસને મ્હોંયે એકદમ વાત કરવા પ્હેલાં ડોશીની સલાહ માગી. ડોશી તો તયાર જ હતી અને લક્ષ્મીનંદને વિવાહ સ્વીકાર્યો. માત્ર ગુમાન અંતરમાંથી બળી, પણ પુરુષોએ માંહોમાંહે મળી જઇ કામ કર્યું અને સ્ત્રીવર્ગ વેગળો રહ્યો લાગ્યો એટલે ચુંબાઇને બેસી રહી. વિદ્યાચતુર જેવો વેવાહી, કુમુદસુંદરીજેવી કન્યા, અને બીજી સર્વ વાત રુચતી લાગવાથી પૌત્ર પંદર વર્ષ કુમારો રહ્યો તેનું સારું વળી ગયું સમજી વત્સલ ડોશી આનંદપ્રફુલ્લ બની, ગુમાન ઉભી હોય ત્યારે બમણો આનંદ બતાવવા અને જોડાનાં વખાણ કરવા લાગી, અને પૌત્રને એકાંતમાં વારંવાર ચસમાં ચઢાવી ન્યાળી, રાચી, તેને મસ્તક હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દેઇ, લગ્નનો સમય ઇચ્છવા લાગી. "વિદ્યાચતુર શાને લગ્ન કરવામાં ઢીલ કરતા હશે ? લગ્ન કરે તો હું ભાગ્યશાળી થઇ અને વરકન્યાની જોડ બંધાઇ જોઇ સંસારમાંથી પરવારૂં." આમ વિચારી કોઇ કોઇ સાથે વિદ્યાચતુરને સંદેશા કુહાવતી. વિવાહ કરવાની બાબતમાં ઢીલ ન્હોતી કરી તે વિદ્યાચતુર લગ્નની ઉતાવળ કરવા ખુશી ન હતો અને ડોશીને નારાજ કરવા પણ નાખુશ હોવાથી તેને દિલાસા ભરેલા વાયદા કુહાવતો.

સરસ્વતીચંદ્રનો વિદ્યાભ્યાસ ઘણો વધ્યો. સત્તર અઢાર વર્ષની કુમળી વયમાં તે એમ્. એ. ની પરીક્ષામાં સફળ થયો અને તે પછીના વર્ષમાં કાયદાની પરીક્ષામાં પણ સફળ થયો. ઘણીક પરીક્ષાઓમાં અને ઘણાક નિબંધો લખી પારિતોષિકો (ઇનામો), પાદિત્સવેતનો (સ્કૉલરશિપો), ચંદ્રક (ચાંદ) વગેરે તેણે મેળવ્યાં હતાં અને સર્વ ઠેકાણે ઉનત્ર વિજયી નિવ-

ડર્યો હતો. મહાશાળાના પાઠકો, પરીક્ષકો, અને બીજા પ્રસિદ્ધ પંડિતો તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતા. તેનું મસ્તિક (મગજ) સર્ગ-શક્તિ[1]વાળું ગણાતું, તેની રસજ્ઞતા અને રસિકતા ઉંચા પ્રકારની લેખાતી, અને વિદ્યા-લક્ષ્મીના સંગમથી સોનું અને સુગન્ધ બેનો રમણીય યોગ તેનામાં થયો લાગતો. ગર્ભશ્રીમંતના ગુણ સ્પષ્ટ જણાતાં છતાં શ્રીમંતાઇના સહચારી દોષ તેનામાં આવવા પામ્યા ન હતા. શરીર વ્યાયામ(કસરત) વાળું અને કાંતિમાન હતું. મુખઉપર પ્રતાપ અને કોમળતા એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં, રાક્ષસ જેવો ન લાગે એટલો ઉંચો, જાડો ન લાગે એવો એવડિયા કોઠાનો, અને ફિક્કાશમાં ન ખપતાં આંખને ગમે એટલી ગૌરતાવાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ગણ્યો ન હત, શ્રીમંત ન હત, તોપણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથીજ સર્વેનું મન હરત એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ ક્‌હેતા.

કુમુદસુંદરી વયમાં આવી અને વધારે વધારે ભણી તેમ તેમ સરસ્વતીચંદ્રની વાતો માતાપિતાને મ્હોંયે સાંભળવાની રસિયણ બની. શ્વશુર-જામાતાને પત્ર વ્યવહાર હતો તેથી વિદ્યાચતુર ઘણી વાર ગુણસુંદરી પાસે સમાચાર ક્‌હેતો અને વિશેષ વાર્ત્તાનો પ્રસંગ આણતો. આવો વિદ્વાન અને વત્સળ પિતા જેની આટલી સ્તુતિ કરે તે પુરુષ કેવો હશે? પુત્રી આઘીપાછી બેઠી હોય તેવે સમયે પિતા જાણીજોઇ જામાતાની વાત ક્‌હાડતો તે એવી ઇચ્છાથી કે એનો પતિ-પ્રેમ ગાઢ થાય. આ ઇચ્છા સફળ થઇ. પણ તેની સાથે નિર્દોષ બાળકીના અંતઃકરણમાં ઘણાક મનોવિકાર ઉદય પામ્યા અને કોઇ કોઇ સમયે અગ્નિની પેઠે સળગતા. ઉગતી યુવાવસ્થાનો તનમનાટ આથી વધ્યો. પતિને જોવાની, તેની સાથે પ્રસંગ પાડવાની, અને એવી એવી કંઇ કંઇ આતુરતા આ જુવાન થતી વેલીના ફુટતા નવપલ્લવપર બેસી તેને કંપાવવા લાગી. એક દિવસ તો પતિએ પિતાઉપર કાગળ લખેલો તે વાંચીને પિતાએ ટેબલમાં મૂક્યો તે જોવાનું મન થયું. પિતાની રજાવિના તે કેમ બને? લજ્જા છોડી રજા માગતાં જીભ કેમ ઉપડે? આખરે મને મનનો માર્ગ શોધ્યો. પિતા આઘાપાછા થતાં કાંઇક નિમિત્તે ટેબલ પાસે ગઇ, ઘણાક કાગળના જથામાંથી દૃષ્ટિપાતવડે જ જોઇતો કાગળ ઓળખ્યો, અને સળગતા આકાશમાંથી પ્રભાતનું કોમળ ઉજળું કિરણ શ્વેત-કમળને પકડી ખીલાવે તેમ સ્વચ્છ આશમાની સાડીમાંથી નાજુક ગોરો હાથ ક્‌હાડી પત્ર પકડી લીધો અને

---

૧. Originality, નવીન કલ્પના ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ.

તે જ હાથે પોતાની મેળે ઉકેલાઇ જતો એ પત્ર ઉંચો કર્યો ! લઇ લીધો, જરીક તે ભણી જોઇ રહી, સ્મિતથી મલકાઇ, બ્હીતી આંખ ચારેપાસ ફેરવી, હાથ સોડિયામાં ભરવી દીધો, અને ડાહીડમકી બની પોતાના ખંડમાં ચાલી ! "પિતાના ટેબલમાંથી હું ચોરી કરૂંછું" એ વિચાર તેના મનમાં પળવાર આવ્યો પણ ઇશ્વિરલીલાને બળે એ ચોરી એના પવિત્ર મનમાં પણ વસી નહીં ! કાગળ વાંચ્યો–બીજીવાર વાંચ્યો–ત્રીજીવાર વાંચ્યો–વાંચતાં ધરાઇ નહીં જ. **સરસ્વતીચંદ્રના** સુંદર અક્ષરથી–મનહર ભાષાથી–પ્રૌઢ વિચારથી તે મોહ પામી–પરવશ બની. કાગળ છાતી સરસો ડાબ્યો, રોમાંચ અનુભવ્યો, અને શૂન્ય ભીંની આંખ્યોથી ઉંચું જોઇ રહી. "મ્હારા પ્રિય–પ્રીતમ"–"પ્રાણનાથ–એના આ અક્ષર ! આવા કાગળ "મ્હારા ઉપર૱ ન આવે ?" એવાજ કાગળનીજ આતુર મુગ્ધાએ પતિપર કાગળ લખવા આરંભ્યો–કાગળ લખુંછું એ વિચારવી એકાંતમાં ને એકાંતમાં શરમાઇ–મથાળું જ કેમ કરવું તે સુઝયું નહી. "મ્હારા પ્રિય" એમ લખું ? "પ્રાણનાથ" લખું ? કંઇ કંઇ વિચાર કરી, કંઇ કંઇ વિશેષણો કંઇ કંઇ કારણથી રદ કરી આખરે "મ્હારા ચંદ્ર" અને "આપની કુમુદ" એ સંબંધથી લેખનાં અથઇતિ કર્યાં. તેના હૃદયને સાથે પકડી, હૃદયને ઠેકાણે આતુરતા–ઉત્સુકતા મૂકી, કાગળ ટપાલમાં ચાલ્યો અને પ્રવાસ કરતો કરતો લક્ષ્મીનંદનને ઘેર તેના ઉપરના કાગળોના બંડલભેગો એ પણ આવ્યો. લક્ષ્મીનંદને કાગળ ઉપરના અક્ષર જોઇ સહજ વિચાર કરી ચાકરને આપ્યો. ચાકરે ગુમાનને બતાવી **સરસ્વતીચંદ્ર** પોતાના ખંડમાં ચંદ્રકાંત સાથે બેઠો હતો તેને આપ્યો, અને ગુમાનની સૂચનાનો અમલ કરવા પાછો જતાં પ્હેલાં જરીક ઉભો કે કોનો કાગળ છે તે જણાય. સરસ્વતીચંદ્ર તે નવીન કાગળ જોઇ વિસ્મય થયો, ફોડી પ્રથમ જ લખનારનું નામ વાંચતાં મનને ઉપભોગ થયો, કોનો કાગળ છે તે ન ક્‌હેતાં ચંદ્રકાંતના હાથમાંજ કાગળ મૂક્યો–અને હસ્યો અને મિત્રના ઉપર શી અસર થાયછે તે જોતો જોતો આનંદવિચારમાં પડ્યો.

"ભાઇ, મ્હોટાંનું ભાગ્ય મ્હોટું હોયછે તેનું આ દૃષ્ટાંત. આપણા "લોકમાં તો આવી કન્યા–આવતે અવતાર માગિયે !" કાગળ પાછો આપતાં આપતાં વાંચતો વાંચતો ચંદ્રકાંત આંખો વિકસાવી અભિનંદન કરતો બોલ્યો.

"ચંદ્રકાંત, એમાં મ્હોટું ભાગ્ય આવી ગયું ?" સરસ્વતીચંદ્ર મુ-ક્‌કળ હસ્યો.

"ત્યારે શું આવું રત્ન હિંદુઓનાં ભાગ્યમાં હોયછે? ભાઇ, આ
" કન્યાદાન વાસ્તે ઈશ્વરનો જેટલો ઓછો ઉપકાર માનશો તેટલી કૃત-
" ઘ્નતા થશે."

"તું તો હજી આવો ને આવો રહ્યો. ઇંગ્રેજી વિદ્યાનું પ્રથમ ફળ
" તને એ મળ્યું કે સ્ત્રીમાં સંસારને સમાપ્ત કરી દીધો! સ્ત્રીમાં પુરુષના
" પુરુષાર્થની પર્યાપ્તિ થતી નથી."

"તમારા જેવા રસિકના મુખમાં આ વૈરાગ્ય સમઝાતો નથી."

"હું ક્યાં વૈરાગ્યની વાત કરૂં છું?"

"ત્યારે આ તે બીજું શું? મ્હારે ઘેર આવો ને મૂર્તિ બેઠી છે તે
" જુવો ને પછી ક્‌હો કે મ્હારા ને તમારા ભાગ્યમાં કેટલો ફેર છે? આ
" કાગળ જ પ્રત્યુત્તર!"

"તું સ્ત્રીસંતુષ્ટ નથી. બાપડી ગંગાભાભી ભોળીછે-તે શી ખોટી
" છે કે આટલો અસંતોષ બતાવેછે?"

"પોતાની બાબતમાં એક અને પારકી બાબતમાં બીજો એમ
વિચાર રાખનાર તો તમનેજ જોયા! આવાં કુમુદસુંદરી તેનાથી તમને
સંતોષ નથી વળતો અને મ્હારે માથે અસંતોષનો આરોપ મૂકોછો, વાહ
વાહ! વાહ વાહ! આવા સ્નેહથી ઉભરાતો મુગ્ધાનો રસિક પત્ર તેનાથી
તમે સંતોષ પામતા નથી અને હું અસંતોષી શા માટે? મને તો સંતોષ
જ છે ને મ્હારી ગંગા તે મ્હારી જ છે. પણ આપ વિચાર કરો-કાગળ
જુવો તો ખરા!"

સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો, ફરવા લાગ્યો, અને હસ્યો.

"ચંદ્રકાંત, શું ત્હારા મનમાં એમ જ આવી ગયું કે આ કાગળની
" મને કિમ્મત નથી!"

"તમે બોલો તે ઉપરથી હું તો તુલના કરૂં."

"આ જગતમાં મ્હારૂં અંતઃકરણ કોઇ પણ જાણતું હશે તો તે
" તું છે અને તું જ આવી ભુલ કરે તો બીજાને દોષ ન દેવાય."

"ત્યારે શું તમે બોલ્યા તે બધું જુઠું?"

"ના, એ યે સાચું ને આ એ સાચું. અંતઃકરણવિના શરીર ન-
કામુંછે પણ અંતઃકરણવિના શરીરને બીજા ઘણાક ભાગ છે. સ્ત્રી ખરી
પણ એના શિવાય ઘણો સંસાર બાકી રહેછે-તો સ્ત્રીમાં આખા ભાગ્યની
પર્યાપ્તિ કેમ થાય?"

ઘણીક આવી વિનોદવાર્ત્તા થઇ. અંતે ચંદ્રકાન્ત ઘેર ગયો. એ પણ
સરસ્વતીચંદ્ર જેટલું જ ભણ્યો હતો; પરંતુ રંક કુટુંબનો હતો અને મિત્રના

આશ્રયથી જ અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ગયો એટલે સરસ્વતીચંદ્રે બારણાં વાસી કાગળ લીધો-વાંચ્યો. કાગળમાં તે શું લખ્યું હશે? બાળક કન્યા વરને શું લખે? વાંચનાર, સાંભળ. એ કાગળ ઘણો ટુંકો હતો.

"મ્હારા ચંદ્ર,

"શું લખવું તે મને સુઝતું નથી. લખવાની સ્વયંભૂ વૃત્તિ થવાથી "લખું છું અને અક્ષરદ્વારા આપનાં દર્શન ઇચ્છી રંક લેખ મોકલું છું. "આપને તો આ નિર્માલ્ય પત્ર વાંચી હાસ્ય થશે. પરંતુ ચંદ્ર છો-સર્વ ગુ- "ણુમાં આકાશ જેટલા ઉન્નત છો-તો પણ પૃથ્વીપર પડી રહેલા ક્ષુદ્ર કુમુ- "દને વિકસાવવું તે ચંદ્રનું કર્ત્તવ્ય ગણાયછે. આખું જગત એમ ગણેછે "તો હું કેમ ન ગણું? બીજું શું લખવું તે સુઝતું નથી."

"આપની છબિ આપની પાસે માગું તો?"

"આ પત્રનો વિષય મ્હેં નથી શોધી ક્હાડયો—મ્હારા અંતઃકરણે "શોધી ક્હાડયો છે અને તેને પ્રેરનાર આપ છો."

"વિશેષ શું લખું?"

"લા૦ આપની કુમુદ."

રસિકના બીડાયલા મર્મસ્થળને વિકસાવનાર એકાંતે સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયકમળની પાંખડિયો કંપાવી. તેના વિચાર પ્રમાણે તો માણસના જીવનને સ્ત્રી આવશ્યક ન હતી; લગ્ન આખા જન્મારાના પાશરૂપ હતું; નિર્વંશ થવામાં વૈરાગ્યની સંપત્તિ હતી; સ્નેહ માનસિક રાખવો જ ઉચિત હતો; શરીરસૌંદર્ય મૂર્ખનું જ મોહક હતું; મન્મથ મનમાંથી દૂર રાખવો એ સર્વ કાળે શક્ય હતું; અને સંસાર ક્ષુદ્ર, નિઃસત્વ, નિર્માલ્ય, અને નિરૂપયોગી હતો. આવું છતાં સંસારના પ્રવાહથી અવળે માર્ગે જઇ વૃદ્ધ પિતામહીના વત્સલ ઉત્સાહનો ભંગ ન કરવો એટલી ઇચ્છાથી વિવાહ સ્વીકાર્યો હતો અને કુમુદસુંદરીના ગુણદોષવિશે તેના મનમાં કેવળ ઉદાસીનતા હતી. પરંતુ કાચમાં સંતાયલા પારાને પણ શીતોષ્ણ્ય જણાયા વિના રહેતું નથી, તેમ આવા વિરક્ત વિચારોમાં ઢંકાયલી રસજ્ઞતા શુદ્ધ સુન્દરતાથી ચમકવા લાગી અને કુમુદસુંદરીના રમણીય પત્રમાં છલકાતા તરંગોના બળથી પત્થર જેવું અંતઃકરણ ભીનું થઇ ધોવાવા લાગ્યું. ચંદ્રકાંત ગયો એટલે તો હૃદયનું કમાડ ધકકેલી ઉઘાડી અંદરની રસિકવૃત્તિયો પાંજરામાંથી છુટતાં પક્ષિયોની પેઠે બ્હાર ઉડવા લાગી. એકદમ હડપચીએ હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠયોઃ—

"આ શું–આ શું ? આ શી બળવાન અસર–ચંદ્રકાંત, તું એ જાણે "તો કેટલો હસે ? " કાગળ સામું જોતાં આત્મપરીક્ષા અદૃશ્ય થઇ, અને શિથિળ થઇ ખુરસીપર બેઠો. ઘણી વાર સુધી પત્રના અક્ષરસાથે નેત્રવૃત્તિ "તદાકાર" થઇ ગઇ. એને પ્રત્યુત્તર લખવા બેઠો. સ્ત્રીનો ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ સ્વીકારતાં શરમાયો નહીં.

"રમણીય પ્રિય કુમુદ,

"ત્હારૂં પત્ર મને ઘણું પ્રિય થઇ પડ્યું છે. કુમુદથી વિકસતો નથી "એ ચંદ્ર આકાશમાંનો ખરો. પણ ત્હારા પત્રે મને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે "કે આપણે બે માત્ર એકજ દેશનાં અન્યોન્ય-અનુકંપી ક્ષુદ્ર પ્રાણી છિયે.

"धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
"अतः स्तुतिः का खलु चंद्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥

"મ્હારા જેવાજ કઠિન ચિત્તવાળા બીજા કોઇ ઉપર ત્હારા જેવી "રમણીય અસર કરનારીને કહેવું પડે તો આ શ્લોક હું કહું."

"પ્રિય કુમુદ ! મ્હારૂં અંતઃકરણ કેવું કઠિન છે તે મ્હારો મિત્ર "ચંદ્રકાંત જ જાણેછે અને તેવું અંતઃકરણ ત્હારા એક ન્હાના પત્રથી "એટલું બધું દોલાયમાન થતું હું અનુભવું છું કે કાંઇ કહેવાની જ વાત "નહીં ! શરમ આવવાથી ચંદ્રકાંતની આગળ એ અસર મ્હેં દેખાડી "નથી અને એ બિચારો મને હજી અસલના જેવો જ પત્થર ધારે છે !"

"તું મ્હારી છબિ માગે તો ! ત્હારા માગ્યા વિના જ હું મોકલું છું– "અને વળી ત્હારી પાસે જ આવીશ."–"ત્હારી છબિ જોઇશ."

"પ્રિય કુમુદ ! લાંબાં પ્રેમદર્શક વાગ્જાળ લખવાનો મને તિરસ્કાર છે; "ત્હારી સાથે મ્હારે રજ પણ પરિચય–પ્રસંગ–પડ્યો નથી, તે છતાં આ "આવો પત્ર મ્હારાથી કાંઇક લખી જ જવાય છે અને મ્હારૂં આત્મસંતુષ્ટ "ચિત્ત ત્હારા પુનરુત્તરનો લોભ આગ્રહથી રાખે છે ! લોકો જેને સ્નેહ કહે "છે તે શું આજ હશે ? સ્વયંભૂ અને મનસિજ તે શું આ જ હશે ? કઠિન "અંતઃકરણ ઉપર પણ બળાત્કાર કરવામાં તે આટલો ફાવી ગયો લાગેછે તે "શું ખરી વાત ?"

"લા૦ હવે તો ત્હારો જ સરસ્વતીચંદ્ર."

અનુભવ તે કેવળ જ્ઞાન અને વિચારથી કાંઇક જૂદી જ વસ્તુ છે એ હવે સરસ્વતીચંદ્રને સિદ્ધ થવા લાગ્યું. આ સિદ્ધિ રમણીય તેમ ભયંકર હતી. તેના આગળ માનસિક વૈરાગ્યનો લોપ થયો અને સઉ આખા શ-

રીરનો અને મનનો નવા સંસારમાં જન્મ થયો. "કુમુદ મ્હારી અને હું ત્હેનો" એ સ્વપ્ને મસ્તિકને ધમધમાવી મૂક્યું. જ્ઞાનની પ્રૌઢતા સ્નેહની રસવૃત્તિઆગળ મસ્તક નમાવતી લાગી. એમ કરતાં કરતાં કાંઇ નિમિત્ત ક્હાડી સરસ્વતીચંદ્ર રત્નપુરી ગયો અને વિદ્યાચતુરના સ્નેહનો સત્કાર પામ્યો. કુમુદસુંદરીને તેણે દૃષ્ટિપાતથી ઓળખી લીધી અને વિદ્યાચતુર દરબારમાં ગયા પછી બપોરે એકાંત શોધી ધ્રુજતી શરમાતી કુમુદસુંદરી સોડિયું વાળી ચોરની પેઠે સરસ્વતીચંદ્રને ઉતરવા આપેલી મેડીમાં અનિવાર્ય સ્નેહની પ્રેરી પોતાની મેળે છાનીમાની આવી ઉભી. માતાની રજાવિના તે આવી—રજા લેવા વિચાર પણ ન કર્યો અને આવી.

સરસ્વતીચંદ્ર એક ટેબલ આગળ બેસી ચંદ્રકાંતને પત્ર લખતો હતો. કુમુદસુંદરી ભણી તેની પીઠ હતી એટલે એ આવી જાણી નહીં. કુમુદસુંદરી તેની દૃષ્ટિ પડે તેમ ટેબલની જમણીપાસ ભીંતમાં લપ્પાતી ઉભી, પણ એની બોલવાની શક્તિ જતી રહી હોય એમ થયું અને પત્રમાં મગ્ન બોલાવનારે એના ભણી જોયું નહી. એટલામાં હાથ હલાવતાં સોડિયું સજ્જડ કરતાં કુમુદસુંદરીનો ધસારો સંભળાયો અને ચમકી સરસ્વતીચંદ્રે તેના ભણી જોયું, રોમાંચ અનુભવ્યો, અને મુંબાઇની પાઠશાળાનો વિદ્વાન–ધનાઢ્ય લક્ષ્મીનંદન શેઠનો પ્રખ્યાત પુત્ર, સુંદરી કન્યાની લલિત લાવણ્યમય પાંદડી જેવી મુખકળા અને મુગ્ધ શરીરકળી જોઇ, સ્તબ્ધ બની ગયો, અને થોડીક વારતો ઉભયમાંથી એક જણે પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહી, આંખ પલકારી નહીં, અને સામી આંખ વિના બીજા કોઇને અને જગતને તો શું પણ પોતાને પણ સ્મરણમાં પણ રાખી શકાયું નહી. આટલા બધા ઉમળકાવાળાંને બોલવાનો વિષય તો શું જડે પણ બોલવાનું સુઝયું પણ નહી. કન્યા બિચારી મુગ્ધ હતી. આવા વરને આવું થાય, તો એ કન્યાને થાય તેમાં શી નવાઇ? આખરે ભાન આવ્યું હોય, જાગ્યો હોય, તેમ સરસ્વતીચંદ્ર પરવશ ઓઠ ઉઘાડી બોલ્યો:

"મ્હેં એક બે પુસ્તક રચેલાં છે તે આણ્યાં છે" કહી પુસ્તક આપ્યાં.

એક હાથ વતે પુસ્તક લેઇ છાતી આગળ ઝાલી રાખી કુમુદસુંદરિયે સોડિયામાં સંતાડ્યાં અને પોતાના તથા પતિના અંગુઠા ઉપર વારા ફરતી નીચી નજરે જોઇ રહી—બોલી નહીં.

પુસ્તક આપતાં લેતાં એક બીજાની આંગળિયોનો સ્પર્શ થયો. જળથીભરેલો મેઘ અચિન્ત્યો ઉજાસ મારવા માંડે તેમ રસથી ભરાતા સરસ્વતીચંદ્રનું મુખ ઉજ્વળ બન્યું. મળસ્કાના સ્વચ્છ આકાશનો પૂર્વ પ્રદેશ સૂર્યકરના નવા સ્પર્શથી સળગી ઉઠે તેમ કુમુદસુંદરીના ગોરા ઇંપેરી ગાલપર

લજ્જા ભરી રતાશ ચઢી આવી. ઉભયનાં પરસ્પર અવલોકનથી રસે રસને વધાર્યો. પરંતુ મુગ્ધા નીચુંજ જોઇ રહી. પુરુષ ધૃષ્ટ બન્યો અને વાર્તાનો વિષય શોધ્યો.

"હવે ઈશ્વર કરશે તો તું થોડા સમયમાં મુંબાઇવાસી થઇશ."

ઉત્તર ન મળ્યો.

"આ પુસ્તકો આજ જ જોયાં કે પ્રથમ જોયાં હતાં?"

ઉત્તર કોણ આપે?

"આવા સુંદર પત્ર તો આટલા બધા લખાયા અને આજ તો મુખ-"થી અક્ષર પણ નિકળતો નથી!"

પ્રતિમા જેવીના મુખથી અક્ષર ન જ નિકળ્યો.

"કુમુદ!–મ્હારી કુમુદ"–સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો.

પોતાના નામાક્ષર પ્રિયમુખમાં સાંભળી મુગ્ધા આનન્દમાં ડુબી, નવીન ઉત્કર્ષથી ફૂલતી ધ્રુજવા લાગી, અને પ્રિયને ઉઠતો જોઇ નિરુપાય બનતી લજ્જા શેરડારૂપે ગાલ ઉપર પડી તેના બળથી દીન બની. હતું એટલું બળ બોલવાનું સાહસ કરવામાં અજમાવ્યું અને ઉંડા પાતાળમાં ઉતરી પડતી હોય એવો વિકાર અનુભવતી ધીમે સુંદર સાદે બોલી:

"આપે અત્રે રહેવાનો વખત ઘણો થોડો જ રાખ્યો."

ચાંદીની ઘુઘરિયોવાળાં નૂપુરમાંથી રણત્કાર ઝીણો ઝીણો નિકળે, મૂર્છનાસમયે સારંગીના તાર સ્વર કરી રહે: તેમ શુદ્ધ મોતી જેવા–હીરા જેવા–દાંતની બેવડી તેજ મારતી શ્રેણિ વચ્ચે થઇને અદ્ધર ટપકતા આ મધુર મિતાક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેઠા અને તેના હૃદય-પુટમાં સ્નેહ-સ્વાતિનાં મોતી પેઠે અદૃશ્ય રીતે ભરાઇ ગયા. આ મંગળ સમયે તેના આખા મસ્તિકમાં આનંદ-તરંગની છોળો અથડાવા લાગી. ઘૂર્ણાયમાન થતી તેની વિકસતી આંખો અદ્ધર ઉડતા ચકોરની પેઠે લલનાના વદનચંદ્ર ઉપર જ ઠરી. માનસિક સ્નેહસંભોગના અનુભવથી નિશો ચઢ્યો હોય તેમ તે પાછો વેત્રાસન (ખુરસી) ઉપર ભારે શીસાની પેઠે પડ્યો. અને પડ્યાં પડ્યાં આગ્રે ઉભેલી કુમુદસુંદરીની સાથે તેણે કલાકેક સુધી નિર્દોષ પ્રમોદભર વાતો કર્યા કરી. પરંતુ તે કલાક જણાયો પણ નહીં. આખરે બાળક કુસુમસુંદરીએ મેડી બ્હારથી–કાંઇક કામ સારુ–કુમુદસુંદરીને બોલાવી લીધી એટલે વાર્તાનો અંત આવ્યો અને જાગેલા જેવો સરસ્વતીચંદ્ર ઘડિકસુધી બનેલો દુર્ઘટ બનાવ વસ્તુતઃ સાચો હતો કે સર્વ રમણીય સ્વપ્ન જ હતું તેનો નિર્ણય કરતો હોય તેમ એક વિરામાસન (વિરામખુરશી) પર અર્ધ ઉઘાડી આંખો રાખી ઘડીવાર, પડી રહ્યો.

આંગળીવ્હેડે ગણાય એટલા દિવસ આવાં મનભર સ્વપ્નોમાં
ક્હાડી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો મુંબાઇ ગયો. વિદ્યાચતુર સાથે તેને વાર્તા
વિનોદ થતો તેમાંથી પણ કુસુદસુંદરી મોહિત થઇ ગઇ અને મુંબાઇ
પ્હોચ્યાનો સરસ્વતીચંદ્રનો કાગળ આવ્યો તેના ઉત્તરમાં લાચાર બનેલી
બાળકીએ લખ્યું કે 'તમારા ગયા પછી "એણે રે મને મોહની લ-
'ગાડી—એણે તે મને મોહની લગાડી:" એ પદ મ્હારી જીભ ઉપરથી
'ખસતું નથી અને તે ગાતી ગાતી તમારી મૂર્ત્તિ મ્હારી દૃષ્ટિઆગળ
'ખડી કરૂંછું.—મોહની શું તે હું હવે સમજી—મ્હારા પિતાજી લગ્નનો
'દિવસ આવતા માઘમાસમાં રાખનાર છે જાણી મ્હારો ઉત્સાહ માતો
'નથી!'

આવા પત્ર વરકન્યા વચ્ચે આવ્યા ગયા. કોઇ વિચારે કે કામ વિના
આવા નકામા પત્રમાં તે શું ઘડિયે ઘડિયે લખવાનું હશે? એક લખે કે હું
ત્હારા વિના ઘેલો થયો છું અને બીજી લખે કે હું ત્હારા વિના ગાંડી થઇ છું!
"બાળકનાં રમકડાં ને વરવહુનાં ટાયલાં,"—એ ઉપમા ગંભીર વર્ગની દૃષ્ટિયે
પડતી લાગે છે. પરંતુ તેમને ખબર છે કે દ્રવ્ય, કીર્ત્તિ આદિ જે જે પદાર્થો
ગંભીર વર્ગને મહાન લાગે છે તેને એ જ વરવહુ પોતાના પુનરુક્તિથી—પિષ્ટસ્ય
પેષણ-થી વધારે વધારે ગાઢ બનતા સ્નેહ આગળ ક્ષુદ્ર ગણે છે? ત્યારે એમાં
ખરૂં કોણ? ઉભય વર્ગની મનમાની વસ્તુઓ સરખી જ રીતે—કલ્પનાએ ઉ-
ત્પન્ન કરેલી, મન વાણી અને કર્મને પ્રેરનારી, સમયને બળે બળવાળી, સ્વી-
કારનારને વ્હાલી અને સંન્યાસીને વર્જ્ય, સુખદુઃખ આપનારી, ગણે તો સ-
ત્વમાં સત્વ જેવી અને ન ગણે તો મૃગતૃષ્ણિકા જેવી, અને ક્ષણભંગુર
છે. હજારો લાખો રૂપીઆ—એક વખત જનારા—તેને ફરી ફરી ગણી સં-
ગ્રહી રાજી થવું, કીર્ત્તિ સારૂ ધૂમાડાના બાચકા ભરવા, ભૂલવા સારૂ ભ-
ણવું, મરવા સરજેલાને સારૂ મથવું, એ સર્વમાં ને હૃદયના વિલાસમાં
ફેર શો? સરસ્વતીચંદ્રનું વિરક્તરંગી ચિત્ત નવીન અનુભવને વશ થતું થતું
આવી રીતે વૃત્તિને અનુસરતું વાર્ત્તિક રચતું હતું અને ભગવો પણ રાગ-
રંગ—છે તો બીજા રાગનો શાવાસ્તે તિરસ્કાર કરવો તે સમઝવા પોતાની
અશક્તિ કલ્પતું હતું. ક્ષુદ્ર ઉદર ઉપર સંસારનાં પડ બંધાયાં જાય છે તો
અંતઃકરણ ઉપર કેમ ન બંધાય? આવા આવા વિષયો શોધી ક્હાડી મુ-
ખથી ચંદ્રકાંતસાથે અને પત્રથી કુસુદસુંદરી સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ચર્ચા ચ-
લાવતો હતો અને એકના વ્યાવહારિક તથા બીજીના મુગ્ધ-રસિક ઉત્તર
ગ્રહી નવું શીખતો શીખવતો હતો, રસમાં લપટાતો હતો, પ્રથમના વિચાર
સાપની કાંચળી પેઠે તજી દેતો હતો, નવો અવતાર ધરતો હતો; અને કુ-

મુગ્ધસુંદરીના કોમળ અંતઃકરણને અસ્વતંત્ર કરી નાંખતો હતો. વૈરાગ્ય એટલે એક સત્વમાં ચિત્ત પરોવી અન્ય વસ્તુમાત્રપર વિરક્ત રહેવું એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતે હજી પણ વિરક્ત છે એવું નર્મવાક્ય પ્રસંગે પૂર્વાવસ્થાનું ભાન થતાં ક્‌હેતો પરંતુ વર્ત્તમાન અવસ્થાનું સ્વપ્ન દૂર થઇ શકતું નહીં. આ સર્વેની છાયા મુગ્ધાપરના પત્રોમાં પડી રહેતી અને એક બે માસમાં તે મુગ્ધાના અંતઃકરણમાં પણ એ જ છાયા સર્વ ભાગે ફળી રહી. નદીના નિર્મળ જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ અનિવાર્ય અસાજ્ય થઇ પડી રહે તેમ સરસ્વતીચંદ્રના અંતઃકરણનું પ્રતિબિમ્બ નિર્દોષ કન્યાની માનસિક સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ અપ્રતિહત અને સર્વકાલીન અવકાશ પામી ગયું.

આણીપાસ ઈશ્વરે આ ખેલ રચ્યો અને બીજીપાસ બીજો રચ્યો. માનવી એક વાત ધારે તો ઈશ્વર બીજી ધારે.

ગુમાનનો પુત્ર હવે હળકો થવા આવ્યો હતો અને માના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક અભિલાષ હતો કે પોતે સાસરે આવી ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને સર્વ તરફથી મળતાં જેટલાં લાલન (લાડ) જોયાં હતાં તેટલાં પોતાના પુત્ર ધનનંદનને મળે. પરંતુ કેટલાંક કારણોથી એની ઇચ્છા સફળ ન થઇ. સરસ્વતીચંદ્ર મ્હોટો થયો તેમ તેમ તેના પિતાની આસપાસ રહેનારા પંડિતો વિદ્યામાં વધેલા સરસ્વતીચંદ્રની સંગતિ કરવા લાગ્યા. વળી કાળક્રમે તેમની પોતાની સ્થિતિ પણ વધવાથી તેઓ ધનવાન્ લક્ષ્મીનંદનનો આશ્રય છોડી સ્વાશ્રયી થયા હતા, એટલે તેનો ઉપકાર માનતા હતા ખરા પણ તેની પાસે મધુકરવૃત્તિ કરવાનો અવકાશ ઓછો મળતો. તેમ જ તેમની દૃષ્ટિને ઝાંઝવાં વાળતાં હવે લક્ષ્મીને વાર લાગતી હતી. એ સર્વ વર્ગમાં હજી સરસ્વતીચંદ્રને પ્રસંગ રાખવાનો અવકાશ અનેકધા હતો. તે ધારાશાસ્ત્રની પરીક્ષામાં સફળ થઇ મુંબઇના વરિષ્ઠ ધર્માસન[1]નો પક્ષવાદી[2] બન્યો હતો અને પક્ષમન્ત્રી[3] થવા અભ્યાસ કરતો હતો. પરંતુ તે અભ્યાસને ઉદરનિર્વાહનું સાધન કરવા તેની ધારણા ન હતી. પિતાના વ્યાપારભારમાં અવકાશને સમયે સહાયભૂત થવા યત્ન કરતો અને આખરે પક્ષમન્ત્રીની પદવી અલંકારસ્થાને રાખી વ્યાપારમાં જ ગુંથાવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ આ સમયમાં ઘણાક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થો સાથે તેને પ્રસંગ પડતો હતો. ધણીક સભાઓમાં એ અંગભૂત[4] હોવાથી આ પ્રસંગનાં સ્થાન અનેક થયાં હતાં. પિતાના વિદ્વાન્ મિત્રોમાં પરિચય હતો તે તો આ ઉપરાંત. પુત્રને આ લાભ થયો તે પિતાને ઓછો થયો. લક્ષ્મીનંદનની આસપાસ હવે માત્ર દ્રવ્યવાન્ અને દ્રવ્યાર્થી વર્ગ જ રહ્યો, કારણ વિદ્વાનો પુત્રની

૧. "હાઈ કોર્ટ." ૨. વકીલ. ૩. "કાઉન્સલ"—"બારિસ્ટર." ૪. "મેમ્બર".

આસપાસ ભરાયા. અને વિદ્વાનવર્ગમાં તો ઘણેક સ્થળે પોતાના નામને ઠે-કાણે "સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા" એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ઈર્ષ્યાવા-ળી પણ કાંઇક બુદ્ધિશાળી ગુમાનને આ સર્વ વિપર્યય જણાયો અને તે બ-ળવા લાગી, કારણ આ સર્વ હાનિ અંતે ધનનંદનને જ છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. પોતાના બાળકને વારી રાખતી તોપણ તે સરસ્વતીચંદ્રપાસે જઇ-બેસતો અને રમતો, એથી ગુમાન પ્રસન્ન થવાને બદલે વધારે વધારે ખીજવાઇ. એવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પક્ષમંત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થયો, લક્ષ્મીનંદન પણ મ્હોટા પુત્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, અને તેને વ્યાપાર-માં પોતાનો સાથી કર્યો. તે જોઇ ગુમાનની અમુઝણનો પાર રહ્યો નહી. અધુરામાં પૂરી ડોશી પણ ઉઘાડો આનંદ બતાવતી અને વહુના ઈર્ષ્યાગ્નિના સચેત અંગારાપર પવન નાંખ્યા જેવું કરતી. "મુવો, આ છૈયો– પેલા-ના ખોળામાં જ જઇને બેસે છે" એવું વચન એક વાર તેના મુખમાંથી નિકળી ગયું તે ડોશીને કાને પડયું અને ગુમાન મ્હોંની મીઠાશ રાખતી તોપણ ધોવાઇ ગઇ.

ઘરમાં જેમ ગુમાનનાં માણસો હતાં તેમ ડોશીનાં પણ હતાં. સરસ્વતીચંદ્રની જે જે વાતો ગુમાન લક્ષ્મીનંદનને મ્હોડે કરતી તે ડો-શીની પાસે આવ્યા વિના રહેતી નહીં, અને પૌત્રને તે સર્વ પોતે કહી દેતી. આ વાતો સાંભળી ક્ષોભ પામ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ડોશીને હાંડી પાડતો હતો.

લક્ષ્મીનંદન અને ગુમાન એકલાં પડતાં કે ગુમાનનું ભાષણ ચા-લતું. પણ વાળુ કરી પરવારી પથારીમાં થાકી પાકી સુવે તે સમય ભા-ષણને વાસ્તે વિશેષ અનુકૂળ પડતો. પતિને હાથે ડબાતા સ્ત્રીકંઠમાંથી જીભ વધારે વધારે નિકળતી. સ્વાર્થી પુરૂષ તે જીભના જોરથી ડબાઇ જતો. નિર્લજ્જ વક્ષઃસ્થળ નીચે અસસ વધારે વધારે ભરાતું. આખા દિવસના શ્રમિત અને વિરામ શોધતા ચિત્તપર ઉશ્કેરાયલા ઉશ્કેરતા ભા-ષણની અસર નિરંકુશ થતી. અને નિશા-ગુરુ બનેલીના ઉપદેશને તર-ત તો ચેલા જેવો લક્ષાધિપતિ હા યે હા ભણતો.

પ્રતિદિવસ ભાષણ કરવા સારૂ ગુમાનને કંઇ કંઇ પણ વિષય જડતો જ અને આંસુ, રોષ, મ્હેણાં, ઇત્યાદિ અસરકારક અલંકારોનો ભંડાર તેની પાસે અક્ષય્ય હતો. કાલિદાસ કરતાં પણ તેની ઉપમાઓ વધારે સ્ફુટ હતી. બાણના કરતાં પણ તેની કથા વધારે સારી રીતે સંકલિત રહેતી.

સરસ્વતીચંદ્રે ઘરના વ્યાપારકાર્યમાં સારી પ્રવીણતા થોડાક કાળમાં મેળવી અને તેની સુજનતાથી પરભાર્યા તથા હાથ નીચેનાં સર્વ માણસો

તેને પ્રીતિવશ થયાં. પિતાનો ભાર થોડાક કાળમાં પુત્રે પોતાને શિર લેઇ લીધો. આમાંથી ગુમાનના ભાષણોને એક વિષય મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં સર્વ "ભાઇ" કહી બોલાવતાં અને ભાઇના સામી ફરિયાદો ગુમાનની શય્યાપર દૈવકોપ દર્શક ધીમિસોની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

"શી વાત! હવે તમને તો જાણે કોઈ પૂછતું જ નથી? ઘરમાં યે "ભાઇ અને બ્હાર પણ ભાઇ! ભાઇ કરે તે ખરું–તે જ થાય. અમને તો "કોઇ પૂછે નહી એમાં નૈવાઇ નહી–પણ તમને યે હવે તો પૂછે તો દેવ "નીકર પત્થર! તમને કાંઇ તેની ચિંતા છે? એ આંખની શરમ. તમે "માથે છતાં અમારી આ સ્થિતિ તો પાછળનો ઈશ્વર કહાવે એ દિવસ "ખરા. જુવોછો કની પેલી બાપડી દુર્ગાની કોઇ આજ ખબર પણ "પૂછેછે?"

"હવે થવાનું એમ કે ભાઇ આખું ઘર સંભાળશે અને અમે એનાં "ચાકર થઇ રહીશું. પણ કોનો વાંક કાઢું? તમે જ આવા એટલે કોઇને શું "કહું? પણ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે ભાઇ તમને પણ પાંદડે "પાણી પાશે. તમે વિશ્વાસુ છો અને એ આજ કાલના ઇંગ્રેજી ભણે-"લાઓ ન દેવને ગાંઠે તો માબાપ તે શા લેખામાં? ઘર, દરદાગીનો અને "વેપાર સઉ હાથ કરી લેશે એટલે તમે માળા જપજો–કાશી મથુરા-"ત્રીજા થજો–અને હું અને મ્હારો ધન–" એમ કરી ડુસકાં ભરવા લાગી.

"જો આવોજ સ્વભાવ રાખવો હતો તો પરણ્યા શું કરવાને જો? "હું મારે કોઇ ન મળત તો દળણાં દળત પણ આમ કોઇની ઓશીઆળી "થવાનો વખત તો ન આવત! આ તો કાંઇ જોઇયે તો ભાઇ વગર થાય "નહી. પેટના દીકરાનું યે આટલું ઓશિયાળું તો ન હોય."

"જો મ્હારું સાંભળો. એ કાયદા જાણેછે–સઉ એનાં છે. છાપાવાળા "અને હાઇકોરટના જડજો યે એના. ઘરમાં પેશી બધું જાણી લેઇ લેશે "ને પછી તમે પંચાત કરશો તો ભાગ લેવા ફરિયાદી કરશે કે પછી એના "હાથમાં હશે તો તમારે જ ફરિયાદી કરવા વેળા આવશે. માટે ચેતો! "વેળાસર ચેતો! હજી વખત છે. એનું આપ્યું આપણે લઇએ તેના કરતાં "તમારું આપ્યું એ લે એવું કરો–કે પાછળની ચિંતા નહી." "પણ હું "જાણુંજહું તો. એ હોય એટલાં કાંઇ અમે હઇએ! ભાઇનો બોલ પડતાં "માણસો ઉપાડી લેછે. એમાં કાંઇ નવાઇ છે? તમારે જ મન એ સોનું "ને અમે, રાખ. પાછળ મ્હારું ગમે તે થાઓ! એની કાંઇ "તમને ચિંતા?"

ખાસપાસ ભરાયા. અને વિદ્વાનવર્ગમાં તો ઘણેક સ્થળે પોતાના નામને ઠે-કાણે "સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા" એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ઈર્ષ્યાવા-ળી પણ કાંઇક બુદ્ધિશાળી ગુમાનને આ સર્વ વિપર્યય જણાયો અને તે બ-ળવા લાગી, કારણ આ સર્વ હાનિ અંતે ધનનંદનને જ છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. પોતાના બાળકને વારી રાખતી તોપણ તે સરસ્વતીચંદ્રપાસે જઇ બેસતો અને રમતો, એથી ગુમાન પ્રસન્ન થવાને બદલે વધારે વધારે ખીજવાઇ. એવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પ્રવેશમંત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થયો, લક્ષ્મીનંદન પણ મ્હોટા પુત્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, અને તેને વ્યાપાર-માં પોતાનો સાથી કર્યો. તે જોઇ ગુમાનની અમુઝણનો પાર રહ્યો નહી. અધુરામાં પૂરી ડોશી પણ ઉઘાડો આનંદ બતાવતી અને વહુના ઈર્ષ્યાગ્નિના સચેત અંગારાપર પવન નાંખ્યા જેવું કરતી. "જુવો, આ છૈયો– પેલા-ના ખોળામાં જ જઇને બેસે છે" એવું વચન એક વાર તેના મુખમાંથી નિકળી ગયું તે ડોશીને કાને પડયું અને ગુમાન મ્હોંની મીઠાશ રાખતી તોપણ ઘોવાઇ ગઇ.

ઘરમાં જેમ ગુમાનનાં માણસો હતાં તેમ ડોશીનાં પણ હતાં. સરસ્વતીચંદ્રની જે જે વાતો ગુમાન લક્ષ્મીનંદનને મ્હોડે કરતી તે ડો-શીની પાસે આવ્યા વિના રહેતી નહીં, અને પૌત્રને તે સર્વ પોતે કહી દેતી. આ વાતો સાંભળી ક્ષોભ પામ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ડોશીને હોડી પાડતો હતો.

લક્ષ્મીનંદન અને ગુમાન એકલાં પડતાં કે ગુમાનનું ભાપણ ચા-લતું. પણ વાળુ કરી પરવારી પથારીમાં થાકી પાકી સુવે તે સમય ભા-પણને વાસ્તે વિશેપ અનુકૂળ પડતો. પતિને હાથે ડખાતા સ્ત્રીકંઠમાંથી દંભ વધારે વધારે નિકળતી. સ્વાર્થી પુરુપ તે દંભના જોરથી ડખાઇ જતો. નિર્લજ્જ વક્ષઃસ્થળ નીચે અસત્ય વધારે વધારે ભરાતું. આખા દિવસના શ્રમિત અને વિરામ શોધતા ચિત્તપર ઉશ્કેરાયલા ઉશ્કેરતા ભા-પણની અસર નિરંકુશ થતી. અને નિશા-ગુરુ બનેલીના ઉપદેશને તર-ત તો ચેલા જેવો લક્ષાધિપતિ હા યે હા ભણતો.

પ્રતિદિવસ ભાપણ કરવા સારૂ ગુમાનને કંઇ કંઇ પણ વિષય જડતો જ અને આંસુ, રોષ, મ્હેણાં, ઇત્યાદિ અસરકારક અલંકારોનો ભંડાર તેની પાસે અક્ષય્ય હતો. કાલિદાસ કરતાં પણ તેની ઉપમાઓ વધારે સ્ફુટ હતી. બાણના કરતાં પણ તેની કથા વધારે સારી રીતે સંકલિત રહેતી.

સરસ્વતીચંદ્રે ઘરના વ્યાપારકાર્યમાં સારી પ્રવીણતા થોડાક કાળમાં મેળવી અને તેની સુજનતાથી પરભાર્યાં તથા હાથ નીચેનાં સર્વ માણસો

તેને પ્રીતિવશ થયાં. પિતાનો ભાર થોડાક કાળમાં પુત્રે પોતાને શિર લેઇ લીધો. આમાંથી ગુમાનના ભાવણોને એક વિષય મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં સર્વ "ભાઇ" કહી બોલાવતાં અને ભાઇના સામી ફરિયાદો ગુમાનની શય્યાપર દેવકોપ દર્શક ધીમેલોની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

"શી વાત! હવે તમને તો જાણે કોઈ પૂછતું જ નથી? ઘરમાં યે "ભાઇ અને બ્હાર પણ ભાઇ! ભાઇ કરે તે ખરૂં–તે જ થાય. અગને તો "કોઇ પૂછે નહી એમાં નેવાઇ નહી–પણ તમને યે હવે તો પૂજે તો દેવ "નીકર પત્થર! તમને કાંઇ તેની ચિંતા છે? એ આંખની શરમ. તમે "માથે છતાં અમારી આ સ્થિતિ તો પાછળતો ઈશ્વર કઢાવે એ દિવસ "ખરા. જુવોછો કની પેલી બાપડી દુર્ગાની કોઇ આજ ખબર પણ "પૂછેછે?"

"હવે થવાનું એમ કે ભાઇ આખું ઘર સંભાળશે અને અમે એનાં "ચાકર થઇ રહીશું. પણ કોનો વાંક કાઢું? તમે જ આવા એટલે કોઇને શું "કહું? પણ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે ભાઇ તમને પણ પાંદડે "પાણી પાશે. તમે વિશ્વાસુ છો અને એ આજ કાલના ઇંગ્રેજી ભણે-"લાઓ ન દેવને ગાંઠે તો માબાપ તે શા લેખામાં? ઘર, દરદાગીનો અને "વેપાર સઉ હાથ કરી લેશે એટલે તમે માળા જપજો–કાકા મટી ભ-"ત્રીજા થજો–અને હું અને મ્હારો ધન–" એમ કરી હુસકાં ભરવા લાગી.

"જો આવોજ સ્વભાવ રાખવો હતો તો પરણ્યા શું કરવાને જે? "હું મારે કોઇ ન મળત તો દળણાં દળત પણ આમ કોઇની ઓશીઆળી "થવાનો વખત તો ન આવત! આ તો કાંઇ જોઇયે તો ભાઇ વગર થાય "નહી. પેટના દીકરાનું યે આટલું ઓશિયાળું તો ન હોય."

"જો મ્હારૂં સાંભળો. એ કાયદા જાણેછે–સઉ એનાં છે. છાપાવાળા "અને હાઇકોરટના જડજો યે એના. ઘરમાં પેશી બધું જાણી લેઇ લેશે "ને પછી તમે પંચાત કરશો તો ભાગ લેવા ફરિયાદી કરશે કે પછી એના "હાથમાં હશે તો તમારે જ ફરિયાદી કરવા વેળા આવશે. માટે ચેતો! "વેળાસર ચેતો! હજી વખત છે. એનું આપ્યું આપણે લઇએ તેના કરતાં "તમારૂં આપ્યું એ લે એવું કરો–કે પાછળની ચિંતા નહીં." "પણ હું "જાણુંજછું તો. એ હોય એટલાં કાંઇ અમે હઇએ! ભાઇનો બોલ પડતાં "માણસો ઉપાડી લેછે. એમાં કાંઇ નવાઇ છે? તમારે જ મન એ સોનું "ને અમે રાખ. પાછળ મ્હારૂં રાંડનું ગમે તે થાઓ! એની કાંઇ "તમને ચિંતા?"

ઉદાર, સુશીલ, અને પ્રવીણ પુત્રની સત્તા સર્વના મનપર જામી ગઇ હતી અને તેમ થવાનું કારણ વિચારવું વિસરી પિતાએ કુળની સ્થિતિ સ્ત્રીના કહ્યા પ્રમાણે દીઠી અને સ્ત્રીના ભાષણમાં કાંઇક સત્ય લાગ્યું. આવાં આવાં નિશા-ભાષણ કાળક્રમે પત્થરને પ્રહારથી રેતી કરી દેતાં સમુદ્રના તરંગની પેઠે એક પછી એકથી ચઢિયાતાં બની નિત્ય ઉછળતાં અને અસર કરતાં. પોતાના કાર્યમાં પરોવાયલું લક્ષ્મીનંદનનું મન આવા આવા વિષયોપર વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ન પામતું; કંટાળવા છતાં, સ્ત્રીને ધુતકારી કાઢવા છતાં, અને તેની વાર્ત્તા ન માનવાનો નિશ્ચય વારંવાર કરવા અને કહેવા છતાં, રાત્રિ પડ્યા પછી પણ પશ્ચિમાકાશમાં રઝળતાં સૂર્યકિરણની પેઠે ગુંચવાયલા મસ્તિકમાં ગુંચવાઇ ભરાઇ રહેતી કુરિયાદો પુરુષના મનમાં રહી જતી; સત્યાસત્ય શોધવાનો પ્રસંગ દૂર રહેતો; પુત્રની પરોક્ષે થતા વર્ત્તમાનનું તારણ (ખુલાસો) પુત્ર કરી શકતો નહી; અને અંતે ઉધાઇ લાકડાને આરોપાર કોતરી ખાય તેમ સ્ત્રીની નિષ્કંટક જીભે પુરુષના મસ્તિકને નિઃસત્ત્વ કરી દીધું.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે શેઠ થાકી પાકી ઘેર આવ્યા અને શયનગૃહમાં સ્ત્રીને ન દેખી "નિરાંત થઇ" જાણી એક આરામખુરસીપર બેસી ચાકર પાસે ખાવાનું મંગાવી, થાક ઉતારવા લાગ્યા. એવામાં ગુમાન જ ખાવાનું લાવી થાળી ધરી ઉભી. શેઠના પેટમાં "વળી હવે શું મહાભારત નિકળશે" વિચારી ફાળ પડી, પણ કોઇ બોલ્યું નહીં અને શેઠે ખાવા માંડયું. ઇશ્વરલીલાને બળે આકળાયલા મનમાં પણ પુત્ર રહેતો અને શેઠે પૂછી જવાયું,

"ભાઇ આવ્યો? ખાધું એણે કાંઇ?"

અજાણતાં પણ દોષ થતાં કોઇ મેલી માતાને કુંકું પડે તેમ આટલા ઉચ્ચારના ફળમાં શેઠે કાંઇ નવુંજ–મ્હોટું–ભાગવત સાંભળવાનું હોય અને તેનું મંગળાચરણ થવા માંડતું હોય તેમ સાંભળવા માંડયું. મ્હેં "ડીલોતપાટી વાનર" નું કામ કર્યું એમ શેઠને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને પસ્તાવા લાગ્યા. ગુમાન ઉતરી પડી.

"આ શા ભાઇ ઉપર ઉમળકા? ભાઇ તો આવ્યા યે ખરા અને બાપ-
"ના પ્હેલાં ક્યારનું ખાઇને બેઠા છે. બાપને ભાઇ, ભાઇ થઇ રહ્યા છે.
"ભાઇને તો બાપ લેખામાંયે નથી. ભાઇ તો એ બેઠા બેઠા કાગળો આવ્યા
"છે વહુના તે વાંચે. એમને પરણ્યા પ્હેલાંથી વહુ વહુ છે. અને તમારે
"મન તો હજીયે ઠીક જ છે. કોણ જાણે ક્યાંથી લોકો જુઠું જુઠું ગાયછેકે,

"બીજ વરની પરણી મહાસુખ પામશે!"

ઇંગ્રેજ લોક કહેછે કે હિંદુઓમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા નથી. પણ આવા ધનાઢ્ય અને વયવાળા પ્રતિષ્ઠિત ધણીને પોતે આમ ધમકાવે અને શેઠ સાંભળી રહે એ ગુમાનની સ્વતંત્રતામાં શું કાંઇ ન્યૂનતા છે? વિલાયતથી આવેલો એક તાર લેઇ શેઠને આપવા આવેલો એક ગુમાસ્તો આવો વિચાર કરતો કરતો તાર આપી પાછો ગયો.

શેઠ તાર વાંચેછે એટલામાં થાળી પાછી મૂકી આવી રસ્તામાં પડતી એક બારીની જાળીને અઢીંગી ગુમાન ઉભી રહી અને તાર વંચાઇ રહ્યા એટલે પાસેથી એક કાગળ કાઢી આપ્યો. શેઠે પુછ્યું "કોનો કાગળ છે આ?"

"આ જુવો તો ખરા–ભાઇએ કાગળ લખ્યો છે વહુ ઉપર–તમે "કોઇ દિવસે મને એવું એવું લખ્યું?" સરસ્વતીચંદ્રના ટેબલમાંથી ચોરેલો એક કાગળ શેઠને આપી ગુમાન બોલી. શેઠ કાગળ લેઇ, ગુમાન ભણી કતરાતી કોપાયમાન આંખે જોતા જોતા, ઉંડા વિચારમાં પડ્યા અને આખરે ગાજી ઉઠ્યા.

"ક્યાંથી આણ્યો કાગળ આ? આવું કામ કરેછે? આ કાગળ મને "વંચાવતાં શરમાતી નથી?"

રજ પણ ગભરાયાવિના શાંતિ રાખી ગુમાન બોલી, "હું જાણુંછું "કે એ કાગળ તમને વંચાવવો ન જોઇએ, એટલું જ નહીં પણ મ્હારે યે "વાંચવો ન જોઇએ. એટલું તો હું સમઝું છું. પણ આ તો ભાઇની "ખુબી બતલાવવા આણ્યો છે. કાંઇ ચોરીને આણ્યો નથી. ભાઇએ "લખીને મૂક્યો હશે તે વાથી ઉડતો ઉડતો મ્હારી મેડીમાં આવ્યો. "આપવા જાઉં તો મ્હારે માથે ચોરી મૂકે. માટે તમને આપું છું અને "મરજી પડે તે કરો. પરણ્યાં તો આપણે એ છિયે અને હું એ ભાઇ "કરતાં બે વર્ષે ન્હાની છું–પણ આજથી આવા બાયલા કાગળ લખવા "ન ઘટે. બાયડી તે ભાઇને જ હશે કે બીજા કોઇને યે હશે?"

શેઠ જરા શાંત પડ્યા, પણ ક્રોધ ઉતરતાં ઉતરતાં કાંઇક વાર લાગી અને એટલામાં કાગળના અક્ષરો ઉપર કાંઇક દૃષ્ટિ પણ પડી હશે. અંતે ધીમા પડી બોલ્યા, "એ ગમે તેવા કાગળ લખે તેમાં ત્હારૂં શું ગયું? હોય, "છોકરાં છે ને ગમે તે કરે. કોઇ પારકી બાયડીને તો નથી લખ્યો?"

"હા એ ખરૂં. મ્હારો કાંઇ દોષ હોય ત્યારે હું ઘરડી અને ભાઇ વાંક "કરે તો બાળક. પણ હશે એ તો, જે હોય તે. હું તો કાંઇ કામસર બતાવું છું તે જુવો જોવું હોય તો. ન જોવું હોય તો મરજી. અમારો કોઇ "ભાવ પૂછનાર છે?"–કરી હુસકાં ભરતી પાછી ફરી અને જવા લાગી.

શેઠે તેને ગણકારી નહી, જવા દીધી, અને તારમાં મન પરોવતા શિવતા બરબડ્યો, "કોણ જાણે આ ઈશ્વરે તે બઈરાંની જાત ક્યાંથી 'કરી હશે? મૂર્ખ-મૂર્ખ-છેવટ સુધી મૂર્ખ-નખથી તે શિખ સુધી 'મૂર્ખ!" ગુમાન મૂર્ખજ છે એટલું શેઠને ભાન હતું-તે શઠ નથી એવું સ્વાભાવિક પક્ષપાતે મનમાં વસાવ્યું હતું. મૂર્ખના માફ કરવા લાયક લાગતી પણ કોઇ વારતો કંટાળતા.

પોતાને ગાંઠી નહી-શેઠ મનાવતા નથી-જોઈ ગુમાન ભિષ ફ્રુહાડી આંખો લ્હોતી લ્હોતી પાછી આવી અને બારણામાં ઉભી. શેઠનું ચિત્ત તારમાં હતું. લક્ષ ખેંચવા ઉભી ઉભી ડુસકાં બંધ કરવા યત્ન કરતી દેખાવા લાગી, કમાડ ઉઘાડ અડકાવ કરવા લાગી, અને ઉંડા સંભળાય એવા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગી. શેઠને તેનો ધસારો લાગ્યો, તેના ભણી નજર કરી, અને જરાક દયાનો અંશ ઉત્પન્ન થતાં પૂછ્યું. "કેમ અંહિયાં ઉભી છે? આવ્ય, આવ્ય, હવે. છાની રહે. જો હવે આવું કામ ન કરીશ. એમાં "રડે છે શું? આ કાગળ બતાવ્યાથી શું ફળ તને હતું?"

ગુમાન પાછી આવી-આંખો ફુલાવી શેઠના સામી ખુરશીપર બેઠી. શેઠને દયા આવી. જાતે ઉઠી બારણું વાસી ગુમાન બેઠી હતી તેની સાથે તેની તે ખુરશીપર બેઠા અને મનાવવા લાગ્યા. ગુમાને ખેલ જોઇ બમણું માન ધાર્યું અને આખરે બોલી:

"હા, અમારે શું? જુવો તમને તો એક કાગળ આપ્યોછે. પણ "વહુ પણ જોઈએ તેવી મળીછે. ટપાલવાળો ભુલમાં ભાઇનો કાગળ મને "આપી ગયો અને મેં ભુલમાં ને ભુલમાં મ્હારો જાણી ફોડ્યો. જુવો, "આ વહુ. એ કેવી પકીછે? એનાં મૂળ ઉંડાં છે. બાયડીઓના સ્વભાવ "તમે ભોળા ભાયડાઓ ન સમજો. અમે સમજીએ. આજથી આટલું "ભાઇને ફોસલાવે છે તે આગાડી જતાં કેવી નિકળશે? ભાઇ એને વશ "આટલા થઇ ગયાછે તેનું તો ઠેકાણું એ નહીં રહે અને આગે સઉને "વશ થઇ જઇશું. સસરાસાથે પણ માઇને કાગળ લખવાનું ચાલેછે. "રજવાડાના લોક કેવા હુન્ના છે તે તમે જ મને તે દિવસ ક્હેતા હતા. "વળી ઇંગ્રેજી ભણેલું માણસ કોઇનું નહીં. વખત આવ્યે પોત પ્રકાશે. "આજ તો તમે કમાઓછો-તમારું ચાલે ત્યારે રાજ્ય હોય તેને સરે "આતો ઉલટી જ કયા છે! એ ભાઇનો તમને વિશ્વાસ!"

દયામણે મ્હોંયે આ ભાષણ નિકળ્યું જોઇ શેઠ નરમ થયા અને બોલ્યા: "વારુ, પણ તેમાં આટલું બધું શું?" પાસેના કાગળો વાંચવા

જોઇએ જાણી ગુમાનને ખાતર વાંચી બોલ્યા: “આ કાગળોમાં એવું શું “છે જે–હોય એ તો જવાન છોકરાં જરી લખે ગાંડું ઘેલું.”

“એમ કેમ? એ ભાઇના હાથમાં બધું સોંપો છો તે પછી મ્હારા “ધનની શી વ્હલે–ને મ્હારી શી વ્હલે–થવાની તે કાંઇ વિચાર કર્યો?”

“એટલું જ કેની?”

“તે એ ઓછું છે?–તમારે મને તો કાંઇ નહીં હોય!” “વારૂં–વારૂં–એ તો થઇ રહેશે” કરી ગુમાનને હસાવી પટાવી રમાડી બારી ઉઘાડી શેઠ બ્હાર ગયા.

આણીપાસ સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં કુમુદસુંદરી રમી રહી હતી અને લગનનો દિવસ પાસે આવતો જાણી આનંદમાં રહેતો. પિતાના વ્યાપારનો ધણીરણી પોતેજ થઇ રહ્યો હતો અને પિતાનું દ્રવ્ય સ્વેચ્છાએ ખરચે તો કોઇ ના કહે એવું નથી તે પોતે જાણતો. પરંતુ ચંદ્રલક્ષ્મી[1]ને તેનાં માબાપ પાસેથી તેમજ લક્ષ્મીનંદન પાસેથી અલંકાર અને ઘણુંક દ્રવ્ય મળેલું હતું અને બધો મળી તે સંચય લાખેકના સુમારનો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર વયમાં આવતાં આ સર્વ તેના હાથમાં આવ્યું હતું અને પિતાના દ્રવ્યને અડકવા કરતાં ચાલતા સુધી પોતાના જ આ દ્રવ્યમાંથી વ્યય કરતો. વાલુકેશ્વરની ટેકરી ઉપર પિતાના બે ત્રણ બંગલા હતા તેમાંથી એક બંગલો એને સોંપવામાં આવ્યો હતો. આમાં અગ્રભાગે એક પ્રધાન ખંડ[2] હતો તેમાં કાંઇ વધારો(ઘટાડો)કરી પાંચ છ હજારનું ખરચ કરી મનસ્વીરીતે તેણે એ શણગાર્યો અને એક ભીંત ઉપર કુમુદસુંદરીની એક મ્હોટી છવિ (છબી) રંગાવી એક રમણીય હાથી દાંતના આસનમાં જડાવી મૂકી. તે આસનની ચારેપાસ કોતરકામ હતું અને તેમાં તથા છવિમાં મળી બે-ચાર હજારનું ખરચ થયું. ચંદ્રકાંતના ખભા ઉપર હાથ મૂકી સરસ્વતીચંદ્ર જુગના જુગ વીતતા સુધી એ છબિ સામું જોઇ રહેતો અને આનંદમય અનિમિષ બનતો. તેનો ભૂતકાળનો વૈરાગ્ય સંભારી ચંદ્રકાંત મિત્રની પુષ્કળ મશ્કરી કરતો. સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તરમાં માત્ર હસતો જ. તે પોતાની પત્નીવ્રત વૃત્તિને શ્લાઘ્ય ગણતો અને તેને સતેજ કરવી એ પોતાનો ધર્મ ગણતો. વિચાર વૃત્તિને અનુસરે છે. કાંઇ અધુરૂં હોય તે પૂરૂં કરવાનો સરસ્વતીચંદ્રે એક હીરાની મુદ્રા કરાવી.

આ મુદ્રામાં એક સુશોભિત પાસાં વાળો જળ જેવો નિર્મળ મ્હોટો હીરો ચળકતો હતો અને તેને એક સુંદર સોનેરી આસનમાં જડયો હતો.

૧. સરસ્વતીચંદ્રની મા. ૨. દિવાનખાનું

વળી એવી ગોઠવણું કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં ખીજી પાસ એક સૂક્ષ્મ મીજાગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગ[1]ની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય ત્યારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રૂપિયાનું થયું. આમ સઉ મળી પંદર વીશ હજાર રૂપીઆ ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઇ આચકો ખાધો નહીં. કુમુદસુંદરીને સારૂ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઇ મ્હોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મ્હોયે તેને ઘેલો થઇ ગયો કહેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીભક્તિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ કહેતો કે "આહા! મ્હોટાંનું ભાગ્ય "મ્હોટું જ! આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્મળ અને નિરભિમાની "મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્ત્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર "આવી પ્રીતિ!–કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર–ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ "રાખો!" તેને બિચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઇ પડતાં પળ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જૂદી જૂદી બાજુઓ છે.

આ સર્વે સમાચાર ગુમાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યાં અને ભાઇ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડરી મારશે તે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિષયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. "તમે જે સોંપ્યું છે તેનો આ ઉપયોગ "તો દેખીતો છે–બીજો આપણી દૃષ્ટિબ્હાર પણ કેટલો હશે તે તો ખબર "જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું ફળ:," આમ ગુમાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મિજાજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી ગુમાનનાં સર્વ કાર્યસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી કહાડી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુચપુચ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ ગુમાનની દુષ્કૃતિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ જાણી અંતર્માં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નક્કી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રઝળાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

1. માથું.

પાસે પણ લાખ પોણા લાખનો સંચય હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે "માજી, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો "નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્લેશ વ- "ધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો "એ છે કે એ સર્વ ન્હાના ભાઇને મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સઉ "આજ તમારા હાથમાં ર્‍હેશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન- "બાએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે." આ વાત ડોશી- ને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાડ માન- શે નહી અને ગુમાન એટલાથી અમીદૃષ્ટિવાળી નહીં બને અને મ્હોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજો ધંધો કરી રળી ખાય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઇ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતી- ચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન સુઝયો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બ્હાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્ત્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પણ તે સમઝતો હતો. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થવા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઇક દેશોન્નતિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી, પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ[1] કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યાં વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઇ દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઇ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના ઐહિક અને આમૂત્રિક અર્થે કેમ વાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ ગુરુ યત્ન કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાઓમાં અપકીર્ત્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ અપકીર્ત્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

1. કારકર્દી.

વળી એવી ગોઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં ખીજી પાસ એક સૂક્ષ્મ મીજાગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગ[1]ની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય ત્યારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રુપિયાનું થયું. આમ સઉ મળી પંદર વીશ હજાર રૂપીઆ ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઇ આંચકો ખાધો નહીં. કુમુદસુંદરીને સારૂ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઇ મ્હોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મ્હોયે તેને ઘેલો થઇ ગયો કહેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીભક્તિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ કહેતો કે "આહા! મ્હોટાંનું ભાગ્ય "મ્હોટું જ! આટલું દ્રવ્ય, ને છતાં આટલું નિર્મળ અને નિરભિમાની "મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્ત્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર "આવી પ્રીતિ!—કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર—ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ "રાખો!" તેને બિચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઇ પડતાં પળ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જૂદી જૂદી બાજુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર ગુમાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યું અને ભાઇ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી મારશે તે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિષયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. "તમે જે સોંપ્યું છે તેનો બા ઉપયોગ "તો દેખીતો છે—બીજો આપણી દૃષ્ટિબ્હાર પણ કેટલો હશે તે તો ખબર "જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું ફળ:," બાગ ગુમાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મિજાજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી ગુમાનનાં સર્વ કાર્યસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી કહાડી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુચપુચ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ ગુમાનની દુષ્કૃતિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ જાણી અંતર્માં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નક્કી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રઝળાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

---

૧. માથું.

પાસે પણ લાખ પોણા લાખનો સંચય હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણાવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે "માજી, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો "નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્લેશ વ-"ધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો "એ છે કે એ સર્વ ન્હાના ભાઇને મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સઉ "આજ તમારા હાથમાં ર્‍હેશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન-"બાએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે." આ વાત ડોશી-ને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાડ માનશે નહી અને ગુમાન એટલાથી અમીદૃષ્ટિવાળી નહીં બને અને મ્હોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજો ધંધો કરી રળી ખાય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણુતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઇ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતી-ચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન સુઝયો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બ્હાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્ત્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પણ તે સમઝતો હતો. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થવા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઇક દેશોન્નતિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ[1] કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યાં વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઇ દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઇ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના ઐહિક અને આમૂત્રિક અર્થે કેમ વાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ ગુરુ યત્ન કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાંઓમાં અપકીર્ત્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ અપકીર્ત્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

1. ફારકતી.

વળી એવી ગોઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં બીજી પાસ એક સૂક્ષ્મ મીજાગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગ[1]ની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય ત્યારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રૂપિયાનું થયું. આમ સઉ મળી પંદર વીશ હજાર રૂપીયા ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઇ આંચકો ખાધો નહીં. કુમુદસુંદરીને સારૂ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઇ મ્હોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મ્હોયે તેને ઘેલો થઇ ગયો કહેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીભક્તિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ કહેતો કે "આહા! મ્હોટાંનું ભાગ્ય "મ્હોટું જ! આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્મળ અને નિરભિમાની "મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્ત્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર "આવી પ્રીતિ!-કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર-ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ "રાખો" તેને બિચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઇ પડતાં પળ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જૂદી જૂદી બાજુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર ગુમાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યા અને ભાઇ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી નાખશે તે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિષયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. "તમે જે સોંપ્યું છે તેનો આ ઉપયોગ "તો દેખીતો છે-બીજે આપણી દૃષ્ટિબ્હાર પણ કેટલો હશે તે તો ખબર "જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું ફળ." આમ ગુમાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મિજાજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી ગુમાનનાં સર્વ કાર્યસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી કહાડી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુચપુચ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ ગુમાનની દુષ્કૃતિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ જાણી અંતરમાં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નક્કી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રઝળાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

૧. માથું.

પાસે પણ લાખ પોણા લાખનો સંચય હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે "માજી, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો "નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્લેશ વ- "ધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો "એ છે કે એ સર્વ ન્હાના ભાઇને મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સઉ "આજ તમારા હાથમાં રહેશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન- "બાએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે." આ વાત ડોશી-ને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાડ માન-શે નહી અને ગુમાન એટલાથી અમીદૃષ્ટિવાળી નહીં બને અને મ્હોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજો ધંધો કરી રળી ખાય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણુતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઇ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતી-ચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન સુઝયો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બ્હાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્ત્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પ્રણ તે સમઝતો હતો. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થવા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઇક દેશોન્નતિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ[1] કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યાં વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઇ દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઇ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના ઐહિક અને આમૂત્રિક અર્થે કેમ વાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ ગુરુ યત્ન કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાઓમાં અપકીર્ત્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ અપકીર્ત્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

1. ફારકતી.

કાંત જાણતો હતો અને તેથી તથા પોતાના બીજા અનુભવ ઉપરથી તેના મનમાં સિદ્ધ હતું કે ડોશીની યોજના પાર પાડવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ અનિવાર્ય વિઘ્નરૂપ થઇ પડશે: યોજના પૂર્ણ થયા પ્હેલાં સરસ્વતીચંદ્રને માલમ ન પડે અને પૂર્ણ થયા પછી માલમ પડતાં નિષ્ફળ કરી શકે નહીં એવી યોજના રચવાનો માર્ગ ચંદ્રકાંતે શોધવા માંડયો. ચંદ્રકાંત પોતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ–વૃત્તિવાળો હતો અને મિત્રની સ્વાર્થસંન્યાસી વૃત્તિને લીધે એના ઉપર વધારે દૃઢ પ્રેમ રાખતો; તોપણ એ જ વૃત્તિથી આવું રત્ન વૈરાગ્યમાં હુબી અપ્રસિદ્ધતાના અંધકારમાં લીન થઇ જાય, જે નિર્ધન-અવસ્થાનું દુ:ખ પોતે અનુભવ્યું હતું તેવી જ અવસ્થામાં આટલો અઢળક ભંડાર મૂકી આવી પડે, અને સંસારની–સુધારાની–મોહક માયા મૂકી આટલી વિદ્યા અને કીર્ત્તિને અંતે સુધારાવાળામાં અપકીર્ત્તિનું–તિરસ્કારનું–પાત્ર થાય: આ સર્વ સ્નેહથી ઉભરાતા ચંદ્રકાંતને મર્મચ્છેદક થઇ પડે એવું હતું અને તેનો વિચાર કરતાં, તેની કલ્પનાથી જ, દારુણ દુ:ખમાં પડયા જેવો થતો. કોઇ પ્રસંગે પણ મિત્રની ઉબાચલી વૃત્તિ પાછી ઉછળશે એવું તેને ભય રહેતું, પણ કુમુદસુંદરીપર ઉત્પન્ન થયેલા મિત્રપ્રેમની રમણીય વૃદ્ધિ જોઇ તે નિર્ભય થયો હતો. તોપણ પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછળનો સ્નેહ બેમાં કાંઇક અવર્ણનીય સામાન્યતા જણાતી, અને તેથી કોઇક પ્રસંગે પોતાના પૂર્વસંસ્કાર જાગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લેઇ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે એવો ચંદ્રકાંતના અંત:કરણમાં ઝાંખો આભાસ થઇ આવતો અને તેથીજ ડોશીની યોજના પાર પાડવાનો પ્રસંગ પડતો ન મૂકવા તેની વૃત્તિયે તેમે અતિબળથી ઉશ્કેર્યો.

ડોશીએ પોતાની મીલકત કોઇ વિશ્વાસપાત્ર માણસને નામે ચઢાવી સોંપી દેઇ તેને વહિવટદાર નિમવો, અને તે વહિવટદાર ડોશી જીવતાં સુધી ડોશીને તેનું ઉત્પન્ન આપે, અને તેના મરણ પછી સરસ્વતીચંદ્ર અને તેની સ્ત્રીને નામે એ દ્રવ્ય ઉપર સામાયિક સ્વત્વનો લેખ કરી તેમને આપે એવી વ્યવસ્થા કરવાની ડોશીને સલાહ મળી. સ્ત્રી ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને એકલાને આપવાનું ઠર્યું. સ્ત્રીના નામનું દ્રવ્ય સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરશે નહીં એવી ચંદ્રકાંતની ખાતરી હતી. પણ વહિવટદાર કોને નિમવો તે શંકાનું સમાધાન થયું નહીં. ડોશીએ એ કામ ઉપાડવા ચંદ્રકાંતને જ કહ્યું અને ઘણા વિચારને અંતે મિત્રના હિતનો બીજો રસ્તો ન દેખાતાં તેણે સ્વીકાર્યું. આ વિષયનો લેખ વિધિવત્ સંપૂર્ણ થયો, સરસ્વતીચંદ્રને તેની જાણ પડવા ન દીધી,

સારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને સાક્ષ કરવા બોલાવ્યા અંતે લક્ષ્મીનંદનને આચિંત્યો ડોશીદ્વારા બોલાવ્યો. સર્વ દેખતાં કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યાવિના કારણ બતાવ્યા વિના ડોશીયે લક્ષ્મીનંદનને ગંભીર મુખાકૃતિ ધારી લેખ આપ્યો અને તે ઉપર પોતાની સહી નીચે સંમત (મતું) કરવા કહ્યું અને તેની આંખો સામું તાકીને જોઇ રહી. પોતાની આજ્ઞાના ઉત્તરમાં આજ્ઞાના પાલન શિવાય બીજો ઉત્તર આપવા પુત્રની તાકાત શૂન્ય થાય એવો પ્રતાપ માતાયે ધારી દીધો, સર્વ મંડળ બે જણના સામું શું થાયછે તેની જિજ્ઞાસાથી જોઇ રહ્યું, શેઠે લેખ વાંચ્યો, જરાક વિચારમાં પડતાં "ભાઇ સહી કર્ય્" એમ ડોશીએ ઉચિત પુનરુક્તિ કરી; ધનવાન્ વયવાન્ પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહાર-કુશળ સ્વતંત્ર પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થાના સિંહાસનપર બેઠેલી–વિજ્ઞાપના નહીં પણ નિર્ભય નિરંકુશ આજ્ઞાપના કરતી–માતુઃશ્રીના આજ કાંઇક અપૂર્વ લાગતા પ્રતાપ આગળ અંજાઇ ગયો, પોતે ગુમાનને વશ થઇ ગયોછે તેની આ શિક્ષા ધર્મરાજના દૂતોને વાટ જોવરાવતી માતા ધર્માસન પર બેસી કરતી હોય એવો સંસ્કાર શેઠે અનુભવ્યો, અને પોતે તે શિક્ષાને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારતો હોય તેમાં માતાના મુખમાંથી અક્ષર ખરતાં એકદમ લેખ ઉપર સહી કરી લેખ માતુઃશ્રીના હાથમાં મુક્યો. आज्ञा गुरूणामविचारणीया તેનું આ કળિયુગમાં દૃષ્ટાંત બન્યું. પ્રસક્ષ મંડળે સાક્ષ કરી. આ સર્વ વ્યાપાર થયો તે સમયે કોઇ બોલ્યું ચાલ્યું નહીં; સર્વ જીભવિનાનાં સયંત્ર પુતળાંની પેઠેજ વર્ત્યાં; અને અંતે ડોશીના ખંડના દ્વાર આગળ ચંદ્રલક્ષ્મીની છવિ હતી તે "મ્હારા પ્રેમને ઉચિત જ કર્યુંછે" એમ વગર બોલ્યે બોલતી હોય, વગર જીવે જીવ આણી પ્રસન્નતા બતાવતી હોય, તેમ એ છવિ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં લક્ષ્મીનંદનને લાગ્યું અને ભૂતકાળના પ્રેમ, ઉમળકા, અને આનંદનો નિર્મળ વિનિમય[1] સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઘડીક થતો હોય તેમ થયું. છવિ ઉપર સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો પુરુષ ઘડીક ગુમાનને ભુલી ઉઠ્યો, ચાલ્યો, ખંડ બ્હાર આવ્યો, પોતાના ખંડમાં ગયો, ત્યાં ગુમાન બેઠી હતી તેને જોઇ વિચારમાં પડ્યો, અને રામચંદ્રને યુવરાજ કરવાનો સમારંભ આરંભી કૌશલ્યાના મ્હેલમાંથી કૈકયીનાં વચન સાંભળવા આવનાર બિચારા દશરથના જેવો ગુમાનને ખભે હાથ મુકી ઉભો. પળવારનું નિર્મળ સ્વપ્ન ભયંકર સત્વની દૃષ્ટિએ પળવારમાં ભુલાવી દીધું.

"જઇ આવ્યા? શું કામ હતું?" આ પ્રશ્નથી આરંભી ધીમે ધીમે ગુમાને સર્વ વાત તથા સુવૃત્તિ પતિના ઉરમાંથી ક્હાડી લીધી અને તેની

1. અદલાબદલી કરવી: સરેસટું.

કાંત જાણતો હતો અને તેથી તથા પોતાના બીજા અનુભવ ઉપરથી તેના મનમાં સિદ્ધ હતું કે ડોશીની યોજના પાર પાડવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ અનિવાર્ય વિઘ્નરૂપ થઇ પડશે. યોજના પૂર્ણ થયા પ્હેલાં સરસ્વતીચંદ્રને માલમ ન પડે અને પૂર્ણ થયા પછી માલમ પડતાં નિષ્ફળ કરી શકે નહીં એવી યોજના રચવાનો માર્ગ ચંદ્રકાંતે શોધવા માંડ્યો. ચંદ્રકાંત પોતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ-વૃત્તિવાળો હતો અને મિત્રની સ્વાર્થસંન્યાસી વૃત્તિને લીધે એના ઉપર વધારે દૃઢ પ્રેમ રાખતો; તોપણ એ જ વૃત્તિથી આવું રત્ન વૈરાગ્યમાં ડુબી અપ્રસિદ્ધતાના અંધકારમાં લીન થઇ જાય, જે નિર્ધન-અવસ્થાનું દુઃખ પોતે અનુભવ્યું હતું તેવી જ અવસ્થામાં આટલો અઢળક ભંડાર મૂકી આવી પડે, અને સંસારની-સુધારાની-મોહક માયા મૂકી આટલી વિદ્યા અને કીર્ત્તિને અંતે સુધારાવાળામાં અપકીર્ત્તિનું-તિરસ્કારનું-પાત્ર થાય: આ સર્વ સ્નેહથી ઉભરાતા ચંદ્રકાંતને મર્મચ્છેદક થઇ પડે એવું હતું અને તેનો વિચાર કરતાં, તેની કલ્પનાથી જ, દારુણ દુઃખમાં પડ્યા જેવો થતો. કોઇ પ્રસંગે પણ મિત્રની ડગામગી વૃત્તિ પાછી ઉછળશે એવું તેને ભય રહેતું, પણ કુમુદસુંદરીપર ઉત્પન્ન થયેલા મિત્રપ્રેમની રમણીય વૃદ્ધિ જોઇ તે નિર્ભય થયો હતો. તોપણ પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછળનો સ્નેહ બેમાં કાંઇક અવર્ણનીય સામાન્યતા જણાતી, અને તેથી કોઇક પ્રસંગે પોતાના પૂર્વસંસ્કાર જાગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લેઇ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે એવો ચંદ્રકાંતના અંતઃકરણમાં ઝાંખો આભાસ થઇ આવતો અને તેથીજ ડોશીની યોજના પાર પાડવાનો પ્રસંગ પડતો ન મૂકવા તેની વૃત્તિયે તેમે અતિબળથી ઉશ્કેર્યો.

ડોશીએ પોતાની મીલકત કોઇ વિશ્વાસપાત્ર માણસને નામે ચઢાવી સોંપી દેઇ તેને વહિવટદાર નિમવો, અને તે વહિવટદાર ડોશી જીવતાં સુધી ડોશીને તેનું ઉત્પન્ન આપે, અને તેના મરણ પછી સરસ્વતીચંદ્ર અને તેની સ્ત્રીને નામે એ દ્રવ્ય ઉપર સામાયિક સ્વત્વનો લેખ કરી તેમને આપે એવી વ્યવસ્થા કરવાની ડોશીને સલાહ મળી. સ્ત્રી ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને એકલાને આપવાનું ઠર્યું. સ્ત્રીના નામનું દ્રવ્ય સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરશે નહીં એવી ચંદ્રકાંતની ખાતરી હતી. પણ વહિવટદાર કોને નિમવો તે શંકાનું સમાધાન થયું નહીં. ડોશીએ એ કામ ઉપાડવા ચંદ્રકાંતને જ કહ્યું અને ઘણા વિચારને અંતે મિત્રના હિતનો બીજો રસ્તો ન દેખાતાં તેણે સ્વીકાર્યું. આ વિષયનો લેખ વિધિવત્ સંપૂર્ણ થયો, સરસ્વતીચંદ્રને તેની જાણ પડવા ન દીધી,

સારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને સાક્ષ કરવા બોલાવ્યા અંતે લક્ષ્મીનંદનને અચિંત્યો ડોશીદ્વારા બોલાવ્યો. સર્વ દેખતાં કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યાવિના કારણ બતાવ્યા વિના ડોશીયે લક્ષ્મીનંદનને ગંભીર મુખાકૃતિ ધારી લેખ આપ્યો અને તે ઉપર પોતાની સહી નીચે સંમત (મતું) કરવા કહ્યું અને તેની આંખો સામું તાકીને જોઇ રહી. પોતાની આજ્ઞાના ઉત્તરમાં આ-જ્ઞાના પાલન શિવાય બીજો ઉત્તર આપવા પુત્રની તાકાત શૂન્ય થાય એવો પ્રતાપ માતાયે ધારી દીધો, સર્વ મંડળ બે જણના સામું શું થાયછે તેની જિજ્ઞાસાથી જોઇ રહ્યું, શેઠે લેખ વાંચ્યો, જરાક વિચારમાં પડતાં "ભાઇ સહી કર્" એમ ડોશીએ ઉચિત પુનરુક્તિ કરી; ધનવાન્ વય-વાન્ પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહાર-કુશળ સ્વતંત્ર પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થાના સિંહાસનપર બેઠેલી-વિજ્ઞાપના નહીં પણ નિર્ભય નિરંકુશ આજ્ઞાપના કરતી-માતુઃશ્રીના આજ કાંઇક અપૂર્વ લાગતા પ્રતાપ આગળ અંજાઇ ગયો, પોતે ગુમા-નને વશ થઇ ગયોછે તેની આ શિક્ષા ધર્મરાજના દૂતોને વાટ જોવરાવતી માતા ધર્માસન પર બેસી કરતી હોય એવો સંસ્કાર શેઠે અનુભવ્યો, અને પોતે તે શિક્ષાને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારનો હોય તેમાં માતાના મુખ-માંથી અક્ષર ખરતાં એકદમ લેખ ઉપર સહી કરી લેખ માતુઃશ્રીના હાથમાં મૂક્યો. आज्ञा गुरूणामविचारणीया તેનું આ કળિયુગમાં દૃષ્ટાંત બન્યું. પ્રસક્ષ મંડળે સાક્ષ કરી. આ સર્વ વ્યાપાર થયો તે સમયે કોઇ બોલ્યું ચાલ્યું નહીં; સર્વ જીભવિનાનાં સયંત્ર પુતળાંની પેઠેજ વર્ત્યાં; અને અંતે ડોશીના ખંડના દ્વાર આગળ ચંદ્રલક્ષ્મીની છબિ હતી તે "મ્હારા પ્રેમને ઉચિત જ કર્યુંછે" એમ વગર બોલ્યે બોલતી હોય, વગર જીવે જીવ આણી પ્રસન્નતા બતાવતી હોય, તેમ એ છબિ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં લક્ષ્મીનંદનને લાગ્યું, અને ભૂતકાળના પ્રેમ, ઉમળકા, અને આનંદનો નિર્મળ વિનિમય[1] સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઘડીક થતો હોય તેમ થયું. છબિ ઉપર સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો પુરુષ ઘડીક ગુમાનને ભુલી ઉઠ્યો, ચાલ્યો, ખંડ બ્હાર આવ્યો, પોતાના ખંડમાં ગયો, ત્યાં ગુમાન બેઠી હતી તેને જોઇ વિચારમાં પડ્યો, અને રામચંદ્રને યુવરાજ કરવાનો સમારંભ આરંભી કૌશલ્યાના મ્હેલમાંથી કૈકેયીનાં વચન સાંભળવા આવનાર બિચારા દશરથના જેવો ગુમાનને બમે હાથ મૂકી ઉભો. પળવારનું નિર્મળ સ્વપ્ન ભયંકર સત્યની દૃષ્ટિએ પળવારમાં ભુલાવી દીધું.

"જઇ આવ્યા? શું કામ હતું?" આ પ્રશ્નથી આરંભી ધીમે ધીમે ગુમાને સર્વ વાત તથા સુવૃત્તિ પતિના ઉરમાંથી ક્હાડી લીધી અને તેની

૧. અદલાબદલી કરવી: રાદેસટું.

ખાતરી કરી કે આ સર્વ કામ સરસ્વતીચંદ્રનું છે. ઇંગ્રેજીવિદ્યાની કપટ-શક્તિ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપી. ધનનંદનને થયેલા અન્યાય સટે તેને કાંઇ બદલો વાળી આપવો શેઠને આવશ્યક લાગ્યો. "મને પુત્ર છેતર્યો" એવું વ્યલીક પિતાના મનમાં વશી ગયું-ચ્હોટી ગયું. સ્નેહની ભૂમીને ઠેકાણે વિષવૃક્ષનું બીજ પડ્યું. આવનાર કન્યાના મસ્તક ઉપર શંકા ભમવા લાગી- "આવા નિર્મળ પુત્રને આવું ક્યાંથી સુઝે?-ગમે તો કન્યા કે ગમે તો કન્યાના ખટપટી બાપનું એ કામ!" સહી કરતાં શું તો કરી આપી પણ પાછળ પસ્તાવો થયો.

સરસ્વતીચંદ્રના કારભાર ઉપર હવે પિતાએ ઈર્ષ્યા અને અવિશ્વાસની ચોકી મૂકવા માંડી. પુત્રના દરેક કામનું પૃથક્કરણ થવા લાગ્યું, કસોટીના કાળા પત્થર ઉપર ઉજળા સોનાના લીસોટા ઉપર લીસોટા થવા માંડ્યા અને દરેક લીસોટામાં સોનું છતાં પિત્તળજ અપદૃષ્ટિને લાગવા માંડ્યું. જુના અને નવા મતનાં મગજો વચ્ચે ઘણાક મતભેદ થતા; નિઃશંક અને નિર્દોષ પુત્ર એમ જ ધારતો કે હજી પ્રથમની પેઠે જ તકરાર કરી મ્હારૂં મત ખરૂં દર્શાવી આપવાનો અધિકાર (હક) મને અપાય છે: શેઠ એ સર્વ ક્રિયાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યા, વૃત્તિયે અનુરંગી વસ્તુ દેખાડી, અને "પુત્ર પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા-મને ડાબી નાંખવા-સર્વ હાથમાં લેવા-યત્ન કરે છે" એ આભાસ ભૂતપેઠે બ્હેમાયલા મગજમાં ભરાઇ ગયો!

ખરી ખાતરી કરવાનો ઉપાય શેઠે શોધી ક્‌હાડ્યો. ગુમાનનો ભાઇ ધૂર્તલાલ બ્હેનના અંતઃકરણની કૂંચી ફેરવતો. શેઠના ઘરમાં સગપેસારો કરવાનો તેને લાગ મળતો ન હતો. હવે સમય જોઇ તેણે સમય-સૂચકતા વાપરી. કાંટાપરનું માંસ માંસલ માછલાના મ્હોમાં પેંસતું જોઇ માછીએ જાળ ખેંચી. સાળાના હાથમાં બનેવી આવ્યો. ભાઇએ બ્હેનની જીભ ઉપર પોતાની શક્તિ મૂકી. "પુત્ર ઉપર ઘણોએ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો-પણ "આનું કહેલું સર્વ આસ ખરૂં પડતું જાયછે-મ્હારો વિશ્વાસ ખોટો પડ્યો" -હવે એનું કહ્યું માન્યાવિના કેમ ચાલે ?"-શેઠે પોતાના મનને પૂછ્યું. અને તેમાં ભરાયલા ભૂતે પ્રતિધ્વનિ કરીનેજ ઉત્તર આપ્યો.

શેઠ એક સૂત્રયંત્ર (સૂતરની 'મિલ') ના મૂળ વ્યવસ્થાપક હતા. એક બે વર્ષ થયાં પોતાને ઠેકાણે મ્હોટા પુત્રને દાખલ કર્યો હતો. હવે એવો વિચાર કર્યો કે તરત પુત્રના હાથ નીચે ધૂર્તલાલને દાખલ કરવો અને કાળક્રમે એને સંયુક્ત (જૉઇંટ) બનાવવો. તરત પાર પાડવા જેટલી ઇચ્છા પુત્રને કહી બતાવી. પાછલી ઇચ્છાનું ફળ-ધનનંદનનો સ્વાર્થ જળવાશે

ઓવું-થયું. સરસ્વતીચંદ્રઉપર અંકુશ મૂકવાની ઇચ્છા તો પિતાની આંખે પુત્રે જોયું હત તો તરત જણાત. પણ તેની આંખ તેવી હતી નહીં. એ આંખમાં તો ભરપૂર વિશ્વાસ હતો. સર્વ પ્રપંચ-ખળ વિશ્વાસઘાતમાં પર્યાપ્ત થાયછે, એકનો વિશ્વાસ એ બીજાની શક્તિ છે, આશાની સારાશ એ નરસાને ફાવી જવાનું સ્થાન છે! સામો સાધો નિવડે ત્યાંસુધી તેને નરસો જ બાજી વર્તવું એમાં ક્ષેમકારક સાવધાનપણું આવી જાયછે: એવી એવી વાણી કહેવતો સરસ્વતીચંદ્રને ખબર હતી; પરંતુ તેને અનુભવમાં આ-ણવાનો પ્રસંગ તેણે કર્યો ન હતો. “મ્હારી સાથે મ્હારા પિતા દાવપેચ “રમે છે”—આ વિચાર તાતવત્સળ પુત્રના મનમાં કેમ જન્મવા પામે? પિતાએ જે ઇચ્છા જણાવી તેનો તેણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઉત્તર આપ્યો.

“પિતાજી, ધૂર્તલાલ આપણા સંબંધી છે અને આપણે એને તેટલું
“એનું હિત ઇચ્છવું જોઇએ. પરંતુ એની વૃત્તિ અને વર્તણુક આપને
“ખબર નથી એમ નથી. આપણે ઉચ્ચ અને પ્રમાણિક મનુષ્ય સાથેજ
“ફાવે એમ છે. તેમ ન કરવાની શિક્ષા આપણને થશે. આપણા દ્રવ્ય-
“ની હાનિ થાય તો હરકત નહીં પણ સૂત્રયંત્રના ભાગસ્વામિયો (શેર
“હોલ્ડરો) ને હાનિ ન થવી જોઇએ, અને દ્રવ્યને હરકત થાય તો હરકત
“નહીં પણ પ્રતિષ્ઠામાં ન્યૂનતા ન પડવી જોઇએ. જો ધૂર્તલાલને
“કાંઇ કામે જ વળગાડવો હોય તો આપણા ઘરમાં ઘરના વ્યાપારમાં ક્યાં
“સમાસ થાય એમ નથી? એને બે પઇસાની પ્રાપ્તિ કરી આપવાના
“બીજા નિર્દોષ માર્ગ ક્યાં નથી? ગુમાનબાને સંતોષ મળે, ધૂર્તલાલ સુ-
“માર્ગે કાંઇ પ્રાપ્તિ કરે, અને આપણને હરકત ન થાય-એવા માર્ગ છે.”

આ બાપડા નિશ્ચિત-સિદ્ધાન્તીને ઠીક ન પડ્યું. તેને વધારે શંકા થઇ.

“ભાઇ, બસ, મ્હારા મનમાં એમ જ છે કે આમ કરવું.”

“પણ કાંઇ યોગ્ય કારણસર કરવું એ ઉચિત છે.”

“કારણ મ્હારી ઇચ્છા.”

“તો જેવી ઇચ્છા. આપની ઇચ્છા એ મ્હારે મન આજ્ઞાજ છે-માત્ર
“ઘરનું હિત લાગ્યું તે સૂચવ્યું”.

“હવે ઠીક એ તો. આ વિશે જોજો.”

“હાજી.”

જન્મ્યા પછી પિતાને આમ બોલતા આજ પ્રથમ જ સાંભળ્યા. કારણ કલ્પાયું નહીં, પણ કલ્પવાની જરૂર ધારી નહીં. “આજ કાંઇ એમ જ હશે” એટલા વિચારથી સંતોષ આણ્યો. પોતાને દૂર કરવાનો માર્ગ શેઠ શોધે છે એવી કલ્પના પણ ન કરી. શેઠે જાણ્યું, “ઠીક ઉકલ્યું.”

એટલામાં ભાગ્યશાળી ડોશી કાંઇ આકસ્મિક કારણથી માળા જપતાં
જપતાં બગાસું આવ્યાથી પંચત્વ [1]પામ્યાં. લક્ષ્મીનંદનને કાંઇક દુ:ખ થયું
પણ મનમાં લાગેલા ડાઘને બળે તરત જ શાંત થઇ ગયું. શ્મશાનમાં
સર્વ હસી હસી વાતો કરતા હતા તેમાં ભળી જતાં કાંઇ અસ્વાભાવિક
લાગ્યું નહી. ગુમાન સાસુ પાછળ શણગાર સજી કૂટવા ઉભી તેના ઉપર
ઘડીક મોહથી દૃષ્ટિ કરી એકાંતમાં તેની તે સમયની સુંદરતા વખાણતાં
તેને કાંઇ પણ ખેદ થયો નહીં. ડોશીએ કરેલી વ્યવસ્થાથી અજાણ્યો
પણ ન્હાનપણથી તે આજસુધી તેની માયામાં ઉછરેલો સરસ્વતીચંદ્ર ઘ-
ણોજ ખિન્ન થયો અને ઘડીવાર તેને એવી ભ્રાંતિ થઇ કે આ ઘરમાં હવે
કોઇ મ્હારૂં સગું નથી. આત્મપ્રયાસથી તેણે મનનું સમાધાન કરી દીધું.
ડોશીના ખંડમાંથી ચંદ્રલક્ષ્મીની છવિ અને બીજી કંઇ કંઇ સ્મારક વસ્તુ-
ઓ પોતાના ખંડમાં આણી તેના ભણી જોઇ રહેતો. ડોશી બેસતી, વાતો
કરતી, માયા બતાવતી, ઇત્યાદિ કંઇ કંઇ બનાવોનો તાદૃશ ચિતાર મનમાં
ખડો કરી ઘડીક તદ્રૂપ બનતો અને વ્યવહારમાં ચિત્ત પરોવવા પ્રયત્ન ક-
રતો. ડોશીના દ્રવ્યનું શું થયું તેનો તેણે વિચાર પણ ન કર્યો.

ઘણા દિવસ થયાં એક સારી રકમ ક-
હાડી મૂકી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની સાથે વ્યવહારમાં ભળ્યો તેના-
માં એ રકમ કોઇ સારા "શેર"માં રોકી દેવા શેઠની ઇચ્છા હતી, પણ
મ્હોટા પુત્ર ઉપર તે સમયે ભાવ હોવાથી તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સ્ત્રિયોના
દ્રવ્યને ચાલતા સુધી શેરમાં રોકવું નહી એવો વિચાર હોવાથી પુત્રે સ-
લાહ આપી કે આ દ્રવ્ય સરકારી "લોન"માં નાંખો. પિતાએ તે જ પ્ર-
માણે કર્યું. એ જ સમયમાં ચંદ્રલક્ષ્મીના નામની સરકારી 'લોન' હતી તે
વટાવી પોતે સગીર મટતાં સરસ્વતીચંદ્રે શેર-ઇત્યાદિ વ્યાપારમાં તે
દ્રવ્ય નાંખ્યું. હાલ એમ થયું હતું કે રશિયા સાથે લડાઇની કિંવદંતી
(જન-વાર્તા) ચાલતી હતી અને લોનની ખરીદી બંધ થવા જેવી થઇ
અને ભાવ બેસી ગયા. સરસ્વતીચંદ્રવાળા શેરના ભાવ ઘણા જ ચઢી
ગયા અને તેને ઘણો લાભ મળ્યો. શેઠના મનમાં આવ્યું કે પુત્રે જે સલાહ
આપી હતી તે જાણી જોઇ ગુમાનને નુકસાન કરવા આપી હતી. પો-
તાની બાબતમાં એક અને પારકી બાબતમાં બીજી સલાહ આપી-તેનો
અર્થ શો નિકળે? પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ખોટામાંથી સારો અર્થ શોધાવે;
અપ્રીતિ અને અવિશ્વાસ સારા હેતુમાં ખોટાનું ભાન કરાવે.

ગુમાનને નામે અને અર્થે શેઠે

એક દિવસ ભોજન કરી બપોરે પિતા અને પુત્ર બે ઘોડાની

1. ગુજરી ગયાં.

"ફ્રાઇટન"માં બેસી "આફીસ"માં ચાલ્યા. નિકળતાં પ્હેલાં ગુમાને શેઠને તૈયાર કરી મૂક્યા હતા. ડોશીના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા, પુત્રની વહુ અને સાસરિયાંની સત્તા, અને આજ જ બજારભાવમાં ઉથલપાથલથી થયેલા વિચાર: એ સર્વેયે શેઠનું ચિત્ત ઉકાળ્યું હતું અને તેમાં ગુમાને પુષ્કળ સંભાર ભર્યો હતો. ઘર છોડી ગાડી જરાક ચાલી એટલે શેઠે વાત ઉપાડી.

"ભાઇ, બજાર ભાવ જાણ્યા ?"

"હા જી, સારા ભાવ છે." પોતાને થયલો લાભ પિતાને પુત્રે ઉત્સાહથી જણાવ્યો.

"નોટ તો બેશી ગઇ છે."

"હા જી. પણ આ તોફાન બંધ થશે એટલે ઠેકાણે આવશે."

"ને રશિયાવાળો આવશે તો ?"

પુત્ર હશ્યો. "પિતાજી, વાર લાગશે એમ થતાં."

"ત્હારી નોટો તો ત્હેં વેચી દીધી."

"હાજી"

"ઠીક"—શેઠ પુત્ર સામું જોઇ રહ્યા. ઝાઝી વાર મનમાં ઉભરો રહી શક્યો નહીં અને પુત્રે વાત ટુંકી કરી એટલે નિત્ય સ્વભાવ ભુલી શેઠે ઉભરા કાઢવા માંડ્યા.

"ભાઇ, હું બહુ દિલગીર છું ત્હારી બાબતમાં. મ્હારે તને કાંઇ ક-
"હેવું પડશે."

આ અપૂર્વ અને અતર્કિત મંગળાચરણ સાંભળી પુત્ર વિસ્મય પામ્યો.

"હાજી, આપ મને નહીં કહો તો બીજું કોણ ક્‌હેશે ?"

"જો સાંભળ. ઘણા દિવસથી હું કાંઇ બોલતો નથી પણ માત્ર
"જોયાં કરૂંછું. ત્હારામાં દિવસે દિવસે ઘણો ફેર થતો જાયછે. એનું
"કારણ પ્રથમ તો હું સમજી શકતો ન હતો. પણ વિચારતાં અને જોતાં
"એમ માલમ પડે છે કે ત્હારૂં ચિત્ત સ્વતંત્ર નથી."

"ત્હારો વિવાહ કર્યો તે ત્હારા સુખને અર્થે. પણ એમાંથી જ
"કુટુંબમાં ક્લેશ ન થાય તે જોવું એ ત્હારી ફરજ છે: કેટલાક જુવા-
"નિયાઓ ન્હાનપણમાંથી વહુઘેલા થઇ જાયછે અને વહુરો તેનો ગેરલાભ
"લેવા ચુકતી નથી. વરને ભંભેરી તેને હાથે સકળ કુટુંબનું અહિત કરા-
"વવા તે તત્પર હોય છે. જે વહુરો પરણ્યા પ્હેલાં આમ કરાવે તે
"પછીથી શું ન કરાવે તે સમઝાતું નથી. પણ,વરનું કાળજું ઠેકાણે હોય
"તો આ કશાની અડચણ નહીં. ત્હારે જ આમ છે એમ મ્હારૂં ક્‌હેવું નથી.
"હું તો દૃષ્ટાંત ઉપર કહું છું કે ખબર હોયતો ચેતતાં ર્‌હેવાય !"

ઉત્તર દેવાની કાંઇ પણ વૃત્તિ સરસ્વતીચંદ્રના ચિત્તમાં હતી તે સર્વ બંધ થઇ ગઇ. શેઠે મર્યાદા તોડી પણ પોતાથી તુટે એમ ન હતું. "નિર્દોષ "પવિત્ર કુમુદસુંદરી! પ્રિય કુમુદ!" એ ઉચ્ચાર ચિત્તે ચિત્તમાંજ કર્યો. તેના સામો આ નિર્મૂળ અપવાદ સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેંસતાંજ ચિત્ત વીંધાયું, "અરરરરર! આ પિતા! આ બોલેછે શું! આનો ઉત્તર દેવાની "કાંઇ જરૂર નથી! પ્રિય કુમુદ—મ્હારા ચિત્તમાં અને ઈશ્વરને ઘેર ત્હારો "પવિત્ર ઉત્કર્ષ સિદ્ધ છે. આ અપવાદ ત્હારી પવિત્રતાનું તેજ વધારેછે."

તે રાતો પીળો થઇ ગયો. રોષ તેના આખા અંગમાં વ્યાપી ગયો. મ્હોં લાલચોળ થઇ ગયું. તેની સહનશક્તિ ઘણી હતી પણ તે પોતાની જ બાબતમાં હતી. "મ્હારી કુમુદ! ત્હારી બાબતમાં આ કેમ સહું—'હું ઈશ્વરનો અપરાધી ન થઉ?" આટલું છતાં સર્વ વિકાર તેણે ચિત્તમાં જ રાખ્યો, પ્રિયવસ્તુની વિમાનના પ્રિયપિતાને હાથે જ થતી જોઇ તીવ્ર વેદના થવા લાગી તે જણવી નહીં, અને એક શબ્દ બોલ્યા વિના પુત્રે પિતાના શબ્દપ્રવાહને રજ પણ પ્રતિરોધ ન કર્યો.

સદયનિર્દયપણાનો ભેદ ન સમઝનાર શેઠે જેટલું ક્‌હેવાયું એટલું કહ્યું. વિદ્યાચતુરની પરીક્ષા કરવામાં પોતે છેતરાયો, ગુમાન ભણી દયા દર્શાવી, તેના પ્રતિ સરસ્વતીચંદ્રના વ્યક્તાવ્યક્ત ધર્મ કહી બતાવ્યા, કુમુદસુંદરી આગળ ઘેલા બની જવાનો પુત્રપર આરોપ મૂકયો, સ્ત્રી અને શ્વશુરને વશ થયેલાં માણસ બાયલાં ક્‌હેવાય એ ભાન આપ્યું, વાલુકેશ્વરનો બંગલો વગેરે વિષયમાં પઇસા વેડફી માર્યા જાણી ખેદ થયો બતાવ્યો, આવા ઉડાઉ પુત્રના ભવિષ્ય બાબત ચિંતા કરી, અને અંતે ગુમાનને લોન લેવરાવી પોતે શેર લીધા અને વિશ્વાસના બદલામાં ઉંધી સલાહ આપી તે સારૂ તિરસ્કાર પણ દેખાડયો. ડોશી વાળા "લેખમાં મ્હેં તો મ્હારાપણા ઉપર જઇ સહી કરી આપી પણ ત્હારે એ લેખ આમ કરાવી લેવો ઘટતો ન હતો" તે વાત ફુલાશ મારી કહી બતાવી. "ધૂર્તલાલની બાબતમાં હું તો ના ક્‌હેવા ગયો પણ ચાલ્યું નહી એટલે શું કરે" એ પણ કહ્યું. "તું ભણ્યો પણ ગણ્યો નહીં," "આજ તો કાંઇ પણ મ્હારી ગરજ ત્હારે હોવી જોઇએ," "ઇંગ્રેજી ભણી માથું ફેરવી બેઠાથી પઇસો ન મળે," "એમ ન જાણવું કે કાયદો જાણ્યો એટલે બાપ પણ 'જી! લખ્ખો!' કરશે:" ઇત્યાદિ કંઇ કંઇ અસહ્ય વચન કહી બતાવ્યાં, સોંપેલા વ્યાપારકાર્યમાં કંઇ કંઇ ભુલો ક્‌હાડી; અને બુદ્ધિમાં, અનુભવમાં, આવડમાં, વ્યવહારમાં, સારાશમાં, પિતાભક્તિમાં અને એવી કંઇ કઇ બાબતોમાં પુત્ર પછાત છે તેને વિશે લાંબું બળવાન ભાષણ કર્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર શેઠે કહેલી ઘણીક બાબતોનો મર્મ ન સમજ્યો, ઘણી બાબતો નવાઇ ભરેલી લાગી, ગુમાનનો પ્રતાપ પૂર્ણ ફળી ગયો, પોતાની સ્થિતિ જોઇ લીધી, પિતાની અપ્રીતિનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ અનુભવ્યો, અન્યાયની હદ જોઇ, મૂર્ખતાનું શિખર નજરે પડ્યું, ઉત્તર વાળવો પુત્ર-ધર્મ-વિરુદ્ધ જણાયો, શબ્દ પણ બોલવો નિષ્ફળ લાગ્યો, અને પોતાની મનોવૃત્તિ દેખાડવી એ પોતાના પદના ત્યાગ જેવું ધારી તે નીચું જ જોઇ રહ્યો, મ્હોંને બંધ જ રાખ્યું, પિતાની મૂર્ખતા ઉપર વિચાર પણ ન કર્યો, અને માત્ર "હવે મ્હારે શું કર્ત્તવ્ય" તેના સંકલ્પવિકલ્પની સૃષ્ટિમાં ડુબી ગયો. આ સમાધિમાં શેઠના શબ્દ નિકળવા છતાં તેના કાનની બ્હાર ઉભા. તેના ગાલ ઉપર શેરડા પડ્યા, કપાળપર પરસેવો વળ્યો, બંડી ભીની થઇ ગઇ, શરીરે પળે પળે રોમાંચ અને કંપ અનુભવ્યો, આંખો મીંચાયા જેવી થઇ ગઇ. મન ખેદમય બન્યું, મસ્તિક ગુંચ-વારામાં પડ્યું, પેટમાં આંકડી આવી, આંકડી ગણકારી નહી, અને સર્વેને અંતે આંખની કીકી અને પોપચું તે બેની વચ્ચે પાણી ભરાયું, તે-માંથી એક ટીપું પડ્યું. અને તે કોઇએ દીઠું નહી. શેઠની જીભ આ-ખરે થાકી પોતાની મેળે જ બંધ પડી, અને એટલામાં "આફીસ" આ-વતાં શેઠ ભભકાભેર શિક્ષા કરનાર ન્યાયાધીશની ઢબથી ઉતર્યા, અને તર-ત જ ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય એવો પુત્ર ધીમે રહી ઉતરી પાછળ ગયો. આજ એ કોઇનો ન હતો. તેનું માથું ફરી ગયું.

આફીસમાં જઇ તરત ચિઠ્ઠી લખી ધૂર્તલાલને બોલાવ્યો. આખો દિવસ તેને આફીસની હકીકતથી વિદિત કરવામાં ગાળ્યો. દિવસને અંતે પિતાપાસે ધૂર્તલાલને લેઇ ગયો અને ધૂર્તલાલને મ્હોડેજ પિતાની ફરી ગયેલી વૃત્તિને અનુકૂળ સંતોષ આપે એવો ઉત્તર દેવરાવ્યો. બીજે દિવસે આફીસમાં જઇ પોતાના હાથમાં જે જે વસ્તુઓ હતી તે પિતાને દેખાડી. શેઠને કાંઇક અનુકૂળ નવાઇ લાગી અને પૂછ્યું કે આ બધી શી ગરબડ છે? પુત્રે ઉત્તર દીધો કે "કાંઇ નહીં, સહજ જ." સાંઝે પિ-તાની સાથે ઘેર ગયો અને "હું આજ વાલુકેશ્વર બંગલે ખાવાનો તેમ જ સુવાનો છું" કહી નિકળ્યો. ઘરમાં નિત્યના જેવો માણસોનો તથા કામનો ગરબડાટ હતો તે પર ઉદાસીનવૃત્તિ થઇ ગઇ અને દીવા થતાં બે ઘોડાની ફાઇટનમાં નિકળ્યો. રસ્તે જતાં ચંદ્રકાંતને સાથે લીધો. ચોપાટીના રસ્તાપર સમુદ્રપરથી આવતી ભીની ઉત્સાહક પવનની લ્હેરોથી તે શાંત થયો નહીં. પાસેના કાળા ડુંગરો ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં અદ્ભુત વૃત્તિ તેણે અનુભવી નહીં. મિત્રની સાથે આખો રસ્તો વટાવતા સુધી કાંઇ બોલ્યો નહીં. ટેકરી-

પર ધીમે ધીમે ઘોડા ગાડીને જોરથી ખેંચતા ચઢતા હતા તે વખતે કોણ જાણે અકસ્માત્ કે કોણ જાણે કાંઇ કારણથી શિથિળ થયેલો સરસ્વતીચંદ્ર મિત્રના શરીર પર પડી ચમક્યો હોય તેમ સજ્જ થયો. રસ્તે ચાલતા હવા ખાતા ચિત્રરંગી લોકવર્ગ ઉપર, ગાડીઘોડાઓ ઉપર, હાડકાંના ભાગલા શેઠિયાઓ ઉપર, સંસારનાં નિઃસ્પૃહી આનંદી બાલકો ઉપર, પથરાપર બેઠેલી મિત્રતા ઉપર, ન્હાની ગુટકો ઝાલી બડબડી બંદગી કરતા ઘડિક પવિત્ર થતા પારસીઓ ઉપર, ઘોડા દોડાવનાં પર પ્રમત્ત યુરોપિયન દમ્પતિયો ઉપરઃ કશા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે દૃષ્ટિપાત કર્યો નહીં; કોલાબાની દીવાદાંડી અને વાલુકેશ્વરની અણીની વચ્ચે આથમતા ગરીબડા સૂર્યને કાંઇ પૂછતો હોય; ફીણ ઉરાડતા ગર્જતા અનાદિ લાગતા સમુદ્રપર છેટે કોઇ પ્રદેશ જોતો હોય, વિશાળ આકાશમાં ઉતરતા અંધકારને માપી લેવા ઇચ્છતો હોય, તેવો તે દેખાતો હતો. એમ કરતાં કરતાં બંગલો આવ્યો, પાણીદાર ઘોડા ખોંખારા કરતા અંદર વળ્યા, ચાબુક વીંઝાતી બંધ થઇ, વાડીમાંની લીલોતરી આંખનો સત્કાર કરવા યત્ન કરવા લાગી, ગાડીનાં ચક્ર નીચે કચરાતી હતી તે કઠણ ન્હાની કાંકરી ગાડીમાં બેસનારના અભિમાન અને પ્રમાદને ભેદી તેના કાનમાં ફરિયાદીનો શબ્દ મોકલવા મંડી, એટલામાં ગાડી દ્વારના પગથિયાં આગળ આવી ઉભી અને બેસનાર ઉતર્યા. તરત જ નવા કરાવેલા ખંડમાં ગયા. સામી કુમુદસુંદરીની છવિ હતી. ચંદ્રકાંતને ખભે હાથ મૂકી સરસ્વતીચંદ્ર ઘડિક તે છવિ જોઇ રહ્યો, છવિની પાસે ગયો, પાછો આવી મિત્રને ગળે બાઝી એક કીનખાબી ગાદીવાળો કોચપર જોરથી તેને બેસાર્યો અને તેના ખભા ઉપર માથું મૂકી ન્હાના બાળક પેઠે રોયો! રોયો નહીં પણ રોયો!

ચંદ્રકાંત ચમક્યો, મિત્રને ઉઠાડી, સામું જોઇ ધીરજ આપીઃ "ભાઇ,
"ભાઇ–આ શું! ધૈર્ય રાખો! શું છે આ?"

"ચંદ્રકાંત! ચંદ્રકાંત! કાંઇ કહેવાતું નથી. ધૈર્ય જ છે. શું હોય?
"કાંઇ નથી."

"ત્યારે આ શું?" ચંદ્રકાંતનું હૃદય ઓગળ્યું અને ધડકવા લાગ્યું.

"કહીશ."

પોતાની મેળે જ આંખો લોહી પિતાની સાથે બનેલા સર્વ વર્તમાન ધીરજથી કહી બતાવ્યા. પોતે ધૂર્તલાલને સર્વ સોંપી દીધું તેપણ કહ્યું અને એકદમ હૃદય કઠણ થઇ ગયું હોય એમ ટટાર થઇ બેઠો.

"ચંદ્રકાંત, મ્હારૂં મન આજ આટલું નિર્બળ ઘડિક થયું તેથી મને
"ઘણી શરમ આવેછે. પણ શું કરૂં? હું છેક આમ ન્હોતો જાણતો.
"હશે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરૂં."

"ભાઇ, શા વાસ્તે આમ કરો છો? તમારો દોષ નથી.' પણ તમે
"આ ઉતાવળ કરી તે ઠીક ન કર્યું."

"ચંદ્રકાંત, પિતાનું દ્રવ્ય આજથી મ્હારે શિવનિર્માલ્ય છે!"

"શાંત થાઓ. એમ શું બોલો છો? કોઇ તમારે સારૂ માર્ગ નથી
"એમ તો નથી?"

"ના, ના, તે માર્ગ નથી જોઇતો મ્હારે. માર્ગ ન હોય તે ત્યાગ
"કરે એ તો વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા. પિતાના મનમાં એમ જ આવ્યું કે હું દ્રવ્યને
"લીધે જ એમનો સંબંધી છું. હવે એમને મ્હારી ચિંતા નથી–મ્હારો
"વિશ્વાસ નથી. ભલે. ચિંતા નથી તો સારૂં છે. અવિશ્વાસ હું દૂર ક-
"રીશ. એ સર્વ દ્રવ્ય હું ગુમાનબા અને ધનભાઇને આપી દેઉંછું. ઇશ્વર
"એ દ્રવ્ય તેમના હાથમાં અચલ રાખો. મ્હારે મન નિર્ધનતા કઠણ નથી"

"જાઓ, જાઓ, એમ શું કરો છો? ઇશ્વરે તમને વિદ્યા ક્યાં નથી
"આપી?"

"વિદ્યા વેચવા હું ઇચ્છતો નથી. પેટની મને ચિંતા નથી. દ્રવ્ય
"મ્હારે જોઇતું નથી–તે નિરુપયોગી છે. તને ખબર છે કે માત્ર પિતાના
"સ્નેહને વાસ્તે જ હું સંસારી હતો, અને એ સ્નેહ હવે નથી!"

"કોણે કહ્યું કે દ્રવ્ય નિરુપયોગી છે?"

"હવે જાણ્યા, જાણ્યા ત્હારા વિચાર. દેશહિત, લોકહિત, અને
"આત્મહિત ત્રણેવાનાં દ્રવ્યવિના સિદ્ધ થઇ શકે છે. પછી આપણામાંજ
"ખામી હોય તો કોઇ શું કરે?"

"ત્યારે તમે ધર્માસન આગળ ધંધો કરો. તમને ક્યાં અનુકૂળતા
"નથી?"

"મૂર્ખ. તને ખબર નથી કે તેનો પ્રથમથીજ મને તિરસ્કાર છે?
"શું ઉદરનિમિત્તે હું અણગમતા સંસારમાં ઝબકોળાઇશ?"

"ત્યારે વ્યવહારનો પુરુષાર્થ શો?"

"ચંદ્રકાંત, હવે બસ કર્યું. મ્હારે આ વાદવિવાદ નથી જોઇતો."

"તો વગરધંધે તમે ક્યાં રહી શકો નહીં એમ છે? એક લાખ રૂપી-
"આ તમારા છે-લાખ રૂપીઆ ડોશી આપી ગયાં છે."

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. ચંદ્રકાંતે ડોશીના સર્વ સમાચાર કહ્યા.
સરસ્વતીચંદ્ર નારાજ થયો. પણ હવે ઉપાય ન રહ્યો. કુસુદસુંદરીનું દ્રવ્ય
કોઇને આપવા તેને અધિકાર ન હતો.

"ચંદ્રકાંત એનું ગમે તે થાય. મ્હારે તો દ્રવ્ય જ નથી જોઇતું."

"તમે તો ઘેલા છો. તમારૂં દ્રવ્ય–તમે જૂદા રહો પિતાથી. સંતો-

"પમાં વસો, વિદ્યા વધારો, પરમાર્થ કરો, અને કુમુદસુંદરીને આનંદ
"આપો."

"પણ હું પિતાથી જૂદો તો ન રહું. વળી વિચાર્યું કે આ દ્રવ્ય જોઇ
"વિદ્યાચતુરે સંબંધ બાંધ્યો હશે. તેને કેવું થશે? તેનાથી વિવાહ ફોક
"પણ નહીં થાય."

"હવે કાંઇ પરમેશ્વરને પાડે હતા તેવા શાણા થાઓ. તેણે તમ-
"નેજ જોયાછે-બીજું કાંઇ નથી જોયું."

"પણ ચંદ્રકાંત, રંક અવસ્થાનાં સુખદુઃખ, ગ્રહોના જેવી નિરાધાર
"સ્થિતિ, સંસારના ધક્કા, નિર્ધનતાના અંધકારમાં ઢંકાયલાં રત્ન, અવિ-
"દ્યાના પ્રદેશ, અને એવું એવું ઘણુંક જોવાનો મ્હારો અભિલાપ છે અને
"આ અનુકૂળતા થઇ ગઇછે."

"પણ લોક શું ક્‌હેશે?"

"મૂઢ, અપકીર્ત્તિ મને ભયંકર નથી. કીર્ત્તિ અપકીર્ત્તિ એ જુઠાં
"ગાજવાંછે, ઉંઘતાંનાં સ્વપ્ન છે, સ્વપ્નનાં સત્વ છે. એ ગ્રાહ્ય પણ નથી,
"હેય પણ નથી."

"વારૂ, કુમુદસુંદરીનો વિચાર કર્યો?"

"એનો વિચાર ઈશ્વરને સોંપુંછું. ટુંકા પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થયેલો
"સ્નેહ ટુંકા સમયમાં શાંત થશે. કોઇ સારો વર મળશે એટલે મને
"ભુલી જશે."

"તમે ભુલ કરોછો. એ મુગ્ધાને તમે હાનિ પ્હોચાડી તો અત્યંત
"પસ્તાશો અને ઈશ્વરના અપરાધી થશો. તમારા ચિત્તમાંથી પણ એ
"ખસનાર નથી."

"મ્હારા ચિત્તની વાત હું વધારે જાણું."

"તે જાણતા હો ત્યારે જોઇએ શું? તમે તો માત્ર ઘેલા ઘેલા અ-
"ભિલાપ કરી જાણોછો અને બીજા મનમાં ડાબી રાખે તેને બ્હાર કાઢી
"અનુભવમાં આણવા ઇચ્છોછો. એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ."

"તું બહુ બોલે છે હાં!"

"હું તો બોલુંછું પણ તમે બોળવા ઉભા થાવ એવા છો. બારિસ્ટર
"બન્યા, આટલી કીર્ત્તિ મેળવી, આવો સ્નેહ બાંધ્યો, આટલા શ્રીમંત
"અને વિદ્વાન થયા-તે આ વિચાર તો કરો કે શું કરવા ધારો છો?
"આ તો મૂર્ખતમ. બીજો કોઇ બારિસ્ટર આ દશામાં પડ્યો હોય અને
"તમે તેને જોઇ શું ક્‌હો તે કલ્પો તો ખરા!"

"ત્યારે હું શું કરૂં?"

"જે જે શક્તિ અને સુંદરતા તમારામાં છે તેનો સારો જયવંત
"ઉપયોગ કરો, એ જ! આમ જોગી જેવા બાયલા બની સંસાર દુસ્તર છે
"માટે તરવું નહીં એવો વિચાર ન કરો; પાછળ અમને શું થશે તે
"વિચારજો."

સરસ્વતીચંદ્ર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. બેઠો હતો તે કોચ ઉપર માથું ઢાળી દીધું અને અર્ધ મીંચેલી આંખો ઘડીક શૂન્ય થઇ. થોડીક વાર ચંદ્રકાંતને ખભે હાથ મૂકી દયામણે પણ ધીર ગંભીર અને શાંત સ્વરે બોલવા લાગ્યોઃ-

"ચંદ્રકાંત-પ્રિય ચંદ્રકાંત-ત્હારી મિત્રતાનો બદલો હું વાળી શકવાનો
"નથી. ધર્માધિકારિયો છેલ્લો અભિપ્રાય બાંધતા પ્હેલાં પક્ષવાદ સાંભ-
"ળેછે. પણ મનુષ્યના ગાંડા ઘેલા ઉતાવળા અભિપ્રાય પ્રવાહી મટી સ્થૂળ-
"ઘન નિશ્ચયરૂપ થઇ જાયછે અને તે એકાંતમાં જ થાયછે તેનો પક્ષવાદ
"કરનાર મિત્ર વિરલ જ હોયછે. ત્હેં મને ઘણું કહ્યુંછે, પ્રતિકૂળ પણ હિત
"કહ્યુંછે, પણ મ્હારી વાત મ્હારા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.

"પ્રિય કુમુદ-નિર્મળ કુમુદ-એને વાસ્તે જે વચન હું સાંભળી
"રહ્યો-તે ખરેખર મ્હારી શક્તિ ઉપરાંતનું કામ મ્હેં કર્યુંછે. ગમ ખાધી.
"પણ મ્હારા અંતઃકરણમાં જે ઉંડો ઘા એ વચનથી પડ્યોછે તે રૂઝતો
"નથી-ખમાતો નથી.

"પિતાપ્રતિ મ્હારો ધર્મ હું જાણુંછું. પણ તે ધર્મને શરણ થઇ
"પત્નીપર જુલમ કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે એમ મ્હારાથી કદી પણ સ-
"મઝાય એમ નથી. પત્ની પોતાનાં માતાપિતાપ્રતિ પોતાના ધર્મના કર-
"તાં પત્નીધર્મને કેવળ વશ થાયછે, અને માતા પિતા ખરાં-પણ પતિ
"પ્હેલો એ શાસ્ત્રશાસનને સ્વીકારે છે. પતિનો પતિધર્મ શું જૂદી જાતનો
"છે? જો કોઇ પણ શાસ્ત્ર એમ ગણતું હોય કે માતાપિતાનો મિજાજ
"જાળવવા પત્ની પર જુલમ કરવો-તેને અશરણ કરી દેવી-તો તે શાસ્ત્ર
"મ્હારે માન્ય નથી. એક આંખે માતાપિતા જોવાં અને બીજી આંખે
"પત્ની જોવી-અથવા તો એ ની એ બે આંખોથે બેને જોવાં એ પતિધર્મ
"હું માન્ય ગણું છું.

"प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा
"सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं च
"स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम् ॥[1]

---

૧ સ્રીને મન પતિ, અને પતિને મન ધર્મદારા પરસ્પરનાં અતિપ્રિય મિત્ર, સગામાં સગાં, સર્વઈચ્છારૂપ, ઉત્તમ દ્રવ્યના ભંડારરૂપ અને (બીજું તો પછી પણ) જીવિતરૂપ છે. (માલતીમાધવ.)

"આ ઉત્તમ વચન મ્હારે માન્ય છે. પરણ્યા પછી સ્ત્રીને લેખામાં
"ન ગણે, તેને નિરાધાર બનતી જોઇ બળે નહીં, અને કેવળ અમારી
"આજ્ઞામાંજ રહે એવો પુત્ર ઇચ્છનાર પિતાએ પુત્રને પરણાવવો જ નહી
"એ ઉત્તમ છે. હું એવો પુત્ર હઉં એમ જોવા પિતા ઇચ્છે છે તે લગ્ન
"પ્હેલાં મેં જાણી લીધું તે હું મ્હારું મ્હોટું ભાગ્ય સમજું છું. લગ્ન પછી
"જાણ્યું હત તો હું એમની ઇચ્છા પૂરી ન પાડી શકત અને તેથી એમને
"અને મને ઉભયને નિરુપાય ખેદ થાત.

"લગ્નથી મ્હારે અને કુમુદને સગપણ થાય, પણ પિતાને શું?
"પિતાને મન હું પુત્ર, પણ કુમુદ એમને મન શા લેખામાં? ચંદ્રકાંત,
"આ કારણનું કાર્ય અસહ્ય થાય તે જોવા હું ઇચ્છતો નથી. કુમુદ મ્હારા
"ચિત્તમાંથી ખસવાની નથી—એના હૃદયનું લાવણ્ય મ્હારા મસ્તિકને ઘેલું
"બનાવી મૂકે છે તેમજ સદૈવ બનાવશે: એનાથી છૂટાં પડતાં મને અ-
"સહ્ય વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. કુમુદને પણ વેદના થશે.
"પણ મ્હારે મન પિતા ખરા અને તે ખરાજ રહે એટલા માટે હું લ-
"ગ્નપ્રસંગ નહીં આવવા દઉં. પિતાને ખાતર હું દુઃખ સહીશ. બીજાને
"પરણી કુમુદ મને કાળક્રમે ભૂલશે. મને પરણી આ કુટુંબમાં આવી
"તે સુખી નહીં થાય, તેને કોઇ નિરાંતે બેસવા નહીં દે—માટે..."

એટલું બોલતાં બોલતાં તે ગળગળો થઇ ગયો. વળી સજ્જ થઇ
બોલ્યો:—

"તું કહીશ કે તમે જૂદા રહો અને કુમુદ સુખી થશે. પણ એટલું
"શાને જોઇયે? પિતાથી જૂદાં વસવું—તેમની દૃષ્ટિયે પ્રતિસ્પર્ધી જેવા
"લાગિયે—એ તો કલ્પના પણ દુઃખકર છે. વધારે દુઃખકર એટલા માટે
"કે એથી પિતા દુઃખી થાય અને તેમની જ અપકીર્તિ થાય તે મ્હારે
"જોવી પડે. એમનું સુખ એ મ્હારું લક્ષ્ય છે.

"પ્રસિદ્ધપણે જૂદો રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં તો
"કાંઇ હરકત નથી. એથી કાંઇ અપકીર્તિ થશે તો મ્હારીજ થશે અને
"તેનો મને ડર નથી. મ્હારી ખોટ ધનભાઇથી સપુત્ર પિતાને પડનાર
"નથી. ગુમાનબાને મનથી ત્રાસ જશે. પિતા સ્વસ્થ થશે. મ્હારાપર
"પ્રીતિ નથી એટલે પિતાને વિયોગદુઃખ થવાનું નથી. આટલા શ્રીમંત
"એમને જોઇને જાઉં તો એમની બાબત હું પણ નિશ્ચિંત રહીશ.

"મ્હારા મનમાંથી તો એ ખસવાના નથી. પણ કુમુદ વિસરાવા-
"ની નથી તે એક દુઃખ છે તો આ બીજું! તું પણ ક્યાં વિસારે પડે
"એમ છે! ચંદ્રકાંત, પણ તું તો વ્યવહારજાળમાં લપટાયલો રહીશ અને

"તેમાં તથા દેશસેવામાં ગુંથાતાં મને સંભારવાનો અવકાશ નહીં મળે-
"પણ પિતાને કદિક સાંભરી આવું તો તેમને આશ્વાસન આપજે હાં!
"તને પણ સાંભરીશ પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ મને વિસારવામાં કરજે! ચં-
"દ્રકાંત, પિતાની સંભાળ રાખજે...મને તું પણ સંભારજે-

ચંદ્રકાંતનું અંતઃકરણ નરમ થઇ ગયું: તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. મિત્રનો હાથ ઝાલી તે બોલ્યો:-"શું મિત્ર, આમ શું કરો છો. હું ધારૂં "છું કે તમે બોલોછો એટલા નિર્દય નહીં થાઓ."

ચંદ્રકાંત વ્યવહારિક દૃષ્ટિવાળો હતો. બીજી વાતમાં મિત્રને નાંખવાથી તેના તરંગ શાંત થશે એમ ધારી ચાલતી વાત ભુલાવી બીજી વાતો ક્‌હાડી. સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો લાગ્યો અને રાત્રિના અગિયાર વાગે બે મિત્રો જૂદા પડયા. જૂદા પડતાં પડતાં પાછળ સરસ્વતીચંદ્ર દોડયો અને ચંદ્રકાંતને એક પેટી આપી કહ્યું: "ચંદ્રકાંત, આ અત્યારે ત્હારી "સાથે લેઇ જા. એ વિશે કાંઇક સૂચના મ્હારે તને પ્રાતઃકાળે કરવાની છે."

"મિત્ર, મને એમ થાયછે કે આજ હું અંહિયાંજ સુઉં."

"ના, ના, ગંગાભાભી મને બે ઘડી શાપ દે"

"ના, નહિ દે. પણ મને તમારા ચિત્તનો વિશ્વાસ પડતો નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર હસ્યો: "જા, જા, બહુ વ્હેમી ન થવું. મન જ નિ-
"રંકુશ થશે તો અંહિ રહી તું શું સાચવશે? જો પેટી સંભાળજે હાં!"

"તમે સાહસિક છો તે ચિંતા."

"જા, જા, હવે."

"પણ જો જો હાં!

"ઠીક, મને પ્રાતઃકાળે તેડવા ગાડી મોકલજે."

ગાડીમાં બેસી પેટી લેઇ ચંદ્રકાંત ગયો, પેટીવિશે પ્રાતઃકાળે સૂચના થવાની છે જાણી તે નિર્ભય બન્યો. પ્રાતઃકાળ થયો. સાત વાગ્યા, આઠ વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહીં. તેના પેટમાં ફાળ પડી. ભાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઇ મળે નહી. માળી ક્‌હે, "ભાઇ ગા-
"ડીમાં બેસી ચોપાટીપર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે." ચંદ્રકાંતે ચોપાટી પર ગાડી દોડાવી. મુંબાઇના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં "રેલવે" ની સડકનું "ક્રોસિંગ" આવેછે તે ઓળંગતાં "ચર્નીરોડ" સ્ટેશન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાંતને સમુદ્રતટપર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન ક્‌હે "ભાઇ આગળ પગે ફરવા ગયા છે. પણ ક્યારના પાછા

"ફર્યો નથી. મને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે
"રાખી મૂકું, ઘેર જઇ ચંદ્રકાંતને આપવાની છે."

ચંદ્રકાંતનો જીવ ઉડી ગયો. ચીઠી લેઇ વાંચી.

"પ્રિય ચંદ્રકાંત,

"તું મને શાંત કરીને રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ. પણ
"આખી રાત મ્હેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા. આખર
"મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરૂં છું."

"ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. તેમાંના સામનની
"યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે તેનો સંબંધ નથી. પિતાજીને મળજે-
"સાથેનો પત્ર તેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે તે તેમને ક્‌હેજે-તેમને
"દુઃખ થવા દેઇશ નહીં."

"મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહીં. મૃત્યુ પાછળના અંધકારમાં
"એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણીમાત્ર નિર્માયલાં છે. મૃત્યુ પ્હેલાં જ અંધ-
"કારમાં ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો જૂઠો
"પ્રકાશ મૂકી આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધુંછું તે રજ પણ શોચ-
"નીય નથી."

"હું તને નહીં ભૂલું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી જણાઇશ.
"હું તને છોડું, પણ હૃદય કેમ છોડશે ?"

"મ્હારો શોધ કરીશ નહીં. ગંગાભાભીને આશ્વાસન આપજે-હું
"તેમને ભૂલી શકનાર નથી."

"રહી ઓછુંવત્તું વિષય સઉ જાશે તજી મને,
"તજું હું તેને તો, પ્રિય સુહૃદ, ના દોષ કંઇ એ."[1]
"જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉડુગણ જશે, રાત્રિય જશે,
"કલેન્દુ[2] સાંઝે એ નિરખી ઉગતાં આથમી જતો."

"સ્નેહથી બંધાયલો તું મને છૂટવા ન દેત જાણી સાહસ કરી છુ-
ટું છું."

"લા. નામે સરસ્વતીચંદ્ર-બીજું શું કહું?"

ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકી, કપાળે હાથ દઇ, બ્હીલો પડી જઇ, ચંદ્રકાંત
લક્ષ્મીનંદન પરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

"પ્રિય પિતાજી,

"આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું તેમાં અપરાધ તો

૧. ભર્તૃહરિ ઉપરથી. ૨. કલારૂપી ચંદ્ર; એક કળા ધરનાર ચંદ્ર.

"નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં પુત્ર નિરાશ
"નહીં થાય."

"ધૂર્તલાલને સૂત્રયંત્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે બતાવી કા-
"ર્યનો સમસ્ત ભાર તેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે."

"બ્રહ્માને ઘેર કોઇની ખોટ નથી. મ્હારી ખોટ પડવાનું આપને
"કારણ નથી. ધનભાઇથી આપને સર્વ સંતોષનું કારણ મળો એ ઈશ્વર-
"પ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના કલ્યાણ-અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ
"રાખો. આપને હું કોઇ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એજ મ્હારે મન
"દ્રવ્ય છે."

"મ્હારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ નહીં
"થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારૂં છું અને સંસાર-સાગરને અદૃશ્ય
"તળિયે જઇ બેસુંછું. સંન્યસ્તારંભે કોઇને જણવવાની જરૂર નથી લા-
"ગતી. જનાર "જાઉછું" ક્‌હેવા ર્‌હે એમ હોતું નથી. ગુમાનબાને આ-
"જસુધીમાં હું નિર્દોષ છતાં મ્હારો દોષ વસ્યો હોય તો ક્ષમા અપાવશો"

"મ્હારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું ર્‌હેશે. મ્હારી
"ચિંતા કરવાનું આપને કારણ નથી. વિદ્યાચતુરના કુટુંબની પરીક્ષામાં
"આપ છેતરાયા એ શલ્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નિકળી જશે. આપ-
"ની નિશ્ચિંતતા હવે અમર ર્‌હો!"

"પિતાજી, હવે મ્હારી ચિંતા કરશો નહીં, મ્હારી પાછળ ખેદ ક-
"રશો નહીં. સર્વ કોઇ મોડું વ્હેલું જવાનું છે અને તે પાછું ન મળે એવું
"થવાનું છે. ચંદ્રકા ગઇ તેમ હું જાઉંછું. એ એક દિશામાં ગઇ, હું બી-
"જીમાં જાઉંછું. એ સ્મરણમાંથી ખસી તેમ મને પણ ખસેડજો. સંસા-
"રમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ એ છે કે ગયેલું ન સંભારવું."
"પિતાજી, હવે તો

"સુખી હું તેથી કોને શું?
"દુખી હું તેથી કોને શું?
"જગતમાં કંઇ પડયા જીવ
"દુખી કંઇ, ને સુખી કંઇક!
"સહુ એવા તણે કાજે
"ન રોતાં પાર કંઇ આવે!
"કંઇ એવા તણે કાજે,
"પિતાજી, રોવું તે શાને?

" હું જોવા ઇચ્છું તણે કાજે, ૫
" પિતાજી, રોવું તે શાને ?
" નહીં જોવું ! નહીં રોવું !
" આકુળ આંસું ન કયમ લ્હોવું ? ૬
" ભુલી જઇને જનારાને,
" રહેવું ન નંદવું શાને ? ૭
" સુખી હું તેથી કોને શું ? ૮
" દુખી હું તેથી કોને શું ? ૮

"પિતાજી, બીજું શું લખું ? મ્હારા ગયાથી આપના ઘરમાં હું શિવાય
" કંઇ ચીજ ઓછી થઇ લાગે તો ચંદ્રકાંત આપશે. તેને ક્‌હેજો."
" હા. હવે તો આપના ચિત્તમાંથી પણ
"—આપને સુખી કરવા સારૂ જ—ખસી જવા ઇચ્છનાર,
" સરસ્વતીચંદ્ર."

એ કાગળો વાંચી શોક-સાગરમાં પડી, માથે હાથ દઇ ચંદ્રકાંત સમુદ્ર-
તટપરના એક પત્થર ઉપર બેઠો. સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે
" જા અને ત્હારા મ્હોટા શેઠને ખબર કર કે ભાઇ તો ગયા."
ગાડીવાળો ચમક્યો: " હેં ! ક્યાં ગયા ?"
" તે તો કોણ જાણે. જા, જઇને ક્‌હે કે કંઇક પરગામ ગયા."
" કાગળમાં શું લખ્યું છે ?"
" એ જ." ગાડીવાળે વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને
ગાડી સાથે ચર્નિરોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડો પાછળ અદૃશ્ય થઇ ગયો.
ચંદ્રકાંત ઉઠ્યો, ભાડાની ગાડીમાં બેસી સ્ટેશનપર જઇ પોતે તપાસ કરી,
પણ કોઇએ પત્તો ન આપ્યો. સ્ટેશન માસ્ટર, ટીકટ્ માસ્ટર, સર્વ એતી
આસપાસ ગુંચળી વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેંજર ટ્રેનની ટીકટોની
જાવક જોઇ, પણ કાંઇ સમજાયું નહીં. નિરાશ બની ચંદ્રકાંત ઘેર
ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ) પર માથું મૂકી
અશ્રુપાત ખાળી ન શકાતાં તેને રોકવો છોડી દીધો, ગંગાને સમાચાર કહ્યા,
એક દુઃખનાં બે ભાગિયાં થયાં, અને આખરે આંસુ લ્હોઇ શું કરવું તેના
વિચારમાં એ પડ્યો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું.
" શું કરૂં ? અં-હું-હું-હું ! ગયા જ ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું સુઝ્યું ?
" શેઠના ઉપર રોષ ચઢે પણ મ્હારા ઉપર શું ? ગરીબ બિચારી કુમુદસુંદ-
" રીની શી વ્હલે થશે ? ' હું ક્યાં શોધું ? અસ્રંગી માણસનો ભરોંસો જ
" નહીં—હેં ?"

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોક-વિદિત થઇ ગયા. એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો ચંદ્રકાંતને બોલાવવા આવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠ ઉપરનો કાગળ-ફરી વાંચી જોયો. "આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના (ધ-"નનંદનના) કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો" એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો ન જ આપવો એ વિચાર કરી ઉઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઇ, અને શેઠ બ્હે-બાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી 'જોજે, કાંઇ ગોટો વાળી ન ગયો હોય? પાકો છે." ગુમાનને જોર આવ્યું ને બોલી ઉઠી, "ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો." શેઠ બોલ્યા, "ઘર-માં શાની તપાસ કરાવે—પરગામ જાય તેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે?"

"જુવો, ભાઇ કાંઇ કીકલા નથી. આ તો બધાંને ડરાવવાને વેશ "કાઢ્યો. કોણ જાણે ક્યાં ભરાઇ પેઠા હશે અને આપણી પાસે શોધા-"શોધ કરાવી મૂકશે. બે લાખ રૂપીઆનો ધણી નાશી જાય નહીં. ભલું "હશે તો સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે. પણ ઘરમાં ગોટો ન "ઘાલ્યો હોય તેની તપાસ પ્હેલી કરો. આ તો મ્હારા ભાઇને તમે "ઘાલ્યો તે કઢાવવાની યુક્તિ. પણ આપણે એ એટલું તો સમજિયે. "નાકે છી ગંધાતી નથી."

રાતીચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઇ રહ્યા અને આખરે બોલ્યા: "જે આજ હું ત્હારો નથી, હોં! ત્હારા પેટમાં ન બળે પણ મને "તો બળે."

આ નાટક ભજવાતું હતું અને કણકની પેઠે શેઠને કાંઇક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી શકી એટલામાં ચંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠ્યા અને એક એકાંત ખંડમાં ચંદ્રકાંતને લઇ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી. શેઠે તેને બારણે કાઢી બારણે સાંકળ દેઇ પાછા આવી ચંદ્રકાંત પાસે બેઠા. તેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતાવળ કરી હતી તે સાંભરી આવી. પોતે તેને કઠણ વચન કહ્યાં એમ લાગવા અને સાલવા માંડ્યું.

"ચંદ્રકાંત, તું બધું જાણતો હઇશ—હા—ત્હારા મ્હોં ઉપરથી લાગેછે—"તને ખબર હશે—મને ક્‌હે—આ એને શું સુઝ્યું? એના વિના હું ઝેર "ખાઇશ, હોં!" શેઠે ટેબલ્ ઉપર માથું કુટ્યું. ચંદ્રકાંતે શેઠને ત્હાડા

પાડ્યા. ઠૂંશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમાં તે કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠનાંજ વચનથી તેના મનમાં કેટલું ઓછું આવ્યું હતું, ઇત્યાદિ સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં કરતાં સરસ્વતીચંદ્રવાળો કાગળ હવે આપવો કે નહી તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રમાણિક લાગ્યું. આપ્યા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને ફારકતી રૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઇ જાય—તેનું શું કરવું એ વિચાર થયો. અંતે "જોઇ લેઇશું" કરી કાગળ શેઠના હાથમાં મૂક્યો. ભોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવોજ વિકાર કાગળ વાંચતાં શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી, આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા માંડ્યાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઇ, અને કાગળ એક પાસે મૂકી દીન વદનથી ચંદ્રકાંતને ક્‌હેવા લાગ્યાઃ "ચંદ્રકાંત, ભાઇને બતાવ, તું જાણેછે—ગમે તે કર, ભાઇને આણ, નહીં ચાલે." ચંદ્રકાંતે કાગળ હાથમાં લેઇ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાંજ ચીરા ઉરાડવા માંડ્યા અને લાંબા ચીરા કરી પાછા તેના કડકા કરતાં કરતાં બોલ્યોઃ

"શેઠ, મ્હેં કહ્યું કે મને ખબર નથી તે સાચી વાત છે." કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વ વ્યાપારશોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી[1] થઇ જવાથી તે વિશે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ચંદ્રકાંત ઉકળતા હૃદયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા ક્‌હાડી બાકી ન ર્‌હે એમ ડરવગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમજ શબ્દેશબ્દથી શેઠના પસ્તાતા અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યોઃ

"શેઠ, આપ તો મ્હોટા માણસ છો. પણ આપણાથી ન્હાનાં મા-
"ણસ હોય તેની ચિંતા પણ કરવી જોઇયે. પુત્રને પરણાવવા ઇચ્છો તો
"પરણનાર જોડું એક બીજા પર પ્રીતિ વધારી સુખી થાય તે પણ
"આપે ઇચ્છવું જોઇયે. નિર્મળ કુમુદસુંદરીપર આરોપ મૂકી પુત્રનાં
"હૃદયમાં કટાર ખોસ્યા જેવું કર્યું—તેની વેદના એ દમ્પતીને હવે કેટલી
"થશે તે ઈશ્વર જાણે! વરકન્યાની પ્રીતિ વધે ને માબાપથી ન ખમાય
"એ તો વિપરીત જ. પણ આપ શું કરો? ઈશ્વરનું કર્તવ્ય એવું જ. આપ-
"રમાના હાથમાં ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાંભળ્યો નથી. ખરી
"વાત છે કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોય જ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો નિર્દોષ

1. Absorbing.

"છે તે આપના મનમાં શાનું વસે! પિતાની મ્હારાપર પ્રીતિ નથી એ
"વિચારે તેને ઘેલો બનાવી મૂક્યો અને ઘર છોડી તે ગયો! એ ઘોડાની
"ગાડીમાં બેસનારો, બૂટ મોજાં વિના ન ચાલનારો, આપની શ્રીમંતા-
"ઇના વૈભવમાં વસનારો–તે આજ સાધારણ વેશે નિરાધાર એકલો
"અપ્રસિદ્ધ કોણ જાણે ક્યાં ભટકતો હશે! સભાઓ ગજાવનાર, વિદ્વા-
"નોનો માનીતો, મ્હારા જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે
"ક્યાં હશે? શેઠ, એને ધ્રુવજીના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદસુંદરી જાણશે
"ત્યારે તેને શું થશે? શેઠ, આપના ઘરમાંથી દીવો હોલાઇ ગયો. પણ
"આપને શું?"

"એક વાત આપને કહેવા જેવી છે. એક બાપુ અને તેની સ્ત્રીને
"ઘણી પ્રીતિ હતી. એક બીજાથી તેમનાં ચિત્ત જુદાં જ ન હતાં. તેમના
"ઘરમાં એક થાંભલા પર ચકલીનો માળો હતો. તેમાં ચકલો ચકલી
"રહે અને આનંદ કરે. ચકલીએ ઇંડાં મૂક્યાં અને બચ્ચાં થયાં તેની
"બે જણ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી મરી ગઇ. ચકલે બીજી
"ચકલી આણી. બે જણાએ મળી બચ્ચાંને ધક્કેલી કાઢ્યાં અને ઉડવા
"સરખું ન શીખેલાં બચ્ચાં જમીનપર પડી મરી જાત પણ પેલી સ્ત્રીએ
"ઝીલી લીધાં. તેમનો વિચાર કરી તે પોતે રોવા લાગી. બચ્ચાંને છાતી
"સરસાં ધરી રાખે ને રુવે."

"એટલામાં બાપુ આવ્યો. સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે ન
"કહ્યું. ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં, તેમનો ઇતિહાસ કહ્યો, અને
"બોલી–આ પક્ષિયોમાં બન્યું તેવું જ માણસમાં પણ કેમ,ના બને? દેહનો
"ભરોંસો નથી અને તમારી આજ મ્હારાપર પ્રીતિ છે પણ મ્હારા પછી
"આ કુમળાં બાળકનું શું થશે તે વિચાર મને રોજ આવેછે. ધણીએ
"ઘણું આશ્વાસન કર્યું, પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ ન જ આવ્યો."

"પળેપળ જાય તેમ સ્ત્રી રોતી જાય અને આંસુ તો આંખમાં
"માય નહી! "હાય, હાય! આ બાળકનું શું થશે?" એ જ વિચાર
"ભરાયો."

"આખરે ધણીએ કહ્યું કે ન કરે નારાયણ ને એવો સમય આવે
"તો છોકરાંને કહેજે કે આ થાંભલા આગળ મને આણી આ વાત
"સંભારી આપે–શું ત્હારી પ્રીતિ ભૂલાય એવી છે?"

"દિવસ ગયા અને બાઇ ભાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી ગુજરી ગઇ.
"બાપુ ફરી પરણ્યો. પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને છોકરી હતાં."

"નવી વહુએ હળવે હળવે કાન ભંભેરવા માંડ્યા. નવી તો ફરિ-

બાળક–તેમનાથી માનું
" યાદી કરે–છોકરાંનું ખોટું બોલે, પણ નમાયાં બાળક–તેમનાથી માનું
" ખોટું કેમ બોલાય–ફરિયાદી કેમ થાય? આખરે નવીએ બાપને ભ-
" રવ્યો અને કહે કે આ છોકરાં ભેગાં મ્હારાથી નહી રહેવાય–ગમે તો
" એ કે ગમે તો હું!"

" ખરે! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય? છોકરાંનું તો ગમે
" તે થાઓ! સ્ત્રી ક્યાં જાય? બાપુએ બે બાળકને બોલાવી કહ્યું કે મ્હારે
" હવે તમે નહી–બસ જાઓ."

" છોકરાંનાં મ્હોં દયામણાં થયાં પણ દયા કોને આવે? "બાપા
" ક્યાં જઈયે?" કરી વ્હીલે મ્હોયે પૂછ્યું. બાપા કોના? રાક્ષસે કહ્યું–
" મને, શું પૂછોછો? જાઓ ગમે ત્યાં. પડો ખાડામાં."

" રોતાં રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણા આગળ આવ્યાં. દૈવને દયા
" ન જ આવી."

" એટલામાં છોકરી જરા ડાહિલી હતી તેને માનું કહ્યું સાંભરી
" આવ્યું અને ભાઇને રોતી રોતી કહે "ભાઇ, ચાલ આટલું માનું કહ્યું
" કરિયે." બેજણ પાછાં આવ્યાં."

" કેમ પાછાં આવ્યાં–જાઓ?" બાપે ઘાંટો કહાડ્યો."

" બ્હીતી બ્હીતી થરથરતી બાળકી બોલી:–બાપા, અમે જઇયે
" છિયે પણ માયે કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
" કહેજો તે કહિયે તો સાંભળશો?"

" દૈસને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી."

" છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોઇ હતી તે કહી બતાવ્યું.
" બાપનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો, આપેલું વચન
" મન આગળ તરી આવ્યું, છોકરાંને રોતો રોતો બાઝી પડ્યો અને ઘરમાં
" રાખ્યાં."

" શેઠ આપને પણ આ બાપુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને
" ચંદ્રલક્ષ્મીએ કાંઇ કહી મૂક્યું નથી–તે બીચારા ગયા, અને મનાવાનો
" અવકાશ પણ તમારે નથી."

" આપના મનમાં એમ આવ્યું કે એ પંઇસાને લીધે આપનો સ-
" ગો છે! હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન બાપ છો–આપને મન
" એ પુત્ર નથી. હોય, એમ જ હોય તો!"

" શેઠ, આપના ઘરમાંથી એ ગયો તેની કાંઇ ફીકર કરશો નહીં.
" એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ–ઘરની–સંભાળજો. ઘરમાંથી કાંઇ
" ગયું લાગે તો મને કહેજો. હું ભરી આપીશ."

"શેઠજી, જાઉંછું. આપ મ્હોટા માણસ છો. વધારે-ઓછું બોલાઇ "ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેઉંછું."

બોલતાં બોલતાં ચંદ્રકાંતે પાઘડી પ્હેરી, ઉઠ્યો, અને ચાલવા માંડ્યું.

શેઠે હાથ પકડી તેને બેસાડ્યો.

"ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાંત, આમ શું કરે છે? મને એનો પત્તો આપ. ત્હેં "મ્હારૂં ખશી ગયેલું કાળજું. ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે પુત્રવિયોગથી ફરી "ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહીં આવે-હો!"

"શેઠ, ઘરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે મને ભાઇ-"ની ખબર નથી. મને ખબર હત તો હું આમ જવા ન દેત. હું મ્હારી "મેળે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ, એના જેવો થઇને આથડીશ, "મરજી પડે તે કરીશ. એમાં કોઇને શું? આપ હવે આનંદ કરો-ઘ-"રમાંથી કાંટો ગયો-એની કનવા કાઢી નાંખો. મ્હારૂં હૈયું ભરાઇ આવ્યું "છે-બસ હવે મને જવા દ્યો." શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી બારણું ફ-ડાક ઉઘાડી ચાલતો થયો. ગુમાન બારણામાં પેઠી.

શેઠ ઘેલા જેવા બની લવતા હતા-"દુખી હું તેથી કોને શું?"-"હેં! શું એમજ! શું તું દુખી તેનું મને કાંઇ નહીં?"-"દુખી હું તેથી "કોને શું? હેં!- નહીં જોવું-નહીં રોવું-અફળ આંસુ ન શીદ લ્હોવું? "પિતાજી, રોવું તે શાને?-" "ભુલી જઇને જનારાને"-" દુખી હું તેથી "કોને શું?"-" હેં-મ્હારોજ વાંકસ્તો"-ચંદ્રકાંત, મ્હારો ભાઇ મને "આણી આપ." જુવે તો ચંદ્રકાંત ન મળે.

"ભાઇ, ભાઇ!"

ગુમાન પાસે આવી ઉભી-"ભાઇ તો ગયા"-ગુમાનને દેખતાંજ શેઠ ઉઠ્યા અને એક બે લાતો એવી મૂકી કે ગઇ ગરબડતી આઘે અને બાર-ણા ઉપર અથડાઇ પડી ગઇ. "હાં, હાં," કરતો ધૂર્તલાલ અને બીજાં માણસો અંદર આવ્યાં.

હાથથી વાત ગઇ જાણી ભાગ્યબ્હેન શેઠની વૃત્તિને અનુકૂળ થઇ ગયાં અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ બાબત શેઠની સર્વ આજ્ઞાઓ દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઇ ઝપાટો પાછો વળતાં ઉભું થતા ઘાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી તરત સઉ શેઠને વશ થઇ ગયાં. દિવ-સ જવા માંડ્યા, માણસો ઉપર માણસો શોધમાં રોકવા છતાં અને દ્રવ્ય-નો વ્યય નિરંકુશ થવા છતાં પત્તો ન લાગ્યો, અને એવી રીતનાં ઘણાં કા-રણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ

જે માણસોને મોકલતા તેમને દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છેતરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ કરવામાં શિથિળ કરી દેતી અને શેઠને કાને એમ જ જતું કે અદ્દ્ભુત શોધ નિષ્ફળ જાયછે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામાં બાકી રાખી નહીં. પોતાનો ઉભરો નરમ પડતાં શેઠપર દયા આવી; પણ તેનાં ઘરનો તાલ જોઇ પોતાની જ શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

એક દિવસ "ધિ બૉમ્બે લાઇટ્" વાળા બુલ્વરસાહેબની ચીઠી ચંદ્રકાંત ઉપર આવી. તે તરત સાહેબપાસે ગયો. એ પત્રના તન્ત્રી ઉપર પરદેશના પત્રો આવતા તેમાં એક પત્ર સરસ્વતીચંદ્રના અક્ષરનો હતો. બુલ્વરસાહેબે એ અક્ષર ચંદ્રકાંતને બતાવ્યા, ચંદ્રકાંતે અક્ષર ઓળખ્યા, ભાષા ઓળખી, વિચાર ઓળખ્યા, અને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી. પત્ર ઉપરના પરબીડિયાપર ટપાલની છાપ હતી. છાપમાં "સુવર્ણપુર" હતું. આ શોધ ગુપ્ત રાખવાનો સાહેબ સાથે મંત્ર કરી, ચંદ્રકાંતે જાતે સુવર્ણપુર જવાનો વિચાર કર્યો. સુવર્ણપુરના અમાત્યને અને વિદ્યાચતુરને સંબંધ હતો એટલે અમાત્ય ઉપર ભલામણ લેવા પ્રથમ રત્નપુરી જવાનું ઠરાવ્યું. ઉત્સાહના વેગમાં આંખ મીંચાઇ બંધ થાય એટલી વારમાં રત્નપુરી પ્હોચ્યા જેવું લાગ્યું.

વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરી બન્ને જણે સરસ્વતીચંદ્રના મિત્રને ઘણો સત્કાર કર્યો; સરસ્વતીચંદ્ર બાબત ઘણી જિજ્ઞાસા અને ઘણો ખેદ બતાવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠની અને ગુમાનની સર્વ વાર્ત્તા કરી, પોતાના મિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ હૃદય સ્નેહ અને દુઃખે ઉત્પન્ન કરેલી કવિત્વશક્તિના બળથી તાદૃશ ખડું કર્યું, અને સાંભળનાર દમ્પતી તેમાં લીન થઇ દુઃખમય બની ગયાં. સરસ્વતીચંદ્રની મનોવૃત્તિ જોઇ અદ્દ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડ્યાં, તેના ભણી સ્નેહની ભરતી થતી અનુભવવા લાગ્યાં, અને એ સર્વ છતાં "એણે આમ કરવું જોઇતું ન હતું" એવું ક્હેવામાં આશંકા બેમાંથી એકેયે ન ધરી. વિદ્યાચતુરે કહ્યું: "ચંદ્રકાંત, મ્હારે "ક્હેવું જોઇયે કે આપણી ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે "અને તે એ કે માણસની વિચારશક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મૂકેછે. આ "ગુણ આખી પાશ્ચાત્ય[1] વિદ્યાનો છે એમ કહિયે તો પણ ચાલે. અસં"તુષ્ટવૃત્તિ સર્વ પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે, તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે "છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદાના જેવી ફળપરંપરા દેખાડે છે. એ વૃત્તિથી મા"ણસ ફળ પ્રાપ્ત કરવા ઉતાવળું બને છે અને અધીરૂં થાયછે. સ્વાભા"વિક માર્ગે ફળ મેળવતાં વાર લાગે છે તે આ વૃત્તિને પ્રતિકૂળ થાયછે.

---

૧. પશ્ચિમ દેશોની.

"એક જ ફળ શોધી બેસી રહેવાનું નહી, પણ ફળ ઉપર ફળ ખોળ્યાં
"કરવાનાં અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી, એટલે આ વૃત્તિવાળાં મન સ-
"ટોરિયા જેવી પ્રકૃતિવાળાં થઇ જાયછે; ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા
"વિના, વર્ત્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નિક-
"ળે છે અને સાધનવિના ફળ ઇચ્છે છે ! વર્ત્તમાનથી અસંતુષ્ટ ચિત્ત દૃષ્ટિ
"આગળ અકસ્માત્ ઉડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ
"ઉભેલું ભવિષ્ય દૃષ્ટિયે અચિંત્યું પડતાં ફંપારી ખાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર
"આનું એક દૃષ્ટાંત છે. જુવો એમનો જગત છોડી જગત જોવાનો રસ્તો !
"જુવો એમનો દ્રવ્ય છોડી પરાર્થ કરવાનો રસ્તો ! તેની અવસ્થા અત્યારે
"કેવી દયાપાત્ર થઇ હશે તે જોશો ત્યારે મ્હારૂં કહ્યું સિદ્ધ થશે."

"આજ કાલના જુવાનો સહનશીલતાને દાસત્વ ગણે છે, પર
"વિચારને વશ થવામાં શૌર્યહીનતા ગણે છે, પોતાના તરંગ પ્રમાણે જ
"ચાલવાની સ્વતંત્રતા શોધે છે, મનની વાત બ્હાર ક્હાડવામાં અને સા-
"કાર કરવામાં વીરત્વ માને છે, અનુભવને હસેછે, નિવૃત્તિને ધિક્કારેછે,
"અને વૃદ્ધાચારને ક્ષુદ્ર કલ્પેછે. ઘણાક પિતાઓ લક્ષ્મીનંદન પેઠે બોલતા
"હશે, પણ તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કરનાર તો તમારા મિત્રને જ
"દીઠા. ખરેખર, મૂર્ખમાં મૂર્ખ માણસો વચ્ચે ચાસ ચસાય નહીં એમ
"રાખી તીખા, અભિમાની, અને દુષ્ટ ઉપરીના હાથ નીચે બે વર્ષ નો-
"કરી કરવી પડે, દુષ્ટ વચન સાંખવાં પડે, અને ટુંકામાં દાસત્વનો
"અનુભવ થાય તોજ તમારાં મુંબાઇગરાં માણસો ઠેકાણે આવે! આવા
"દાસત્વમાં કાંઇ દોષ નથી એમ નથી પણ પારકાં માણસોને, અનુ-
"ભવને, અને સ્થિતિને વશ કેમ રહેવું—પોતાના મનની વૃત્તિને પરવશ
"કેમ રાખવી–એ શીખવું પણ આવશ્યક છે."

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો ચંદ્રકાંત આ અનુભવનું અભિમાન જોઇ રહે
એવો ન હતો. પરંતુ મિત્રનો શોધ કરવામાં વિદ્યાચતુરની સહાયતાની
જરૂર હતી; એ પોતાના બળેલા હૃદયની દાઝ કાઢેછે એ ભાન હતું;
ઇત્યાદિ ઘણાંક કારણોએ ચંદ્રકાંતને પરવશતાનો ધર્મ શીખવ્યો અને
એના પીસેલા ઓઠને સમો કર્યો. મિત્રની શોધ કરવાની જરૂર ન હત
તો તો ચંદ્રકાંત વિદ્યાચતુરને ઉત્તર આપત જ—સરસ્વતીચંદ્રને મૂર્ખ લે-
ખવાનો પ્રયત્ન ઇંદ્ર ઉતરીને કરવા જાય તો તે ચંદ્રકાંત સાહી શકે તેમ
ન હતું. પણ મિત્રસંયોગની આતુરતાએ આ સહનશક્તિ ઉત્પન્ન કરી.

વળી વિદ્યાચતુરે કહ્યું: "ચંદ્રકાંત, અત્યાર તે થયું. હવે દાઝ્યા
"ઉપર ડ્હામ દેવો યોગ્ય નથી. હવે તો તમે એમને શોધી ક્હાડો.

શીખાશે અને તેમનું કાળજું ઠેકાણે
" આ સાહસથી સરસ્વતીચંદ્ર જગા બે ચાર માસમાં
" આવશે. મ્હારા રાજ્યમાં મુખ્ય ધર્માધિકારીની કુસુમનો વિવાહ
" ખાલી પડશે ત્યાં એમનો જોગ થઇ શકશે. મ્હારી ખુશીછું. એ દ્રવ્યહીન
" હજી કંઇ કર્યો નથી અને એમને દેવા હું બહુ આટલી સરત તો ખરી કે
" હશે તેની મ્હારા મનમાં ચિંતા નથી. પણ ઇચ્છા હશે તો તો હું ઉદ્યો-
" એમણે કંઇ પણ ઉદ્યોગમાં પડવું જોઇએ. મ્હારાથી કાંઇ ન થાય."
" ગમાં પાડીશ. પણ આમ આથડ્યાં કરે તો તો બોલ્યો: "પ્રધા-
ચંદ્રકાંત ક્રોધને ડાબી રાખવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી આપ ઇચ્છો
" નજી, આપનો બહુ ઉપકાર માનુંછું, પણ જે શાણપણ સરત પાળવાને
" છો એ મ્હારા મિત્રમાં આવે એમ નથી–તેમાં આપની હાથ મેળવવા
" સારુ તો આવતું હોય ત્હોએ ન આવે. કુસુમસુંદરીનો દુઃખ એને
" સારુ એ કાંઇ પણ સરત પાળે ને દહાડો વળે તે માનવું નહીં. મગજ કહોછો
" નરમ કરશે એ હું ધારતો નથી. આપ જેને ફાટેલું આપને જે
" તેવું એનું મગજ વધારે દુઃખથી વધારે ફાટેલું થશે. વાસ્તે ઇચ્છેલી યોગ્યતા
" બીજો વિચાર કરવો હોય તે ખુશીથી કરવો. આપની માત્ર એમને શો-
" એનામાં નહીં આવે એ હું ખાત્રીથી કહુંછું. મ્હારે તો કૃપા. ન
" ધવામાં આપની સહાયતા જોઇએ છિયે તે આપી શકો તો નિકળવું જોઇએ."
" આપો તો તેમ કરવા સ્વતંત્ર છો. આજ સાંઝે મ્હારે પત્થરની ભૂમિમાં
ચંદ્રકાંત નિર્ધન સ્થિતિમાં ઉછર્યો હતો, પણ ગણી એણે
રસ્તો કરી કેટલાક છોડ ઉગી નિકળેછે તેમ આપત્તિયોને ન નિર્ધનતારૂપી
પોતાનો ઉન્નત માર્ગ કરી દીધો હતો. પોતાના ઉપર પડેલા આશ્રય માત્ર
પત્થરને ફાડી પરાક્રમથી હંચો ઉગ્યો હતો. તેને આશ્રયમાં પરંતુ સરસ્વતી-
સરસ્વતીચંદ્રનો હતો અને તે આશ્રય ન્હાનોસુનો નહતો, આશ્રય ચંદ્રકાંત
ચંદ્ર પોતાની મેળે જ સહાયભૂત થઇ પડે ત્યારે જ તેનો દુઃખ ખમી,
સ્વીકારતો. ચંદ્રકાંતે કાંઇ માગ્યું છે એ વારો આવ્યો ન હતો. આત્માભિમાની ચિ-
હરકત ભોગવી, બેસી રહેવું એ હા પણ ચંદ્રકાંતનો વધારે વિદ્વાન
ત્તોદ્રેક[1] નમ્યું આપે તેની ના હતી. ધનાઢ્ય અને પોતાનાથી કરવી તો શું પણ
ઉપકારક મિત્રપાસે તેની મિથ્યા પ્રશંસા (ખુશામત) સ્વતંત્રતાને
પ્રિયવચન ક્હેવું તે પણ તે સમજતો ન હતો. આ નિઃસ્પૃહી પરંતુ વિદ્વાન
લીધે સરસ્વતીચંદ્રની તેનાપર અનુપમ પ્રીતિ થઇ હતી. વિદ્યાચતુ
અને ઉચ્ચ પદવીએ પ્હોચેલા પણ દાસત્વના જ સંસ્કારવાળા દોષ ન આવ
રને આ સર્વ અપરિચિત હતું. ઈશ્વરના તરફથી જેમાં આવશ્યક ગણતે
જતો હોય એવા વિષયમાં મ્હોટાનું મન રાખવું એ તે

હતો. પરવૃત્તિનું અનુસરણ કરવું અને લોકાચારથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું એ કળાઓ તે સંપાદ્ય ગણતો હતો. પોતે પણ ઉચ્ચ પદવી પર હતો; એટલે અનુકૂળ ઉત્તર જ સાંભળવાનો અભ્યાસ હતો, ઇચ્છા દર્શાવતામાં જ તેને આજ્ઞા ગણી અનુસરનાર વર્ગ જ દૃષ્ટિમર્યાદાને ભરી રાખતો, અને ઉઘાડી આત્મપ્રશંસા થવા ન દેતો તોપણ પરપ્રશંસાના પ્રવીણ અને પ્રધાનની પ્રીતિ ઇચ્છનાર અધિકારિયો, "આ ગુણ તમારો છે અને તે આવો સારોછે" એમ ઉઘાડું ક્‌હેવાની રીત છોડી દઇ, પ્રધાનને પોતાના કિયા ગુણનું ભાન છે એ શોધી ક્‌હાડી, એકલા તે ગુણની પ્રશંસા કરતા, પ્રધાને કરેલાં કંઇ કંઇ કાર્યોમાં દક્ષતા અને અપૂર્વતા બતાવી આપતા, અને પ્રધાનનાથી ઉલટી રીતિએ ચાલનારને હસી કાઢતા. પ્રશંસાના કરતાં આ સર્વની અસર વધારે થતી અને સાવધાન છતાં પ્રધાન ભૂલ ખાઇ ઘણી વાર એમ કલ્પતો કે મ્હારી બુદ્ધિ સર્વમાન્ય છે. આવા આવા સંસ્કારોના અભ્યાસીને ચંદ્રકાંત જેવો ઉત્તર આપનાર મળતાં નવીનતા લાગી, મૂર્ખતા પ્રત્યક્ષ દેખાઇ, ઉદ્ધતતા મૂર્તિમતી થઇ જણાઇ, અને બાલિશતા અને અવિનીતતાના અવતારનું દર્શન થયા જેવું થયું. પણ એનો ઉપાય ન હતો. ચંદ્રકાંત પોતાના હાથ નીચેનો માણસ ન હતો. "એને શું કરવું? શું ક્‌હેવું? ક્‌હેવું ત્‍હોએ નિરર્થક! હશે! આપણે શું? કોઇ વખત ખત્તા ખાશે ત્યારે ધણોયે ઠેકાણે આવશે.—

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे नरे

पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृही कृता ॥"

એ વિચાર કરી શાંત પડી મનમાં પુષ્કળ હસ્યો. "આની સાથે "શું બોલવું?" એમ જ લાગ્યું. "આ મુંબાઇઅરી માંકડાની જાત! તે "વળી કાંઇ મોભે ચઢી! એને તો છંછેડવી જ નહીં.! પેલા પારસીની આ-"ટલી આગતાસ્વાગતા કરી ત્યારે મૂર્ખે બધી ખાનગી વાતચીત પણ વ-"ર્તમાનપત્રમાં છપાવી—એ અને આ બેયે જાતભાઇ જ! જગતને શિખા-"મણ આપવી એ કાંઇ મ્હારૂં કામ નથી." જાતિસ્વભાવ ભૂલી રાજકીય વ્યવહારી બે વસમાં વેણ ક્‌હ્યાં હતાં તેનો ઉતાર કરવા લાગ્યો—તે પાછો પોતાંની પ્રકૃતિપર આવ્યો અને હૃદય ઢાંકી જીભવતે અમૃત લ્હાવા લાગ્યો:

"ચંદ્રકાંત, તમે ખોટું ન લગાડશો. તમારા મિત્ર તે મ્હારા પણ "એકવાર સંબંધી હતા. અને હજી પણ મ્હારૂં ચિત્ત તેમને વાસ્તે બળેછે. "પણ આટલું તો તમે પણ સ્વીકારશો કે એમણે છેક આમ કરવું જોઇતું "ન હતું. હશે! ઈશ્વરેચ્છા આગળ એ શું કરે? તમે એમને પાછા મળો

" તોપણ હવે એ તમારૂં કહ્યું માની નહીં શકે અને મ્હારો સંદેશો પ્હોચા-
" હશો તો કાંઇક એમને અસર થશે જાણી મેં તમને કહ્યું. પણ એમનો
" સ્વભાવ તમે વધારે સારી રીતે જાણો, માટે યોગ્ય લાગે તે ખુશીથી
" કરવું. સાંઝસોરી સઉ વ્યવસ્થા થશે."

તોફાની સમુદ્ર-તરંગઉપર નૌકાપતિએ તેલ ઢોળ્યું કે તરત જ તરંગ
શાંત પડ્યા અને તે ઉપર નૌકા નિરાંતે સરવા લાગી. ચંદ્રકાંત ધીરો
પડયો. આવે સમયે મિત્રપર થયેલી ટીકા ન સંભાઇ તેથી વધારેઓછું
બોલાયું તેની પ્રધાનપાસે ક્ષમા માગી. તે વિજ્ઞપ્તિને પોતે સ્વીકારે છે કે નહીં
તે જ જણવવાની જરૂર ન લાગી હોય, તત્વતઃ ઉત્તર દેવો ન હોય, અને
સામો માણસ તે ન કળી જતાં શાંત પડે એવા ઉત્તર સ્હેજ વિષયમાં પણ
આપવાના પરિચયવાળો શબ્દવ્યવહારી હસ્યો અને બોલ્યોઃ " કાંઇ હરકત
" નહીં, એમાં ક્ષમા શાની માગો છો ?" નિઃસ્પૃહી ચિત્તમાં આ ધ્વનિ
જવા પણ ન પામ્યો; પ્રતિધ્વનિરૂપે પાછો ઉછળ્યો પણ નહીં; ચિત્તની
બ્હાર કંઇક ખૂણે ખોચલે કોણ જાણે કયાં ગડબડતો ગડબડતો છાનો માનો
સરી ગયો. સંધ્યાકાળે એક મ્હોટા શિગરામમાં બેસી ચંદ્રકાંત નિકળ્યો
અને તેમાં સૂતો સૂતો મિત્રના વિચાર કરતો કરતો સુવર્ણપુર ભણીને
પન્થે વળ્યો.

નવીનચંદ્રનું નામ બુલ્વરસાહેબપર આવેલાં પત્રોપર હતું. પણ
નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર હશે જ કે નહીં તેની ખાતરી ન હતી; નવી-
નચંદ્રના બાપનું નામ ખબર ન હતું. તેનું શિરનામું ખબર ન હતું; તે છતાં
હશે તો કાગળ આથડતો આથડતો પ્હોચશે કરી એક કાગળ લખ્યો.
તે જ નવીનચંદ્રને પ્હોંચ્યો અને તે જ કુમુદસુંદરીના હાથમાં આવ્યો હતો.

ચંદ્રકાંતની વાતો ન્હાની કુસુમસુંદરીયે માબાપની પાછળ બેસી છા-
નીમાની સાંભળી લીધી હતી અને ચંદ્રકાંતના શબ્દેશબ્દ બાળક મેધા-
વિનીએ બે ચાર પત્રોઉપર ચિત્રી ક્હાડયા હતા. ટપાલમાં જાય તો પ્ર-
માદધનના હાથમાં જાય માટે સંગાતે શોધી વનલીલાદ્વારા પત્રરાશિ પ્હો-
ચડાવ્યો હતો.

વાંચનાર ! હવે ત્હારી સ્મરણશક્તિની કમાન જરીક ફેરવ્. સુવ-
ર્ણપુરનો સંસાર ભૂલી સરસ્વતીચંદ્રનો સંસાર જોવા આપણે ઘડીક મુંબાઇ
અને રત્નગરીનાં સ્વપ્ન જોયાં. હવે જાગ્ અને પાછો સુવર્ણપુરના
સંસારમાં આવ્.

ભૂપસિંહના ભવ્ય દરબારમાં ભજવાયલા-કલ્પનાને ભરી નાંખનાર-
નાટકનો સૂત્રધાર નવા ભભકાથી ઘેર આવ્યો; તેની મેડીના પ્રધાનખંડમાં

અધિકારીવર્ગ પ્રથમ જ ભીંડ મચાવી થનાર કારભારી–ઉગતા સૂર્ય–નો સ-ત્કાર કરવા તરવરતા હતા; એકાંત હીંચકા પર બેસી રંક સૌભાગ્યદેવી એકલી એકલી પતિસંપત્તિયે આણેલાં આનંદના ઉપરાઉપરી આવતા ઉભરાથી ઉભરાતી મલકાતી કારમાં પેંસતા પતિસાથે તારામૈત્રક રચી ગૃહકાર્યમાં ભળી; ઉન્મત્ત અલકકિશોરી મ્હોટા સખીમંડળવચ્ચે પાટઉપર બેસી પિતાના દોરનું અનુકરણ કરતી હોય તેમ તડાકા ધડાકા કરતી હતી અને વાર્તાયુદ્ધમાં ગાજતી હતી:—તે સમયે કુમુદસુંદરી પોતાની મેડીમાં એકલી બેઠી બેઠી બ્હેનનો પત્ર વાંચી રોયા વગર આંસુ સારતી હતી તે ચિત્ર, વાંચનાર, હવે પાછું દૃષ્ટિ આગળ ખડું કર્. એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં–જાગૃત અવસ્થામાં પણ–એકાએક સંક્રાન્ત થવું એ–ઓ સંસારના પ્રવાસી !–તને પરિચિત છે જ.

પ્રથમ બ્હેનનો કાગળ વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં મુગ્ધા ગળગળી થઇ ગઇ.

" શું પ્રિય ચંદ્ર–આ બધું મ્હારે સારૂ સોસવું પડ્યું ?–શું તમને
" હવે હું પ્રિય કહી શકું નહીં ? મૃતપત્નીને સંભારનાર પતિ શું મરનારીને
" પ્રિય નહી કહેતો હોય ? તમે મ્હારા વીતી ગયા ભવમાં પ્રિય હતા–ઈશ્વ-
" રને પ્રિય કહું છું,–પિતાને પ્રિય કહું છું–તેમ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રિય કહેતાં
" શો બાધ ? હવે તે મ્હારા પતિ નથી; હવે મ્હારૂં શરીર મ્હારા પતિને જ
" સોંપ્યું છે, મનમાં પણ પતિ જ પતિ છે; પરંતુ હું ઈશ્વર, માતાપિતા,
" અને સ્નેહી વર્ગને પ્રિય કહી તેમનું રટણ કરૂં તે અયોગ્ય ન હોય તો, સ-
"રસ્વતીચંદ્ર. તમારૂં રટણ કરૂં તેમાં અયોગ્ય શું ? મ્હારેસારૂ તમે આટલું
" ખમો છો–એક સમય આવો સંબંધ હતો"– એમ વિચાર કરતી કરતી પાછી કાગળ વાંચવા લાગી. પ્રેમબંધનની જાળમાં ચિત્તવૃત્તિ સરસ્વતીચંદ્ર પાછળ કરોળિઆ પેઠે દોડદોડા કરવા લાગી, આંસુ ખાળ્યાં રહ્યાં નહીં, ટપક ટપક થવા લાગ્યાં, અને પત્ર અર્ધો ભીનો થયો. આખરે ટેબલપર માથું મૂકી પુષ્કળ રોઇ.

કુસુમસુંદરીના કાગળનો અંતભાગ આવ્યો અને ત્યાં આગળ તેણે સમાચાર લખ્યા હતા કે ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ કરવા બુદ્ધિધન ઉપર વિદ્યાચતુરનો કાગળ લેઇ આવે છે. ગુણસુંદરી (કુસુમસુંદરીની મા) લીલાપુરપાસે આવેલા ભદ્રેશ્વર મહાદેવની યાત્રા કરવા જનાર છે અને તે પ્રસંગે "તને તેડવા મોકલશે માટે ત્હારે સઉની રજા લેઇ તૈયાર થઇ રહેવું" એ સમાચાર પણ આ કાગળમાં હતા. ઉભય સમાચારથી બાળકીના મનમાં કંઇ કંઇ વિચારો થવા લાગ્યા અને વિચારે આંસુ વિસરાવ્યાં.

ચંદ્રકાંતે નવીનચંદ્ર ઉપર કાગળ લખ્યો હતો તે વિચિત્ર હતો; ઇંગ્રેજીમાં હતો.:

"દુઃખી સંસાર: તિથિ, દિવસને રાત્રિ સરખાં જ."

"પ્રિય ચંદ્ર,

"ત્હારે તો ચંદ્રકાંત વિના ચાલેછે પણ ચંદ્રકાંતને ત્હારાવિના નથી "ચાલતું. ચંદ્રકાંતને મૂકી ચંદ્ર પ્રતિલોમ[1] દેશમાં સંતાઇ જાય તોપણ "કંઇ કંઇ ક્રિયા દ્વારા ચંદ્ર જણાઇ જાયછે. મ્હેં ત્હારો અપરાધ કર્યો ન "હતો–મ્હારો ત્યાગ કર્યો તે કામ નિર્દય થયું. ત્હારી પ્રમાણિકતા કેટલી "જળવાઇ તેપણ જોવાનું છે–રાત્રે શું કહ્યું હતું અને પ્રભાતે શું કર્યું ? ઈ- "શ્વરેચ્છા. પણ હજીયે કંઇ કરતાં કૃપા કર્ય્. દર્શનનો–પત્રનો–કાંઇ માર્ગ "ક્‌હાડય્. ભાગ્યની સાથે મ્હારે ઘણી લઢાઇઓ થઇ છે અને તેમાં મને "જીતાડનાર તું જ હતો. પણ હવે તો હરાવનાર તું બન્યો !"

"ત્હારા વિનાનું ભાગ્ય એ જ દુર્ભાગ્ય."

"त्वया सह न यः * * * दिवसःस विध्वंसताम्
"प्रमोदमृगतृष्णिका धिगपरत्र या मानुषे ॥

"એ મકરન્દની દશા ઉપરથી મ્હારી દશા કલ્પજે–અરરરર ! નિ- "ર્દય–તે બધાંની સાથે નિર્દય !"

"પિતાની દયા નહીં, મિત્રની દયા નહીં, કોમળ અંતઃકરણવાળીની "દયા નહીં–આ શી નિર્દયતા !"

"હશે. તું નિર્દય થઇશ પણ ત્હારૂં અંતઃકરણ નિર્દય થઇ શકનાર "નથી. દૃષ્ટાન્ત–જેનો ત્યાગ કર્યો તેનાં જ દર્શન કરવા તું ગયો હોય એમ "મને લાગે છે–હવે પશ્ચત્તાપ કરજે."

"દયા અને નિર્દયતા, પંડિતતા અને મૂર્ખતા, મૃદુતા અને કઠિનતા, "રસિકતા અને વૈરાગ્ય, એવા કંઇ કંઇ પરસ્પરવિરોધી ગુણો કોઇનામાં "ભેગા ર્‌હેતા હોય તો તે ત્હારામાં ર્‌હે છે"

"પણ હરકત નહીં. છેલ્લી કૃપા એટલી કરજે કે તું છે ત્યાંનો ત્યાં જ "થોડા દિવસ ર્‌હેજે. પછી તું સ્વતંત્રછે. ત્હારી પાછળ આથડવા સર- "જેલો જીવ તો આથડેશ જ."

"ત્હારા દર્શનનો ઉત્સુક—

"ક્યાં તું તેને ઓળખે એમ નથી ?"

આ કાગળ વાંચી, કુમુદસુંદરીનું હૃદય પાછું ભરાઇ આવ્યું, પણ એટલામાં નીચેથી જમવા તેડું આવ્યું. આંખો લોહી, સાવધાન થઇ, કા-

1. વિપરીત ભૂગોળાર્ધ. The Antipodes.

ગળી પોતાના કબાટમાં લુંગડાંમાં વચાળે મૂકી, સજ્જ થઇ નીચે ગઇ. દાદરપર ઉતરતાં ઉતરતાં ચિત્તે ગાયું:

"જોયું જોયું જગત બધું આજ, કે સર્વ નકામું રે".

મેઘ ધનુષ્યના રંગો પેઠે ચિત્તવૃત્તિયોનું આયુષ્ય ટુંકું હોયછે. પુરુષવર્ગ જમી રહ્યો હતો. સ્ત્રીવર્ગ જેટલો ભરાયો હતો તે સર્વને અત્રે જ જમવાનો અલકકિશોરીએ આગ્રહ કર્યો અને તે આજ્ઞા એટલે સુધી પળાઇ કે જમેલાંને પણ ફરી જમવાનું સ્વીકારવું પડ્યું. આ સર્વ ઉત્સવકાર્યમાં ભળી જતાં કુમુદસુંદરીનું ચિત્ત ક્ષણવાર પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને ઉત્સવ-સંસારી થયું.

સૌભાગ્યદેવીને બુદ્ધિધનની થાળી, અલકકિશોરીને વિદુરપ્રસાદની થાળી, કુમુદસુંદરીને પ્રમાદધનની થાળી, વૃદ્ધ જમનાકાકીને દયાશંકરકાકાની થાળી: એમ જે જે સૌભાગ્યવતિયોને પોતપોતાના પતિયોવાળી થાળીયોમાં જમવાનાં સૌભાગ્ય તૈયાર જ હતાં તેમને વાસ્તે તો કાંઇ ગોઠવણની જરૂર ન હતી. બીજું જે વિશેષ મંડળ જમનાર હતું તેના ઠામ ગોઠવવાની ધામધુમ ચાલી રહી હતી. તે ચાલે છે તેટલા અરસામાં પ્રસંગને અનુસરતી એક ગરબીની કેટલીક કડિયો વનલીલાએ જોડી હતી સૌભાગ્યદેવીને બતાવી અને અલકકિશોરીએ સઉની આગળ તે ગાઇ બતાવાની આજ્ઞા કરી. ભણેલી ભાભીને તે ગમે તો જ તે ગરબી ખરી કરી કુમુદસુંદરીને બોલાવી હતી. કુમુદસુંદરી આવી કે સઉ ખશી ગયાં અને તેને માર્ગ આપ્યો. પાટઉપર વચ્ચોવચ નાજુક કુમુદસુંદરી બેઠી અને ગરબીવાળો કાગળ લીધો. તેને એક ખભે હાથ મૂકી જનરમાન અલકકિશોરી અને બીજે ખભે હાથ મૂકી ફળ-જિજ્ઞાસુ વનલીલા બેઠી અને ત્રણે જણની આંખો કુમુદસુંદરીના હાથમાંના કાગળમાં નદિયો પેઠે સંગત થઇ. સર્વ સખિયોનું ટોળું આસપાસ પાટ ઉપર તથા નીચે ગુંચાળું વળી ભરાયું. સૌભાગ્યદેવી અને જમનાં પતિયોવાળા પાટલા ઉપર બેસી તેમના ભણી આંખકાન માંડી રહ્યાં, રસોઇયો પણ પળવાર ઉમરા ઉપર હાથમાં થાળી લેઇ અર્ધો વળેલો ઉંચું જોઇ રહ્યો. ત્રણેનું ગાન ઘણેજ ઝીણે અને ધીમે પણ કોમળ સ્વરે કિન્નર કંઠોમાંથી નિકળવા લાગ્યું:

"ઈશ્વરના ઘરના ખેલ જન શું કરશે રે?
"પ્રભુ પૂરે જેવું તેલ તેવા દીપ બળશે રે. ૧
"વહી ગયા તે દુખના દિન, સુખના આવ્યા રે;
"દીન જનને દેતા ક્લેશ દુષ્ટ ન ફાવ્યા રે! ૨

"ફાવ્યો શઠ તે અંતે નહીં જ, છક્કડ ખાધી રે;
"બુદ્ધિબળ[1]માં મ્હાત, અધર્મ ! તુજને આપી રે. ૩
"રૂડો સુવર્ણપુરનો રાજ નિવડ્યો જાગતો રે
"એનો જુગ જુગ તપજો પ્રતાપ, અમોને છાજજો રે !"૪
"વનલીલા કહે જોડી હાથ–ઓ દીનબંધુ રે !
"આવા સુખનું શાણું[2] સદૈવ રાખજે સઘું રે." ૫

ગવાઇ રહેતા સુધી સર્વ શાંત એકચિત્ત હતી. ગવાઇ રહ્યું કે સઉની આંખો કુમુદસુંદરીપર વળી. "ઠીક જોડાયું છે" એટલા શબ્દ આનંદભર સુંદરીના મુખમાંથી નિકળતાં સર્વ ઉઠ્યાં, વાતો કરતાં કરતાં પાટલા ભણી ગયાં, એકે "કડિયો ઠીક બેસતી આવી છે" કહ્યું, બીજી બોલી "ના, અર્થ પણ જુગતેજુગતો છે," એક જણી વનલીલાપાસે જઇ પુછવા લાગી–"અલી–બુદ્ધિબળમાં મ્હાત આપી–એ કડીનો અર્થ શો ?" વનલીલા ચારે પાસ ઉત્સાહભેર ખેંચાવા લાગી, અને આખરે અલકકિશોરીએ એને ગળે બાઝી ખેંચી લઇ જઇ પોતાની જોડેના પાટલા ઉપર બેસાડી. પાટ ખાલી થઇ ગઇ. પાટલા રોકાઇ ગયા, અને સર્વનાં મુખ ભોજન કરતાં છતાં વિનોદવાર્ત્તાની ક્રિયાનું જ ભાન ધરવા લાગ્યાં. તત્ક્ષણજન્ય વર્તમાનના તેજમાં ત્રિકાળસિદ્ધ પદાર્થ એમજ ભૂલી જવાય છે.

પ્રકરણ ૧૬.

બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી.

કુમુદસુંદરી નીચે આવી તે પ્હેલાં સર્વ પુરુષવર્ગ જમી, મેડિયે ચઢ્યો અને પ્રધાનખંડમાં ઉભરાયો. બુદ્ધિધન હરતો ફરતો તેણી પાસ સર્વની દૃષ્ટિયો જતી અને તે જેની સાથે વાત કરે કે, બોલે અથવા જેના સામું જુવે તે પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. વિદુરપ્રસાદ પાનનાં બીડાં વ્હેંચવા લાગ્યો. પ્રમાદધન હસતો હસતો હેરફેરા કરવા લાગ્યો, પોતાના મિત્રોને સર્વથી અધિક સત્કાર કરવા લાગ્યો, આરામ-આસનપર પડી કંઇ કંઇ હુકમો કરવા લાગ્યો અને કંઇ કંઇ ગપાટા મારવા માંડ્યા. નવીનચંદ્ર કંઇક જવાના વિચારમાં અને કંઇક આ નવા સંસાર જોવામાં પડ્યો હતો અને એક ખૂણામાં ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો સર્વ ચિત્રની છબી મનમાં પાડતો હતો.

અંતે બે વાગ્યા અને સર્વ મંડળ વેરાવા માંડ્યું. થાક્યોપાક્યો અને ભારે જમણ જમેલો બુદ્ધિધન ઘડિક પોતાના ખંડમાં વિરામ પામ-

---

૧. શેતરંજ. ૨. સ્વપ્ન.

વા ગયો અને પ્રમાદધન પોતાના ખંડમાં ગયો. નવીનચંદ્ર ગાદીઉપર નિદ્રાવશ થઇ ગયો.

દરબાર ભરવાનો સમય તે જ દિવસે પાંચનો બદલી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળનો કર્યો હતો અને સાંઝે તથા રાત્રે માત્ર, ખાનગી મંડળ એકાંતમાં સંમન્ત્ર કરવા ભરાવાનું હતું. પ્રમાદધન અને તર્કપ્રસાદે–સિદ્ધસાધકનો સંબંધ દેખાડી–ચારેક વાગે લીલાપુર જવું અને થયેલા વર્તમાનના સમાચાર કહી તથા યન્ત્ર ગોઠવણ બાબત સાહેબની અનુમતિ લેઇ પ્રાતઃકાળના દરબાર પ્હેલાં પાછાં આવવું એમ ઠરાવ હતો.

રામભાઉએ તર્કપ્રસાદસાથે બુદ્ધિધન ઉપર કેટલીક અયોગ્ય માગણીવાળો સંદેશો મોકલ્યો હતો અને તે પ્રમાણે અનુવર્ત્તન નહીં થાય તો સાહેબને ઉંધુંચતું ભરવવાની ધમકી આપી હતી. દરબારનો સમય બદલવાનું કારણ આ નવી ચિંતા હતી.

બુદ્ધિધન પોતાના ખંડમાં ગયો તો સૌભાગ્યદેવી ઉભેલી. સર્વ ચિંતા તે ઘડિક ભૂલી ગયો. દેવીનો તેણે હાથ ઝાલ્યો અને આજનો દિવસ કેમ ગાળ્યો એ ખબર પૂછી. દેવીએ નીચું જોયું–ઉત્તર દીધો નહીં. અમાત્ય બોલ્યો :–" આજનો દિવસ ઉત્સવનો છે અને કાલ પણ ઇશ્વર કરશે
" તો આજના જેવી જ જશે. દેવી, હું માંદોમાંદો બકયો હતો તે સાંભરે
" છે ? કાલ પોશાક મળ્યા પછી પ્રથમ મ્હારે દયાશંકર કાકાને પગે લાગવું
" છે–માતુઃશ્રીને ઠેકાણે કે પિતાને ઠેકાણે હવે એ જ છે." દેવી ખુશી થઇ.

" લીલાપુરમાં આપણે રહેતાં હતાં અને નિર્ધન હતાં ત્યારે આપણે
" બારિયે બેઠાં હતાં અને મડમ સાહેબ મેનામાં બેસી જતાં હતાં. તે જોઇ
" તેં શું કહ્યું હતું તે સાંભરે છે ? મ્હેં એક મેનો ત્હારે સારૂ છાનોમાનો
" તૈયાર કરાવી મૂક્યો છે. કાલથી ત્હારે રોજ એમાં બેસી પ્રાતઃકાળે રા-
" જેશ્વરના દર્શન કરી આવવાં. આજનો દિવસ એ એમના જીર્ણોદ્ધારનો
" પ્રતાપ."

દેવી આનંદનિસરણિપર પગથિયું ચઢી :–" અલક કહેતી હતી કે
' કુમુદસુંદરીએ માળીપાસે મહાદેવના બાગની શોભા અહુણાં અહુણામાં
" બહુ વધરાવી છે."

" આપણે બીજું ખરચ પણ કરવું છે. કુમુદ સમજે છે ઠીક –એ-
" મની અને અલકની ઇચ્છા પ્રમાણે સઉ કરાવવું."

" હાસ્તો. ભોગ વૈભવ તો બાળકના જ કની ?"

આમ દમ્પતી પરસ્પર આનંદ વધારતાં હતાં અને આનંદની પરિસીમા આવવાની હોય તેમ બુદ્ધિધન તેના ભણી સ્નિગ્ધ લોચન ભર્યાં જોઇ

થી પણ પતિને જ દિવ્ય ચક્ષુથી જોયાં કરું !”—આ વિચાર ક્ષણ વાર તેના મનમાં સળગી રહ્યો. અને પ્રફુલ્લ વદનવાળી પતિના પવિત્ર ચરણ સામું તેના હાથમાં હજી પોતાનો હાથ રાખી—ક્વચિત્ તેનાં આંગળાં થાબડી—નમસ્કાર વર્ષાવતી દૃષ્ટિવડે જોઇ રહી !

પતિચરણ જોતી દૃષ્ટિ અંતર્માં વળી. નદીમાં શાંત રજનિને સમયે અંધકારને ડોલાવતા સપરિવાર ચંદ્રમાનું પ્રતિબિમ્બ પડી રહે તેમ પત્નીના હૃદયમાં સુવર્ણપુરનું રાજ્ય ડોલાવતા પતિની મુદ્રા પડી રહી. 'હવે નવું વરદાન આપ્યા પછી માત્ર મનનો જ સંબંધી પતિ રાજ્યતંત્રરૂપ સમુદ્રનું મન્થન કરતો હોય અને પોતે તો બ્હાર તટસ્થ ઉભી ઉભી માત્ર જોતી હોય એમ લાગ્યું. કાળા તરંગોથી છલકાતી રાજ્ય-કાલિન્દીમાંના શઠરાય-વાસુકીની ફણાવચ્ચે કૃષ્ણપેઠે બુદ્ધિધન-ઉભો હોય, બળ અજમાવી રહ્યો હોય, અને પોતે તો માત્ર તટપરથી જોનારી ગોપી હોય તેમ, જોટવાવાળો જમણા પગનો અંગુઠો ધરતી ઉપર ઉંચોનીચો કરતી અને જોટવું ખખડાવતી સૌભાગ્યદેવી પતિના હાથની અને પગની આંગળિયો ગણતી કંઇક સંભળાય એમ ગણગણતી મનમાં ગાવા લાગી: ઘણા વર્ષ સુધી સખી-પેઠે વસેલી યૌવનક્રીડાઓ વિદાય થતી હતી તેની પૂઠ જોઇ સ્નેહ-બંધનને બળે રોતી હોય અને તે છતાં નવા પ્રસંગનો, આનંદથી, સત્કાર કરતી હોય તેમ મૃગનયનીની વિશાળ આંખોમાંથી હર્ષશોકનાં આંસુ મોતીની સેરો પેઠે ટપકવા લાગ્યાં. આંસુ આવેછે તેનું ભાન તો તેને હતું નહીં. માત્ર ઉંડા હૃદયમાં ઉંડી પતિની મુદ્રા હતી તેમાં સમાધિસ્થ થઇ, ને શૂન્ય નયનથી પતિચરણ ન્યાળતી, ભાનવિના ઝીણે સ્વરે પોતેજ સાંભળે-પતિજ સાંભળે-એમ ગાઇ રહી: પોતે ગાયછે એ પણ ભાન ન રહ્યું.

“ મેરી ગઇ રે મથનિયાં, મેરી ગઇ રે મથનિયાં, દધિ કૈસેં વલોવું ?
(ધ્રુવ.)

“ પાનિ ડોલત ! પવન ડોલત ! ડોલત સબ દુનિયાં !
“ શેષ ઉપર ભુબન ડોલત ! નાગકે નથનિયાં ! મેરી૦ ૧
“ ઝલક ઝલક આવત મહિ, આવત ઉભનિયાં,
“ ટસક ટસક આંસુ આવત; ચોર ગોવર્ધનિયાં ! મેરી૦ ૨
“ પાનિમેં મુખ દેખ દેખ કરત હૈ રુદનિયાં,
“ ચંદ્રમાકુ ભોર ભયો ! નંદકે નંદનિયાં ! મેરી૦ ૩

... ...

“ કહત હૈ કબીરદાસ, સુનો મેરે મુનિયાં,
“ નંદઘર આનંદ ભયો—ગાવત સબ દુનિયાં ! મેરી૦ ૪

“ મેળી તો ગઇરે મથનિયાં—મેરી૦”

સ્ત્રીએ બન્દિજનનું કામ કર્યું તે હ્રદયવડે સાંભળતો પતિ આનંદ-યોગમાં લીન થયો—વિશુદ્ધ સ્નેહ-શિખર પામ્યો—પળવાર જીવન્મુક્ત જ થયો !

પ્રકરણ ૧૭.

પ્રમાદધન અને કુમુદસુંદરી.

આ સમયે પ્રમાદધન ક્યાં હતો ? તે શું કરતો હતો ? પુરુષમંડળ વેરાયું પણ સ્ત્રી-મંડળ તો આજ આખો દિવસ અલકકિશોરીની આસપાસ ભમવા સરજેલું હતું. કુમુદસુંદરી પણ ત્યાં જ હતી. પ્રમાદધનને બપોરે નિદ્રા ન આવી. તેનું મસ્તિક નવા સંસારના સ્વપ્નોથી તરવરતું હતું.

કુમુદસુંદરી વિનાની મેડીમાં પ્રમાદધનનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું હતું. ભણેલી પત્નીઉપર તેનો આદર ઘણો હતો અને તે કાંઇ પણ કહેતી તો પ્રત્યુત્તર દેવા તેની તાકાત ન રહેતી. પતિનો વિદ્યાભ્યાસ વધારવા—પોતાના જેવો કરવા પત્ની મથતી—આટલી વાત પ્રમાદભાઇને ગમતી ન આવી. સ્ત્રીની પાસે વિલાસને બદલે વિદ્યાની વાતો તેને મન અસ્થાને હતી. સ્ત્રીની રસિકવૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી તે જોઇ સ્નેહ એ નામની પણ તત્વતઃ પશુવૃત્તિમાં જ રમનાર—પશુવૃત્તિજ સમજનાર—પ્રમાદધન ઘણિકવાર મનમાં કંટાળો પામતો. કાંઇ વડીલ પાસે હોય ત્યારે અસ્વતંત્રતા લાગે તેમ કુમુદસુંદરીપાસે તેના મનમાં અસ્વતંત્રતા લાગતી. આથી સમાનભાવ અને ઇષ્ટ આનંદના પ્રસંગ પોતાના મિત્રમંડળમાં તેમ જ પદ્માને ઘેર શોધતો. આથી દિવસે દિવસે તેનો ભાવ ઓછો થયો. અધૂરામાં પૂરું આજથી દરબારમાં તેની સ્થિતિ વધી અને ચારેપાસથી માન મળવા છતાં ઘરમાંની સ્ત્રીપાસે ન્હાના દેખાવું એ તેને ન ગમ્યું. તેનું ક્ષુદ્ર મન સ્ત્રીની સમક્ષ ઉઘડવા જ ન પામતું. સ્ત્રીની પાસે આવા અમલદાર બનેલાએ મનને તાળું વાસવું એ હલકું લાગ્યું. કુમુદસુંદરી વિનાની મેડી જોઇ તે ઘડિક સ્વતંત્ર બન્યો, આનંદમાં આવી જઇ એકલો એકલો બોલવા લાગ્યો, પલંગપર બે પળ ચતોપાટ સૂતો, ઉઠી રસ્તામાં પડતી બારી આગળ કક્કડ કબજાનાં સોનેરી બટનપર હાથ મૂકી છાતી કહાડી રસ્તે ચાલનારને આંખો ઉંચી ચઢાવી રૂઆબ દેખાડતો ઉભો રહ્યો, અને વળી અંદર આવી તકતો લેઇ મ્હોં જોવા મંડયો અને મૂછો પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

આંખો તેજભરી ચગાવી આનંદ-પ્રફુલ્લ બની તકતામાં જોતો જોતો બોલ્યો : “ બસ, હવે જોઇ લ્યો. હવે હું બસો રૂપીઆનો અમલદાર બન્યો !

"નવીનચંદ્ર આટલું ભણેલા હોવા છતાં તેને સો જ રૂપરડી-અને મને
"બસો રૂપીઆ ! આજ સુધી નરભેરામ હતા તેટલો-તેવો જ હું. ચાલો,
"હવે ત્યારે આપણે શું કરવું ? મોભો જાળવવો એવું પિતાજીએ કહ્યું છે-
"એટલે એમ કે ભારેખમ થવું. દોસ્તદારોને હું ચઢાવી દેઇશ-પિતાજી હવે
"મ્હારૂં એટલું કહ્યું નહી માને ? પણ બસો રૂપીઆનું શું કરવું ? જાણે કે
"ઘરના ખરચની તો આપણે ચિંતા નથી. બચાવવાની આપણે ચિંતા
"નથી-પિતાજી ઘણું એ બચાવે છે."

"ત્યારે બસ. હવે એ ગોઠવણ કરવી-જો-જાણે કે પચાશ રૂપીઆ-
"નો મહીનો આપવા તો આપણે પદ્માની સાથે બંધાવું પડશે. પચીશેક
"રૂપીઆ તો એને ત્યાં જઇએ કરિયે તે અત્તર બત્તરને એવું ખરચ થાય.
"પછી પચાશેક રૂપીઆ આપણે બીજું ખરચ લુગડાં છે લત્તાં છે, બીજું
"છે, ત્રીજું છે એમ થાય ! ત્યારે શું થયું એ? જાણે કે પચાશ એ-પચીશ એ-
"ને પચાશ આ-ને આ-એટલે દોઢસોનો સુમાર થયો. બાકી પચાશ
"રૂપીઆ રહ્યા-તે તો એટલો હિસાબ તો-એને (કુમુદસુંદરીને) ખાતે-
"એ બોલતી ચાલતી નથી પણ એનેયે કાંઇ આપ્યા કર્યા વિના છુ-
"ટકો છે ? એને લીધે તો આપણા ખીસાખરચનો હિસાબ નથી આપ-
"વો પડતો ! એટલે હવે બસોયે બસો પૂરા થઇ રહ્યા."

બજેટ થઇ રહ્યું-હિસાબ થઇ રહ્યો. હિંદુસ્થાનના હજારો રૂપીઆ-
ના પગારદાર ઇંગ્રેજોના હિસાબમાં કરોડો રૂપીઆની ભુલો ચાલી જાય તો
વગરભણ્યા પ્રમાદધનના પ્રમાદમાં પચીશ રૂપીઆ ચાલ્યા જાય એ કાંઇ
મ્હોટી વાત નથી.

તકતો ચાળો મુકી તે ટેબલ આગળ ખુરસીપર બેઠો. ટેબલપર
કુમુદસુંદરીના ઉદ્યોગના પદાર્થો પડ્યા હતા. એક પાસ ઇંગ્રેજી કવિયો,
વચ્ચે સંસ્કૃત કવિયો, બીજીપાસ સૃષ્ટિપદાર્થજ્ઞાનના ગ્રંથો, સામે ગુજરાતી
મનુસ્મૃતિ, અને મ્હોં આગળ અધ્યાત્મરામાયણનાં પાનાં પડ્યાં હતાં
અને વચ્ચે એક કાગળના કટકાનું ચિન્હ મુક્યું હતું. ખુરસીપર બેસી ટે-
બલ તળે લાંબા પગ નાંખી પ્રમાદધને રામાયણ હાથમાં લીધું, પ્રથમ પાને
કાઢેલું ચિત્ર જોયું, એક પાનું વાંચવા માંડ્યું અને છોડી દીધું, અને પાછું
તરત જ પુસ્તક હતું ત્યાં સંભાળીને મુક્યું. આ સર્વ પુસ્તકશાળા સ્ત્રીની
ઇચ્છા પ્રમાણે પતિએ જ વસાવી આપી હતી અને કુમુદસુંદરી પોતાનો
દુર્ગમ કાળ, પુસ્તકોમાં પરોવાઇ, ગાળતી હતી. સર્વ પુસ્તકો સામું પ્ર-
માદધન ક્ષણવાર જોઇ રહ્યો, ઉંડા કુવામાં નજર નાંખવી પડતી હોય એવો
વિકાર અનુભવવા લાગ્યો, અને અંતે મ્હોં કટાણું કરી એકદમ ઉઠી ગયો.

કુમુદસુંદરીની સારંગી હાથમાં લીધી–તારઉપર હાથ ફેરવવા માંડયો. કુમુદસુંદરી સારંગી વગાડતી તે તેને ગમતું, પણ એ પદ્માની પેઠે કનૈયાનાં અને ઇશ્કનાં પદ ગાતી ન હતી એટલે સઉ લુખું લાગતું–કનૈયાવિનાનું તે ગાણું ? સારંગી પાછી હતી ત્યાં મૂકી અને ભીંતપર પોતાની છબિ હતી તે હુંચી આંખે–કેડપર બે હાથ મૂકી–ઉભો ઉભો જોઇ રહ્યો.

પલંગ ભણી ગયો; પણ તે પર કુમુદસુંદરીએ ઉઘું મૂકેલું એક તત્વજ્ઞાનનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક હતું તે જોયું. અને જોયું કે તરત ત્યાંથી પાછો વળ્યો.

"આ શું ? કોણ જાણે શાથી–કે વાંચ વાંચ કરેછે ત્યારેજ એને "જંપ વળેછે ?–જોને, ટેબલ ઉપર તો પુસ્તક હોય પણ પલંગપરે મૂકયું છે." પુસ્તક લેઇ બંધ કરી ઠેકાણે મૂકયું.

પોતાને કાંઇ વાંચવાનું મન થયું. કબાટ ઉઘાડયું અને દૃષ્ટિ ફેરવવા માંડી. કંઇ ન જડતાં એક પોતાનીજ આણેલી ઇંગ્રેજી નવલકથા–મદનકથા જડી તે લેઇ પલંગપર પડયો અને પુસ્તક છાતી પર રાખી જરી મ્હોટે સાદે ભભકાભેર વાંચવા માંડયું.

એટલામાં નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં કાંઇ ખખડયું–ઉઠી બારણું ઉઘાડયું અને અંદર જુવે છે તો એકલી કૃષ્ણકલિકા ચારેપાસ જોતી જોતી ઉભેલી. બીજું કોઇ ન મળે.

કૃષ્ણકલિકા અંહિયાં કયાંથી ?

શિથિલ વૃત્તવાળી આ યુવતિની કલ્પનામાં કોણ જાણે કયાંથી નવીનચંદ્ર વસી ગયો હતો અને પવિત્ર પણ અસાવધ અલકકિશોરીને તેણે પોતાનું સાધન કરવાની યુક્તિ કરી હતી તે, વાંચનાર, તને વિદિત છે. પોતાનું વૃત્ત પાંસુલ થઇ જતું બચ્યું તે પછી કિશોરી થોડીવાર સાવધ રહી અને કૃષ્ણકલિકા સાથેનો પ્રસંગ ઓછો કરી નાંખવા મનમાંથી યત્ન કર્યો. પણ ભોળી સર્વ વાત ભૂલી ગઇ અને કૃષ્ણકલિકા ઉપર પ્રથમની પેઠે મમતા રાખવા લાગી. સૌભાગ્યદેવીને પુત્રી પાંસુલ થયાની શંકા પડી હતી પરંતુ કુમુદસુંદરી મૂર્છા પામી તેના દુઃખમાં સર્વ ઘડી ભૂલી ગઇ. પાછળથી તે વાત સાંભરી પણ પુત્રીના ચિત્તમાં પશ્ચાત્તાપ થતો જણાયો અને પવિત્ર મનમાં એમ જ આવ્યું કે મ્હારી પુત્રી અપવિત્ર ન જ હોય. આ વિચારથી પોતે પોતાના ચિત્તને ઠપકો દેવા લાગી કે પળવાર પણ આ શંકા તેમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. કુમુદસુંદરીની શંકાનું સમાધાન વનલીલાએ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી થયું હતું તે આપણે જાણિયે છિયે. પરંતુ પાછળથી અલકકિશોરીથી પોતાથી જ ન રહેવાયું અને એક દિવસ

ભાભી આગળ સર્વ ઇતિહાસ કહી દીધો અને કૃષ્ણકલિકાને શાંણો ગાળો દીધી અને નવીનચંદ્રની સ્તુતિ કરી. આ પ્રસંગનો લાભ લેઇ કુમુદસુંદરિયે ભોળી નણંદને બુદ્ધિ આપી અને કૃષ્ણકલિકાની પાતક સંગતિનો ત્યાગ કરવા શિખામણ આપી. ભોળી નણંદે કૃષ્ણકલિકાની સંગતિ ઓછી કરવા માંડી પણ તેની સાથે એક દિવસ તેને કહી પણ દીધું કે મને ભાભિયે આ પ્રમાણે શિખામણ આપી છે. આ સમાચારનો લાભ કાળકાએ લીધો અને ભાભીની શિખામણનો યોગ્ય અસર ન થાય તેવી યુક્તિયો કરવા ચુકી નહીં.

કૃષ્ણકલિકાને મ્હોંએ-પોતે ભાભીનું નામ દીધું તેથી કિશોરીને પશ્ચાત્તાપ થયો પણ થોડા દિવસ તો તે મનમાંજ રાખી રહી. આખરે ન રૂહેવાયું તે એ પણ પાછું ભાભીને કહી દીધું. ભાભી સાવધાન થઇ તો પણ કૃષ્ણકલિકાની સંગતિમાંથી પોતાની વ્હાલી નણંદને છોડવવા યત્ન ઉઘાડો ન પડે એમ કરવા લાગી. શિખામણ દેવી મૂકી દીધી પણ એમ ધાર્યું કે એકના ઉપર પ્રીતિ વધારે થશે તો બીજીના ઉપરની પ્રીતિ એની મેળે ઉતરશે. આમ ધારી કુમુદસુંદરી વનલીલાને અલકકિશોરીના ચિત્ત આગળ વધારે વધારે ધકકેલવા લાગી. વનલીલા સ્હોઇલી હતી, તેની રસવૃત્તિ નિર્દોષ હતી, તેનામાં રમતિયાળપણાનો ગુણ અલકકિશોરીનાથી વધારે હતો, અને તે સમજુ વધારે હતી. કુમુદસુંદરિયે નણંદ આગળ વનલીલાની જ સ્તુતિ કરવા માંડી, તેના ગુણોનું ભાષ્ય કરવા માંડયું, તેના ઉપર મોહ અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર્યાં, નણંદની આંખ્યો ઉઘડી, વનલીલાનો ઉત્કર્ષ તેના હૃદયમાં દેખાયો, અને એના આગળ કૃષ્ણકલિકા એની મેળે જ ક્ષુદ્ર દેખાઇ. આ રીતિથી કુમુદસુંદરિયે કૃષ્ણકલિકાની નિન્દા કર્યા વિના, તેનું અપવિત્ર નામ જીભે લીધાવિના, તેને નણંદપાસેથી દૂર કરી. કૃષ્ણકલિકા શઠરાયની પણ સગી હતી અને અલકકિશોરીને એક બે પ્રસંગે એવો પણ વ્હેમ પડ્યો હતો કે આપણા ઘરની વાત જાણી લેઇ શઠરાયના ઘરમાં એ કરે છે. જૂની સંગતિ ઘણા પ્રયાસથી આખરે ઓછી કરી, તોપણ આંખની શરમ છંડાતી ન હતી. પણ આજ તો વનલીલાની ગરબી ઉપરથી અલકકિશોરીની પ્રીતિ છલકાઇ અને તેને પોતાની સાથે જમવા બેસાડી. આ વાત કૃષ્ણકલિકાથી સંખાઇ નહીં. તેનું માન ભંગ થયું અને આંખો વનલીલા સામું જોઇ કાતરિયાં ખાવા લાગી. હવે એણે પોતાનો માર્ગ જાતે શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. સઉ વાનોમાં ભુળ્યાં જોઇ છાનીમાની ચોરની પેઠે ઉઠી અને નવીનચંદ્ર એકલો હશે એમ કલ્પી પોતેજ તેની મેડીમાં ગઇ. નવીનચંદ્ર તો ત્યાં હતો નહીં.

ભ્રમિત ચિત્તે પ્રમાદધનની મેડીનું દ્વાર જોતાં બીજી ભ્રમણા શોધી ક્‌હાડી: "મોઇ રાંડ, અલક–એનું શું કામ છે ? પ્રમાદનેજ હાથમાં લેઉં નહી એ–"ટલે મ્હારા ધણીનુંયે કામ થાય. સારી નોકરી આપી શકશે પ્રમાદધન–"અને પેલી કુમુદડીનું વેર લેવાશે–રાંડ મ્હારી પાછળ ખતરવટ થઇને "લાગી છે." આ વિચાર કરે છે એટલામાં પ્રમાદધને બારણું ઉઘાડ્યું.

કૃષ્ણકલિકા છાનીમાની ઉઠી ગઇ તે કુમુદસુંદરિયે છાનુંમાનું જોયું. તેની પાછળ પોતાની દૃષ્ટિને મોકલી. તેને દાદરપર ચઢતી જોઇ, અગાશીની રવેશી પાછળ તેના ગાંઠાના વાળ ચાલતા દેખાયા અને આખરે નવીનચંદ્રવાળી મેડી આગળ અદૃશ્ય થયા.

કોઇક નિમિત ક્‌હાડી કુમુદસુંદરી ઉઠી. પણ કૃષ્ણકલિકાની પાછળ જવું ન ગમ્યું. "ભોગ એના, હું ક્યાં આવા આવા મલિન માર્ગની ચોકી કરતી ફરૂં ? પરંતુ અંતઃકરણે કહ્યું કરતાં પ્હેલાં આડાઇ કરી. કેટલીક વાર તે પાછી બેઠી. ચિત્ત ઉપર હતું અને નીચે બેઠેલાં સાથે વાતોમાં ભળી. કૃષ્ણ-કલિકા પાછી ફરતી ન દેખાઇ–અધ ઘડી થઇ–ઘડી થઇ. આખરે ધીરજ ન રહી અને ઉપર ચઢી. નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં ડોકિયું કર્યું–પણ કોઇ ન મળે. પોતાની મેડીનું દ્વાર બંધ હતું–તેને ઉઘાડવા ધક્કેલ્યું. ઉઘડ્યું નહીં. અંદર સાંકળ હતી. "કોણ ?"–પ્રમાદધને બૂમ પાડી. કમાડ ફરી ધક્કેલ્યું–ઉત્તર મળ્યો: "ઉઘાડું છું." થોડી વારે પ્રમાદધને બારણું ઉ-ઘાડ્યું–મેડીમાં એ એકલો જ હતો. કુમુદસુંદરી અંદર ગઇ નહીં–ઉમરા-બ્હાર ઉભી. પ્રમાદધને અંદર બોલાવી–"હા, આવુંછું," કહ્યું પણ ન આવી. કંઇક વિચાર કરી અંદર આવી ઉમરો ઓળંગ્યો–પણ દ્વાર પાસે-જ ઉભી અને દૃષ્ટિ અગાસીમાં જ રહી: નવીનચંદ્રવાળા મેડીમાંથી નિક-ળી છાનીમાની પણ ઉતાવળી કૃષ્ણકલિકા દાદર ભણી દોડી. કુમુદસુંદરી એકદમ બ્હાર નિકળી અને છળંગ મારતી ફલંગ ભરતી–અબળા–બાળકિયે કૃષ્ણકલિકાને પકડી પાડી–અને તેનું કાંડું પકડ્યું. બારણા બ્હાર ડોકિયું કરી વિવર્ણ–બ્હીલો–બનેલો પ્રમાદધન પોતાની મેડીમાં પાછો સંતાઇ ગયો.

ક્રોધથી કુમુદસુંદરીનું ગોરૂં મ્હોં રાતું રાતું થઇ ગયું. ક્રોધનાં આંસુ આવ્યાં. ક્રોધથી શરીર કંપવા લાગ્યું. ભમર ભાગી અને કપાળે કરચલિયો વળી. આંખે લોહીની તસર આવી. પણ શું બોલવું તે સુઝ્યું નહીં. અ-હુણાં જાણે કે રોઇ પડશે–એમ ઓઠના રાતા પલ્લવ કંપવા લાગ્યા. કૃષ્ણ-કલિકા પ્રથમ તો શરમાઇ અને નીચું જોઇ રહી. પણ છુટવાનો ઉપાય ન જોઇ નિડર બની. મર્યાદા તુટી ગઇ. કુમુદસુંદરીને "તું" કરી બોલા-વવા મંડી.

"છોડ હાથ. જવા દે."

"શરમાતી નથી?—

"શી બાબત શરમાય? શરમા ને તું—

"જા, જા, નફ્ફટ. ત્હારી સાથે બોલવું પણ ન જોઇએ. જો આ-
"જ તો જવા દેઉછું પણ આ ઘરમાં તને હવેથી દીઠી તો એમ જાણજે કે
"નાસતાં ભોંય ભારે પડશે. ન્હોય આ શઠરાયનું ઘર. ડાહી હોય તો આ
"ઘર સામું ન જોઇશ."

બળથી પ્રત્યુત્તર દેવા જતી જતી પોતાના સગા શઠરાયનું નામ સાંભળી, શઠરાયની આજ શી અવસ્થા થઇ છે તે સંભારી, ગઇ કાલના બુદ્ધિધન ને આજના બુદ્ધિધન વચ્ચે ઘણું અંતર પડયું હતું તેનું ભાન આણી, અલકકિશોરી હવે જૂદી થઇ છે તે જોઇ, પ્રમાદધનનું કાંઇ નિપજી શકે એમ ન હતું તે લક્ષમાં આણી, અને કુમુદસુંદરીનું ઘરમાં કેવું ચલણ થયું હતું તે અનુભવથી નાણેલું હતું તે સ્મરી, દુષ્ટ કુલટા નરમ પડી, પરસેવાથી ભીંની થઇ, અને ધીમે રહી બોલી:

"વારૂ, હવે મને જવા દેઇશ?"

"વચન આપ કે હવે પાછી આ ઘરમાં નહીં આવું."

"મને કોઇ બોલાવે તો?"

"ના, બોલાવે ત્હોય નહીં."

"એવું વચન તો ન અપાય."

"ત્યારે જવાનું યે ન થાય."

"મને શું કેદ કરવી છે? એમ હોય તો તે કહો. 'હા, બાઇ."

કુમુદસુંદરિયે વિચાર કર્યો કે આ નકટીની સાથે શી રગઝગ કરવી?— એના હાથને અડકવું, એ ન જોઇએ. હાથ મૂકી દેવા જતી હતી, પણ પતિને સુધારવાનો સ્વાર્થ સાંભર્યો.

"જા, જા, ત્હારા વચન ઉપરે શો વિશ્વાસ? તું વચન આપે તે યે
"સરખું ને ન આપે તે યે સરખું. પણ એટલું કહું છું કે તને ત્હારો જીવ
"વ્હાલો ન હોય તો આ ઘરમાં પગ મૂકજે. જા."

હાથ છોડી દીધો અને કૃષ્ણકલિકા ગઇ. કુમુદસુંદરી પોતાની મેડીમાં આવી. પ્રમાદધન ટેબલ પર ઉંધું માથું મૂકી બેસી રહ્યો હતો. કુમુદસુંદરી આવી તે જાણ્યું પણ માથું ઉંચું ન થયું. કુમુદસુંદરી ચારેપાસ જોતી જોતી અંદર આવી, પ્રમાદધનને જોયો પણ, બોલી નહીં, અને, રસ્તાપર બારી પડતી હતી ત્યાં આગળ આંખે હાથ દેઇ ઉભી. એટલામાં રસ્તાઉપર ધુમ સંભળાઇ; પાછી ફરી જુવે છે તો અ-

"ઉભી છતે પેલીના સામું જોયાં કરેછે અને મને તો બોલાવતો જ નથી ?
" છેવટે એ આંખની શરમ પણ ન રહી. હવે સુધરવાનું બારૂં બંધ."
"ત્યારે આ સાંકળી આપી દેઉ એમને ? ફાવે તે કરે. ફાવે તે
" કરે. મ્હારે શું ? ભણેલાએ પરણ્યા પ્હેલાં છોડી-વગર ભણ્યાએ પર-
" ણીને છોડી ! "

આ વિચારમાં ને વિચારમાં દુ:ખી અબળાનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. અચિંતી બારી આગળ ગઇ અને કેવડો તથા સાંકળી બન્ને વાનાં રોષથી-જોરથી-કૃષ્ણકલિકા ઉપર રસ્તામાં ફેંકયાં અને એકદમ પાછી માંહ્ય આવી અને મેડી વચ્ચોવચ (ભોંય) ઉપર બેસી ઢીચણ પર હાથની ક્હોણિયો મૂકી આંખે બે હાથ દેઇ નિર્ભર રોવા લાગી. પ્રમાદધન પળવાર તે જોઇ રહ્યો-તેને મનાવી નહીં-ખંડિત પત્ની વધારે ખંડિત થઇ-તેને ઓછું આવ્યું. મનમાં રોતી હતી તે ખાળી ન રખાયાથી સંભળાય એમ મોકળું મૂકી રોવા લાગી. સારે ભાગ્યે ઘરમાં કોઇએ સાંભળ્યું નહીં. પ્રમાદધનને તેના મિત્રે શિખામણ દીધી હતી કે સ્ત્રિયો રૂવે તે તો ઢોંગ-એવું સ્ત્રીચરિત ગાંઠવું નહીં. તે બારી આગળ ઉભો ઉભો સર્વ જોઇ રહ્યો.

ન ર્‌હેવાયું અને કુમુદસુંદરિયે ભોંયપર માથું પછાડયું. દૈત્યને દયા આવી. પ્રમાદધનનું અંત:કરણ ઓગળ્યું. પાસે આવ્યો. " આ શું છે બધું ? " કરી કુમુદસુંદરી પાસે બેઠો. તેનું માથું ખોળામાં લીધું. પવિત્ર સ્પર્શે પવિત્ર વિચારને જન્મ આપ્યો. " હું અપરાધી છું " એ બુદ્ધિ પ્રમાદના મસ્તિકમાં ઉપજી, " શું થયું ? શું છે ? " એવું એવું પૂછવા લાગ્યો. પતિના અંત:કરણમાં પોતાને વાસ્તે કાંઇક અવકાશ છે-પતિ સુધરે એમ છે : આ વિચારથી પતિવ્રતાના હૃદયમાં ધૈર્ય આવ્યું ! આંસુ લોહ્યાં; અને " કાંઇ, નથી-કાંઇ સહજ " એમ અર્ધ ઉત્તર આપી તેની બાથમાંથી છૂટી એક ખુરસીપર જઇને બેઠી.

ચાકરોને હાથે ઉછરેલો, ખુશામતિયા તથા ભ્રષ્ટ મિત્રોએ સ્વાર્થ સારવા નીચ માર્ગે દોરેલો, બુદ્ધિહીન, અને અકાળે સ્વતંત્ર થવા પામેલો, પરંતુ પવિત્ર સંસ્કારો ભરેલી હવાથી કેવળ અજાણ્યો ન રહેલો બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી જેવાંનો પુત્ર અંતે ઘડિક કુળઉપર ગયો. વિમાનના પામેલી પત્નીની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. તે ન બોલી તેમ તેમ તેને વધારે વધારે બોલાવવા લાગ્યો. આ નિમિત્તે-તે નિમિત્તે-વાતચિત્‌નો પ્રસંગ ક્‌હાડી ક્‌હાડી તેને બોલાવવા લાગ્યો. કંઇ કંઇ પૂછવા લાગ્યો. કંઇ કંઇ ક્‌હેવા લાગ્યો. માત્ર મૂળ વાત કહાડી નહીં-ડાહિ સ્ત્રિયે કઢાવી નહીં. પતિ સુધરે એમ છે-તેને શી રીતે સુધારવો એટલા જ ઉત્સાહક વિચારમાં પડી.

એટલામાં તો પ્રમાદધન કંઇ કંઇ વાતો કરી ગયો. દરબારના સમા-
ચાર, પોતાનો પગાર થવાની વાત, આજ પોતાને લીલાપુર જવાનું હતું
તે ખબર, ખરેખરૂં જોતાં રાગમાળાવાળા કારણથી પણ ત્હાર્ કહેવામાં
સુંદરી ન આવ્યું એ કારણથી દરબાર આજ ભરવો બંધ રાખ્યો એ વર્ત્ત-
માન, નવીનચંદ્રની ગોઠવણ; પિતામહનું જૂનું ઘર ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખર-
ચી વેચાતું લેવું એવી દયાશંકરકાકાની સૂચના અને તે ઘરને ઠેકાણે માતુ-
શ્રીના નામનું શિવાલય કરવું એવો પિતાનો વિચાર થયો હતો તેઃ આ અને
એવા કાંઇ કાંઇ વિષયોનું પુરાણ પ્રમાદધન કહી ગયો. માથું નીચું રાખી
વિચારમાં પડેલી કુમુદસુંદરિયે કશી વાત સાંભળી નહીં. માત્ર નવીન-
ચંદ્રની વાત કહી ત્યારે પાંપણો જરીક ઉંચી કરી વાર્તા ઉપર ધ્યાન આપ્યું.
વાર્તાની અસર એટલી થઇ કે કુમુદસુંદરી શાંત પડી. અંતે વાર્તા થઇ
રહી એટલે આળસ મરડી ઉંચું જોવા લાગી અને પોતાને પ્રસન્ન કરવા ઇ-
ચ્છતા પતિ ઉપર પ્રસન્ન થઇ ઉઠી.

ઉઠતાં ઉઠતાં પતિઉપર પ્રેમ ઉપજ્યો. “ ના, એ તો એ રાંડનાં જ
“ વાનાં. મ્હારા પતિ તો બિચારા ભોળા છે ” આટલો વિચાર કરી પ-
તિની ભોળાઇ, પોતાને પ્રસન્ન કરવાની તેની આતુરતા, મનાવતાં સુકાઇ
જતું તેનું મ્હોં, એવું કંઇ કંઇ જોઇ વિચારી દયા આવતાં ઉમળકો આવતાં
પોતાના કોમળ માંસલ ભુજવડે પતિને કણ્ઠાશ્લેષ દીધો અને પોતાની પ-
વિત્રતા તેનામાં સંક્રાંત થઇ માનવા લાગી.

આર્યો! લગ્નોચ્છેદક ધર્માસન[1] આપે તેના કરતાં વધારે સુખ
પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ત્હારા આર્ય હૃદયમાં છે! એ ધર્માસનનું સુખ અંતે
શે લોકને જ હજો!

પતિનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કાચના જેવું નિર્મળ અને પારદર્શક થઇ ગયું
હોય તેમ તેને જોતાં આનંદ પામતાં તેમાંથી કૃષ્ણકલિકાને સમૂળગી
ભુસી નાંખવા મનસ્વિનિયે પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રસન્ન થયેલા પતિની સાથે નિર્દોષ વિભ્રમનો વિનોદ અને વિનિમય-
કરતાં–પામતાં જણાઇ ન પડે એવી રીતે બે વાતો વચ્ચે કહી દીધી.

“ આ રત્નેશ્વરમાં રાણાજી અને પિતાજી મળ્યા હતા તે વાત શઠ-
“ રાયને સાં કૃષ્ણકલિકાએ પ્હોચાડી હોં! એતો શઠરાયની ભેદુ થઇને
“ આપણા ઘરમાં આવતી હતી. જમાલવાળી વાત એને પ્રથમથી ખ-
“ બર હતી! ”

1. ફુટાછેડાની કોર્ટ. Divorce Court.

આ સમાચારથી ચમકેલા પતિ-મસ્તિકમાંથી કુટુંબવૈરિણી એકદમ નિકળી ખસી ગઈ હોય એવું બુદ્ધિમતીને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

પતિના દક્ષિણ હસ્તથી વીંટાયલું છુટા થયેલા કેશપાશવાળું કમળપુટ જેવું મસ્તક ઉંચું કરી ગુણસુંદરીને મળવા ભદ્રેશ્વર જવાની અનુમતિ માગી લીધી. કોમળ ગાલ ઉપર પતિહસ્તના કોમળ પ્રહારની જોડે જ એ અનુમતિ મળી. લાંબા વિરહને અંતે મળ્યો હોય તેમ ખંડનને અંતે મળેલો આ વિભ્રમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિદાય હોય તેમ પતિવ્રતાએ અભિનન્દ્યો. પણ પ્રીતિદાય માગ્યું ક્યારે? આપ્યું શાથી? દુષ્ટ કલહમાંથી પ્રણય ક્યારે થયો? કિલ્મિષ ભુલાયું કેમ? પ્રણયવચન પતિવ્રતાએ કહ્યું કિયું? स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ કહ્યા વિના ક્‌હેવાય એવાં પ્રણયવચન દમ્પતીને ક્યાં હતાં નથી? એવાં વચનનો ઉત્તર બોલ્યા વિના ક્યાં અપાતો નથી? प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ અશબ્દ પ્રણયવચન-વિભ્રમ-નો આવિર્ભાવ કુમુદસુંદરીમાં ક્યારે થયો, પ્રમાદધને ક્યારે દીઠો, વિભ્રમના ઉત્તરમાં ઇષ્ટ-વિભ્રમ ક્યારે મળ્યો, મૂર્ખ પ્રમાદધન આ કળા ક્યારે શીખ્યો, વિમાનના ભુલી સુશિક્ષિતાએ અશિક્ષિતનો પ્રણય શી રીતે સ્વીકાર્યો: ઇત્યાદિનું તત્ત્વજ્ઞાન પુરાણોમાં નથી, વેદને સુઝયું નથી, વેદાંતને જડયું નથી, ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં આવે એમ નથી, અને વ્યવહારીથી સમજાય એમ નથી. જેને સમજવાની અગત્ય હતી તે અંતઃકરણ વણસમજાવ્યે સમજ્યાં. એ ઈશ્વરની રચના. ગમે તેવા ભૂતકાળને ભુલવો, ગમે તેવા વર્ત્તમાનથી સંતુષ્ટ ર્‌હેવું, ગમે તેવા ભવિષ્યને બળાત્કારે સારૂં કરવું-એ શક્તિ, એ વૃત્તિ, આર્યચિત્તની જ છે,-ઈશ્વર તેને અમર રાખો.

પ્રકરણ ૧૮.

કારભારી અને કારભારઃ દિગ્દર્શન.

यः काममन्यु प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ॥
विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १ ॥
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ॥
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ २ ॥
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचित् उद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ॥
दुःखं च काले सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ३ ॥
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तम् न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यम् तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ ४ ॥ *

*૧. વિશેષ જાણનાર, શ્રુતવાન, અને (યોગ્ય લાગ્યું તે) વગરઢીલે કરનાર હોઈને

સંધ્યાકાળે જયારે શઠરાયના સમાચાર જૂના થઇ ગયા, પ્રમાદધન તર્કપ્રસાદ સાથે લીલાપુર ગયો,અને કાર્યભાર-વિવર્ત્તની વાતોમાં વહી ગયેલો દિવસ જતો રહેતાં થાકયા પાક્યા આખા સુવર્ણપુરમાં શાંત ઉતરતી રજનિ ગોરજ સમયે ઉડતી ધૂળની સાથે ભળી જવા માંડતી હતી, ત્યારે ઉપરના શ્લોક મનમાં ગાતો ગાતો બુદ્ધિધન ભૂપસિંહના અત્યારે એકાંત બનેલા વિશાળ સભાખંડમાં એકલો એકલો પગલાં ભરતો હતો અને દિવસનો ઉગ્ર પ્રકાશ ન્યૂન થતાં અધિક થવા પામતા–અનેક્હાંડિયો "વાલસેટો," વગેરેમાંના દીવાઓના–પ્રકાશથી, થાકેલી આંખોનો શ્રમ ઉતારતો હતો.

ભૂપસિંહ ગાદીપર બેઠો અને પોતે તેના વિશ્વાસનું પાત્ર હતો, તો-પણ શઠરાયની શંકા ન જાગે એ હેતુથી આજસુધી બુદ્ધિધન રાજમ્હેલ-માં એકલો બેસતો નહીં અને રાણાસાથે એકાંત વાર્ત્તા કરતો નહીં. રાજ-મ્હેલ મૂકી રાજેશ્વર જેવાં સ્થાન ખાનગી વાર્ત્તા સારૂ શોધવાનું કારણ આ હતું. આજના જેવી નિરાંતે રાજમ્હેલમાં બુદ્ધિધન કદી રહ્યો ન હતો, રા-ણાનો વિશ્વાસ આજ જગત્પ્રસિદ્ધ થયો, સંતાકુકડી કરવાની અણગમતી કળાને આજ છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા. હવે અવિશ્વાસના સ્થાન શમી ગયાં લાગ્યાં. રાણો અને કારભારી પરસ્પર વિશ્વાસનું સુખ આજ પ્રથમ જ પામ્યા. ઘણો લાંબો પ્રવાસ પૂરો થયો લાગ્યો.

"કારભારી કુટુંબ"ના અભિમાનવાળો આજ કારભારી થયો. શુદ્ધ રાજપુત્ર આજ શુદ્ધ રાજા થયો.

શઠરાય અને તેના મંડળનું શું કરવું તે ચિંતા હજી બાકી હતી. પ્રધાનવિવર્ત્ત થતાં રજવાડામાં પક્ષવિવર્ત્ત થાય છે. નવો પ્રધાન આવે એટલે જૂના પ્રધાનનાં સર્વ માણસ વર્જ્ય ગણાય છે. એકથી વધારે પ-ક્ષના હાથમાં સત્તા રહેતાં નિષ્પક્ષતા ન્યાયનો આભાસ રહેછે અને તે આભાસથી નવી વિદ્યાવાળાઓ અને મુંબાઇવાળાઓ સંતુષ્ટ રહેછે એ બુ-દ્ધિધનને લાગ્યું. પણ આ આભાસ રાખવો સરખો પણ દુર્ઘટ માલમ

જે રાજા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરેછે અને પાત્રમાં ધનને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તેને સર્વ લોક પ્રમાણ કરેછે. ૨. મનુષ્યોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો તે જાણે છે, દોષ વિજ્ઞાત થયો એટલે જે દંડ કરેછે, અને માત્રાને (માપ, આટલે સુધી કાર્ય વેતરવું તે,) તેમ જ ક્ષમાને—ઉભયને જે જાણેછે તેવાને–તેને–સમગ્ર શ્રી સેવે છે. ૩. આપત્તિ પામતાં જે કદાચિત્ (પણ) વ્યથા પામતો નથી (ભયથી–દુ:ખથી–ધ્રુજી લક્ષ્યઆગળથી પાછો હઠતો નથી,) અપ્રમત્ત રહી ઉદ્યોગની પૂઠ જે મુકતો નથી, પ્રસંગે (પ્રસંગ આવ્યે) જે મહાત્મા (રહી) દુઃખ સહે છે, અને (કાર્યની) ધુરા જે ધરેછે તેના શત્રુ જીતાયા જ. ૪. પ્રશાન્ત વૈરનું જે ઉદ્દીપન કરતો નથી, દર્પ પામતો નથી, (મનમાં) અસ્ત થતો નથી, અને દુર્ગતિને પામ્યો છુ જાણી ને (પણ) જે અકાર્ય કરતો નથી. તેને આર્યજન પરમ આર્યશીલ કહે છે.

પડ્યો. બે હાથમાં સત્તા રહી એટલે કોઇથી સંપૂર્ણ સત્તા વપરાય નહીં. આથી નિરંકુશતા ઉપર અંકુશ રહે એ વાત ખરી–પણ સારા કાર્યમાં એ અંકુશ રહે એ અનિષ્ટ. સામા પક્ષનો વિશ્વાસ શી રીતે કરવો? તેનો વિશ્વાસ કરતાં દયાને ડાકણે ખાધા જેવું થાય. લોકમાં નિર્બળતા ગણાય. સામા પક્ષવાળા પણ આપણી નિર્બળતા ગણે–ઉપકાર માનવો તો રહ્યો પણ નિર્બળ ગણી હસે, ખટપટ જારી રાખે, અને ભીતિનું કારણ સદૈવ ઉભું રહે. અકુલીન સ્ત્રી ગરીબ દેખાવના પતિને માન આપતી નથી તેમ આપણાં પક્ષનાં–હાથ નીચેનાં–માણસો પણ પરપક્ષથી બ્હીતા દેખાતા ઉપરીનું મનમાં માન રાખતા નથી–પ્રસંગે પરપક્ષમાં પણ જાયછે. આ બધાનું પરિણામ શું થાય? રાજ્ય કેવી રીતે ચાલે? ઉભય પક્ષ પરસ્પરની રૂખ રાખે ત્યારે ઉભયના અભિપ્રાય નકામા અને કાંઇ તૃતીય કાર્ય થાય–રાજનીતિ અનિશ્ચિત રહે! ત્યારે રાજ્યનું જોખમ કોને માથે રહે? ગુણદોષનો આરોપ કોને માથે મૂકાય? ગુણમાં ઉભય પક્ષ ભાગિયા થાય; દોષ સર્વ પોતાને માથેથી ક્‌હાડી નાંખે અને અપૂર્ણ જોઇ શકનાર લોક દેખીતા ઉપરીને માથે જ નાંખે. કોનો અભિપ્રાય નિશ્ચિત ગણવો, કેઇ રાજનીતિ ચાલતી ગણવી, કોનીપાસે અન્ય ઉપાય માગવો એ સર્વ વિષયમાં પ્રજા બિચારી અંધકારમાં રહે!—એકથી વધારે પક્ષનું રાજ્ય તે તો નક્કી પ્રજાપીડક જ થાય.

ત્યારે ઇંગ્રેજી વિદ્યા ભણેલાઓ ક્‌હે ક્‌હે કરે છે કે પક્ષ રહેવો જ ન જોઇએ–સર્વ પક્ષનો સરખોજ અધિકાર જોઇએ એ શું? એવું શા ઉપરથી ક્‌હે છે? આ પ્રશ્ન બુદ્ધિધને પોતાના મનમાં પૂછ્યો અને ઉત્તર ન મળતાં ઘણોજ ગુંચવારામાં પડ્યો. શું ઇંગ્રેજી રીતિમાં એ લોક કાંઇ એવું દેખેછે?–પણ ઇંગ્રેજી રાજસભામાં જ શું છે?–એક જ પક્ષનું રાજ્ય. આ પક્ષ ખરો તો બીજો નહીં અને બીજો ખરો તો આ નહીં. "હું ધારું "છું કે એ લોક માત્ર અનુભવવિનાની–વિચાર વગરની વાતો કરેછે–માત્ર "બોલ્યું જ જાણે છે. ખરી વાત છે–મુંબાઇમાં હાલના સુધરેલા જમાનામાં "એ જ વા વાયાં કરે છે કે જે પકડ્યું તે પકડ્યું–જે ભૂત ભરાયું તે ભરાયું– "નિકળે નહીં. ભૂત ભરવનાર જોઇએ. સાહેબ લોક આપણે જોયા તે તો "કાંઇ આવા નથી હોતા–આ લોક કોણ જાણે ક્યાંથી આવું શીખ્યા? ન "હીંદુમાં–ન ઇંગ્રેજમાં. પણ આ નવીનચંદ્ર કાંઇક વિચાર કરનાર છે ખરો. "એના ક્‌હેવા પ્રમાણે વિલાયતમાં પક્ષ અને વિશ્વાસ બંધાયછે તે અ- "ભિપ્રાય અને વિશ્વાસ પ્રમાણે અને આપણામાં સંબંધ પ્રમાણે. પણ એ- "માંયે એક વાત છે. વિલાયતમાં પોતાનો એક અભિપ્રાય હોવા છતાં

"પોતાના પક્ષનો બીજો અભિપ્રાય હોય તો તેને ટેકો અપાય છે એવું બ-
"સ્કિન સાહેબ કહેતા હતા. એ કહેતા હતા તે ખરૂં અને નવીનચંદ્ર કહેછે
"તે ખોટું.–એ બિચારૂં ભોળું માણસ છે– કોઇ પુસ્તક બુસ્તકમાં વાંચ્યું
"હશે. બ્રસ્કિન સાહેબે તે જાતે જોયેલું–અનુભવેલું. અને ખરી વાત છે,
"એ વિના બીજો માર્ગ શો? અધિકાર તે એકજ હાથમાં હોય. બે બા-
"યડીનો ધણી સાંભળ્યો છે–બે ધણીની એકજ બાયડી કંઇ દીઠી છે? વળી
"વિલાયતના કરતાં તો આપણે સારૂં છે. અભિપ્રાય એક હોવા છતાં
"'વોટ' કે? વોટસ્તો–વોટ જૂદો આપ્યો એ તો જુઠું બોલ્યાનો ભાઇ જ
"કેની? આપણે અંહિયાં તો ઉપરી અધિકારીનો જ વોટ–બીજા તો માત્ર
"સૂચના કરે. અને એમ કરતાંયે પક્ષવિનાનું રાજ્ય સાંભળ્યું છે કંઇ?
"ઇશ્વરને ઘેર પણ જુવો–દેવ ને દાનવનો પક્ષ. અને ઇંગ્રેજીના ધર્મમાં યે
"શું છે–એમના ઈશ્વરને મન ફિરસ્તાઓ કહે તે ખરૂં અને શેતાન અને
"એનો પક્ષ કહે તે બધું યે ખોટું–એ પક્ષ લુચ્ચો, જુઠો, નીચો અને
"સઉરીતે ખોટો–સદાકાળ નરકમાં રહેવાને સરજેલો. ત્યારે તો આપણો
"ઈશ્વર એવો પક્ષપાતી નથી: દાનવો આ અવતારે નહીં તો બીજે અવતારે
"સુધરે"–આમ મનમાં કહેતો કહેતો બુદ્ધિધન પુષ્કળ હસ્યો અને એક
તકિયા આગળ નિરાંતે પડ્યો.

સર્વ વિચારી બુદ્ધિધને વિચાર કર્યો કે જૂની રીત જ સારી છે–એ-
ટલું તો ખરૂં કે એમાં કાંઇ ભીતિ તો નથી જ. ત્યારે હવે પોતાનો પક્ષ કોને
ગણવો અને પારકો કોને ગણવો?

બુદ્ધિધન ફરી પુષ્કળ હસ્યો અને પોતાને મૂર્ખ ગણવા લાગ્યો: "વળી
"એ તે વિચાર? પોતાના તે પોતાના ને પારકા તે પારકા! આ યે મૂર્ખાઇ
"જ કેની કે આવા આવા યે વિચાર કરવા?–." વિચારમાળા પડતી મૂ-
કતાં મૂકતાં કાંઇક ભૂતકાળ સાંભર્યો અને મ્હોં લેવાઇ ગયું. પોતાના મંદ-
વાડમાં દુષ્ટરાયે મોકલેલી વિધવાએ પોતાના કુટુંબનું અપમાન કર્યું હતું–
દીકરાની ઉપર બાપની પાસે ફરિયાદી કરવી નિરર્થક હતી–તે સાંભર્યું. પો-
તાના પક્ષનાં માણસોના દોષ થતાં પ્રજા પોતાની પાસે ફરિયાદ કરવા નહીં
આવી શકે–બિચારી કચડાશે–પોતે પામ્યો હતો તેવીજ અવસ્થા કોઇને
પામવા વખત આવશે તો એ પાપ કોને માથે? અધિકારનો નિશો પોતાનાં
માણસોને ચઢશે અને કદી જાણ્યે અજાણ્યે જુલમ કરશે તો પ્રમાદધન-
નો–અથવા એવા બીજાનો જ–દોષ "બુદ્ધિધન! ત્હારીપાસે કોણ કહાડશે?"
એ પ્રશ્ને એનું મસ્તક ભમાવ્યું. "હું હતો એવી જ દશામાં આજ કેટલા
"હશે અને મ્હારાં માણસોથી છુંદાતાં ચંપાતાં તે અનાથ વર્ગનો શો આ-

"શરો ર્‌હેશે ? અરેરે–શું કારભાર એટલે આવા ગુંચવારા ?–ઈશ્વર ! મ્હારે
"તો કારભાર નથી જોઇતો ! આ ગુંચવારો–આ પાપ–કોણ વ્હોરે ?–
"મ્હારે તો દેવી–માતુઃશ્રી! તમારે સારૂ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું આજ તરી
"ઉતર્યો ! શઠરાય–દુષ્ટરાય–તમને ફળ ચખાડયું. પિતાજી, તમારો અ-
"ભિલાષ પૂરો પાડયો–મ્હોટી પદવીએ હું પ્હોચી ચુકયો. ' ત્યાં કાયમ ર્‌હેવું
"જ એવું વાકય તમે કાઢયું નથી. કારભાર સ્વીકારવો એ પ્રતિજ્ઞા મ્હેં કદી
"લીધી નથી. ઘરમાં રહી વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવું–તો, દેવી, ત્હારો અભિ-
"લાષ હજી પૂરો થવો બાકી છે. ઈશ્વરે ખાવા જેટલું આપ્યું છે. કારભાર
"રાણો મરજી પડે તેને આપે: એની ઇચ્છા હશે તો વિદ્યાચતુરને આ
"જગાએ લાવીશું એટલે પ્રમાદની પણ ચિંતા નહીં ર્‌હે. હું અને મ્હારી
"દેવી–પુત્રને ગૃહસંસાર સોંપી—વનમાં જઇશું ! બસ–આ, કડાકૂટો કયાં
"સુધી કરવો–વળી ચિંતા કરવી–શું કરવાને ?"

આનંદમાં મગ્ન થતો થતો, પ્રસન્ન થયેલા ભાગ્યપાસેથી વિશેષ પ્ર-
સાદ માગી નિરાશ થવાનો સંભવ ન ર્‌હે એવી ઇચ્છા કરતો કરતો,
શ્મશાન-વૈરાગ્યના ભાઇ ઉત્સવ-વૈરાગ્યમાં મગ્ન થતો થતો, બુદ્ધિધન
ઉઠ્યો. તપાસ કરતાં માલમ પડયું કે રાણો હજી વાળુ કરી રહ્યો નથી.
ચૈત્રી રાત્રે પરસેવો થતો હતો. 'રાણાજી ક્‌હે એટલે બોલાવજો' કહી
બાગમાં એક ફુવારા પાસે બેસવા સારૂ ચાલ્યો અને ચાલતાં ચાલતાં
અંધકાર ભરેલા જગતને માથે વિશાળ આકાશમાં ચમકારા કરતા તારા-
મંડળને જોતો જોતો ચાલ્યો અને ન્હાનપણમાં પોતાના પાડોશી શાસ્ત્રીમ-
હારાજ પાસેથી મ્હોયે કરેલા શ્લોક સ્મરવા લાગ્યો:

"भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलम्
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ॥
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहे साशंकया काकवत्
तृष्णे दुर्मति पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥" [1]

શઠરાયને ઘેર બાળપણમાં જમતો ને એ અવસ્થા સાંભરી: આં-
ખમાં આંસુ આવ્યા જેવું થયું. ફુવારો આવ્યો. ત્યાં આગળ મુંબાઇથી
મંગાવેલા લોખંડના બાંક હતા તેમાંથી એક પર બેઠો.

---

૧. અનેક દુર્ગમ સ્થાનોથી વિકટ બનેલા દેશોમાં ભમ્યો–કાંઈ પણ ફળ ન મળ્યું ! જાતિ અને કુળનું ઉચિત અભિમાન પડતું મૂકી સેવા કરી–ને નિષ્ફળ નિવડી ! પરઘેર માન-વિનાનું ખાધું–તે બ્હીતાં બ્હીતાં કાગડાની પેઠે ! દુર્મતિ અને પાપકર્મ ઉપરજ પડેલી આ તૃષ્ણા! હજી તને સંતોષ નથી વળતો ?

"खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ॥
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रहसितधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ "[1]

હજી શઠરાય સાંભર્યા કર્યો. આજ સવાર સુધીના દિવસ સ્વપ્નપેઠે દૃષ્ટિઆગળ ખડા થયા. બાંકડા ઉપર સૂતે-ફુવારાના પાણીવાળો શીતલ પવન પ્રિય લાગવા માંડ્યો. પોતે મૂળ એક રંક માણસ તે આજ સુવર્ણપુરના મહારાજનો વૈભવનો અંશભાગી છે એ ભાન થયું. આ સર્વ ઘસાઇ ભવિષ્ય ભૂત જેવું થનાર લાગ્યું: પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો !

"भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामंतचक्रं च तत्
पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः ॥
उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ॥ [2]

"પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો-સ્મરણ શેષ થઇ ગયો-" જ કેની-અત્યારે એમાંનું કાંઇ છે ?

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकम्
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ॥
किं तूद्भ्रान्तपतत्पतंगपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ [3]

આ વિચારમાં ને વિચારમાં શીતલ પવનલહરીથી-ચારે પાસથી આવતા પુષ્પવાસથી-આંખ મીંચાઇ અને બુદ્ધિધન પળવાર ચિન્તામુક્ત

---

૧. ખળ લોકનાં ગર્વિષ્ઠ વચન સહ્યાં-તેપણ પરાકાષ્ઠા પામી તેમનું આરાધન કરવા જતાં જતાં; અંતર્નું આંસુ અંતર્માંને અંતર્માં ડાબી રાખી-મન શૂન્ય હોવા છતાં-હસ્યો પણ ખરો; ચિત્તને રોકી રાખ્યું; હસવા યોગ્ય બુદ્ધિવાળાઓની પાસે પ્રણામાંજલિ કર્યા:-ઓ તું આશા! ઓ નિષ્ફળ આશા! આથી વધારે તે મને તું શું નચાવનારી હતી?

૨. ઓ ભાઈ! આ કષ્ટ સામું તો જો! મહાન એ ભૂપ, એ એનું સામંત મંડળ, એની પાસેની વળી પેલી રાજાઓની સભા, પેલી ચંદ્રબિમ્બ જેવાં મુખવાળિયો, ઉદ્રેક ભર્યો પેલો રાજપુત્રોનો સમાજ, પેલા બન્દિજનો, પેલી કથાઓ-આવું આવું સર્વ જેને લીધે સ્મરણમાંજ રહેનારૂં બની ગયું તે કાળને નમસ્કાર કર્યું!

૩. હર્મ્ય (મ્હેલ) ની અગાશિયોમાં રહેવું એ શું રમ્ય નથી લાગતું? ગાયનાદિ સાંભળવું શું નથી ગમતું? કે શું પ્રાણસમીનું સમાગમસુખ અધિક પ્રીતિનું પાત્ર નથી થતું?-પણ-પણ-વાત એટલી જ છે કે પળવાર ઉંચે ચગી પડી જનાર પતંગિયાની પેઠે-પવનથી કંપતા દીપના અંકુર પેઠે-છાયા પેઠે-વસ્તુ માત્રને ચંચળ જોઈ સત્પુરૂષો વનાન્તમાં ચાલ્યા ગયા છે!

થઇ આ સ્વપ્નમાંથી નિદ્રાસ્વપ્નની સૃષ્ટિવચ્ચોવચ ઉભો.' રાજેશ્વર મહાદેવના વાડા જોડે ઓટલા ઉપર શરદ પુનમની રાત્રે, સૌભાગ્ય-દેવી જોડેના તલાવમાં નાચતું ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ જોઇ રહી છે, અને સાથે જ બેસી વાનપ્રસ્થ બુદ્ધિધન પતિવ્રતાને સમજાવે છે: "પ્રિય "દેવી, આ રમણીય પ્રતિબિમ્બ જેવો જ તને આપણો સ્નેહ-સંસાર "નથી લાગતો ? જો, પાણીપર કરચલિયો વળે છે તેમાં એ પ્રતિબિ-"મ્બની લેખા દેખાય છે ! પણે આખું પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે અને હાલે "છે. આપણો સંસાર પણ આવો જ છે. ખરું જોતાં પ્રતિબિમ્બ જૂ-"ઠું છે, તે પણ જતું રહેવાનું; ખરો ચંદ્ર તો આકાશમાં છે: તેમ જ આ "આપણો સંસાર જૂઠો છે, અને જતો રહેવાનો છે. ખરો સંસાર તો "બ્રહ્મમાં છે–એ સંસારનું નામ મોક્ષ: મ્હારે ત્હારે અન્તે એ જ પામવો "છે. દેવી ! તું અજ્ઞાન છે પણ તું જેવી સુન્દર છે, ત્હારી કાન્તિ જેવી "નિર્મળ છે, તેવું જ ત્હારું અન્તઃકરણ સુન્દર છે, અને ત્હારી બુદ્ધિ "નિર્મળ છે. પતિવ્રતા, ત્હેં એક જ યોગ સાધ્યો છે, તું એક જ જ્ઞાન "પામી છે; ત્હારા જેવા સુન્દર પવિત્ર આત્માને વાસ્તે જ મોક્ષ છે "–તું મોક્ષ પામીશ—તું બ્રહ્મરૂપ થઇશ !"

"દેવી, મ્હેં પણ ત્હારીજ સુરત–પરસ્તી[1] કરી છે–હું પણ ત્હારી "સાથે જ છું–તું બ્રહ્મમાં મળીશ અને ત્યાંયે હું ત્હારી સાથે જ ! દેવી, "સર્વત્ર સાથે જ !"

અન્તર્માં આ સ્વપ્ન ચાલતું હતું તે સમયે મુખ ઉપર અન્ધારામાં સ્મિત ફરકતું હતું. સર્વ જગત પોતાનામાં સંકેલી દેઇ શેષશાયી આ-નન્દમય નિદ્રા પામે તેમ સર્વ સંસારની ઇયત્તા આવા સ્વપ્નમાં સંભારી (સંભૃત કરી–સંભાર પેઠે ભરી) પોતાના બાલ્યથી આજ સુધીના પ્ર-યાસને અન્તે બુદ્ધિધન ઝાકળથી શીતળ થયેલા બાંક ઉપર સૂતો સૂતો આ આનન્દમય નિદ્રા પળવાર પામ્યો.

ભૂપસિંહ વાળુ કરી રહ્યો કે એક જણ બુદ્ધિધનને બોલાવવા જતે હતો તેને ન જવા દેતાં ભૂપસિંહ પોતે જ ફુવારા પાસે માણસો સાથે ગયો. હજામે ફાનસ ઉંચું કર્યું અને રાણાએ જુના મિત્રને નિદ્રામાં પડેલો દીઠો. જુવેછે એટલામાં જ નરભેરામ, નવીનચંદ્ર વિદુરપ્રસાદ અને જયમલ્લ આવી પ્હોચ્યા. નરભેરામ બુદ્ધિધનને ઉઠાડવા જતો હતો તેને રાણાએ અટકાવ્યો–"નરભેરામ, બુદ્ધિધન બહુ જાગ્યા છે–ઘણુ

---

1. કોઇની મુખકાન્તિ જ જોઇ રહેવાનો ઈસ્લામી યોગ.

"વર્ષને અંતે આજ સુખમાં સૂતો છે. એમને સુખમાં સુવા દ્યો."
ઓથારે ચાંપેલા માણસના હાથ છાતી ઉપરથી અચિન્ત્યા આવા પડે
અને ભયંકર સ્વપ્ન જતું રહેતાં જાગી તે સ્વસ્થ થાય તેમ બુદ્ધિધનની
શિખામણથી ઘણા વર્ષથી સ્વભાવવિરુદ્ધ ધૈર્ય રાખી મનમાં ધુંધવાઇ
રહેલો રજપૂત શઠરાય દૂર થતાં આજ સ્વસ્થ બન્યો હતો. લીલાપુ-
રમાં પોતાના ન્હાના સરખા ઘરમાં આવી બુદ્ધિધન નિરાંતે બેસતો
હતો અને સ્વતન્ત્રતા ભોગવતો હતો તેમ જ આજ પોતાના મ્હેલમાં
કરતો તેને જોઇ રાણાએ પોતાના વૈભવને સફળ થયો માન્યો. જૂના
દિવસ સ્મરણમાં આવ્યા અને જેમ બ્હારનો ફુવારો શરીરને શીતળ
કરતો હતો તેમ બુદ્ધિધન ઉપરની પ્રીતિનો ભરેલો ફુવારો ઉભરાઇ
ઉઘડી અંતઃકરણને શીતળ શીકર[1] થી ન્હવરાવવા લાગ્યો.

"જયમલ્લ, એમના માથા નીચે એ જાગે નહીં એમ એક અ-
'શીકું ગોઠવ અને આપણે વાસ્તે આજ અહિંઆં જ બેસવાની ગોઠ-
વણ કર્ય."

આજ્ઞાનું પાલન તરત થયું. બુદ્ધિધનના માથા નીચે ધીમે રહી
રેશમી અશીકું મૂકી દેવામાં આવ્યું. રેશમી ગાદીવાળો કોચ રાણાને વાસ્તે
આવ્યો. બીજાઓને વાસ્તે ગલીચો આવ્યો. રાણાની આશપાશ શુદ્ધ
રૂપેરી સોનેરી તેમજ "ગિલ્ટ"વાળી અને કાચની વિલાયતી દીવિયો ગો-
ઠવી દેવામાં આવી અને જૂદા જૂદા દીવાનો પ્રકાશ ફુવારાના ઉડતા બિ-
ન્દુઓમાં ચળકવા લાગ્યો. રાણાએ કોચપર બેસી સોનેરી હુક્કાની લાંબી
નળી મ્હોમાં લીધી. સઉ આશપાશ ગોઠવાઇ ગયા. ચોબદારો અને ચાં-
કરો ચારપાસ વીંટાઇ સ્તબ્ધ-અંદર અંદર ગુપચુપ વાતો કરતા-ઉભા
રહ્યા. રાણાની આજ્ઞા થઇ અને એક તરુણ ગવૈયો આવ્યો, રાણાના
સામો બેઠો, અને મ્હોયે ગાયાવિના સતારના અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરમાં ગાન
ઉતારવા લાગ્યો. એક ચાકરે તાજાં ચિત્ર વિચિત્ર ફુલો રૂપેરી સંપુટો,
થાળો, અને છાબોમાં ગોઠવી સર્વ વચ્ચે મૂક્યાં અને તેની સુવાસના
ચારેપાસ પ્રસરવા લાગી. આશપાશના બાગમાંથી અને પારોના પાત્રો-
માંથી પુષ્પોના પરાગ અને સુવાસથી પ્રફુલ્લ થયેલો, ફુવારાની નીચે
કુંડમાં ટપકતાં બિન્દુઓના અને સતારના મિશ્રિત સુસ્વરને પોતાનો
કરી લેતો, શીતલતાને-કુંડમાંથી ઉપાડી લેતો-ફુવારાના વર્ષાદમાંથી અ-
ન્દર ચોરી લેતો-ઝાકળમાંથી પી જતો-અને આકાશમાંથી ઘસડી આ-

---

૧. પાણીના ઉડતા છાંટા.

ણુતો, અનેક સ્થાનથી શૂંઢમાં એકઠું કરેલું પાણી હાથી પાછું એક સ્થાને વર્ષાવે તેમ સુવાસ–સુસ્વર–અને શીતલતાને મનુષ્યસૃષ્ટિ ઉપર સાથે લાગાં, વર્ષાવતો, અનેક ઝાડનાં પાંદડાંને હલાવી ખખડાવી અંધકારમાં પણ પોતાની સત્તા છે એવું માનવીના કાનને ગર્વસાથે ક્‌હેતો, ઉંચા ગગનમાં પણ મ્હારી આણ વર્તેછે એવું વાદળામાં લ્હેરિયાં પાડી ઉંચું જોનારી આંખને જણવતો, અને ગાઉ બે ગાઉ ઉપરનાં વનોમાં પોતે નાંખેલા સુસવાટા રાણાજેવાના કાનના પડદાપર અફળાવતોઃ–દામ્ભિક વાયુ માનવીના શરીરપાસે આવી દમ્ભ તજી મન્દ પડી જતો હતો, મધુર થઇ જતો હતો, તેને ફોસલાવતો હોય–તેને કરગરી પડતો હોય–તેને સવાસલાં કરતો હોય–તેમ તેના અંગરખામાં ધીમે રહી પ્રવેશ કરી–તેમાં કરચલિયો પાડી–તેના શરીરને પંપાળતો હતો, શરીરમાંનાં છિદ્રોમાં પેંશી જઇ ઠેઠ ચિત્ત આગળ પ્હોચી જતો હતો, ચિત્તના ગર્ભદ્વારની અંદર ઉભો રહી માનવીના આત્મા ઉપર આનંદનો અભિષેક કરતો હતો, અને પોતાની સાથે આણેલી સર્વ રમણીય સામગ્રી તેના જ ઉપર ચઢાવતો હતો. એમાં દોષ માત્ર એટલો હતો કે તે જડ હોવાથી મ્હોટા ન્હાનાનો ભેદ સમજતો ન હતો અને ભૂપસિંહની તેમ જ તેના હલકામાં હલકા દાસની સરખી રીતે સેવા કરતો હતો અને જગતના ઉંચતાનો પણ ભેદ રાખતો ન હતો. પવનની; પ્રકાશની, સુવાસની, સુસ્વરની, શીતલતાની–અર્થાત્ જડ હોવા છતાં સંચાર કરનાર સર્વ પદાર્થોની–અસર નિદ્રાયમાણ બુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં પણ પ્હોચી જતી અને તેમાં રમણીય સ્વપ્નોની કારણભૂત થઇ પડતી હતી–પોપક પણ થતી હતી.

એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં ખસતું બુદ્ધિધનનું મસ્તિક અન્તે અર્ધજાગૃત થયું અને સૂતી વેળા કરવા માંડેલા વિચાર પાછા મસ્તિકમાં આવી ઉભા. છાતી ઉપર હાથ રાખી, આંખો મીંચેલી જ રાખી, ઇન્દ્રિયો અકર્મ જ રાખી, સૂર્ય ઉગતા પ્હેલાં–સૂર્યકિરણના સ્પર્શબળે જ–પક્ષિયો માળામાં ને માળામાં જ કિલકિલાટ મચાવી મૂકે તેમ, જાગતા વિચાર નિદ્રાયમાણ દેખાતા પુરુષના મગજમાં સાકાર થયા. પોતાના માણસોનો પક્ષ બાંધવામાં જે હરકતો ભાસી હતી તે એકદમ દૂર થઇ હોય એમ નિદ્રાએ સ્વચ્છ કરેલા મગજે ગુંચવારા ભરેલી ગાંઠ છોડી દીધીઃ

" કંઇ નહીં, કંઇ નહીં ; કારભાર કરવો હું જાણું છું ; હું જાતે પ્રમાણિક
" રહીશ, મ્હારાં માણુસોને જ મ્હારો–રાણાનો–તાપ દેખાડવામાં શિથિલ
" નહીં રહું, હું મ્હારાં માણસોને અધિકાર સોંપું છું તે છતાં તેમની ગેર-
" વર્તણુકની ફરિયાદ સાંભળવા અને શિક્ષા કરવા અંતર્થી તત્પર છું એવો

"સર્વનો અભિપ્રાય બંધાશે તો મ્હારાં માણસો બ્હીતાં રહેશે, અયોગ્ય
"કાર્યમાં મ્હારા તરફથી ઉત્તેજનની અથવા ક્ષમાની આશા નહીં રાખે,
"પ્રજા વિશ્વાસથી ફરિયાદ કરશે અને તેમને યોગ્ય ન્યાય આપીશ જ.
"અધિકાર સોંપવો અને ન્યાય કરવો એ બે જૂદા પદાર્થ છે-એકમાં
"વિશ્વાસ અને પોતાપણું જ કામમાં લાગે છે, બીજામાં નિષ્પક્ષપાત તીવ્ર
"જોઇએ છિએ. ન્યાય કરવાનું આટલું બળ રાખનાર ઇંગ્રેજ વર્ગ અ-
"ધિકાર સોંપવામાં કિયે દહાડે ન્યાયનું ધોરણ રાખે છે જે ? મ્હારી પ્ર-
"જામાં વિશ્વાસનાં પાત્ર મળતાં તેમને અધિકાર સોંપતાં હું આંચકો
"ખાઉં તો હું ઈશ્વરનો અપરાધી."

"શઠરાયના પક્ષમાં દેખાતાં બધાં માણસ એના પક્ષનાં નથી.
"એનો વિવેક એમ થાય કે છેક ટોચ વિના બાકી રહેતાં સર્વ માણસોને
"છે એમનાં એમ જ રાખવાં અને સખત સાવચેતી આપવી કે ભૂત-
"કાળ ભૂલી યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવશે. એની
"સંપત્તિમાં એનાં પક્ષમાં દેખાતાં હતાં તે સર્વ હજી એનાં પક્ષનાં રહે-
"શે જ એ કલ્પના બળવાન નથી. પેટને અર્થે એનાં થએલાં માણસ
"પેટને અર્થે મ્હારાં થશે. મ્હારે જાતે તેમનું કામ નથી.-જાતે તેમનો
"ડર નથી. તેનાંયે નહીં-મ્હારાંયે નહીં-ભૂપસિંહનાં માણસ બને તો બસ."

"અધિકારના શિખરનાં માણસો સારાં થાય એ સાવચેતી જાતે
"રાખશું, તો નીચેનાં માણસ અનુકરણ કરશે જ. સારાશનો પ્રતાપ તે-
"મને લાગશે જ."

"અધિકાર સોંપતી વેળા વિશ્વાસનો સંબંધ-પછીથી તેમના ગુણ
"દોષનો જ સંબંધ રાખવો. આટલી પ્રીતિ રાખનાર રાણાને આ સમયે
"છોડી દેવા-એ અપકાર કહેવાય. એનાં રાજ્યચક્ર બરોબર ગોઠવાઇ
"ચાલે પછી હું ક્યાં સ્વતન્ત્ર નથી ?"

આ વિચારની સાથે આંખ ઉઘડી અને જુવે છે તો નવીન જ
દેખાવ ! સૂતો ત્યારે તો આમાંનું કાંઇ ન હતું ! આ સર્વ માણસ, રાણો,
આ સર્વ ઠાઠ, દીવા-આ શું ? હજી સ્વપ્ન તો ચાલતું નથી ? એ ભ્રાન્તિથી
આંખો ચોળતો બેઠો થયો અને ચારે પાસ જોવા લાગ્યો. રાણાના સ્ને-
હનો આવિર્ભાવ કળાતાં અમાસ ઉરમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. હુક્કાની નળી
મ્હોંમાંથી કહાડી રાણાએ પૂછ્યું: "કેમ, બુદ્ધિધન, જાગ્યા ? નિદ્રા ઠીક
લીધી."

આભો બનેલો બુદ્ધિધન ઉભો થયો: "જી, આપ ક્યાંથી અહિંયાં?"

"તમે સૂતા હતા એટલે જગાડ્યા નહીં. અમે પણ સઉ અંહિયાં
" જ બેઠા કે અહુણાં જાગશે. આવો, બેસો"–પૂર્વાવસ્થાનો અભ્યાસ
સંભારી પોતાની સાથે કોચ ઉપર જગા બતાવી. બુદ્ધિધન કોચપર
હાથ દેઇ નીચે જ બેઠો અને સાન કરી કે ચાકર-વર્ગ દૂર ખસી ગયો.

ચારે પાસ જતાં એકાંત લાગ્યું એટલે વિશ્રમ્ભ કથાનો આરમ્ભ
થયો. રાણાએ પૂછ્યું.

"બુદ્ધિધન, આજ મને નિરાંત વળી. પણ કહો હવે કાંઇ ચિન્તા
બાકી છે ?"

બુદ્ધિધન હસ્યો: "રાણાજી, ચિન્તાનો અન્ત આવ્યો કંઇ દીઠો
" છે ? સંસાર એટલે જ ચિન્તાની પરમ્પરા–એક ચિન્તા જાય કે બીજી
" આવી જ છે."

અભણ અમાત્યને આમ પર્યેષક[1] રીતે બોલતો જોઇ નવીનચન્દ્ર
વિશેષ રસથી સાંભળવા લાગ્યો.

રાણો બોલ્યો: "કહો ને ભાઇ, હવે શું છે ? હું તો જાણું છું કે
" મ્હારી ચિન્તા તો ગઇ જ. જે બાકી હોય તે તમારે વાસ્તે છે."

"રાણાજી, શઠરાયનું શું કરવું ?"

"શું કરવું ? અપરાધીને ઘટે શિક્ષા."

"બુદ્ધિધનભાઇ, દુષ્ટરાય મરી ગયો તે સંબંધમાં ખરી વાત
" ડૂબી ગઇ છે અને કાંઇ કાંઇ વાતો ચાલે છે. એનો મામો લીલાપુર
" ગયો છે. ગરૂબડ સંતાતો ફરે છે અને ઘણું કરી ઘીરપુરના બ્હારવ-
" ટિયાઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરે છે." નરભેરામે સમાચાર કહ્યાં.

"રાણાજી, સાંભળ્યું ?"

"હા, પણ એ ચિન્તા હવે મ્હારે કરવાની નથી. જોઇતા હોય
" તો હું તો સર્વે વાતના ટુંકા ઉપાય બતાવું. લાંબા ઉપાય રજપુતોને ન
" આવડે. એ સોંપ્યા તમને :" નિશ્ચિન્તપણે રાણાએ હુકકો ફુંકવા માંડ્યો.

નરભેરામે સૂચના કરી : "મને તો લાગે છે રામભાઉને એ લોક
" હાથમાં લેશે. બ્હારવટિયાને આશ્રય આપી નવા કારભારની નિન્દા કરા-
" વશે અને લીલાપુરમાં નવા સાહેબ આવશે તેનો અભિપ્રાય પ્રારંભ-
" માંથી ફેરવવા યુક્તિ કરશે. બીજે ઘાટ શઠરાયફરવતરાયનું શું થા-
" યછે તે જોયા પછી ઘડશે."

૧. "ફિલૉસૉફી" વાળી; પર્યેષક=શોધક: Philosophical.

" તે બુદ્ધિધન, ધારો કે રામભાઉની ખટપટથી નવો સાહેબ ખોટી
" રીતે ભરવાયો તો આપણે તેની ચિન્તા રાખવી ? ખરી રીતે કહે તે
" ખરૂં, પણ આપણું સાંભળ્યાવિના શું અન્યાય કરશે ? અથવા શું આ-
" પણે સાહેબ ને રામભાઉ, ને એનો સીપાઇ અને એવી એવી ચિંતા
" રાત દિવસ કર્યા કરવી ? આપણી પ્રજાની ચિન્તા હવે શઠરાયને માથે
" નથી–એ ચિન્તા કરવાની શું ઓછી છે કે આવી આવી ચિન્તા આપણે
" જન્મારો કર્યા જ કરવી ?"

"રાણાજી, આપ કહો છો તે સાચું છે, પણ આપણા જ જૂના દિ-
" વસ સંભારો, આપણી આગગાડીનું એંજીન સાહેબવિના ચાલ્યું નથી.
" આજ એ લોક કર્ત્તા હર્ત્તા છે–કર્ત્તા ને હર્ત્તા બે."

" ત્યારે તો એમ કે ગાદી મળ્યા પછી આજ સુધી શઠરાયે રાજ્ય
" કર્યું અને હવે સાહેબ કરશે. આપણે તો કેવળ પૂતળાં જ. સરકારનું
" કામ એ કે આપણે પ્રજાપીડક થઇએ ત્યારે માથે અંકુશ પેઠે વર્તવું. પણ
" આવા વિષયમાં એ સરકાર ?–ને તે પણ સરકારના ગુલામ સીપાઇ સુધી ?"

નરભેરામ કહે, "મહારાણા, નવા સાહેબ આવે છે તે લશ્કરી ખા-
" તાના છે. ડાબક સાહેબના ભત્રીજા થાય છે. જલદ મીજાજના છે.
" વેર રાખે આવે છે. કાનના કાચા છે. કામ કરવાના ઉત્સાહી નથી.
" આજ્ઞા-ભંગ થયેલો જોઇ શકતા નથી. ખુશામત કરતાં કરતાં પ્રસન્ન
" થાય તો મ્હોટી વાત. રામભાઉને હવે ઘીકેળાં સમજવાં."

ભ્રૂકુટી ચઢાવી રાણો બોલ્યો, "બુદ્ધિધન, આનો અર્થ એ કે એ
" લોક રાજા અને આપણે ગુલામ. આવી આવી વાતો સાંભળવાને હું
" ઇચ્છતો નથી. ભલમનસાઇની રીતે થાય એટલું કરવું એની ના નથી
" પણ એથી વધારે નરમાશ રાખવી હોય તો તે વાત મ્હારી પાસે ન
" કરવી. તમે તેમની સાથે ભરી પીજો. આપણે આપણી વાત ચલાવો.
" બોલો, શું કરવું ધાર્યું ?"

બુદ્ધિધન બોલ્યો: "ન્યાયની રીતે શઠરાયની તપાસ ચલવવી અ-
" થવા એને એવી શિક્ષા કરવી એ તો મને વ્યાજબી નથી લાગતું."

"હું !–" રાણો જોઇ રહ્યો: "કાલે પોશાક આપિયે પાછો એને ?"

" નાજી, એને શિક્ષા ઓછી નથી થઇ. દુષ્ટરાય મરી ગયો. રૂ-
" પાળિયે કુટુંબનું નાક કાપ્યું. કારભાર ગયો. હવે જે વધારે શિક્ષા
" કરવાની તેનો હેતુ એટલો કે એ વધારે ખટપટ ન કરે અને આપણું
" રાજ્યતંત્ર નિશ્ચિંત ચાલે."

" નિશ્ચિંત ચાલવાનો રસ્તો—મને લાગે છે કે એના સાળાએ શોધી
" ક્‌હાડ્યો તે હશે."

" રાણાજી, એટલાં ઉકળવાથી કાંઇ લાભ નથી. આ ઉપરથી તો
" એટલું જોવું કે જ્યારે દરબારનાં સર્વ માણસ એનાં હતાં તે પ્રસંગે એને
" ક્‌હાડ્યો હત તો કેટલી ખટપટ ઉભી કરત. મ્હારા મનમાં જુદો રસ્તો
" યોગ્ય લાગે છે. દિલ્હીના બાદશાહોમાં એવી રીતિ હતી કે કોઇ ઉમ-
" રાવ સત્તાલોભી થાય તો એને કોઇ ગામડામાં સુબો કરી મોકલવો
" એટલે તે પોતાને જ પૂર્ણ સત્તાવાન્ દેખી—પોતાનાથી કોઇને મ્હોટું ન
" દેખી—વધારે મ્હોટા થવાનો લોભ ન કરે અને આત્મસંતુષ્ટ થાય.
" આત્મ સંતુષ્ટ થયો તેનો લોભ મરે—તેના તરફથી ભીતિ પછી રહે નહીં.
" બીજું: શત્રુને સંન્યાસી જેવો કરી દીધો એટલે તે નિઃસ્પૃહી અને નિ-
" ર્બન્ધન થાય—તેના જેવો ભયંકર શત્રુ કોઇ નહીં. પોતાનું સારું તો
" કરે કે ન કરે પણ પારકાને નુકસાન—તો તે કરી શકે જ. આથી મ્હારા
" મનમાં એમ છે કે શઠરાયની પાસે તેનું ગામ રહેવા દેવું પણ જુની
" સનદ લેઇ લેવી અને નવી આપવી. તે એની જાતનેજ કરી આપવી
" અને અંદર લખવું કે તે પોતે આપને સંતોષ આપશે તો તેને વંશપ-
" રંપરાની નવી સનદ કરી આપવામાં આવશે. વળી એવી સરત
" કરવી કે તેણે અને કરવતે એ જ ગામમાં વસવું અને તેને આબાદ
" કરવું, રજા શિવાય ગામ છોડવું નહીં, અને રાજપ્રપંચમાં પડવું નહીં.
" તે ગમે તેવો હશે તોપણ ઉદર-સ્વાર્થથી બન્ધાશે, એ બન્ધનમાંથી
" છુટવાનું જોખમ નહીં વ્હોરે, સદૈવ બ્હીતો રહેશે, અને આપણે વશ
" રહેશે. 'ઈશ્વર' એને વ્હાલા તો નથી જ પણ વ્હાલા હશે તો ઉપ-
" કાર માનશે. લોકમાં આપની ક્ષમાની પ્રશંસા થશે. રામભાઉ કે સા-
" હેબ કે કોઇને પણું બોલવાનું નહીં રહે. પ્રતિપક્ષી વર્ગ સર્વ શાન્ત
" પડશે, અને આપની કૃપાને અશક્ય નહીં ગણે. અને મ્હોટામાં મ્હોટી
" વાત એ કે ઈશ્વર આપના ઉપર પ્રસન્ન રહેશે. કાર્યસિદ્ધિ થાય; ઉદ્દીપન
" પામેલું વૈર શાન્ત થાય; આત્મા, લોક, અને ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય—
" એથી બીજું ફળ કિયું?"

રાણો એક કરડી બેસી રહ્યો હતો. તે સર્વ સાંભળી રહ્યો, વિ-
ચારમાં પડી ગયો, અને અન્તે શાંત થયો: " વારુ, ભાઇ, ક્‌હો તે ખરું;
" ઠીક છે; એમ કરો."

" ક્ષમા અને ડહાપણને મિશ્ર કરી કાર્યસિદ્ધિ શોધે તે પ્રધાનને
" ધન્ય છે—ડાહ્યા અને વિશ્વાસપાત્ર પ્રધાનને વશ પોતાની વૃત્તિ રાખે

" એ રાજાને ધન્ય છે !"–નવીનચન્દ્રના ચિત્તમાં વિચાર-ઊર્મિ ઉઠી:
" આવી –સ્વતંત્ર–તોફાની વૃત્તિવાળો રાજા પળવારમાં બાળકપેઠે ડ્હા-
" પણને વશ થયો !–સર્વ રાજાઓ આવા હતા હશે ? એમ હોય તો જો-
" ઇએ જ શું ? રાજાઓ ગમે તો પોતાનાથી વધારે ડ્હાપણ કોઇનામાં
" જોતા જ નથી, અથવા તો પોતાના અથવા પારકાના ડ્હાપણનો વિચા-
" ર જ. ન કરતાં ઉંઘે છે એવું વાંચ્યું છે–એનાં દૃષ્ટાંત પણ જગતમાં
" હશે જ. ઈશ્વરે–માણસ અને માંકડાં–ઉભય સર્જેલાં છે."

નરભેરામે કહ્યું: " ભાઇસાહેબ, એ તો આપે સારાઇનો માર્ગ શોધી
" કહાડ્યો–પણ હું ખાતરીથી કહું છું કે એ લોક એનો અર્થ એમ જ
" લેવાના કે એમને શિક્ષા કરતાં આપણે ડરિયે છિયે અને એ શિક્ષાપાત્ર
" છે એવું સ્પષ્ટ બતાવી આપવા આપણે અશક્ત છિયે."

બુદ્ધિધન હસ્યો: " નરભેરામ, એટલો પણ વિચાર નહીં કર્યો હોય ?
" પ્રમાદ અને તર્કપ્રસાદ ગયા છે તે રસલસાહેબ પાસે સર્વ વાત રજે-
" રજ ઉઘાડી કરી દેશે એટલે સામી ખટપટનો પાયો ભાગ્યો સમજવો.
" સાહેબને આપણાપર વિશ્વાસ છે અને નવા સાહેબ આવશે તેમને સર્વ
" વાત કરી મૂકશે. પછી થવા ઘો જેનાથી જેટલી થાય તેટલી ખટપટ.
" રામભાઉને હળવે હળવે સિદ્ધો કરી દેવો પડશે–એને તો ગમે તેમ
" ભરી પીશું. હવે શઠરાયનું એ કરવાનું કે લીલાપુરમાં અને બીજે બધે
" ઠેકાણે એની કળા થાકશે ત્યાંસુધી એને છે એમ ને એમ જ રાખવામાં
" આવશે અને જ્યારે એ જાણશે કે હવે મ્હારા હાથ નીચા પડ્યા અને
" કાંઇ દાવ હાથમાં નથી જ ત્યારે–એની ઇચ્છા હશે તો જ–એ ચરણે
" પડી માગશે તો જ–રાણાજી કૃપા કરશે. સુવર્ણપુરના મહારાજની કૃપા
" કાંઇ રસ્તામાં નથી પડી. શિક્ષા અને ક્ષમા ઉભય કાર્ય એમને આ-
" વડે છે તે જગત્ જોશે જ. એવા એવાથી ડરતાં રહેવું એ મહારાણા
" સમઝતા નથી."

ભૂપસિંહ ટટ્ટાર બેઠો, પ્રસન્ન થયો, એનો ક્ષાત્ર ઉદ્રેક સંતુષ્ટ થયો, અને અમાત્યપર સ્નેહભરી ઉત્સાહ ભરી ચળકતી આંખે મૂછે હાથ દેતો જોવા લાગ્યો. સર્વને આત્મોત્કર્ષક વચનની અસરમાંજ કાંઇક ઐન્દ્રજાલિક[1] માયા છે.

નવીનચંદ્ર આ નવીન નાટક જોઇ જ રહ્યો. રાણો અમાત્ય-બુદ્ધિને પ્રતિકૂળ થતો પ્રથમ અટક્યો હતો પરંતુ કાંઇક અનિચ્છાથી

1. જાદુભરેલી.

અટક્યો હતો. નરભેરામ તે અનિચ્છાને વધારે એવા શબ્દ બોલ્યો. બુદ્ધિધનના શબ્દથી તે અનિચ્છા વધતી અટકી એટલું જ નહીં, પણ વાયુના અચિંત્યા ઝપાટાથી માર્ગપરથી ધૂળ સાફ થઇ જાય તેમ અમાત્યના અચિન્ત્યા ઉત્તેજિત પ્રતિભાનથી રાણાની મૂળની અનિચ્છા પણ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. એથી પણ વધારે એ થયું કે અમાત્ય-મ્હારે જ અનુકૂળ માર્ગે કામ કરશે એવી રાણાની ખાતરી થઇ. સેવ્યજનની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ કેમ કરી દેવી અને અનુકૂલ કેમ દેખાવું એ બરોબર દેખાડી આપે એવું સેવક-બુદ્ધિનું આ પરાક્રમ જોઇ નવીનચંદ્ર અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડ્યો. આશ્ચર્યતુલ્ય ઠેકાણે આવતાં આ પરાક્રમ કરવાનો પ્રસંગ પાડનાર સેવકવૃત્તિની તેને દયા આવી. સેવ્યજનને પ્રસન્ન કરવાના જ અથવા તેને અપ્રસન્ન ન થવા દેવાના–હેતુથી પોતાના અંતઃકરણને ઢાંકી નવીન–અભિત્તિ ચિત્ર જેવું–શબ્દજાળ રચવું પડે, જરી પણ વૈતથ્ય[2]વાળી વૃત્તિ બતાવવી પડે:–આ સેવક-ભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો. જે સેવ્યભાવ જાણ્યે-અજાણ્યે પણ આ દશાનો ઉત્પાદક થઇ પડેછે તે સ્વ-પર-પાતક લાગ્યો. આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉભયભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ–લાગ્યા અને પળવાર પ્રત્યક્ષ સ્વપ્નમાંથી દૃષ્ટિને અંતઃસંક્રાન્ત કરી પાસે કોઇ ન હોય તેમ મનમાં બોલી ઉઠ્યો, "ખરી વાત છે!

"*The man*
"*Of virtuous soul commands not, nor obeys.*
"Power, like a desolating pestilence,
"Pollutes whate'er it touches; and obedience,
"Bane of all genius, virtue, freedom, truth,
"Makes slaves of men, and of the human frame
"A mechanized automaton."*

કોણ જાણે ક્યાંથી આ કવિતા તેના સ્મરણમાં સ્ફુરી આવી અને વિચારમાં પડી પાછળના ઝાડને ટેકો દેઇ તે પોતાના ઘરમાં હોય તેમ બેઠો.

---

૨. અસત્ રૂપ હોય તેથી જાદું–જૂઠું–તે વિતથ; વૈતથ્ય=વિતથપણું.

* *Shelley's Queen Mab:*

"વિશુદ્ધ આત્માવાળો પુરુષ આજ્ઞા કરતો નથી, ઉપાડતો નથી. જગતને શૂન્ય કરનાર કોઈ સર્વ વ્યાપી રોગની પેઠે સત્તા જેને સ્પર્શે છે તેને ભ્રષ્ટ કરી દે છે; અને સર્વ બુદ્ધિ, શુદ્ધિ (સદ્ગુણ), મુક્તિ (સ્વતંત્રતા), અને સદુક્તિ (સત્યોક્તિ) એ સર્વના વિષ જેવું આજ્ઞાધારણ માનવીને દાસ કરી દે છે અને આ માનુષી ઘટનાને માત્ર એક ગતિમાન જડયંત્ર જેવી કરી મૂકે છે."

કવિતાનાં જુનાં ચરણ બોલતાં બોલતાં તેના હાથ છાતી ચાંપી પાછા અ-
ચિંત્યા પ્હોળા-છૂટા થઈ બે પાસ પડ્યા. ઇંગ્રેજ કવિનો તીવ્રવેગ પળવાર
આર્યમસ્તિકને તીવ્ર સુરા પેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. "રાણાને અનુકૂળ કરી દેવા
"અમાત્યે નાટક ભજવ્યું ! વિશુદ્ધિનો એ જ અપધ્વંસ ! પોતાની સત્તાએ
"આ નાટક ઉત્પન્ન કરવા સમય આણ્યો-રાણા ! એ ત્હારી સત્તાનું દુષ્ફલ !
"માનવી માનવીપર આજ્ઞા કરે-માનવી માનવી પાસે ક્ષુદ્ર બની જાય: એ
"ઉભય પરિણામ અનિષ્ટ છે !" વિચારની ચમક મસ્તિકના આખા ક્ષિતિજ-
માં વીજળીની ત્વરાથી દોડાદોડ કરવા લાગી. અંતે ચમક થાકતાં મન્દ
ચંદ્રિકાપેઠે આર્ય કોમળતા સ્ફુરવા લાગી. "ઈશ્વર, તને ગમ્યું તે ખરૂં. તને
"લાગી તે ઘટના યોગ્ય." "મને લાગે છે કે મ્હારી દૃષ્ટિ જ એવી છે. આવો
"સારો રાજા અને આવો સારો પ્રધાન-તેની વચ્ચેયે આવું થાય ત્યારે
"ઈશ્વરેચ્છા જ. મ્હારા જેવા વિચારના સર્વ હોય તો જગત્ કેમ ચાલે ?"
વિચારનિદ્રામાંથી જાગ્યો અને પ્રત્યક્ષભણી અક્ષગણ (ઇન્દ્રિય-સમૂહ)
વળ્યો. "સેવ્યસેવક પોતાને અને પરસ્પરને અન્યોન્યસમાન અને સ્વતંત્ર
"માનતી ગણી ઇચ્છાને દર્શાવે અને અનુસરે તેમ ક્યાં નથી થતું ? મિત્રો
"અને શુદ્ધ દમ્પતી શું કરેછે ? શું સૌભાગ્યદેવી બુદ્ધિધન પાસે સ્વરૂપ
"ઢાંકે છે ? સ્વતંત્ર નથી રહેતી ? અને તેમ છતાં પતિની ઇચ્છાને નથી
"અનુસરતી ? શું બુદ્ધિધનની સત્તા તેને સવાસલાં કરવાની જરુર પાડે
"છે ? એમ છતાં શું એની ઇચ્છાને અનુસરતાં દેવી પાછળ રહેછે ?-ના,
"કારણ ઉભયની ઇચ્છાઓ સંગત થાય છે-પતિનાથી જૂદી ઇચ્છા પત્નીની
"થતી જ નથી,અને થાય છે તો તે બેધડક મિઠાશથી ઉઘાડી કરેછે અને
"અંતે એક ઇચ્છા થાય છે. શું સેવ્ય સેવકોમાં પણ એમ ન થઈ શકે ?
"આ નાટક અમાત્યે ન કર્યું હત તો ન ચાલત ? એ નાટકવિના કાર્યસિદ્ધિ-
"નો બીજો માર્ગ શું ન હતો ?-પણ-પણ ભય અસત્યને જન્મ આપેછે-
"માબાપનો ત્રાસ બાળકને અસત્ય બોલતાં શીખવે છે-સેવ્ય જન અપ્રસન્ન
"થશે એ ભય સેવકને અસત્ય કરી દે છે. સત્યથી, અપ્રસન્ન થાય એવા
"સેવ્ય-અને ભય પામે એવા સેવક-ઉભય અનિષ્ટ છે !" અનુમાનનો એ
ઉપસંહાર થતાં અંતઃસ્વપ્ન અદૃશ્ય થયું. આ સર્વ મનમાં વિચારતાં વિચા-
રતાં શૂન્ય-અક્ષથી પ્રત્યક્ષને લક્ષ્ય કરતો હતો તેને ઠેકાણે અક્ષ-પ્રત્યક્ષનો
શુદ્ધ સંયોગ થયો અને અક્ષદ્વારના છજામાં મન પણ આવીને બેઠું. કાર-
ભારીની વાર્તા નવીનચંદ્ર જોવા સાંભળવા લાગ્યો.
વિચારોને શાન્તિ-શય્યામાં સુવાડતાં સુવાડતાં તપ્ત મસ્તિક કપાળે
કરઅલિયો રચી વળી અંતર્રંજના કરી ઉઠ્યું : "સેવ્ય જનો ! બોલતાં, આ-

"છતાં, કાંઇ પણ કરતાં, પ્રતિપળ લક્ષમાં રાખજો–ભૂલશો નહીં–કે તમારા
"ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર સેવકો પણ તમારા જેવા જ માનવી છે–તમારા જેટલી જ
"સ્વતંત્રતાના વારસ છે–તમને ઈશ્વરે ઉપલે માળ બેસાડયા તે નીચલા
"માળવાળાને કચડી નાંખવાને નહીં !" "સેવકોને શ્વાનની પેઠે નહીં
"પણ હસ્તીની પેઠે રાખજો.*"–"સેવકો. ઉદરને નિર્બંધ રાખવા કરતાં
"પણ બીજા ગુરુતર ધર્મ તમારે છે–સેવકધર્મમાં જ સર્વ ધર્મની સમાપ્તિ
"થતી નથી–સેવકધર્મ સાચવવા એ પળવાર ઉદરનિમિત્તે તમારો ધર્મ
"થયો માટે અન્ય સનાતન ધર્મ નષ્ટ નથી થતા !"

વિચારોનો હવે ખરેખરો અંત આવ્યો. ઉછળતી ઊર્મિ કીનારાપર પછડાઇ શાંત થઇ ગઇ.

આ વિચાર થયા એટલામાં તો રાણા અને અમાત્યાદિ વચ્ચે કંઇ કંઇ વાતો થઇ ગઇ. શઠરાયનું શું કરવું તે નક્કી થઇ ગયું. ખલકનંદા અને રૂપાળીની વાત પડદો રાખી નરભેરામે કરી–અમાત્યે તે વાતમાં ભાગ ન લીધો. જમાલના ઉપર ધર્માસન આગળ કામ ચલવવામાં લાભ ન હતો–કામ ચલવી શિક્ષા થાય તેમાં પણ કાંઇ લાભ ન હતો. ધર્માસન આગળ, લોકવચ્ચે, અથવા વર્ષ બે વર્ષની કેદમાંથી છૂટી કોઇની પાસે પણ, મુસલમાનને અમાત્યપુત્રીનું નામ પોતાના મલિન મુખ ઉપર આણવાની સ્વતંત્રતા અન્તે કદી પણ આવે તે અભિજાત આર્યને સર્વદા અનિષ્ટ જ હોય એમાં કાંઇ નવાઇ ન હતી. ગમે તેવું પણ મહારાણાનું અંતઃપુર, તેની વાર્તાએ બ્હાર જાય એ પણ અનિષ્ટ જ. રઘી, મ્હાવો, આદિ મંડળને પણ દેખીતી શિક્ષા ન કરવાનું આવું કારણ હતું. રણજીત અમાત્યનું માણસ હતું તેને શિક્ષા કરવી અયોગ્ય હતી. જૂના કાળની સુરંગની માહીતી શઠરાયને હતી તેમ જ શુક્રાચાર્ય રણજીતને પણ હતી. રણજીતની પાસેથી એ વાત જાણતાં રાણીનું ચિત્ત ભરવનારનો પત્તો અમાત્યને લાગ્યો–કારણ સુરંગનું મ્હોં અંતઃપુરમાં હતું. આ ભેદ જાણી ઉઘાડો કરવાનો તેણે માર્ગ શોધ્યો. જમાલ વગેરે શઠરાયના મંડળને એ સુરંગમાં મોકલ્યા; તેમને તથા તેમની જીભોને વશ રાખવા તેમ જ પાપશંકા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય એ બેવડા હેતુથી–અંતર્થી પોતાના પણ બ્હારથી શઠરાયના–રણજીતને ઉઘાડી તરવાર સાથે આ મંડળમાં અગ્રેસર કર્યો. સુરંગમાં તેણે પો-

* लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं भूमौ निपत्य, वदनोदरदर्शनं च।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते॥

તાનું રૂપ પ્રકારયું અને કંઈ પણ શબ્દ બોલશો તો આ તરવાર સાથે કામ છે
એવું તેણે સર્વને કહ્યું. ગોઠવણ પ્રમાણે સુરંગની છત ત્રુટી અને અંતનું સર્વ
મંડળ—કોઈને એક શબ્દ બોલવાનો અવકાશ આવે તે પ્હેલાં—વિજયસેન-
ના હાથમાં ગયું. નિ:શબ્દ નાટક જોનારાઓએ દેખાવ ઉપરથી થયાં તે
અનુમાન કર્યા. જૂની સુરંગ, તેનું રાણાના અંતઃપુરમાં મ્હોં, દરબારની—રા-
જમ્હેલની—સર્વ જૂની વાર્ત્તા જાણનાર અને તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ
ધરાવનાર રાજ્યપ્રપંચનો અનુભવી આચાર્ય શઠરાય, ઉઘાડી તરવારવાળો
રણજીત અને બીજા શઠરાયનાં જ જૂનાં વિશ્વાસુ માણસો એ સુરંગમાંથી
આમ નિકળે, પોતાની સત્તા રાણાની ઇચ્છાથી ઓછી થાય છે એવું શઠરા-
ય જાણે છે એવી લોકખ્યાતિ, તેના પ્રતિસ્પર્ધી અમાત્ય ઉપર રાણો દિવસે
દિવસે વધારે પ્રીતિ દેખાડે છે એવી જનચર્ચા, અને પર્વતસિંહના દૃષ્ટાંત
ઉપરથી શઠરાય ખૂન કરતાં ડરે એવો નથી એ અપવાદ: આ સર્વ વાર્ત્તા
ઉપરથી સર્વનાં મનમાં એક જ અનિવાર્ય અનુમાન થાય એવું હતું અને કોઈ
જડ મસ્તિક અનુમાન ન કરી શકે તો મેરૂલાની સૂચનાઓ જોઈએ એવી
સ્પષ્ટ હતી. આ સર્વ પ્રકરણનો કવિ રચનાને અંતે અંતઃકરણમાં ઉપસંહા-
ર કરી દેખાતા દોષનું નિવારણ કરવા લાગ્યો. "દેખે તેવું અનુમાન લોક કરે
"તો હું શું કરૂં? આ સર્વ ગોઠવણ કરવામાં હું કાંઈ દોષ કરતો નથી. કોઈની
"પાસે કાંઈ નિન્દ્ય કર્મ કરાવતો નથી—અસત્ય ભાષણ કઢાવતો નથી. માત્ર
"ખાડો ખોદનારને તેમાં પડવાની સુગમતા કરી આપું છું—અને તે પણ
"મ્હારા પ્રાણના રક્ષણને અર્થે—મ્હારા કુટુંબના રક્ષણને અર્થે—મ્હારા યોગ્ય
"વૈરના તર્પણને અર્થે—મ્હારા રાણાની ઇચ્છા પૂરી કરવાને—તેની જ આજ્ઞા
"પાળવા હું આટલું કરૂં છું. શઠરાયનાં જ પાપની દ્વારભૂત સુરંગમાં શઠ-
"રાયનાં માણસને મૂકી જગતની દૃષ્ટિએ પાડું એમાં દોષ શો? સારવાનો
"અર્થ સર્યો એટલે કોઈને હવે નકામી શિક્ષા કરાવવી એ દોષ હું વ્હોરતો
"નથી. ઈશ્વર, તું જુએ છે કે હું ત્હારો અપરાધી નથી થતો." આ પ્ર-
માણે અમાત્ય બળાત્કારે અંતઃકરણને શાંત કરી દેતો હતો અને ઈશ્વરને
રીઝાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. "એમ કરતાં પણ મ્હેં કાંઈ દોષ કર્યો હોય
"તો હવે કોઈને શિક્ષા નહીં ખમવા દેઉં—એજ મ્હારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત." "આજ
"શઠરાયની વ્હેલે તે કોઈ દિવસ આપણી; ક્ષમા આજ રાખીશું તો કોઈ
"પ્રસંગે માગી શકીશું;—રાજાઓનો વિશ્વાસ ક્યાં સુધી?" આવી રીતે કો
રભાર-સમુદ્રમાં વિશુદ્ધિ નૌકા ખેડતો બુદ્ધિધન ચારે પાસ હલેસાં મારતો
હતો, અશુદ્ધ ખારૂં પાણી પાછળ ધકેલાતું હતું તે છતાં કદી કદી નૌકામાં
ભરાતાં તેને ઉલેચવા પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એવા પાણીમાં ધક્કા ખા

પોતાનો માર્ગ કરતો હતો. એની નીતિને દિગ્દર્શન આપવામાં દૃષ્ટ અને અ-દૃષ્ટ અનેક વસ્તુઓ આમ કારણભૂત થઇ પડતી હતી. કોઇને તેની કલ્પના પણ ન હતી—માણસનાં મસ્તિક અને અંતઃકરણ ઈશ્વરે પારદર્શક નથી કર્યાં એમાં એણે કાંઇ શુભ પરિણામ જ વિચાર્યું હશે. શુદ્ધ આત્મા અને મલિન દેહ—ઉભયની અર્ધદૃષ્ટ અર્ધ-અદૃષ્ટ એકત્રઘટના ચર્મચક્ષુથી અગમ્ય છે તે સદર્થે જ. સુજ્ઞ ! શુદ્ધિ અને મલિનતા—એ ભેદ માનવીની સૃષ્ટિનો છે—ઈશ્વરના અંસ ધરનો નથી. પૃથ્વી છોડી કે પૂર્વ-પશ્ચિમ નથી. જે સૃષ્ટિમાં તું ઉભો હોય તેના દેશકાલ સ્વીકાર્યું. વ્યવહારમાં ઉભો રહી ભેદમયી શુદ્ધિશોધક વ્યવહાર-દૃષ્ટિ રાખ્ય્ અને પરમાર્થમાં ઉભો રહી અનવચ્છિન્ન પરમાર્થ-દૃષ્ટિ રાખ્ય્. જાગૃતદશાના ભાનવાળા સ્વપ્નસ્થ પેઠે પળવાર ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રીભૂત માનવીને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઇ લે અને પરસ્પરવિપરીત ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચેની ધરી આસપાસ ફરનાર ગ્રહો જેવા માનવીને પણ ઘડીભર તટસ્થતાથી જોઇ કાંઇક સદ્બોધ પામ્ય્. તું પણ માનવીસ્વરૂપ જ છે.

સુવર્ણપુરથી આશરે એક ગાઉને છેટે જંગલમાં “ મુસાફર-બંગલો ” હતો. તેમાં સાહેબ લોકને જ ઉતારો આપવામાં આવતો. કમતી પગારે જમાલને ત્યાં મોકલવાનું કર્યું અને વર્તણુકમાં સુધારો થયે પગાર વધારવાની આશા આપવામાં આવી. રઘીને પણ એવી રીતે જ દૂર કરવામાં આવી. મ્હાવાને દૂરનાં ગામડાંવચ્ચે દરબારી ટપાલના કાસદનું કામ સોંપવાનું ઠર્યું. શઠરાયનું ગામ જે ટપ્પા નીચે આવતું હતું તેના પોલીસસુબેદારની જગા રણછતને આપવામાં આવી તે એવા હેતુથી કે બ્હારના દેખાવથી શઠરાય ખુશી થાય કે “ ના, આપણો માણસ આવ્યો તે ઠીક થયું ” અને અંતર્ખીણ્ડેથી (અંદરખાનેથી) પોતાના પણ બ્હારથી શઠરાયના દેખાતા માણસદ્વારા શઠરાયની ખટપટની ચોકી થાય. એ હેતુ રણછતને કહી દેવામાં આવ્યો હતો અને હળવે હળવે એનો પગાર સારી પેઠે વધારી દેવામાં આવશે એ સૂચના પણ કરવામાં આવી હતી. રાણી શઠરાયની ખટપટમાં ભળી તેથી મહારાણાને કોપ ચ્હડ્યો હતો અને તેનું મ્હો પણ ન જોવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરવા તત્પર થયો હતો. બુદ્ધિધનની શિખામણથી રાણાએ ઠરાવ કર્યો કે છેક આમ ન કરતાં નવી રાણી પરણી જૂનીને માથે શોક્ય્ આણવી અને જૂનીને જણવવું કે સારી વર્ત્તણુકના પ્રમાણમાં ત્હારા માનમાં વધારો કરવામાં આવશે.

આર્યમાતાઓની એવી પ્રકૃતિ છે કે દોષ કરનાર બાળકને શિક્ષા કરી પછી પોતેજ રોવું. આર્યપ્રજા પણ એવી જ છે. દુષ્ટ મલ્હારરાવના

સામી આટલી યોગ્ય ફરિયાદો કરી તેને અત્યંત શિક્ષા થતી જોઇ અનુકંપાભરી ફરિયાદ-કરનાર જ પ્રજા આટલી ઉલટી અને પડતા રાજા ઉપર દયા રખાવવા આટલો પ્રયાસ કર્યો તે વાતથી દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ ન સમજનાર પરદેશી રાજ્યકર્ત્તાઓ મનમાં ગુંચવાયા હતા. પણ બુદ્ધિધન એ પ્રકૃતિથી ભોમિયો હતો અને તેના મનમાં એમ નક્કી હતું કે અત્યાર સુધી તો શઠરાયના સામો પોકાર ચોપાસથી ઊઠી રહ્યો છે પણ જો એને કેદની કે એવી શિક્ષા થઇ તો એનો એ પોકાર બેશી જશે અને તેને ઠેકાણે મ્હારા સામો પોકાર થશે. વાઘનું પણ મરણ બ્રાહ્મણવાણિયા જોવા ઇચ્છતા નથી ; આથી આ સર્વ પરિણામ જોવા વારો ન આવે અને શઠરાય સામે ઉલટેલી ભરતી ઓટરૂપ થઇ એને જ અનુકૂલ પાછી ન થઇ જાય તે પણ બુદ્ધિધનનું લક્ષ્ય હતું.

આવાં આવાં કારણોથી વર્ણવ્યા પ્રમાણે શિક્ષા અને ક્ષમાનો યોગ્ય લાગતો સંકર બનાવી તેની માત્રા શિક્ષાપાત્ર વર્ગને પાવાનો નિર્ણય ભૂપાસિંહની પાસે થયો. એ નિર્ણય પ્રસિદ્ધ થતાં, પ્રજાનો કોપ અને અનુકંપ—ઉભય સંતુષ્ટ થશે અને મહારાણા ઉપર પ્રજાના ચિત્તમાંથી પ્રીતિનો અને મુખમાંથી "વાહ ! વાહ !" નો વર્ષાદ વર્ષશે એની કેટલાક પ્રમાણમાં ત્રિકાલ-જ્ઞાની બનેલા અમાત્યે ખાતરી કરી આપી. સિદ્ધવચન પેઠે અમાત્યના વચને ખરી પડવા નિર્મેલી શ્રદ્ધાને જન્મ આપ્યો.

બુદ્ધિધન રાજનીતિમાં પ્રવીણ છે, રાજ્યકાર્યનો ધુરંધર થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, અને ઇંગ્રેજી વિદ્યા વિના આ સર્વ પરિણામ આની શકે છે એટલી નવીનચંદ્રની ખાતરી થઇ. પરંતુ હજી તેને સર્વતઃસંતોષ ન થયો. એટલામાં પ્રસ્તુત વિષય બદલાઇ નવીન વિષય નિકળ્યો. વિપરીત પક્ષનો નિર્ણય પૂરો થયો. આત્મપક્ષમાં પારિતોષિકનું લ્હાણું લ્હાવાનું બાકી હતું. આ આનંદકર વિષયમાં સર્વને વધારે રસ પડયો અને બુદ્ધિધને નવા "કૅબિનેટ્"ની (શિષ્ટાધિકારી—મંડલની) સંઘટના કરવાનો આરંભ કર્યો. સર્વ સાવધાન થઇ ગયા.

ફેરવતરાયવાળી જગા તર્કપ્રસાદને આપવાની એમાં તો કાંઇ વાંધો ન હતો. મ્હાલકરીઓના ઉપરીનું કામ શઠરાય પોતાના હાથમાં રાખતો; બુદ્ધિધને તે કામ જૂદું પાડયું અને નરભેરામને "મ્હાલખાતાનો ઉપરી" બનાવ્યો. આવી જગાથી નરભેરામને સર્વ રીતે સંતોષ વળ્યો. બહુ દિવસ રાણાની પાસે રહેવાથી વિશ્વાસુ છતાં વિશ્વાસઘાત કરવા લલચાવાનો પ્રસંગ નરભેરામને ન આવે, એવી બુદ્ધિધનની અંતર્માં ઇચ્છા હતી તે નૂએ થઇ. કાઢેલી જગાને વાસ્તે નરભેરામ યોગ્ય હતો એ બાબતમાં મતભેદ પ-

ડવાનો સંભવ ન હતો. નરભેરામની મૂળ જગા પ્રમાદધનને આપવાની ઠરી. દુષ્ટરાયવાળી જગા જયમલ્લને આપી અને વિજયસેનને, એનો ઉપકારક (ઍસિસ્ટૅણ્ટ્) બનાવ્યો. વિદુરપ્રસાદને તરત લીલાપુરવાળી જગાપર મોકલવાનું ઠર્યું. પરગામની નિમણુક એને પસંદ ન પડી પણ તરત બોલ્યો નહીં. કાંક જયમલ્લની ઈર્ષ્યા તેના મનમાં થઇ. બુદ્ધિધને પોતાનું જૂનું કામ કર્યાં જવું, અમાત્ય એ જગા અને નામ કાઢી નાંખવાં; અને અમાત્યના કામ શિવાય કારભારનું બાકીનું બધું કામ કારભારીનું નામ ધારી બુદ્ધિધને જ કરવું. આ વ્યવસ્થા સર્વને ગમી.

આટલી પ્રસિદ્ધ નિમણુકો થઇ. નવીનચંદ્રના ઉપર બુદ્ધિધનની પ્રીતિ હતી–ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી હતી. પણ તરત તો નવો જ અને અનુભવહીન પરદેશી તેને સ્વતંત્ર જગા આપવી બુદ્ધિધનને યોગ્ય લાગી નહીં. આથી તરત તેને વિદુરપ્રસાદ સાથે લીલાપુર મોકલવો અને બેચાર માસ પછી કામમાં ભોમિયો અને લોકમાં પ્રખ્યાત થાય ત્યાર પછી વિદુરપ્રસાદને સુવર્ણપુર બોલાવી લેવો અને એ જગા નવીનચંદ્રને આપવી એવું બુદ્ધિધનના ચિત્તમાં હતું. રાણાપાસે દાખલ કરવાને રામભાઉવાળા વર્તમાન પત્રો વાંચવાને નિમિત્તે આજ એને આણ્યો હતો. પોતાનો માણસ છે એવી રાણાની ખાતરી કરી હતી.

ગરબડને તરત એની એ જ જગાપર રાખવો એવો વિચાર હતો. એણે રામભાઉને શળી કરી હતી કેઃ “આ સર્વના બદલામાં તું આ રા-
“જ્યમાં કાંઇ માગી લે ! માગ્યું ન આપે તો લીલાપુરમાં ત્હારી સત્તા ચ-
“લાવવાની ધમકી આપ્ય્, માગ્યું આપે તો તે જગાપરે આવ્ય્, અને
“પછી જાતે કારભારી થવાનું મ્હારૂં પોતાનું તો ગજું નથી પણ ત્હારા
“જેવા સત્તા અને રોબાવાળાને કારભાર અપાવવા સફળ શ્રમ કરી શકું
“એમ છે. બુદ્ધિધન એ જ માર્ગે અને મ્હારા આશ્રયથી ચઢ્યો એટલે
“હવે ગરજ સરી કે વૈદ્ય વેરી જેવું કરે છે પણ ત્હારા જેવાની સાથે
“મળી હું વેર વાળી શકીશ. તું એજંસી સાચવજે. રાણાનું અને મ્હારૂં
“અંતઃકરણ એક છે.” રામભાઉને આ શિખામણ ગમી અને તર્કપ્રસાદસાથે બુદ્ધિધનપર સંદેશો મોકલ્યો. એને દ્રવ્યનો ખપ હત તો બુદ્ધિધનને અડચણ ન આવત. પણ આ માગણી ભયંકર હતી. રામભાઉ ગરબડને બળે અને ગરબડ રામભાઉને બળે કુદે છે તે સ્પષ્ટ જણાતાં તેનો પ્રતિકાર શોધી ક્‌હાડ્યો. બીતિનો માર્યો ગરબડ મથે છે જાણી તેની ભીતિનું કારણ દૂર કર્યું. તેના ઉપર વિશ્વાસ જણવવા તેને ક્‌હાવ્યુંઃ “પ્રાતઃકાળમાં શઠરાયના સમયનાં હીસાબી દફ્તરવિશે તમારી પાસે રિપોર્ટ

માગવામાં આવશે અને તેમ કરવા પછી આગળ પણ તમારી સહાયતા
જોઈશું; આપણા લાંબા પ્રયાસનું ફળ ભોગવવાનો શુભ અવસર આવે છે;
એટલું કે આજસુધી તો અમારી ઇચ્છાથી સામા પક્ષમાં તમે દેખાયા પણ
હવે અમારા પક્ષમાં ઉઘાડાં થવું પડશે અને અવિશ્વાસનાં સર્વ કારણ દૂર
કરવાં પડશે. પોતાના અને પારકાઓનો વિવેક કરી યોગ્ય ફળ સર્વને
અવિલંબે આપી દેવા રાણાજીની પ્રતિજ્ઞા છે. તમારે હવે સમય ચુકવા જેવું
નથી." રામભાઉને શો ઉત્તર મોકલવો તે શોધવાનું અને આખર ઉત્તર
પ્હોંચાડવાનું ગરબડને માથે જ રાખવું એવો બુદ્ધિધને ઠરાવ કર્યો. પરંતુ
ગરબડે ચકલી ઉરાડી ખરી-પણ પાછી બોલાવી શકશે કે નહીં એ ચિંતા
રહી. રામભાઉ અને બ્હારવટિયા એને એણે ઉશ્કેર્યા હતા-હવે તેમને ઠેકાણે
લાવવા એ ગરબડની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ છે એવું બુદ્ધિધને ભયસાથે
ધાર્યું. બુદ્ધિધન આ વિચારોમાં હતો તેટલી વારમાં સાહેબપાસેથી આવેલા
એક બે પત્રોનું ભાષાંતર નવીનચંદ્રે રાણાપાસે કરી બતાવ્યું. બીજું સર્વ
વાંચવાનું રાણાની આજ્ઞાથી મુલતવી રાખ્યું-રાણાને તેમાં કાંઇ સ્વાર્થ ન હતો.
તે પાછો વિચારમાં પડી, અધીરો બની પૂછવા લાગ્યો:

"બુદ્ધિધન, આ બધી ગોઠવણ તો ઠીક થઇ. હવે બીજી પરચૂરણ
"ગોઠવણ તમે તમારી મેળે કરજો. મ્હારે માત્ર ત્રણ વાત જાણવાની
"છે. એક તો એ કે શઠરાયની વ્યવસ્થા કરવી ધારી તે કેવી રીતે પાર ઉ-
"તારવી-તે તો તમે ક્હોછો કે તર્કપ્રસાદ આવ્યા પછી થશે. ઠીક. બીજું
"એ કે તમને પોશાક આપવાનો-એ તો પ્રાતઃકાળે પ્રથમ કામ રાખો.
"ત્રીજું તમે ક્હેતા હતા કે જગતમાં ઝળકી નિકળે એવાં કાંઇ કામનો આ-
"રંભ કરવો-એ પણ સારૂં કામ છે-એવો કાંઇ માર્ગ શોધી ક્હાડો કે જેથી
"આપણી નામના ચારે પાસ ફેલાય અને અમર થાય. એ ધીમે ધીમે
"જો જો. સાહેબ લોક નામનાથી જ વશ થાય છે."

આમ અનેક વાતો કરતાં કરતાં રાત્રિ યુવાન બનવા લાગી અને તેના
સબળ આશ્લેષથી દિઙ્મૂઢ બનતો સંસાર આંખ્યો મીચવા લાગ્યો. નિદ્રાએ
રાણાને હાથ પકડી અંતઃપુરમાં ખેંચી લીધો અને મદનવશ કરી અને બ-
નાવી અણગમતી રાણીને ભુજ-વશ કરવા મોકલ્યો. અમાત્ય, નરભેરામ,
જયમલ, અને નવીનચંદ્ર એક બેઘોડાની ગાડીમાં બેસી અંધકારસાગર
તરી જવા ઇચ્છતા હોય પણ તેમ કરવાનો ઉપાય ન દેખતા હોય તેમ અં-
ધકારમાં જ ગાડીવાનને વશ થઇ ગાડી સાથે અંધકારમાં લીન થયા. માત્ર
આગળ ચાલતા સ્વારોના, ઘોડાની ખરિયોના પડઘાના અને પોતાની
તથા પાછળની ઘોડાગાડિયોના અવિચ્છિન્ન નિર્ઘોષ કાનપર પડતા હતા.

એ શિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયોને અન્ધકારે જ નિષ્ફળ કર્યા જેવું થયું.

નવીનચંદ્રના મનમાં ગર્જના થઇ ઉઠીઃ "અંધકાર ! અંધકાર ! સુવર્ણ-
"પુરની દીન પ્રજા ! ચાર ચાર કલાકની વાર્તામાં ત્હારે સારૂ પા કલાકનો પણ
"અવસર ન મળ્યો. અથવા–તો–મ્હારી જ ભુલ હશે. આ કામ પણ
"પ્રજાનું કેમ ન ક્‌હેવાય ? નઠારા કારભારીને ક્‌હાડવાનો પ્રયાસ તે પણ
પ્રજાનું હિત જ." આ ઠરાવ તેના મને ખરેખર ન સ્વીકાર્યો.

ગાડીના ફાનસની દીવાનો ઝીણો પ્રકાશ ગાડીમાં આવતો હતો અને
અંધકારના વિશાળ આભોગમાં છાનોમાનો લપ્પાઇ ગાડીમાં પ્રવાસ ક-
રતો હતો. એ પ્રકાશનો એક કિરણ પાછળ બુદ્ધિધનની આંખ્યપર પડતો
હતો. ગાડી મ્હેલમાંથી નિકળી રસ્તાપર ગડગડાટ કરતી ચાલી અને ઘોડા
ગાડીસાથે અદ્ધર ઉડતા હોય એવો આભાસ અંધકારે કલ્પનાને આપવા
માંડ્યો એટલે બુદ્ધિધને વાત ક્‌હાડી. તેનો સ્વર અંધકારને ભેદી સર્વના
કર્ણપટ સાથે અથડાવા લાગ્યો–અંધકારમાંથી જ નિકળતો હોય એમ લાગ્યું.

"નરભેરામ, જો, કાલે શું શું કરવાનું તે સરત રાખ્ય. જાણે કે ત-
"ર્કપ્રસાદ પ્રાતઃકાળે આવશે અને ઇચ્છેલા વિષયોમાં સાહેબની અનુમતિ
"ઈશ્વર કરશે તો આવશે. રામભાઉને ના ક્‌હાવી નથી પણ તર્કપ્રસાદ
"ક્‌હેશે કે તમારી બાબત રાણાજીને ક્‌હાવ્યું છે અને મ્હોટી બાબતોની
"વ્યવસ્થા સાહેબની અનુમતિથી થઇ જશે એટલે કારભારીના હાથ ની-
"ચેની સર્વ નિમણુકોનો વિચાર થશે તે પ્રસંગે તમારો વિચાર ધાર્ણું
"કરીને થશે. વિચાર કશો કરવાનો નથી–પણ અત્યારથી ખરી વાત
"જણવવાની જરૂર નથી. આશામાં ને આશામાં એકાદ માસ ક્‌હડાવી-
"શું, પણ અંતે લીલાપુરમાંથી નિકળી રામભાઉ સદાશિવને પન્થે પળે
"એ ઉપાય યોજવો પડશે. એ સાપ ઉછેરવા જેવો નથી–તરત છંછે-
"ડવા જેવો પણ નથી. એક મ્હોટી જગા થોડા દિવસ ખાલી રાખીશું
"એટલે એ જાણશે કે મ્હારે વાસ્તે જ રાખીછે. ગરબડ બાબત મેં તને
"ક્‌હેલું જ છે. ત્હારે ઘેર ગયા પછી એને મળવું. બ્હારવટિયાનો બં-
"દોબસ્ત કરવા વિજયસેનને સૂચના આપી હશે."

"હાજી," નરભેરામ બોલ્યો; "શઠરાયના કેટલાક મિત્રો પણ
"એ ખટપટમાં છે. જુલમ કર્યો છે—૭ કલાકમાં આટલું રમસ્તાન
"મચાવી મૂક્યું છે. લીલાપુર પણ સર્વ સમાચાર પ્હોચ્યા હશે."

"શઠરાયનો સાળો તો ડોણક સાહેબને, મળવા દોડ્યો, સંભળાય
છે"—જયમલ બોલ્યો.

"એમ કે !" બુદ્ધિધને કહ્યું. થોડી વાર સઉ બોલતા બંધ પડયા.

"શઠરાયનું નક્કી થશે એટલે ઉજળિયું ગામ આપને આપવાનું છે
" એવું રાણાજી ક્‌હેતા હતા:" જયમલ્લે સમાચાર કહ્યા. બુદ્ધિધને જ-
યમલ્લ પાસે સૂચના કરાવી હતી અને રાણાએ તે સૂચનાનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો હતો.

અજાણ્યો હોય તેમ બુદ્ધિધન બોલ્યો: "રાણાજીની કૃપા છે-પણ
" એ વિચાર તરત એમના મનમાંથી દૂર કરવો પડશે. કાંઇ સારૂં કામ
" આપણે હાથે થાય પછી એ વખત આવે તે ઠીક."

નરભેરામ બોલ્યો: " બુદ્ધિધનભાઇ, લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે
" તેને તો ના ક્‌હેવીજ નહીં. રાણાજીનું મન કાલે ફરી જાય. धर्मस्य
" त्वरिता गतिः-ધર્મ કરવા બેસે તેને અટકાવવો નહી. મ્હારા મનમાં
" તો આવ્યું હતું કે માગ્યાવિના મા પણ પીરસે નહીં-રાણાજીને જાતે જ
" સુઝયું તો પછી વિવાહથી રળિયામણું શું ?"

" નરભેરામ, પણ મને લાગે છે કે છેક ઠીક નહીં દેખાય."

" હવે, ઠીક ને બીક. હું કહું તે માનો. હા ના કરતાં કુમારા ર્‌હેશો.
" વખત વીત્યો ફરી આવતો નથી-ને હું તો ભાઇસાહેબ, કાંઇ તમારા
" જેવો સાધુ નથી-માટે કહી મૂકુંછું કે લાગે સારો પ્રસંગ આવ્યે મ્હારો
" પણ કાંઇ જોગ કરાવજો-હું અંતઃકરણથી કહું છું તેનો હવે વિશ્વાસ
" આવ્યો કની ?"

નવીનચંદ્ર આ શાંત લૂટાલૂટનો વિચાર દેખી આભો બન્યો. પણ
વિચાર કર્યો કે " આ અભણ લોકનો શો દોષ ક્‌હાડવો ? ભણેલા ઇંગ્રેજ
" બીજું શું કરેછે ? સિવિલસર્વિસ્ એનો અર્થ લૂટાલૂટ કે બીજું ?
" વિના કારણ બ્હાનાં ક્‌હાડી પરરાજ્ય હોઇયાં કરવું એટલે બીજું શું ? હશે,
" કરોડો રૂપિયાનાં પોટલે પોટલાં દરવર્ષે રંક આર્ય પ્રજાને તજી હનુમાન-
" ની પેઠે સમુદ્ર ઓળંગ્યાં કરે-અને સમુદ્રમાં ડુબી ગયાં હોય એમ આપ-
" ણે મન તો ગયાં જેવાં જ થાય-અને એવી બીજી અનેકધા હાનિ થાય
" તેના કરતાં આ લૂટની વ્હેંચણી તો સુવર્ણપુરની પ્રજામાં જ થવાની !-
" ખીચડીનું ઘી ખીચડીમાં જ !"

સ્વદેશ-વત્સળ હૃદયમાં લૂટાતો આર્યદેશ સાંભરી આવ્યો અને અં-
ધકારને સમયે અંતઃકરણ ભરાઇ આવતાં આંખ્યમાંથી ખરખર આંસુની
ધારા પડવા માંડી. " બુદ્ધિધન, હું ત્હારો દોષ નથી ક્‌હાડતો. હું તને શુદ્ધ
" જોવા ઇચ્છું છું-જગત્ ચોર છે વાસ્તે તું પણ ચોર હોય એ હું ઇચ્છતો
" નથી-પણ આ

"साक्षरा विपरीता राक्षसा भवन्ति"

" તેના આગળ તું ઓછો હાનિકારક છે !" સર્વે વિચાર શોકમાં લીન થયા-

અદૃશ્ય થયા અને તકિયો દેઇ બેઠેલો પરદેશી સુવર્ણપુરના રાજ્યતંત્રિયોથી સર્વ વાતે જૂદો પડયો. "રંક આર્ય બન્ધુઓ–હું તમારેવાસ્તે શું કરૂં ? "મને કંઇ સુઝતું નથી" એ શબ્દ મુખમાંથી નિકળી ગયા; પણ ચિન્તાઓના સલવાટમાં, સ્વાર્થશોધના આવેગમાં, વાર્તાની લ્હેમાં, અને ખટપટના આવેશમાં પડેલાં ક્ષુદ્રચિત્તોમાં તે શબ્દ પ્રવેશ કરવા ન પામ્યા–ચિત્તમાં તો શું પણ કર્ણમાં એ જવા ન પામ્યા. આ પરિણામનું જોખમ ઘોડાગાડીના નિર્ઘોષને માથે ન હતું, કારણ નિર્ઘોષ છતાં બુદ્ધિધન અને નરભેરામ પરસ્પરની વાતો સાંભળી શકતા હતા.

આ અરસામાં રાજ્યતંત્રિયોએ ઘણી ઘણી વાતો કરી. કંઇ કંઇ યોજનાઓ થઇ, કંઇ કંઇ સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા, કંઇ કંઇ તર્ક થયા, કંઇ કંઇ ઘાટ ઘડાયા, કંઇ કંઇ ભાગ્ય ઉઘડયાં, કંઇ કંઇ ચિંતાઓ થઇ, અને કંઇ કંઇ ઉપભોગ થયા. સ્મરણ શક્તિને થકાવે, કલ્પનાને હંફાવે, અને સાધારણ બુદ્ધિને તો મૂર્છા પમાડે એવી યોજનાઓ કરવી હજી બાકી રહી જણાઇ. આશા અને અનાશા, ભય અને અભય, ઉત્સાહ અને અવસાદઃ એવાં એવાં અનેક દ્વંદ્વ સાત્વિક શાંતિને હજી અદૃશ્ય રાખતા દેખાયાં અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આનંદનિદ્રાના શબ ઉપર ગૃધ્રગણ પેઠે ભમતા નજરે પડયા. વામન તર્ક વૈરાટ સ્વરૂપ ધારી પૃથ્વીથી આકાશ સુધી બે પગલાં ભરી ઉભેલો પ્રત્યક્ષ થયો. કંઇ કંઇ મનુષ્યોનો ન્યાય તેમની પરોક્ષે થતો અને શિક્ષાનો નિર્ણય થતો હજી અટક્યો નહીં. કંઇક મૂર્ખાઓ વ્હેમનાં પાત્ર ગણાયા, કંઇક લુચ્ચાઓ ઉઘાડા પડી ગયા, કંઇક શુદ્ધજનો સંગતિને લીધે અશુદ્ધમાં ખપ્યા, જાણ્યે-અજાણ્યે પ્રસંગે અપ્રસંગે કંઇક ઉદ્ધત શબ્દ કોઇથી બોલાયલો–કંઇક અવિનીતતા થઇ ગયેલી–તેના ફળમાં તેને આજ કંઇ સારી નોકરી મળતી અટકી, અને એ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ન્હાના મ્હોટા દોષવૃક્ષઉપર ધાર્યાં અણધાર્યાં ફળફુલ આવ્યાં. એ જ શ્રેણિયે ગુણના પરિપાક થયા. કંઇક દોષ–કંઇક ગુણ–ઢંકાયા પણ ખરા–ફળદાતા છેતરાયા પણ ખરા. અધિકારે શુભ-અશુભ કરવાની શક્તિનો માનવીઓમાં આમ આવિર્ભાવ કર્યો–અને તે અંધકારના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા લાગ્યો.

એટલામાં નરભેરામ પોતાના ઘરઆગળ ઉતરી પડયો અને જયમલ્લ પોતાના ઘરના દ્વારમાં વૃદ્ધ પિતાને ઉભેલા જોઇ ઉતર્યો. તેને ઉતરતો જોઇ, દયાશંકર સાથે બે બોલ બોલી, પોતાના આપત્તિ સમયનાં ઉપયોગી થઇ પડનારના પુત્રને આજ પોતે સારૂં ફળ આપેછે એ વિચાર થતાં બુદ્ધિધન હૃદો સંતોષ પામ્યો અને ગાડીવાનને "ચલાવ્" કહી આજ્ઞા કરી.

ઘોડાઓએ અંધકારમાં ફાળ ભરી કે બુદ્ધિધનના શબ્દે નવીન-
ચંદ્રને વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, તમારેવાસ્તે મ્હેં એક વ્યવસ્થા ધારી છે,” કહી
તેને વાસ્તે પોતે કરેલો વિચાર કહી બતાવ્યો. નવીનચંદ્ર સર્વ વાત
સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, પોતે એક અજાણ્યો પરદેશી તેના
ઉપર આટલી મમતા બતાવતા બુદ્ધિધનને જોઇ મનમાં ઉપકારવૃત્તિની
સેર છૂટી, અને પોતાને નોકરી તો લેવી ન હતી એટલે આ ઉપકા-
રનો બદલો શું બોલી વાળવો તે સુઝ્યું નહીં. મ્હોંયે ઉપકાર માની
બતાવવો એ તેની પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હતું–ન બતાવવો એ આ દે-
શમાં આચારવિરુદ્ધ હતું. અંતે વિચાર કરી, કંઇક સ્મિત કરી, તે
બોલ્યો: “ ભાઇસાહેબ, આ આપની મમતા કાંઇ ન્હાની સૂની નથી,
“ પરંતુ હું પરદેશી–પ્રવાસી છું એ આપ જાણો છો. થોડા સમયમાં મ્હારો
“ એક મિત્ર અત્રે આવવાનો છે તેને મળી–આપને પોશાક મળે એ આ-
“ પનો સંપૂર્ણ ભાગ્યોદય જોઇ, હું આપની રજા માગી મ્હારા પ્રવાસનો
“ પાછો આરંભ કરવા ઇચ્છું છું.”

પોતાનો પ્રસાદ ન સ્વીકારે એવું આજ સુધી બુદ્ધિધનને કોઇ મળ્યું
ન હતું. તેને કાંઇક માઠું લાગ્યું અને પોતાનો કાંઇક તિરસ્કાર થયો
ભાસ્યો. પ્રીતિ અસ્થાને દર્શાવી હોય, કારભારીએ ન કરવા જેવી ચુક કરી
હોય,–એવી વૃત્તિ મનમાં થઇ અને કાંઇક વિષાદ પણ થયો. આખરે ઠ-
રાવ કર્યો કે ભૂલ થઇ તો થઇ પણ ફરી ન કરવી–ગમે એટલું પણ એ
પરદેશી–એના ઉપર યોગ્યતા કરતાં વધારે વિશ્વાસ થઇ ગયો–વધારે મ-
મતા દેખાડાઇ ગઇ, હવે એમ કરવાની જરૂર નથી, નવીનચંદ્રને નોકરી
આપી હત તો એક મ્હોટી ભૂલ થાત, નવીનચંદ્રની પોતાની જ મૂ-
ર્ખતાથી આ મ્હારી ભૂલ થતી અટકી–ઇત્યાદિ વિચાર કારભારિયે કર્યા
અને નોકરીની વાત પડતી મૂકી. શુદ્ધ ચળકતા લોખંડ ઉપર મ્હોંવડે
ફુંક મારવાથી શેવાળ વળે તેમ અંતઃકરણની નિર્મળતા ઉપર અધિકારની
ફુંકે આમ પાણી ફેરવ્યું. અને ભૂતકાળની સર્વ સુંદરતા ધોવાઇ ગઇ
હોય એમ આટલી મમતાના પાત્ર થયેલા ભણી ઉદાસીનતા થઇ. પોતાને
એની સાથે કાંઇ સંબંધ નથી એ ભાન થયું. આ સર્વ દેખાઇ આવે નહીં
એમ વાત કરવા માંડી:

“ નવીનચંદ્ર, કોણ આવવાનું છે અને તમારે ક્યાં જવાનું છે?”

આ પ્રમાણે આડી અવળી વાર્ત્તા થતાં ઘર આવ્યું, ગાડી અટકી,
અને બેસનાર ઉતર્યા. દ્વારમાં બંને જણ પેઠા.

બુદ્ધિધન સાંઝે દરબારમાં જવા નિકળતો હતો ત્યારે તેની મેડી આગળ અલકકિશોરી આવી, કાંઇક લાડ કરી, કહી ગઇ હતી કે "પિ-
"તાજી, આજ તો મ્હારે એક વાતું માગવાતું છે તે એ કે વનલીલાના વ-
"રનો કાંઇ સારી જગાપર જોગ કરજો. એ બિચારી કાંઇ બોલતી નથી
"તેથી મ્હાર મનમાં આવ્યું છે. પેલી કાલકાના વરની તો તમે તે દિવસે
"ના કહી હતી–પણ આજ તો નહીં ચાલે–હા! મોઇ રાંડ કાળકા–એના
"પરથી તો મ્હારો ભાવ ઉઠી ગયો છે.–" બુદ્ધિધને ઉત્તર આપ્યો ?
"એના ઉપરથી ઉઠી ગયો–ત્યારે આના ઉપર કેમ રહેશે ?"

"પિતાજી, એમાં ફેર છે. કાળકા તો રાંડ નઠારી છે. વનલીલા
"પર તો ભાભીનાયે ચારે હાથ છે. ના, આટલું તો મ્હારૂં કર્યાં વિના નહીં
"ચાલે !"

"ભાભીનું નામ દે છે ત્યારે તો જોઇશું–જા !" કરી હસતો હસતો બુદ્ધિધન ચાલ્યો હતો. અત્યારે દાદરપર ચઢતાં આ સર્વ વાત સાંભરી અને નવીનચંદ્રે ના કહેલી જગા કોને આપવી તે સુઝતું ન હતું તે સુઝી આવ્યું: દાદરપર ચઢતાં ચઢતાં સૌભાગ્યદેવી મનમાં આવતાં મન પાછું શુદ્ધ બનતું હોય તેમ બુદ્ધિધન બોલ્યો :

"નવીનચંદ્ર, તમે જવાનો વિચાર રાખ્યો તે ઘરમાં તો કોઇને નહીં
"ગમે–પ્હેલી તો અલક જ મ્હારી જોડે વઢશે કે કેમ જવા દ્યો છો ?"

"હાજી. હું પણ કોઇની પ્રીતિ વિસરનાર નથી હું મ્હારા ઘરમાં
"રહ્યો હઉં તેમ સર્વેયે મ્હારી આગતાસ્વાગતા કરી છે. પણ શું કરિયે
"આવ્યું, તે જવાને."

દાદરઆગળ સમરસેન બેઠો હતો તેને છેક ઉપર ચઢ્યા પછી બોલાવી બુદ્ધિધને આજ્ઞા કરી :

"સમરસેન, આજ વિદ્યાચતુરનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં લખે છે કે
"મુંબાઇથી એક ચંદ્રકાંત નામના ગૃહસ્થ અત્રે આવનાર છે. ઘણું કરી
"કાલે સવારે આવી પ્હોચશે. હું દરબારમાં હઇશ માટે ઘેર આવે તો સં-
"ભાળ રાખજો બરાબર."

નવીનચંદ્ર સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, અને બોલ્યો : "ભાઇ
"સાહેબ, હું એમને કાંઇક ઓળખું છું રત્નનગરીથી આવવાનો માર્ગ તો
"રાજેશ્વરભણીથી જ છે ને ?"

"હા, પણ કાંઇ કિયે વખતે આવશે તે નક્કી નથી–નીકર તો કોઇને
"રાખત ત્યાં."

"હું જ જઇશ. જમવા વખતે ઘેર આવી જઇશ."

"કાંઈ જરૂર નથી-ક્યાં સુધી ત્યાં બેસી રહેશો ?"

એમ કરતાં કરતાં બે જણ જૂદા પડ્યા. નવીન વિચારમાં પડી નવીનચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ધીમે ધીમે ગયો, દ્વાર વાસ્યાં, અને મધ્યરાત્રિના બાર વાગવા આવ્યા હતા તે છતાં નિદ્રા ન આવવાથી, એક બારી ઉઘાડી, પવન ખાતો, એકાંત આકાશ અને અંધકાર જોતો જોતો, પાઘડીલુગડાં ક્હાડી, એક ખુરસી પર બેઠો.

બારણે રાત્રિનો પ્રવાહ નિરંકુશ રેલાઈ ગયો હતો. તેને તળિયે ડુબી જઈ ડુબેલા માણસના જેવા વિકાર પોતે અનુભવતો હોય એમ નવીનચંદ્ર કલ્પવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૯.

રાત્રિસંસાર.

જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન.[1]

"The crescent Moon, the Star of Love,
Glories of evening, as ye there are seen
With but a span of sky between—
Speak one of you, my doubts remove,
Which is the attendant Page and which the Queen ?"

Wordsworth's Evening Voluntaries.

"ઉદયમાન ચંદ્રકલા ! શૃંગાર-તારા ! સંધ્યાસમયની કીર્ત્તિ-મૂર્ત્તિયો !
"આકાશના માત્ર એક તસુનું જ અંતર રાખી પાસે પાસે તમે બે જણિયો
"પણે આગળ ઉભી રહેલી દેખાવ છો તેમની તેમ રહીને-તમારા બેમાંથી
"એક જણ બોલો-મ્હારી શંકાનું સમાધાન કરો-તમારા બેમાં પરિચારિ-
"કા કોણ અને રાણી કોણ ?"[2]

(વર્ડ્ઝવર્થનાં સંધ્યાસમયનાં યદૃચ્છાકાવ્ય.[3])

પતિનો દોષ પતિવ્રતાના મનમાં ન વસ્યો અને લીલાપુર જવા તે નિકળ્યો ત્યાં સુધી તે તેની જ સેવામાં રહી. અંતનું દુઃખ ભૂલવા કરેલો પ્રયત્ન સફળ થયો લાગ્યો. પ્રમાદધન ગયો એટલે તે નીચે ઉતરી અને નણંદની આસપાસ ભરાયલી કચેરીમાં ભળી. વરયેલી બની દિવસસમયે વરની પાસે આમ આટલી વાર બેસી રહી તે વિષે સર્વએ એની પુષ્કળ મ-

---

૧. જવનિકા=પડદો. શોધન=સોનાને અગ્નિમાં નાંખી પરખવું.

૨. શૃંગાર-તારા=શૃંગારરસની તારા=શુક્ર. તારા=તારો. પરિચારિકા=પરિચર્યામાં રહેનારી દાસી, સાહેલી.

૩. ઉડતી ઇચ્છાએ સૂચવેલાં-તરંગે સુઝાડેલાં-પોતાની મેળેજ રચાઈ ગયેલાં-કાવ્ય.

ફેરિયો કરી અને સર્વના આનંદમાં વધારો થયો. કોઇને કાંઇ કામ ન હોય તેમ સર્વ જણે આખો દિવસ અલકકિશોરીની આસપાસ કુંડાળું વળી ભમ્યાં કર્યું. પાછલે પ્હોરે સૌભાગ્યદેવી કથા ક્‌હેવડાવતી હતી અને આજ સાવિત્રી-આખ્યાન ચાલતું હતું. એ કથામાં પણ આજ નિત્યનાં કરતાં વધારે મંડળ હતું. એ કથામાં અલકકિશોરીને રસ પડતો નહીં. કથા ચાલવા માંડી ત્હોયે એની કચેરી વેરાઇ નહીં. કથામાં બેઠેલિયોનાં મન પણ આ કચેરીના ગરબડાટથી વિક્ષેપ પામ્યાં. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીને ક્‌હાવ્યું કે તમે સઉ બીજે ઠેકાણે જઇ બેસો. સર્વને કુમુદસુંદરી-વાળી મેડીમાં જવાની ઇચ્છા થઇ પણ એટલામાં તો એ પોતે જ કથામાં જઇ બેઠી, એટલે સઉએ વિચાર ફેરવ્યો અને ટોળું લેઇ અલકકિશોરી ઘરબ્હાર નિકળી અને સ્ત્રીવર્ગને ભરાવાના એક ઓટલા પર સઉને લેઈ મધપૂડાની રાણી પેઠે બેઠી અને ગુંજારવ ચોપાસ પ્રસરવા લાગ્યો.

કથા ઉઠી એટલે કુમુદસુંદરી છાનીમાની પોતાની મેડી ભણી જવા લાગી. સાવિત્રીની પવિત્ર કથાથી તે શાંત થઇ, પરંતુ કૃષ્ણકલિકાનું સ્વપ્ન તેના મનમાંથી ખસતું ન હતું અને ઘણું ડાબવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં આંસુ ખળતાં ન હતાં અને કથા-રસથી ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુમાં ખપ્યાં. સૌભાગ્યદેવી આજ વહુની મુખમુદ્રા જોઇ રહી હતી. કથાનો અંત આવતાં પોતાની પાસે ઘડી બેઠા વિના એકદમ ઉપર જતી વહુને જોઇ દેવી બ્હેમાઇ અને વહુને પોતાની પાસે બોલાવી. આવી ન આવી કરી–સાસુપાસે અશ્રુપાત થઇ જશે એ ભીતિથી–વહુ ઉપર ચાલી ગઇ અને વજ્ર જેવું હૃદય કરી મેડીમાં પેંઠી. પેંસી, દ્વાર વાસી, સાંકળ પણ વાસી ટેબલ પાસે બેઠી અને પુસ્તકે લીધાં પણ તેમાં મન ગયું નહીં–કંટાળો જ આવ્યો. પલંગભણી, બારીભણી, નવીનચંદ્રની મેડીવાળા દ્વારની સાંકળ ભણી, પોતે મેડી વચ્ચોવચ્ચ બેસી રોઇ હતી તે સ્થળ ભણી, અને ઉમરા ભણી જોતી જોતી આંખ્યે અંતર્માં વળવા માંડ્યું, સ્મરણશક્તિનાં કમાડ ધડ્કેલ્યાં, અંદરથી નિકળેલી કલ્પનાને ઉરાડી, ઇર્ષ્યાને સળગાવી, અને વિમાનના-બુદ્ધિને ભંભેરી; ફટક લાગી હોય, હબકી હોય, અને ડાગળી ચસકી હોય, એમ ફાટી આંખ્યે કુમુદસુંદરી ચારે પાસ જોવા લાગી. નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નિકળવા લાગ્યા, ઓઠ સૂકાયા, ગાલ બેસી ગયા જેવા થયા, આંખ્યો ઉંડી ગયા જેવી થઇ, ઘડિક કંપતી છાતીપર હાથ મૂકી ઉભી રહી, અને અંતે કપાળેહાથ કુટી ખુરસીપર બેઠી અને તેની પીઠપર માથું નાંખી દીધું. આ ક્રિયાશૂન્ય સ્થિતિમાં કલાક બેકલાક વીતી ગયા એટલે બારણું ખખડ્યું અને ઉઘાડ્યું કે અલકકિશોરી અને વનલીલા અંદર આવ્યાં. સાંઝના

પાંચ વાગ્યા અને સર્વ મંડળ વેરાઇ ગયું કે અલકકિશોરી ઘેર આવી અને તેની સાથે વનલીલા પણ આવી. વનલીલાને કુમુદસુંદરીની માનસિક પ્રકૃતિમાં આજ કાંઇ ફેર લાગ્યો હતો. કૃષ્ણકલિકાપર માર્ગપર ઘરેણાં ફેંકાયાં એ ચર્ચાથી આ ફેરનો વ્હેમ વધ્યો હતો અને તેથી જ ચિંતાતુર વનલીલા સખી પાસે આવી હતી. બન્ને જણ અંદર દાખલ થયાં. કુમુદસુંદરીનું કોમળ વદન-કમળ શોકના તાપથી છેક કરમાઇ ગયું હતું પણ અલકકિશોરીના દેખતાં કાંઇ પૂછાયું નહીં. કુમુદસુંદરી સાવધાન થઇ અને વાર્ત્તામાં ભળી, પણ શૂન્ય હૃદયમાં આનંદનો લેશ ન હતો અને ફિક્કા હાસ્યને પૂરવણી રજ પણ મળી ન શકી. અંતે સઉ ત્રીજા માળની અગાસીપર ચઢયાં અને ઉન્હાળાનો આથમતો દિવસ અગાસીમાંના શાંત પવનથી રમ્ય કરવા ધાર્યો.

વનલીલા બોલી, "ભાભી, આજ તો આખો દિવસ તમે ઉપરનાં "ઉપર રહ્યાં છો. તમારે અમારાવિના ચાલ્યું પણ અમારે તમારા વિના "ન ચાલ્યું."

કુમુદસુંદરીને કીકી સુધી આંસુ ઉભરાયાં હતાં. તેને ડાબી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉત્તર દેવાનો સુઝયો નહીં. અંતે શેતરંજની રમત ક્હાડી. તેમાં પણ જીવ ન પેંઠો. નણંદભોજાઇ રમવા લાગ્યાં અને રોજ જીતતી તે ભાભી દાવ ઉપર દાવ ભૂલવા લાગી અને હારી. એટલામાં વનલીલા નીચે મેડીમાં ગઇ હતી તે કુમુદસુંદરીના મેજપરથી નવું આવેલું બુદ્ધિપ્રકાશ લઇ આવી અને રમતમાં હારેલી કુમુદસુંદરીના હાથમાં મૂકી બોલીઃ "ભાભી, આમાં એક ચંદા નામની કવિતા આવી છે તે વાંચવા જેવી છે પણ બરાબર સમજાતી નથી તે સમજાવો." ચંદ્રને ચંદાનું નામ આપી રચેલી રસિક કવિતા કુમુદસુંદરીએ શાંત કોમળ સ્વરથી ગાવા માંડી અને ઘડિક આનંદને પાછો ખેંચી મેળવની હોય એમ દેખાવા માંડી. તેનું મુખ-હજી અવસન્ન જ હતું પરંતુ "ચંદા"ના પ્રકાશથી શોકતિમિર પાછું હઠતું સ્પષ્ટ દેખાયું. વાંચતાં વાંચતાં કવિતાનો અંતભાગ આવ્યો. પડવાપર બીજ હતી અને આકાશમાં ચંદ્રલેખા હતી તે જોતી જોતી કુમુદસુંદરી બોલીઃ

"અલકબ્હેન, ચંદા છે તે હવે સાંઝને પોતાની સખી ગણીને ક્હે છે "તે સાંભળોઃ અત્યારે આ ચંદ્રમા દેખાય છે તેનું જ વર્ણન છે.

[1] "સલુણિ સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી
"મુજ હોડલામાં બેશિને જાઉં કદી હું બનિ ઠની;—
"પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,

૧. આ અને બીજા કેટલાક ઉતારામાં મૂળ જોડણી રાખી છે.

" વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણુઝીણા મેહથી.
" શાંત એનું નિરખી મુખ મુજ સુખનદી ના થોભતી,
" નારંગિ રંગે સાળુ સુંદર પ્હેરિ સખિ શી શોભતી !
" ચકચકિત સઉ પ્હેલ ચ્હોડયો તારલો સખિ ભાલમાં,
" લાડંતિ અડકું એહને કદિ આવિ જઇ બહુ વ્હાલમાં.
" એવિ એની રમત વિધવિધ સખીસંગ રમંતિ હું,
" પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,
" કેમકે સામેથિ પેલી આવિ કાળી રાક્ષસી
" મુઇ રાત્રિ, એણે દૂર સખિયો કિધી ક્રૂર વચે ધસી.
" ઊડિ ગઇ મુજ સખી; ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવિને,
" ને મૂજને તો રાક્ષસીએ પકડિ લીધી આવિને,
" રાખિ કરમાં થોડિ વેળા, પછિ મુને તે ગળિ ગઇ,–
" જાણે નહીં–હું અમર છું ને બેઠિ મુજ મંદિર જઇ !"

" કાળી રાક્ષસી " ઉપરથી કૃષ્ણકલિકા સાંભરી આવી અને હબકી હોય એમ કુમુદસુંદરી ઉઠી અને અગાસીની રવેશ આગળ નીચે રસ્તાપર જોવા લાગી–પાછી આવી. સર્વ દેખતાં વિકૃતિ ઢાંકવા પ્રયત્ન કર્યો. એમ કરતાં કરતાં રાત્રિ પડી. અલકકિશોરી અને વનલીલા ગયાં. કુમુદસુંદરી એકલી પડી અને અંધકારથી છવાઇ જતા આકાશ ભણી જોતી જોતી ઉપરની કવિતા વારંવાર ગાઇ રહી. એ ગાનની અસર તેના પોતાના જ મન ઉપર થઇ. " કૃષ્ણકલિકા ! કૃષ્ણકલિકા ! મેં ત્હારૂં શું બગાડયું હતું !" એમ કરતી કરતી છાતિયે હાથ મૂકી રવેશને અઠિંગી દુઃખમાંને દુઃખમાં ચોપાનિયું ઉઘાડું ને ઉઘાડું છાતીપર રાખી નિદ્રા વશ થઇ. દુઃખી અબળા દુઃખી સ્વમો જોવા લાગી અને નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં હુસકાં ભરતી હતી. બુદ્ધિધનને ખબર ન હતી કે મ્હારા મહા ભાગ્યના આવાસ(મ્હેલ)ના શિખર ઉપર આવે મંગલ સમયેજ મ્હારી કુમુદના ઓઠમાંથી શોકસ્વર જ્વાળામુખીના ધૂમાડા પેઠે આકાશમાં–સ્વર્ગમાં–ચઢે છે અને ઈશ્વરની આંખ્યૂમાં ભરાઇ તેને રાતી ચોળ કરેછે ! "સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખજો ! સત્સ્ત્રી અપ્રસન્ન થઇ–દુ-"ભાઇ–ત્યાંથી લક્ષ્મી પાછી ફરવા માંડે છે" એ મનુવાક્ય—એ આયશ્રદ્ધા ખરી પડતી હોય તેમ કુમુદ હુસકાં ભરતી હતી તે સમયે રાણાના બાગમાં બાંકઉપર સૂતેલા બુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં ઉચ્ચાર થતો હતો કે "મ્હારે તો આ કારભાર નથી જોઇતો!"

કલાકેક આમ સૂઇ રહી એટલામાં પલંગપર પથારી કરી દાસી અગાશીમાં આવી અને કુમુદસુંદરીને ઉઠાડી નીચે લેઇ ગઇ. બુદ્ધિધન

જાગી ઉઠતાં કારભાર મૂકી દેવાની વાત ભૂલી ગયો હતો તેમ કુમુદ પણ જાગી ઉઠતાં કૃષ્ણકલિકાને ભૂલી ગઇ. દાસી ગઇ એટલે બારણું વાસ્યું અને ઉંઘવાને બદલે પાછું બુદ્ધિપ્રકાશ હાથમાં લીધું અને ટેબલપર કાચદી પાશયમાં દીવો પ્રકટી વાંચવા બેઠી. “ચંદા” ફરીથી વાંચવા લાગી. ચંદાને મેઘ રમાડે છે અને પજવે છે તે ભાગ વાંચવા લાગી.

“મેઘ પેલો મસ્તિખોરો મૂજને રંજાડવા
“ કંઇ યુક્તિયો વિધવિધ કરે ભંગાણ સુખમાં પાડવા !”

વળી ગાતાં ગાતાં આવ્યું:

“ને એહ અસ્થિર મેહલા શું કદિ ભરાણી નવ રિસે !”

એ પદ વારંવાર ગાવા લાગી, પોતે અસ્થિર પ્રમાદધન પર રીસાતી નથી એ સ્મરવા લાગી, અને મસ્તિકમાં પ્રમાદધન ભરાયો ! તે હવે પ્રિય લાગવા માંડયો. તેના જ વિચાર અંતઃકરણમાં ઉભરાવા લાગ્યા, તેની જ છબિ સામેના તકતામાં જોઇ રહી, અને અતિ પ્રેમથી ગાવા લાગી.

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા !
“એ વણ જુઠું સર્વ બીજું !
“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી—મ્હારા !
“એ વણ ન્યારૂં સર્વ બીજું !
“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી વ્હાલા !
“એ વણ અપ્રિય સર્વ બીજું !”

એમ કંઇ કંઇ પદ ઉલટાવી રચવા-ગાવા લાગી, સારંગીમાં ઉતારૃવા લાગી, અંતર્ આનંદ અનુભવવા લાગી, અને ઘેલી બની હોય એમ એની એ કડિયો—અનુપ્રાસ વિનાની—અલંકાર વિનાની–જપવા લાગી. “પ્ર-“મા-દ-ધ-ન, પ્રમા-દ-ધ-ન, પ્રમાદધન” એ નામ જ પ્રત્યક્ષરે ભાર મૂકી બોલવા લાગી, પતિનું નામ કોઇના દેખતાં બોલતી હોય અને શરમાતી હોય તેમ ઘડિક મનમાં ને મનમાં શરમાઇ; કોઇ દિવસ એ નામ પોતે ન દીધું હોય–ન દેતી હોય, પતિનો સ્પર્શ અચિંત્યો અનુભવતી હોય, એ સ્પર્શની પેઠેજ પતિના નામનો સ્પર્શ કર્ણને–હૃદયને–થતો હોય, તેમ પતિના નામનો એકેકો અક્ષર બોલતાં રોમાંચનાં શીતળ તરંગોમાં ન્હાઇ શીત્કાર બોલાવવા લાગી, ઉત્કંપની લ્હેરોથી ચમકવા લાગી, અને વિચારમાં પડી, સફ્ળ-મદનતા અનુભવતી હોય તેમ પળે પળે પોપચાં અર્ધાં મીંચવા લાગી. વળી જાગી “પ્રમાદધન મુજ સ્વામી” ઇત્યાદિ ગાતી ગાતી ઉઠી, પલંગ-પર ચઢી, એક પગ પલંગપર અને બીજો બારીના કઠેરાપર મૂકી બારી

પરથી પ્રમાદધનની છબિ છત્રની પેઠે જાળવી ઉતારી, પલંગપર બેસી ઉ-
તરી, અને ટેબલ આગળ ખુરશીપર બેસી, છબિને સ્નેહ ભરી આંખે
ન્યાળી રહી, ચુમ્બનની પરંપરા જડ કાચ ઉપર વર્ષાવી, અને અંતે છબિને
છાતી સરસી ઝાલી લાગી ન જાય એમ ડાબી ફરી રોમાંચ, ઉત્કંપ, અને
નેત્રોન્મીલન અનુભવવા લાગી. જીવતા પતિનો વિયોગ, કિલ્બિષ વિસરાવી,
જડછબિને પણ પતિવ્રતાપાસે ઘણાંવાનાં કરાવવા લાગ્યો. વિદ્યાવિનીત કુ-
મુદસુંદરી પતિના દોષ ભૂલી તેના ગુણને જ સંભારી ગુણમય પ્રમાદધન-
રૂપ બની ! અંતે એક હાથે છબિ છાતીસરસી રાખી બીજો હાથ લાંબો કરી
વળી બોલી,

"પ્રમાદધન મુજ સ્વામી વ્હાલા !
"એ વણ અપ્રિય સર્વ બીજું !"

"સર્વ બીજું" ક્‌હેતાં ક્‌હેતાં લાંબા કરેલા હાથની હાથેલી જગતને
ધક્કેલી નાંખતી હોય તેમ તેના ભણી ફેરવી બતાવી અને બે ભમ્મરો વચ્ચે
કરચલિ પાડી.

ગમે તેવી વસ્તુ મને પોતાની કહી તો પોતાની—ઈશ્વરે જેની કરી
તેની જ:—ઋણાનુબંધ (રણુારબંધ) નો યોગ જ્યાં ઘડાયો ત્યાં જ ઘડાય છેઃ
એ સુખસાધક બુદ્ધિ આર્ય ચિત્ત જ સમજે છે. આર્યવૃત્તના ઉચ્છેદક પા-
શ્ચાત્ય સંસ્કારોથી ભરાઇ જવા છતાં ઇંગ્રેજી પાઠશાળાના કૂવથી ઉછરેલાં
આર્ય બાળક જૂના વિચાર અને જૂના આચારોથી ભરેલી માતાપિતાની
વ્હાલી રૂઢીશય્યાં લજતાં ઉપાડી ખાયછે; મ્હોટીવયે પ્હોચવા પછી અંત-
ર્માંથી પણ ગુરુજનને છોડનાર લોકની વિદ્યા ભણીને પણ વિસ્તારી કુટુંબ[1]-
વૃક્ષમાં ઉત્સાહથી ર્‌હેછે; "ભૂગોળ અને ખગોળ"માં—[2]રમનાર પંડિત
"મૂલા"ના ભડકાના પ્રકાશથી વિશેષ રતાશ પામતા—ખગોળને સળગાવ-
નાર ગોળા જેવા— ગૌર ગાલવાળી અભણ ઉપર પણ મોહ પામે છે અને
સ્નેહ દ્રવે છે : એ ઋણાનુબંધનો મહિમા આર્યબુદ્ધિથી હીન જનને અગ-
મ્ય છે. આર્યદેશને દુઃખ સાગરમાં પડતો પડતો ટકાવનાર અનેક સાધ-
નોમાં એક સાધન—આ આર્યબુદ્ધિ આર્ય કુમુદસુંદરીના હૃદયકમળપર લક્ષ્મી

---

૧. ઇંગ્રેજીમાં કુટુંબ એટલે સ્ત્રીપુરૂષ અને બાળકસંતતિ એટલાં જ છે; આપણામાં કુટુંબ
એટલે માતા, પિતા, સ્ત્રી બાળક તેમ જ તદ્ગુણસંતતિ, ભાઈ બ્હેન,ઈત્યાદિ આખું વૃક્ષ.

૨. "ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમેછે !
"પલોનું તો ચિત્ત મૂલા માંય !
"દશો ! દેહોનો કેહું આ કજોડું તે ક્‌હેવાય !"—રા. રા. નવલરામ કૃતબાળલગ્નબત્રીશી.

પેઠે સ્ફુરવા લાગી અને અનાર્ય જનથી સમજાય નહીં એવું વિશુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ માનસિક ગાન કરવા લાગી.[1]

તરંગોપર હીંચકા ખાતું મન ગમે તો શીતળ થયું હોય તેથી કે ગમે તો શ્રમિત થયું હોય તેથી એ હીંચકા ઉપર ને ઉપર જ ઢળી ગયું. નિદ્રાદેવી તેને પોતાના ખોળામાં લેવા લાગી અને પોતાની છાતી પરનો છેડો તેના મુખપર ઢાંકવા લાગી.

નિદ્રાવશ થતી કુમુદસુંદરી કાંઇક સાવધાન બની અને સુવાનો વિચાર કરી સુંદર હાથ ઉંચો કરી કમખો ક્‌હાડવા લાગી, કમખો નિકળતાં તેના પેટામાં રહેલી સોનેરી અક્ષરવાળી ચોળાયલી પત્રિકા સરી પડી અને સરતાં સરતાં કોમળ અને સચેતન સહવાસી અવયવ ઉપર ઘસાઇ તેને ચેતના–સૂચના–આપી. પડતાં પડતાં પણ પાટલીના પટપર ગુંચવાઇ, ભરાઇ, અને અંતે તરછોડાઇ વછૂટી. આખરે પડી તે પણ પગના સુકુમાર અંગુઠાપર પડી. અંગુઠાઆગળથી સંદેશો આવ્યો હોય એમ ચિત્ત એકદમ ચમક્યું અને સજ્જ થયું. પગના બંધુ હાથે પત્રિકા ઉપાડી લીધી અને આંખ્ય્ આગળ ધરી. આંખ્યે વાંચ્યું:

"શશી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી!
"થઇ રખે જતી અંધ વિયોગથી;
"દિનરૂપે સુભગા બની ર્‌હે, શ્રહી
"કર પ્રભાકરના મનમાનીતા!"

આંખ્ય્ ચમકી; નિદ્રા છટકી; બુદ્ધિ જાગી; શશી–ચંદ્ર–ક્ષિતિજમાં ઉગ્યો; હૃદયનો નિઃશ્વાસ ઓઠ ઉપર આવ્યો; "સરસ્વતીચંદ્ર! સરસ્વતીચંદ્ર!" કરતી કરતી ઘેલી લુગડાંના કબાટ ભણી દોડી અને બીજી અવસ્થામાં સંક્રાંત-થઇ. તેનું મનોબળ થઇ ચૂકયું ભાસ્યું.

---

[1] જડપદાર્થો અને શ્વાન આદિ પશુ જાત પર પ્રેમ રાખી શકનાર પાશ્ચાત્ય લોકમાં વર્તમાન આર્યલોકના જેવો સ્નેહ કેવળ અપરિચિત નથી–માત્ર ઋણાનુબંધબુદ્ધિની ખામીવાળો છે અને તેથી અનેકધા દુઃખકર નિપજે છે. "આ મ્હારૂં" એ બુદ્ધિથી ઉપજતા પ્રેમનું એક કરુણ-રસિક દૃષ્ટાંત વર્ડ્‌ઝવર્થના "ઇડિઅટ બોય્" (The Idiot Boy) નામના કાવ્યમાં છે. ખોવાયલા જડપુત્રને જોઈ ઇંગ્રેજ માના મનમાં ઉપજતો પ્રેમ અને આનંદ જોઈ આર્યોને ઘણાક પ્રસંગો–સંબંધો–સાંભરી આવશે.

"She kisses o'er and o'er again
"Him whom she loves, her Idiot Boy;
"She 's happy here, is happy there,
"She is unhappy everywhere;
"Her limbs are all alive with joy."

મનુષ્યનું જીવન એ અનેક સૂત્રની એક રજ્જુ (દોરી) છે; અનેક આમળાની એક ગાંઠ છે. તે સૂત્રોની–તે આમળાઓની–પોતપોતાની નિરનિરાળી સ્થિતિ–જાતિ–છે અને તેઓમાં ઘણી વખત પરસ્પર-વિરોધ આવી જાયછે. આ સૂત્રો અને આમળાઓ, તેમની ઘટના, અને તેમના વિરોધ અધિકતર બુદ્ધિથી, અધિકતર વિદ્યાથી, અને અધિકતર રસ-જ્ઞાનથી વધારે વધારે સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર બને છે અને તેની સંખ્યા પણ વધે છે. પ્રમાદધનમય બનેલું જીવન સરસ્વતીચંદ્રહીન થઇ શક્યું નહીં. એક ભવની પતિવ્રતા બીજા ભવના પતિને ભૂલી શકી નહીં. સત્યને અર્થે દશરથે રામનો ત્યાગ કર્યો, પ્રજાને અર્થે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો, અને તે છતાં દશરથનું જીવન રામમય રહ્યું અને રામ સીતામય રહ્યા: તેમ જ પતિવ્રતા કુમુદસુંદરી મૂર્ખ અને દૂષિત પતિને મનનો પણ સ્વામી કરી દેવા મથી–પોતાના હૃદય-જાળમાં પતિને વણી દીધો અને પ-તિમૂર્તિમાં હૃદયને યુક્ત (યોગી) કર્યું–તે છતાં સરસ્વતીચંદ્રમય મટી નહીં! સરસ્વતીચંદ્રને હૃદયમાંથી પતિસ્થાનપરથી ધકેલી પાડ્યો અને ત્યાં પ્રમાદધનની સ્થાપના કરી; તોપણ મીંચાયલી આંખ્યમાં કિરણ રઝળેછે, શબ્દ દૂર જવા છતાં કાનમાં ભણકારા વાગે છે; નિદ્રાયમાણ મસ્તિકમાં જાગૃત સંસાર અસંબદ્ધ સ્વપ્નરૂપે ઘુમે છે: તેમ પ્રમાદધનમાં સમાધિસ્થ થયેલા ચિત્તમાં સરસ્વતીચંદ્ર સ્ફુરતો હતો. હૃદયસારંગીને ગાન કરાવ-વામાં ઉભય તાર કારણભૂત થયા.

સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તની પત્રિકાના દર્શનથી ઘેલી બનેલી સુન્દરી કબાટ ભણી દોડી, કબાટ જોરથી ઉઘાડ્યું, અને પોતાના સોનેરી ભાતવાળા એક અમ્બરના પડમાંથી એક પત્રોની પોટલી ક્‌હાડી કબાટ એમનું એમ ર્‌હેવા દેઇ ટેબલપાસે બેઠી. ટેબલ ઉપર રેશમી રૂમાલે બાંધેલી પોટલી છોડી, અને સરસ્વતીચંદ્રના સુન્દર અક્ષરથી લખાયલા કન્યકાવસ્થામાં સ્વીકારેલા અનેક પત્રો રસમાં લીન થઇ પળે પળે નિઃશ્વાસ મૂકતી સુન્દરી વાંચવા લાગી અને પળવાર પૂર્વાવસ્થામાં લીન થઇ વર્ત્તમાન સંસારને ભૂલી. સરસ્વતીચંદ્રે પત્રદ્વારા ચલાવેલી રમણીય ચર્ચાઓ તેને સુવિદ્યાની નિસર-ણિપર ફરીથી ચ્હડાવતી ભાસી અને અજ્ઞાનમય કુટુંબમાં ફરીથી વિદ્યા-ભ્યાસ કરતી હોય તેમ બાળાને મનમાં લાગ્યું. સર્વ પત્ર એકવાર વાંચી ર્‌હેતાં છતાં ફરી વાંચવા લાગી. અંતે સરસ્વતીચંદ્રની છબિ હાથમાં આવી–તે હાથમાં આવતાં સ્નિગ્ધાનાં નેત્ર ચમક્યાં અને તેમાં નવું તેજ આવ્યું હોય તેમ તે છબિના એકેક અવયવ નિહાળવા લાગી અને સુન્દર-તાનાં ઘૂંટડા ભરવા લાગી. છબિ પોતાના આગી ટેબલપર મૂકી તેને

એક દષ્ટે જોવા લાગી. તેનાં દર્શન કરતી હોય; હૃદયમાં રહેલાનું કાચ જેવા કાગળપર પ્રતિબિમ્બ પડતું હોય અને તેને આશ્ચર્ય પામી તપાસતી હોય; તેની સાથે વાતો કરતી હોય; તેને ઠપકો દેતી હોય; તેના ઉપર ક્રોધ કરતી હોય; છેક પોતે તેની જ પત્ની હોય તેમ તેનાપર પ્રભુતા દર્શાવતી હોયઃ તેમ કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિ છબિ જોતી જોતી અનેકધા વહી. ત્યાગ કર્યા પછી ઘણે વર્ષે રામને જોતી સીતાનું હૃદય થયું હતું તેવું જ અત્યારે થયેલું આનું હૃદય–ઉપરા ઉપરી નંખાતા નિઃશ્વાસ[1]માં, પળેપળે સ્ફુરતી અને ભાગતી ભૃકુટિમાં, છબિને તદ્રૂપ માની જીવમાં જીવ આવ્યો જણવતા ઉચ્છ્વાસમાં,[2] વચ્ચે વચ્ચે મલકાઇ જતા મુખમાં, સરસ્વતીચંદ્રની વર્તમાન અવસ્થા સાંભરી આવતાં ખિન્ન થઇ સંકોચ પામી ઝાકળ જેવા અશ્રુપટલથી ટંકાઈ જતા નેત્ર-કમલમાં, અને ક્ષણે ક્ષણે ધડકતા સ્તનપુટપર મૂકાઇ ગંપાઇ જતી હસ્તસ્થલી[3]માં–મૂર્ત્તિમાન્ થતું હતું. “ કુમુદસુંદરી !

“ છે આશ તજી બનીયું ઉદાસી, રોપ ભર્યું તજવા થકી,

“ ટમટમી રહ્યું આ દીર્ઘકાલવિયોગમાં મળવા મથી,

“ સૌજન્યથી સુપ્રસન્ન, બળી પ્રિય-રુદિતની ઉંડી ઝાળથી,

“ આ ક્ષણ ગળ્યું રસમય હૃદય તુજ પ્રેમ–ઉદય થયા થકી. ”[4]

આ એકાંતમાં એકલીનો એકલો સાક્ષી ન્હાનો પણ તેજસ્વી દીવો કુમુદસુંદરીને આમ કહી દેતો હોય—એમ તેનો ક્ષણભર સ્તબ્ધ અને ક્ષણભર કંપતો પ્રકાશ આખા સંસારના અંધકાર વચ્ચે કુમુદસુંદરીને મન મિત્રવચન જેવો થયો. દીવો કુમુદસુંદરીની તમસા બન્યો. દીવાની જ્યોતનું પ્રતિબિમ્બ સુન્દર કીકીમાં પડી રહ્યું, અને અંજાયલી આંખ મીંચાઇ રહી કીકી અને પોપચાવચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રને તાદૃશ પ્રત્યક્ષ જોવા લાગી. આ અવસ્થામાં પડેલી આંખો ઉપર નિદ્રાએ કોમળ કરપલ્લવ ડાબ્યો અને જાગૃત સ્વપ્નમાંથી સુસ્વપ્નમાં સંક્રાંતિ અદૃશ્ય રીતે થઇ ગઇ. નિદ્રામાં ખુરશી પરથી જરીક ખસી પડતાં અચિંતી જાગી ઉઠી સર્વ વસ્તુ હતી ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દઇ કુમુદસુંદરી પલંગઉપર જઇ સૂતી.

આજ પલંગપર પ્રમાદધન ન હતો. એકલી સૂતેલી સહવાસી સંસ્કારોને બળે પરિચિત દશાનાં જ સ્વપ્ન જોવા લાગી. માત્ર જાગૃત અવસ્થા કાંઇક ઉલટપાલટ રૂપે સ્ફુરી અને સ્વપ્નનો સહચર સરસ્વતીચંદ્ર થયો. દિશા અને કાળના ભેદ વિપરીત થઇ ગયા, વસ્તુઓના સંબંધ અ-

---

૧. નીચા શ્વાસ, નીસાસા. ૨. જીવ પામતું માણસ ઉચો શ્વાસ લે તે. ૩. હથેલી. ૪. રા. મણિલાલના ઉત્તરરામચરિતના ભાષાંતર ઉપરથી.

નનુભૂત અને વિચિત્ર બની ઝટોઝટ પલટાવા લાગ્યા, આ સર્વ સૃષ્ટિમાં નિદ્રાયમાણ મસ્તિક સત્યનું ભાન ધરવા લાગ્યું, અને નવીન સુખદુઃખો ભોગવતું હૃદય પાપપુણ્યથી મુક્ત રહી સ્વતંત્ર વર્તન કરતું લાગવા માંડ્યું. દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એક છતાં ભેદ ભાસવા લાગ્યો. કુમુદસુંદરી સર્વતઃ સરસ્વતીચંદ્રમય બની. સ્વપ્નની પાછળ સ્વપ્ન ઉભાં રહ્યાં–દોડાદોડ કરી રહ્યાં–પણ સર્વમાં સરસ્વતીચંદ્ર ખરો !

આ અવસ્થામાં કલાકેક વીતી ગયો. બુદ્ધિધન હજી ઘેર આવ્યો ન હતો અને તેના દ્વાર આગળ ઓટલાપર બેસી સીપાઇઓ વાતો કરતા હતા અને અંતે થાકી એક જણ ગાવા લાગ્યો તે સાંભળતા હતા.

"મોરા બીલમા કબૂ ઘર આવે–
"આવે રે આવે–
"ઓ મોરા બીલમા કબૂ ઘર આવે?–
"કબૂ ઘર આવે ?"

અંત્ય સ્વર લંબાવી એક સીપાઇ આ ગાતો હતો અને બીજાઓ "વાહવાહ !" "સાબાશ !" વગેરે કહેતા હતા તેના ખડભડાટથી કુમુદસુંદરી જાગી ઉઠી, પથારીમાંજ બેઠી થઇ, સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા લાગી, ચારે પાસ આંખ્યો ફેરથી જોવા લાગી, "મોરા બીલમાં કબૂ ઘર આવે" એ શબ્દે વીંધેલા અંતઃકરણમાંથી શોકરુધિર નિકળવા લાગ્યું, અને "બીલમા–ઓ બીલમા" કરતી કરતી, અર્ધી જાગતી–અર્ધી ઉંઘતી, કુમુદસુંદરી હજી સ્વપ્નમય રહી બ્હીલે મ્હોયે મેડી બ્હાર સંભળાય નહીં એમ રોવા લાગી, રોવું ખાળી શકાયું નહીં, ખાળવાનો પ્રયત્ન કરવાનું જ સાંભર્યું નહીં, અને એમ કરતાં કરતાં ખરેખરી જાગી તોપણ ઉત્પન્ન થયેલી હૃદયવૃત્તિને સંહારી શકી નહીં. પાછી ટેબલ આગળ જઇ બેઠી અને શોકમય–ઉતરી ગયેલે–મ્હોયે ગાતી ગાતી ઉછળતા–વર્ષતા–હૃદયને કાગળઉપર ટપકાવવા લાગી. કાગળ એ ઘણાં હૃદયની ધરતી છે–વર્ષાદ જેવી ઘણી વાતો કાગળપર ટપકાવી લેવાય છે. ધરતીમાં તેમ કાગળમાં ઘણા હૃદયમેઘ સમાઇ શાંત થાયછે.

"શશી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી" ઇત્યાદિ ગણગણતાં એક મ્હોટો 'ફૂલસ્કેપ' કાગળ લીધો અને તે ઉપર આંસુ અને અક્ષર સાથે લાગાં પાડ્યાં:

"શશી ગયો ઉગશે ગણીને, ભલે
"ટકતી અંધનિશા ; મુજ ચિત્તમાં
"પ્રલયકાળ રચી શશી આથમ્યો
"નિરખીને ધિક જીવવું જીવનું !"

વળી થોડી વાર લખતી બંધ પડી, ચંદ્રલેખા જેવી હડપચી નીચે રૂપેરી વાદળી જેવી હાથેલી મૂકી, વિચારમાં પડી, અને સરસ્વતીચંદ્રનો જાપ જપતી, તેનું કૃત્ય વિમાશી, એ જાપ પણ પતિવ્રતાધર્મથી વિરુદ્ધ છે એવું ભાન આવતાં નિઃશ્વાસપર નિઃશ્વાસ મૂકતી, ફરી લખવા મંડી

"તજે નાર અનાથ જ એકલડી, પિયુ જાય વિદેશ, પૂંઠે મૂકી આશા;
"જપવા પ્રિય જાપ સ્વતંત્ર રહે વિધવા કુંજની જોઇ જોઇ નિરાશા;
"નહીં આશ મૂકી, પરતંત્ર કરી, પપળાવી નિરાશ મૂક્યું ઉર વ્હેતું.
"જીવમાં જીવ સાહી મૂક્યો પડતો! રમતું અતિક્રૂર પડ્યું કયમ સ્હેતું?"

આંખમાં ઝળઝળિયાં આણી બોલી: "અરેરે, સરસ્વતીચંદ્ર, મ્હેં "તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો? દમયંતીની પણ નળે મ્હારા કરતાં "સારી અવસ્થા રાખી હતી. હાય, હાય,–ઓ મ્હારી મા! ઓ ઈશ્વર! "અંબાવ્ય્! અંબાવ્ય્!" એમ ક્હેતી ક્હેતી કાગળ પ્હલાળતી, કાગળ પર ઉંધું માથું મૂકી નિરર્ગળ રોઇ. પતિવ્રતાધર્મ પ્રમાણે આ રોવું અયોગ્ય ગણતી ગણતી પણ રોવું નખાળી શકી અને ટેબલપરથી માથું ઉંચું કરી લેઇ લેતી લેતી ગણગણી:

"न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं ततम्
"तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।
"चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति माम्
"इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥[1]

"ઓ પવિત્ર ગંભીરતાના શિખર રામચંદ્રજી–તમારેયે આવું હતું "તો મ્હારી અબળા–બાળકી–અજ્ઞાની જંતુની આ અવસ્થા ક્ષમા કરજો! "–મ્હારાથી નથી રહેવાતું–નથી સ્હેવાતું આ જીવવું–ઓ ઈશ્વર!"

આમ ક્‌હેછે એટલામાં ઘરમાં પેંસતા વાતો કરતા નવીનચંદ્ર અને બુદ્ધિધનના સ્વર સંભળાયા. આવી વૃત્તિને સમયે નવીનચંદ્રને સ્વરે મુગ્ધા ઉપર કાંઇ નવીન અસર કરી. નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર હો કે ન હો પણ કુમુદના મનમાં તો ખાતરી થઇ હતી કે એ તો એ જ–બીજું કોઇ નહીં. પૂર્વ સંસ્કાર તેના મનમાંથી ખસતા ન હતા. મદનનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો પણ સ્નેહ દૂર થઇ શકતો ન હતો–અને મદનના ભણીની પણ

---

૧. ઉત્તરરામચરિતમાંથી. (રામચંદ્ર અયોધ્યાવાસિયોને ક્‌હેછે) "તમારા–મ્હારા–ગૃહમાં સીતાદેવી સ્થાન કરે એ તમને ન જ ગમ્યું તો શૂન્ય વનમાં તૃણની પેઠે તેને તજી દીધી! એટલુંજ નહીં પણ એની પાછળ શોક પણ નથી કર્યો. લાંબા પરિચયવાળા આ બધા પદાર્થો હવે મને નીચોવે છે (મ્હારું હૃદય ઓગાળે છે) અને અશરણ બનીને આજ પણ માત્ર આમ રોઈ પડાય છે–તેટલું ક્ષમા કરો."

એટલી જ બ્હીક હતી. "સરસ્વતીચંદ્ર–નવીનચંદ્ર–સરસ્વતીચંદ્ર-આપ-
"ણો આવો સંબંધ તે ઈશ્વરે શું કરવા ઘડયો હશે ?–અરેરે! દુષ્ટ હૃદ-
"ય! બાહ્ય સંસારને અનુકૂળ થઇ જતાં તે તને શા ઘા વાગે છે? હે ભગવાન!
"મ્હારા ઉપર તે આ શો કોપ?" તેનું મુખ ગરીબડું બની ગયું. તેનું
અંતઃકરણ ડસડસી રહ્યું. અંતર્થી બ્હાર નિકળતા રોજનું બળ અને બ્હા-
રથી તેને ખાળી રાખવાનું બળ: જાણે કે એ બે બળની વચ્ચે આવી ગયો
હોય તેમ નીચલો ઓઠ બ્હાર વળી ફરફડવા-રોવા-લાગ્યો અને અવશ હાથ
લખવા લાગ્યો:

"પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો હૃદયમાં થાય!
"જીવતી પણ જડસમી પ્રિયમૂર્ત્તિ જોઇ નયન અકળાય!
"પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે!–નહીં બોલું:
"અપ્રસંગ ભજવતું ચીરાતું મર્મસ્થળ ક્યાં ખોલું ?"

ગાલે હાથ દેઇ લખેલું ગાયું અને આંખો લ્હોતી લ્હોતી વળી સજ્જ
બની લખવા બેઠી:

"ધર્મ તણે વશ શરીર જડ તો રહી શકે જડ—સાચે!
"પણ ચેતન મન કહ્યું ન માને–નહીં ધર્મને ગાંઠે.
"એક ભવે ભવ બે, નદજુગના જેવા, સંગમ પામે
"તે વચ્ચે તરતી અબળાનો છુટકો તો જીવ જાતે!"

છેલ્લાં બે પદ ગાતી "હાય હાય" કરતીએ કલમ દૂર નાંખી; અને
ખુરસીની પીઠ ભણી અવળી ફરી, વિશાળ મેડીપર અને સામી બારી બ્હા
રના અંધકારપર દૃષ્ટિ કરતી, બેઠી.

"પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે!–નહીં બોલું" એ
પદ વારંવાર ગાતી ગાતી "શું એમ જ ? હાય હાય" એમ કરતી જાય
અને રોતી જાય. "ઓ મ્હારા સરસ્વતીચંદ્ર–મ્હારે તમારે બોલવા વ્ય-
વહાર સરખો પણ નહીં–હાય! હાય! એ તે કેમ ખમાય?" એમ કરી
આવેશમાં ને આવેશમાં ખુરસીના તકિયા પર માથું કૂટયું. મનની વેદ-
નામાં શરીરની વેદના જણાઇ નહીં: ક્ષણવાર ત્યાંને ત્યાં જ માથું રહ્યું અને
દુ:ખમાં મીંચાયલી જાગૃત આંખ આગળ વળી સરસ્વતીચંદ્ર આવી ઉભો.
વિદ્યાચતુરને ઘેર એના પ્રથમ પ્રસંગે જોયેલો ચિતાર બીડાયલી પાંપણો
વચ્ચે તાદૃશ થયો, અને પ્રથમ પત્રમાં લખેલો.—

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि
अतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरली करोति ॥

એ શ્લોક ગાતો ગાતો હસતો હસતા શરમાતા [illegible]
મુગ્ધાનો હાથ હાથમાં લેતો સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્નની પેઠે કુમુદસુંદરીએ મીંચેલી આંખોથી જોયો, અંતર્માં પ્રસન્ન પ્રફુલ્લ થવા છતાં ગભરાઇ, અને એ સ્વપ્નાનંદમાંથી સટકી ઉદાસવૃત્તિથી આંખ ઉઘાડતી ઉઘાડતી ' માથું ઉંચું કરતી કરતી, ગાવા લાગી :

" પૂર્ણ પામ્યોં વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
" તેં સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી;
" ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનન્દશું
" ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું !" [1]

સરસ્વતીચંદ્રને આવા સિન્ધુનું રૂપ આપતાં રમ્ય વિચારો મસ્તિકમાં તરવરવા લાગ્યા, પૂર્ણિમાની 'ચન્દા' જેવા કુમુદસુંદરીના મુખપર મધ્યરાત્રે એકાંતમાં ચંદ્રિકા જેવું શાંત રમણીય સ્મિત છલકાવા લાગ્યું, અને ઘડિક ઉઘાડી અને ઘડિક મીંચેલી આંખો રાખી ગાયેલી કવિતા તે વારંવાર ગાવા લાગી અને શોક ને સ્થળે આનંદ સ્ફુરવા–ઉભરાવા–દશે દિશાએ રેલવા લાગ્યો !

" આ ઉપમા સર્વે રીતે યોગ્ય છે ! મહાસિન્ધુના જેવું વિશાળ ઉર–
" તે મ્હારા જેવી ગુણહીનની પાસે વધારે વિસ્તાર પામ્યું–આહા !
" ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનંદશું
" ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું ?"
" ફેંકી તરંગો–તરંગો–મુજ ભણી–ભણી–નાચંત–શું ?"

બોલતાં બોલતાં મુખ દીન થઇ ગયું: " ખરી વાત, મ્હેં તે એવાં " શાં પુણ્ય કર્યાં હોય કે એવા મહાત્મા સાથે એથી વધારે સંબંધ રહે ? " એટલું લીંબુ-ઉછાળ રાજ્ય રહ્યું તેટલું ભાગ્ય મ્હારા જેવીને ઓછું ન " હતું." મ્હોંપર શોકના શેરડા પડયા, ગૌર ગાલ દુઃખથી વિવર્ણ (ફિક્કા) થઇ બેસી ગયા જેવા થયા, અને હૃદયનો ઉંડો નિઃશ્વાસ મુખમાંથી નિકળી આખી મેડીને–આખા જગત્‌ને–પાછો શોકમય કરવા બેઠો–પ્રવર્તમાન થયો. આનંદનો ચમકારો પૂરો થઇ રહેતાં પળવાર હસેલી રાત્રિ હતી એવી અંધારી બની.

એવામાં નવીનચંદ્રે મેડીનું બારણું સપટાવ્યું અને સાંકળ દીધી તેનો ખરખડાટ કુમુદસુંદરીના કાનમાં આવ્યો અને એ ચમકી. માનવીની વૃત્તિ અનુકૂળતા ન હોય ત્યાંથી શોધી કહાડે છે તો અનુકૂળતા પોતાની

1. ચંદા: આ રમતિયાળ તર્કોથી ઉભરાતી કવિતા આપણા લોકપ્રિય વિદેહ ભોળાનાથભાઇના પુત્ર રા. નરસિંહરાવની કરેલી સ. ૧૮૮૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયલી છે.

મેળેજ દોડી આવે ત્યાં વૃત્તિ વિચારતું કહ્યું કરે એ મહાભાગ્યની પ્રતિ-
ષ્ઠામાવિના બનતું નથી. ચમકેલા ચિત્તે-કાને-નેત્રપર બળાત્કાર કર્યો
અને તે બે મેડી વચ્ચેના દ્વાર ભણી વળ્યું-તો-સાંકળ ન મળે ! કુમુદ-
સુંદરી ! નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર છે એ વિચારે ત્હારૂં મસ્તિક ભમાવ્યું ?
પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકા વાળા આજના જ બનાવે ત્હારૂં પતિવ્રત
શિથિળ કર્યું ? એકાંત, અનુકૂળતા, અને વૃત્તિ ત્રણનો સંગમ થયો ?
" મ્હારા જેવી સામની વૃત્તિ " નહીં હોય તો ?" આ ભીતિ ઘણાક
વિષયાંધને સદ્‌ગુણસાધક થઇ પડે છે. મુગ્ધા, ત્હારામાં એ ભીતિ હતી ?
" જો મ્હારાપર હજી પ્રીતિ ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્ર ઘરબાર છોડી
" અત્રે આમ શું કરવા આવે ?" એ વિચારે ત્હારા મનની ભીતિ દૂર
ન કરી ? પરવૃત્તિ પોતાની વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે તે ભાનથીજ.
એકદમ મન્મથ નિરંકુશ બની તનમનાટ નથી મચાવી મૂકતો ! ભૂત
અને વર્તમાન પતિને સરખાવતાં ભૂતકાળનો પતિ શું અત્યંત મોહક ન
લાગ્યો ? તેની સાથ થયેલા પૂર્વ પ્રસંગે શું હૃદયને મૂર્છા ન પમાડયું ?
વાંચનાર, ત્હારા અંતઃકરણને-ત્હારા અનુભવને-કહે કે આ સર્વનો ઉત્તર
ખરેખરો આપે. પાંશુલ ! ત્હારો ઢાંકેલો અનુભવ ઉઘાડી દે અને આ
અવસ્થાની ખરી કિમ્મત કરવાનું સાધન આપ. વિશુદ્ધ ! ત્હારો કવચિત્
ખૂણેખોચલે પડેલો પ્રસંગ સ્મરણમાં આણી આ અવસ્થાની ભયંકરતા-
દુસ્તરતા-બરોબર સમજાવ, સર્વથા અનિવાર્ય દશાપાશમાં પડેલી અ-
બળા બાળકીપર દયાભરી અમી દૃષ્ટિથી જો. અને અનિવાર્યને નિવાર-
નાર શક્તિ પાસે માગ્ય કે સદ્‌બુદ્ધિનો જય કરે. તું બ્રાહ્મણ હોય તો
ગાયત્રી ભણ્ય-બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના સદ્‌બુદ્ધિજ ઇચ્છેછે-તેનું સર્વસંહારિ
બ્રહ્મત્વ તેમાં જ સમાપ્ત થાય છે-બ્રાહ્મણને સદ્‌બુદ્ધિવિના બીજું કાંઇ જો-
ઇતું નથી. પવિત્ર ગાયત્રી ! બ્રાહ્મણપુત્રીને ત્હારા તેજથી છાઇ દે. તું
એમ કરશે ?-તે તો સર્વજ્ઞ જાણે. માનવી જેટલી ઇચ્છાઓ રાખે છે એ
સર્વ સફળ થવાને જ નિર્માઇ હોય એમ કાંઇ જગત્ જોતું નથી.

વિશુદ્ધિ સદૈવ રહેશે ? લક્ષ્મી ચંચલ છે તો વિશુદ્ધિ ચળ પણ
નહીં હોય ? ઈશ્વર રાખે તેવી ખરી. મૂર્ખ અને ધૂર્ત્ત માનવી ! અ-
ભિમાન અને દમ્ભ ઉભયને છોડી દે-એટલો તો સુજ્ઞ અને સાધુ થા !
સામાને શિખામણ દેનાર ! પોતાની જ અંતઃપરીક્ષા કર્ય.

ગરીબ બિચારી કુમુદ ! તે ઉઠી અને ઉઘાડી સાંકળ ભણી ગઇ.
પાછી આવી. બે વાર ગઇ અને બે વાર પાછી આવી. સદ્‌ગુણના
વિચાર કરવા મંડી. ભ્રષ્ટતાની ભયંકરતા કલ્પવા લાગી. ખુરસીપર બેઠી.

"એ તો જાણે મને ગમતું નથી "[1]–" ગુણહીણું ગોવાળિયા લોક જ્ઞાન
" નથી પામતા રે " [2]એવું એવું ગાતી વળી ઉઠી–સાંકળે હાથ અરકાડ્યો
–લેઇ લીધો અને પાછી આવી ખુરસીપર બેઠી અને ટેબલપર ઉંધું માથું
નાંખ્યું. વિચારશક્તિ–વીર્યહીન–નપુંસક બની ગઇ. " તે સમે સિન્ધુ
" વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હશી–ફેંકી તરંગો ભુજ ભણી–" આ
પદમાં કલ્પનાપક્ષિ પકડાયું. " આ વિશાળ વક્ષઃસ્થળમાં સમાસ પા-
મવો–આ તરંગ–હસ્ત–ભુજ ફેંકાઇ ને મને ન્હાય " એ અવસ્થાની અ-
ભિલાષરૂપ રમણીયતા ઉંધા પડેલા મસ્તિકને ભોળવવા–લલચાવવા–ફ-
સાવવા–ભમાવવા લાગી. વિચારમાં પડી–વિચારનું વિવાસન (દેશનિ-
કાલ) જોઇ ઓઠપર આંગળી મૂકી એક પગ ખુરસીપર અને એક નીચે
એમ રાખી તે ઉભી.

બુદ્ધિધનના ઘરથી થોડે જ છેટે વનલીલાનું સાસરૂં હતું. વનલીલાને
સાસુસસરો હતાં નહી. આ પ્રસંગે તે અગાશીમાં પવનમાં સૂતેલા પતિનું
માથું ખોળામાં લેઇ તેને નિદ્રાવશ કરતી કરતી ગાતી હતી તે સ્વર ત્રુટક
ત્રુટક ઘડી ઘડી નિઃશબ્દ જગતના વાયુની પાંખ ઉપર બેસી કાનઉપર
આવતા હતા અને કુસુદસુંદરીને ન્હવરાવી દેહ કંપાવતા હતાઃ

" ઉભા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ "
" તમ માટે ગાળી છે મ્હેં જાતડી, બિહારીલાલ "

કુસુદસુન્દરીનું મ્હો બ્હીલું થઇ ગયું. થોડુંક ન સંભળાયું. " એણે મ્હારે
સારૂં જાત ગાળી–મ્હેં શું કર્યું ?" એ વિચાર થયો. વળી સંભળાયું.

" તાલાવેલી લાગી તે મ્હારા તનમાં, બિહારીલાલ "
" કળ ના પડે રજનિ–દિનમાં, બિહારીલાલ "

નિઃશ્વાસ મૂકતાં પોતાને લાગેલી તાલાવેલી સમજાઇ–ન સ્હેવાઇ–અને
મુખ મૂક થઇ ગયું. રંગીલું ગીત વળી વાધ્યુઃ

" બાંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળિયે, બિહારીલાલ,
" સલિલમીનતણી રીત રાખી રાચિયે, બિહારીલાલ ! [3]

વનલીલાના કોમળ ગાનની અસર શી ક્હેવી ?

" બાંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળિયે–"

એ બરોબર ધ્યાનમાં બેશી ગયું. ઓઠ ઉપરથી આંગળી ખસી અને
કર્તવ્યનો નિર્ણય કરતો હાથ છૂટો થયો અને પડ્યો ! કુસુદસુંદરીઉપર
મદનનું સામ્રાજ્ય થઇ ગયું–તેના મસ્તિકમાં, હૃદયમાં, અને શરીરમાં

---

૧. પ્રેમાનંદ, સુદામાખ્યાન. ૨. પ્રેમાનંદ, ભ્રમરપચીશી. " ગુજરાતનાં અપ્રસિદ્ધ
કાવ્ય "–સન ૧૮૮૯. ૩. આ પદો વર્તમાન સંગીતમાંથી છે.

એની આણ વર્તાઇ ગઇ. નિઃશંક બની તેણે ખુરસી તજી અને ઉઘાડી સાંકળ ભણી દૃષ્ટિ કરી પગ ઉપાડ્યો.

આ પ્રસંગે પ્રત્યેક પગલું ભરતાં તેણે વાર કરી અને પ્રત્યેક પગલાની સાથે તેના મન અને શરીરની અવસ્થાઓ પલટાઇ. કંઇ કંઇ વિચારો તેને ચમકાવવા લાગ્યા, કંઇ કંઇ અભિલાષો એનું કાંડુ પકડવા લાગ્યા, કંઇ કંઇ આશાઓએ તેને હડસેલી, કંઇ કંઇ સ્વપ્નોએ તેને ભમાવી, કંઇ કંઇ પ્રકારનો નિશો તેને ચઢ્યો, કંઇ કંઇ લીલાંપીળાં તેણે જોયાં, અને કંઇ કંઇ સત્વ–ભૂત–તેની દૃષ્ટિ આગળ નાચવા લાગ્યાં. અબળા બુદ્ધિએ મદનની 'મરજાદ' પાળી અને પોતાનાં સર્વ બાલકને જેમનાં તેમ રહેવા દેઇ ઘુંગટો તાણી ક્યાંક સંતાઇ ગઇ. ભીમ વિકારના ત્રાસથી થાકેલું દુર્યોધન જ્ઞાન જડતાના સરોવરને તળિયે ડુબકી મારી ગયું. પૃથ્વીને પગતળે ચાંપી નાખી આખા બ્રહ્માણ્ડમાં ઝઝુમતો એકલો હિરણ્યાક્ષ ત્રાડી રહ્યો હતો; સૃષ્ટિમાત્રને નિર્જીવ કરી દેઇ પ્રલયસૂર્ય આખા વિશ્વમાં અગ્નિનો વર્ષાદ વર્ષાવી રહે: તેમ પવિત્ર સુન્દર કુમુદસુંદરીને ભાનહીન અસ્વતંત્ર કરી નાંખી મનોભવ બળવાન અબલાનો સર્વતઃ નિર્દય પરાભવ કરવા લાગ્યો. અને તે કેવળ જડજેવી અશરણ–અનાથ–બની ભાસી.

અધૂરામાં પૂરો વનલીલાનો ઉતાવળ કરતો સ્વર સંભળાયોઃ

"શરદની રાતલડી અજવાળી રે
"ન્હાના, ત્હારી કીકી કામણગાળી રે"

છેલ્લું પદ બે ત્રણ વખત સંભળાયું. પતિને ખભે હાથ મૂકી તેની આંખો સામું જોઇ તેને મેડીમાં ખેંચતી આંખોના પલકારા કરતી હસતી વનલીલાના હાસ્યમાં ભળી જતા, વધારે વધારે દૂર જતા, ઓછા ઓછા સંભળાતા, ઉતાવળા, ઘસડાતા, સ્વર, "ન્હાના ત્હારી કીકી કામણગાળીરે– "ન્હાના ત્હારી કીકી કામણગાળીરે–ન્હાના, ત્હારી કી–" એટલે આવી વિરામ પામ્યા. વનલીલાની અવસ્થાની ઈર્ષ્યા કરતી, પોતાના ન્હાનાની કીકી સ્મરી તેના કામણને વશ થતી, કુમુદસુંદરી હવે ખરેખરી ચસકી–અને પોતાના હાથમાં પણ ન રહી.

મૂળ આગળ–ઘણે છેટે–થયેલા પુષ્કળ વર્ષાદના બલથી જમાવ પામી ધસી આવતા પૂરને બળે ઉભરાઇ જઇ–ફેલાઇ જઇ–શાંત અને પ્રસન્ન સરિતા એકદમ મલિન થઇ જઇ અસહ્ય–અનિવાર્ય–વેગથી ખેંચાતી હોય તેમ ધસે; વાયુના ઝપાટાની ઝાપટથી, રમણીય મન્દ લીલા કરતી કુસુમલતા (ફુલની વેલી) હલીમલી જઇ ચચિન્તી કંપવા માંડે: તેમ

કુમુદસુંદરી પરસ્વાધીન થતાં તેને ચમક થઇ હોય તેમ તેનું આખું શ-
રીર પળેપળે ફુવારાની ઉચ્ચ ધારાપેઠે ચમકવા-ઉછળવા-લાગ્યું. ઇષ્ટજન
અને પોતે બેની વચ્ચે થોડું ઘણું દેશકાળનું અંતર હજી સુધી રહેતું ન ખ-
માતાં અધીરા બનેલા કપાળ ઉપર કરચલિયો પડી અને ફરકવા લાગી-
જાણે કે ત્યાં આગળ મદન મહારાજે ધ્વજા ચઢાવી દીધી હોય અને
આવી પવિત્રતા ઉપર મેળવેલા જયના દર્પથી જગતનો તિરસ્કાર કરી
ફરકતી ન હોય ! મસ્તિકમાં નાચતા નિશાગર મદનની આડી અવળી
પદ-પંક્તિ પડી હોય, અંતર્ ભરાઇ રહેલા સરસ્વતીચંદ્રની કલ્પનાભૂ-
તના મ્હોટા પગ બ્હાર દેખાઇ આવ્યા હોય, તેમ બેયે વિહ્વળ ભ-
મ્મરો ભાગી ગઇ અને પોતાપર પડતી પારકી મલિન દૃષ્ટિને પ્રતા-
પથી દૂર રાખવાની પવિત્ર શક્તિ જતી રહેતાં જાણે કે નવી અશક્તિ
આવી હોય તેમ જાતે જ અપવિત્ર બની શિથિળવિથિળ દેખાવા લાગી.
એ ભમ્મરનું જોર નીચું ઉતરી પગમાં થઇને જતું રહ્યું હોય તેમ

"તાલાવેલી લાગી તે મ્હારા તનમાં, બિહારીલાલ"

એમ વિકળ મ્હોંવતે બોલી જમીનઉપર પગની પ્હાનીવડે અચિન્ત્યો
જોરથી ઠબકારો કર્યો અને વિશુદ્ધિને ઠેસ મારી. પોતાની અને ઇષ્ટ-
જનની વચ્ચે ભીંત કે બારી કાંઇ પણ ન હોય તેમ તેને જોતી હોય
એવી-અહુણાંને અહુણાં તેને પ્રત્યક્ષ જોવા પ્રયત્ન કરતી ખેંચાતી ખેં-
ચાઇ જતી એકજ કર્મ કરતી-અકર્મ-આતુર અને અધીરી આંખ્ય ધીમા
ચાલનારા શરીરથી પણ પ્હેલી દોડી જઇ ઇષ્ટ-દર્શન શોધતી શરીરને
પાછળ મૂકી અંતર્થી નિકળી પડવાનું કરતી હતીઃ-તે જાણે કે-સામી
મેડીમાંના ચંદ્રને બળે આકર્ષાતા તન-મન સાગરમાંનું મીનયુગ આકર્ષાઇ
અગાડીમાંના અગાડીના ધપેલા મોજાને માથે દેખાઇ આવ્યું ન હોય !--
સામી મેડીના પ્રદેશના કીનારાજેવી બારીપર ઉભેલા માછી મદ-
નના હાથમાંની સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય જાળમાં ભરાઇ જઇ પવિત્રતાના સાગ-
રમાં રહેનારું મીનયુગ અપવિત્ર હવામાં ખેંચાઇ-તરફડીયાં મારી થાકી
વૃથા પ્રયાસ છોડી-નિર્જીવ બનવાની તૈયારીપર આવી પવને પ્રેરેલા
ભૂતસંસ્કારના તરંગોના જ હેલારાથી માછી ભણી ધકેલાતું ન હોય ! ઇષ્ટ
વસ્તુ જોઇ રહેલી કીકીને બીજું કાંઇ જોવા જ ન દેવું એવો નિર્ણય
કર્યો હોય, બાહ્ય સંસારમાં સ્ફુરતા જ્ઞાનનો કિરણ પણ પોતાના ચેતન
ભાગની અંતર્ સરવા ન પામે તેવો માર્ગ પકડ્યો હોય, પોતાનાથી પણ
આડું અવળું ભૂલે ચૂકે ફરકાઇ ન જવાય એવી સાવચેતી રાખી હોય,
અને અંતર્થી ઉછળતું જ્ઞાન ઉભું જ ન થઇ શકે એમ તેને માથે જડ

ભારરૂપ થઇ જવા પોતેજ ભારતયત્ન કર્યો હોય: તેમ આખી આંખ દૃઢ સંકોડાઇ ગઇ–અને 'ક્હાનાની કામણગાળી કીકી'નું જ પ્રતિબિમ્બ તેમાં અદૃશ્ય રૂપે વ્યાપી રહ્યું. હજી કુમુદસુંદરી ઝીણું ઝીણું ગણગણતી હતી, ખભા મરડતી હતી, લ્હેંકા કરતી હતી, અને "ક્હાના" અને "કીકી" શબ્દો પર ભાર મૂકતી હતીઃ

"ક્હાના, ત્હારી કીકી કામણગાળી રે
"ક્હાના, ત્હારી **કીકી** કામણગાળી રે
"ક્હાના, કીકી **ત્હારી** કામણગાળી રે
"ક્હાના, ત્હારી કીકી **કામણ**ગાળી રે... ... ..."

"કામણ" શબ્દપર ભાર મૂકતાં મૂકતાં તર્જનીવડે તર્જન કર્યું અને નીચલો ઓઠ કરડી દાંત પણ કચડ્યા.

બારી પાસે આવી તેમ તેમ આટલી ક્રિયા પણ બંધ થઇ ગઇ. આંખો ઉઘાડી છતાં દૃષ્ટિક્રિયા વિરામ પામી હોય–નિશો ચ્હડ્યો હોય–તેમ ભાતભાતનાં લીલાંપીળાં દેખાવા માંડ્યાં. તમ્મર ચ્હડી હોય તેમ આખી મેડી નજર આગળ ગોળ ફરવા–તરવા–માંડી અને સામી ભીંત પળવાર હીંચકા ખાતી લાગી, પળવાર સમુદ્રમાં હોય તેમ ઉંચીનીચી થતી લાગી, અને પળવાર કંપતા દર્પણમાં દેખાતી હોય તેમ ન્હાની મ્હોટી થતી લાગી. "હવે શું રોવું?" કરી આંખમાંનું પાણી સુકાઇ ગયું. કાનમાં પ્રથમ તો રાત્રિની ગર્જના જેવો તોરીનો સ્વર ટકટકારો કરી રહ્યો હતો તેને ઠેકાણે 'અનહદ' નાદ સંભળાવા લાગ્યો. નાસિકામાં શ્વાસ સંધાઇ રહ્યો અને પ્રાણાયામ જાતે ઉત્પન્ન થયો. બોલવું, ગણગણવું, શ્વાસ લેવો,–સર્વ છોડી મ્હોં અધ-ઉઘાડું રહી ગયું અને ઉપર નીચે ન હાલતી ન ચાલતી દાંતની હારો રહી ગઇ–જાણે કે મદનચિતામાં મૂકવા સારૂ શબ જ ગોઠવી મૂક્યું હોય અને એ ચિતા પૂરેપૂરી તૈયાર થવાની વાટ જોવાતી હોય. સેનાધીશના શંખનાદની સૂચના સાંભળવા સ્થિર ઉંચી ડોક કરી વીરસેના ઉભી હોય અને મરણના મુખમાં કૂદી પડવાની વાટ જ જોઇ રહી હોય તેમ સુંદર કંઠ ઉત્કંઠ અને નિશ્ચળ બની ગયો. પાપકૂપમાં પડવા તેના ઓડ ઉપર ઉભી રહી કુવામાં ડોકું કરી પડવા તે તૈયારી કરતી હોય તેમ તેના નાજુક અને નાગજેવા હાથ નાગફણા પેઠે જ ઉપસ્થાન કરી રહ્યા અને ધ્રુજવા લાગ્યા. કોઇ જોર કરી બારણું ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરતું હોય અને, અનિચ્છાથી તે માનવી ખડતી હોય, બારી ઉપર હાથેલીના વડે થાપા દેવા હોય–તેમ કંપતી આ-ળકના જેવી આંગળિયો પ્હોળી રાખી બે હાથે બારી ભણી હાથેલિયો

દેખાડી;–પણ આવા કર્મનાં અપરિચિત કાંડાં, એમાં આશ્રય આપતાં હામ જતી રહી હોય તેમ, લૂલાં પડી ગયાં; અને હાથેલિયો નિરાધાર હોય એમ, ચતી રહેવાનો યત્ન કરવા છતાં, લટકવા લાગી. આતુરતાથી ઉંચું થતું, અવશતાથી કંપતું, લજ્જાથી સંકોચાતું, આશાથી તળે ઉપર થતું, કામાર્ત્તિથી વેગવાહી બનતી નાડિયોમાં વેગથી ધડકતા રુધિરના ઉછાળાઓથી ફરકતું, સૂક્ષ્મતર થતા પટુતર થતા જ્ઞાનતંતુઓની સર્વાંગી અને આવેશભરી સ્ફુરણાથી ઉભી થતી રોમરાજિના મૂળે મૂળ આગળ અને શિખરે શિખર ઉપર ઉદ્દીપ્ત થતું, વારાફરતી ચળકાટ અને વિવર્ણતા ધરતું, ન્હાનુંસરખું પણ અગણિત મહાવિકારોને સમાસ આપતું, જાતે એક પણ અનેકવૃત્તિમય થતું, ચેતન છતાં જડતાને સ્વીકારતું, પવિત્ર છતાં અપવિત્રતાભણી ઉલટતું, પ્રમાદધનનું હોવા છતાં સરસ્વતીચંદ્રની સત્તા માનતું, અને સ્થિર થવા–ક્રિયામાં સંક્રાંત થવા–દેખાઇ આવતા પણ વૃથા પ્રયત્ન કરતું, અસ્થિર, ક્રિયાહીન, દીન, અને વિહ્વળ અંગ ઉત્તમાંગના આધારભૂત થવાને બદલે જાતે અગાડી ધપતા ઉત્તમાંગને જ આધારે પાછળ પડી–છુટું ન પડાતાં–નીચે લટકી રહ્યું હોય એવો વિકાર અનુભવતી બાળા નખથી શિખસુધી થરથરવા લાગી, વાંચેલા મદન-જ્વરના સ્પષ્ટ પ્રયોગનું પાત્ર થતી થતી બળી બળી થવા લાગી, અને મરણ પ્રત્યક્ષ ઉભું હોય તેમ બ્હેબાકળી (ભય-વ્યાકુળી) અને બ્હીલી બની. તેનાં સુંદર પ્રફુલ્લ ગાલસંપુટ મુખમાં ચૂસાવા લાગ્યાં. પક્વ બિમ્બોષ્ઠ વિવર્ણ બન્યા અને માઘમાસની ઠંડીને વશ હોય તેમ સકોચાઇ -હેંકાઇ ગયા, આંખો બાડી થઇ અને સુન્દર મુખ કદ્રૂપું અને પ્રેતના જેવું ભયંકર થયું. માત્ર આ સર્વ વિકૃતિનું તેને પોતાને દર્શન ન થયું–ભાન ન રહ્યું–જાણે કે આત્મભાન વિનાનું શબ સર્વશઃ ન હોય ! આત્મભાનની ન્યૂનતા એ જ ઉત્કર્ષની બાધક છે.

કુમુદસુંદરી આમ દ્વાર ઉઘાડવા ગઇ. દ્વારની આણીપાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી–વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ લાગ્યું. કુમુદસુંદરી ! તું સાંકળ કેમ ઉઘાડતી નથી ? દ્વાર આગળ હાથેલી ધરી છતાં કેમ ધક્કેલતી નથી ? આની આ દશામાં જુગના જુગ વીત્યા છતાં સ્તબ્ધ–અકર્મ–તું કેમ ઉભી રહી છે ? આમ કેટલી વાર તું ઉભી રહેશે ? શું તને નિદ્રા નથી આવતી ? રાત્રિના બાર વાગી ગયા છે. શું તને કોઇ અટકાવે છે ? દેખાતું તો કોઇ નથી. રસ્તા-

પરની બારીમાંથી આવતા પવનને લીધે ટેબલપર કંપતા દીવાએ કુમુદસુંદરીની છાયા ઉઘાડવાની બારી ઉપરજ પાડી હતી. કુમુદસુંદરી સ્તબ્ધ હતી. પણ તેની છાયા દીવાની જ્યોતને અનુસરી હાલતી હતી. એ છાયાનું કદ કુમુદસુંદરી કરતાં મ્હોટું હતું. બારી ઉઘાડવા પ્રસારેલી હાથેલીની છાયા સાંકળ આગળ હતી અને તેપણ કશાની "ના ના" કરતી હોય તેમ હાલતી હતી.

કુમુદસુંદરી શું તું અનાથ છે? શું ત્હારી વિશુદ્ધિનું આવી ચૂક્યું? શું બ્હારનાં ભયથી મુક્ત થઇ–એકાંત પ્રમાદઘન શૂન્ય મેડીમાં–સુવા વારો આવ્યો એટલે ત્હારી વિશુદ્ધિ ચળી? શું ત્હારી વિશુદ્ધિનો અવકાશ પ્રસંગની ન્યૂનતાને લીધે જ આજ સુધી હતો? અરેરે! શું ઈશ્વર શુદ્ધિનો સહાયભૂત નથી થઇ પડતો–શું તે ત્હારા જેવી શુદ્ધ સુન્દર હૃદયવાળી અબળાને મહા નરકમાં પડતી જોઇ જ ર્‌હેશે અને તને તારવા હાથસરખો નહીં ધરે?

કમાડ ઉપર પોતાની છાયા પડેલી જોવા મદન-અંધા અશક્ત નિવડી. આ લોક અને પરલોકનો તિરસ્કાર કરી, લજ્જાને લાત મારી, ભયને હસી કાઢી, વિશુદ્ધિને મૂર્છા પમાડી, અને હૃદયને સૂતું વેચી, સામેનું દ્વાર ઉઘાડવાનું સાહસ કરવા વિષમય નાગ જેવો હાથ ધર્યો! હાથમાં જીવ આવ્યો તેની સાથે આંખમાં પણ જીવ આવ્યો:–દેશનું અંતર પળવારમાં કાપી પોતાની પ્રિય પુત્રીને ઉગારવા ગુણસુન્દરીનો શુદ્ધ વત્સલ આત્મા છાયારૂપે રત્નનગરીમાંથી અચિન્ત્યો દોડી આવ્યો હોય તેમ દ્વારપરની મા જેવડી છાયા પોતાની માતા જેવી લાગી અને ધરેલા હાથને ઝાલતા જેવો છાયાહસ્ત સામો ધાયો. હાથ દ્વારને અડકતાં જ કુમુદસુન્દરી ભડકી અને એકદમ હાથ પાછો ખેંચી લેઇ ઉભી. મચ્છેન્દ્રે ગોરખને અચિન્ત્યો જોયો તેમ પોતે પણ છાયા ભણી ફાટી ભડકેલી આંખે જોઇ, દીન બની, હાથ જોડી, આંગળિઓમાં આંગળિઓ પરોવી, ઉભી. ભરતી બીજીપાસ વળવા લાગી. નવો જીવ આવ્યો અને દુર્યોધનની ભર-સભામાં અશરણ બનેલી દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવા દ્વારિકાથી કૃષ્ણ આવ્યા ને સર્વને અદૃશ્ય પણ પોતાને દૃશ્ય દીનબન્ધુને અચિન્તા જોતાં પાંચાળીને હર્ષ થયો હતો તેનાથી અનેકધા વિશેષ હર્ષ પામતી અદૃશ્ય પવિત્ર જનનીમૂર્તિ દેખતી બાળા માતા જેવી છાયાસામું જોઇ રહી, અને પોતાની લજ્જા ઢાંકવા આવેલી જનની આગળ નીચું જોતી આંખમાંથી આંસુની ધારા સારવા લાગી.

સુખ માત્ર "છિન્નભિન્ન સ્તવન કરી રહ્યું: પોતે શું ક્‌હેછે-કોને ક્‌હેછે
તેનું ભાન ન રહ્યું: યદૃચ્છાવસ્તુ જીભપર નાચી રહી:

" મ્‍હેનોઁ વિશુદ્ધિ ! બચી તું મરતી–જીવી ! જીવી ! તું રહી " " ઓ
મ્‍હારી માવડી ! અહિયાં પણ મ્‍હારી વિશુદ્ધિ ત્‍હેં સાચવી ? હે ! " પવ-
નમાં અને છાયામાં કોઇ પવિત્ર સત્વ ઉભું લાગ્યું. સુખમાં પવિત્ર કો-
મળ સરસ્વતી ગાનરૂપે આવી ઉભી. બે હાથ અને મુખ પવનમાં
ઉચાં કરી દીનવદને ગાયું:

"અનાથનકે નાથ ! ઓ ધાયે ! પ્રભુ અનાથનકે નાથ ! (ધ્રુવ)*
" શ્રીકૃષ્ણ પોઢ્યા દ્વારિકામાં, ઝબકીને જાગ્યા શ્રી નાથ !
" તત્ક્ષણ ઉઠીને ઉભા થયા, પ્રભુ ચૌદ લોકનો નાથ. ધાયે૦ ૧.
" રૂક્મિણી લાગ્યાં પૂછવા–સ્વામી, કો કારજ છે આજ ?
"–પાંચાલી પાંડવતણી ! તમે શેં ન જાણો એ વાત ? ધાયે૦ ૨.
" આજ મ્‍હારી દાસીને મહાદુઃખ પડયું મ્‍હારે તત્ક્ષણ જાવુંરે સાંય !
" ગોવિંદ ક્‌હે-'લાવો ગરુડને, મને પછી પૂછજો એ વાત !' ધાયે૦ ૩
" ગરુડ મૂક્યો મારગે, જાણ્યું રખે પડતી રાત !
" નરસૈયાચા રે સ્વામી સંચર્યા રે, દ્રૌપદિયે નિરખ્યા શ્રીનાથ !!
" ધાયે પ્રભુ અનાથનકો નાથ–
" ધાયો પ્રભુ અનાથનકો નાથ !
" ધાયો–ધાયો તું પ્રભુ અનાથનકો નાથ !"

" હા !–ધાયો–ધાયો–તુંવિના બીજું કોણ આમ મ્‍હારી વ્‍હારે ચઢે !
"–ઓ મ્‍હારા પ્રભુ !" છેલ્લી કડિયો, ઉચું જોઇ, હાથ જોડી, બોલતાં બોં-
લતાં, જીભને જોર આવ્યું, મ્‍હોં મલકાઇ ગયું, સ્વર કોમળ મધુર થયો,
આંખો ચળકવા લાગી, પવિત્રતાની પેટિઓ જેવાં સ્તનપુટ ઉત્સાહથી
ધડકવા લાગ્યાં, અને રોમેરોમ ઉભાં થયાં. " દ્રૌપદિયે નિરખ્યા શ્રીનાથ "
ક્‌હેતાં ક્‌હેતાં હૃદય નવી આશા–નવા ઉમળકા–થી ઉભરાયું અને છાયા
ભણી સ્નિગ્ધ ભીની આંખ જોઇ રહી. માતાને બાઝી પડતી હોય તેમ
છાયા ભણી હાથ પ્રસાર્યા. ઉપકારનાં અનિવાર્ય આંસુ બંધ ન રહ્યાં,
ખાળ્યાં પણ નહીં, અને માતા જેવી છાયાને પગે પુષ્પવૃષ્ટિ પેઠે પડ્યાં.
શાંત થતી ઉપકારથી સ્ફુરતી છાતીપર હાથ મૂકતી ગાયેલું ફરી ફરી
ગાવા લાગી અને બીજે હાથે દ્વારની સાખ પકડી હાંફતી હાંફતી ઉભી
રહી. કંપતી કાયાને ટેકવમાર મળ્યું. રાક્ષસના હાથમાંથી છોડવી માતા

* વર્તમાન સ્તવનોમાંથી. "અનાથનકે" એ ભાષા શબ્દ લાડતી ભક્તિની સીમાના છે.

પુત્રીને છાતિયે ડાબતી હોય તેવી પુત્રીની સ્થિતિ અનુભવમાં આવી. ઈશ્વર કિયે માર્ગે રક્ષણ કરશે તેની કલ્પના કરવા ક્ષુદ્ર માનવી ક્યાંથી પામશે ?

ઉપકારનો ઉભરો શમવા આવતાં તેમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રવાહ ભળ્યો. રોતી-આંસુનાં પડથી ઢંકાતી-આંખ પવિત્ર હૃદયને વશ થઇ અને હૃદય સ્વતંત્ર થવા પામ્યું. થાકેલો પગ જરાક ખસતાં સારંગી અથડાઇ અને દૃષ્ટિ તે ઉપર પડી. સારંગી ભણી દીન લોચન જોઇ રહ્યાં. સારંગીમાં જીવ આવ્યા જેવું થયું-તેના તાર જાતે કંપતા ભાસ્યા. એ તારના રણકારા-ભણકાર-કાનમાં આવવા લાગ્યા અને નવીનચંદ્રની પવિત્રતા રક્ષવા ગાયેલી કડિયો, કોઇ અદૃશ્ય સત્વ ગાતું હોય તેમ, સારંગીના તાર ઉપરથી ઉડી પવનમાં તરવા લાગી- નિર્બળ કાનપર વીંઝાવા લાગી:

"શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હરશિરે, ...

"પડવા માંડેલી પડી પાછી"... ... ...

* * * * * * *

"ભ્રષ્ટ થયું-જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

"ભ્રષ્ટ થઇ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

.........વિનિપાત જ નિર્મેલો ".........

છેલી કડીએ વિચારને જગાડ્યો ને કુમુદસુંદરી છળી હોય તેમ ચમકી "હાય ! હાય !" એટલા એ જ શબ્દ બોલી બે ડગલાં પાછી હઠી અને સારંગીથી બ્હીતી હોય તેમ મ્હોં વિકાસી, બાળક હૃદયને થાબડતી હોય તેમ છાતીપર બે હાથ મૂક્યા.

"મ્હેં શું કર્યું-હું શું કરવા જતી હતી ? પવિત્ર સરસ્વતીચંદ્ર, "આવી અપવિત્ર સ્ત્રીથી ત્હારી જોડ ન બંધાત-મ્હારાજેવી ભ્રષ્ટાનો "ત્યાગ ત્હેં કર્યો તે કેવળ ઉચિત જ થયું છે !"

"હે ઈશ્વર આવી જ રીતે મને સદૈવ પવિત્ર રાખજે !

"જન્મે જન્મ તું મને સન્મતિ દેજે-

"નિર્મળ રહે મન-કાયારે !

"કોટિક ભવનાં કિલ્બિષ નાસે

"એ માગું ભવ-રાયારે ! જન્મે૦"

પવિત્રતાના વિચાર કુમુદસુંદરીના ચિત્તમાં ઉભરાવા લાગ્યા અને તેની ઉત્કર્ષભરી અસર તેના શરીરપર પણ સ્ફુરવા લાગી. તે પાછી ખુરસીપર બેઠી અને જે પત્રોએ એના મનઉપર આટલો મોહ પ્રસાર્યો હતો તેના તે પત્રો નિર્મળ ચિત્તથી વાંચી, પૂર્વની નિર્મળ અવસ્થાના

સ્મારક ગણી, છાતી સરસા ચાંપી, અમ્મરના પડમાં પાછા સાચવી મૂકી, કબાટમાં મૂક્યા. પાછી હતી ત્યાં ને ત્યાં બેઠી અને રાત્રિ જાય છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, ઘડિયાળમાં એક વાગ્યો તે કાને આવ્યો છતાં ન સાંભળી, વધિક દિવ્ય વિચારમાં પડી. પોતાના મન ઉપર મોહ થયો હતો તેનાં કારણ વિચારી, પોતે કેટલી ભ્રષ્ટતામાંથી કેવા ઈશ્વરપ્રસાદથી જ ઉગરી તે વાત મનમાં રમમાણ કરી. ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી, વનલીલા, અને અલકકિશોરીનાં પવિત્ર રૂપ મન આગળ ખડાં કરવા લાગી. "અલકબ્હેન કરતાં હું ગઈ" વિચારી અભિમાન છોડ્યું. અને નણંદની ઉન્મત્ત પણ નિર્દોષ મૂર્ખતાથી છવાયલા વિશુદ્ધિ-રત્નોના ભંડાર જેવા તેના ભોળા અંતઃકરણ ઉપર પ્રીતિ ઝરવા લાગી. રમતિયાળ રસિલી, પતિવ્રતા વનલીલા જેવી સહી પોતાને મળી તે મહાભાગ્ય ભાસ્યું, અને તેની સંગતિથી પોતે વધારે ઉત્કર્ષ પામી માનવા લાગી. પળવારપરનું તેનું પતિસુખ સંભારી બોલી ઉઠીઃ "ઓ મ્હારી વનલીલુડી, આ સુખ તને સનાતન છાજજો !" એવો આર્શીવાદ આપ્યો. કપાળે ચાંલ્લો કરેલો અને અંગે સાદાં મંગળભૂષણ પ્હેરેલાં એવી પતિવિના જગતમાંની બીજી કાંઈ પણ વાત ન સમઝનારી– સમઝવા ઈચ્છા પણ ન રાખનારી સૌભાગ્યદેવીસાસુ વહુની આંખ આગળ આવી ઉભી અને "બાપુ, મ્હારા જેવીજ થજે" એવો આશીર્વાદ આપતી માથે હાથ મૂકતી લાગી. અને ભ્રમમાં કુમુદસુંદરિયે ઉચું પણ જોયું. ગુણસુંદરીનો પણ સ્વર સંભળાયોઃ "બ્હેન, હું તો હવે
"આજ સુધી ત્હારી પાસે શિખામણ દેવા હતી. પણ હવે જો જે હોં !
"હવે તો ત્હારી મેળે જ સંભાળવાનું છે. ત્હારા પિતાના પવિત્ર કુળને
"કલંક ન લાગે, ત્હારી માની કૂખ વગોવાય નહીં, આટલું ન્હાનું
"સરખું પણ આખા મ્હોનું–શરીરરત્નું–ભૂષણ નાક તે જાય નહીં, તું
"આટલી ડાહી છે તે ધૂળમાં જાય નહીં, આટલો પરિશ્રમ કરી તને
"વિદ્યા આપી છે તે નિરર્થક થાય નહીં, પવિત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા ખરાબે
"પડી ગણાય નહીં, લોકવ્યવહારનો તિરસ્કાર કરી આપેલી ઇંગ્રેજી વિ-
"દ્યાને માથે અપવાદ આવે નહીં, આ લોક અને પરલોક ઉભયમાંથી
"તું ભ્રષ્ટ થાય નહીં, સાધારણ લોકના જેવી વિકારવશ અનાથ તું
"ગણાય નહીં, તું આવી સુન્દર છે તે રાક્ષસી જેવી બને નહીં, ત્હારૂં
"સ્ત્રીતેજ જતું ન રહે, ત્હારા આજ તેજસ્વી અને નિર્મળ કાચ જેવા
"અંતઃકરણ ઉપર જોવું તને જ ન ગમે એવું ન થાયઃ–પુત્રી ! મ્હારી
"શાણી પુત્રી ! જે કરે તે આ સઉ વિચારી કરજે, હોં ! અમે તો

"આજ છિયે ને કાલે નથી. કન્યાદાનસાથે આમારા હાથમાંથી તો તું
"ગયેલી જ છે. પણ ત્હારી માનો સ્નેહ સંભારજે–ત્હારી માને ભૂલીશ
"માં;–એકલી, પરદેશમાં, પરઘરમાં, ઈશ્વરને ખોળે બેઠી બેઠી પણે
"માને ભૂલીશ નહીં; માનું કહ્યું વિસારીશ નહીં. હવે અમારૂં કહ્યું
"માનવું–ન માનવું–તે ત્હારાજ હાથમાં છે–તું અને ત્હારો ઈશ્વર જ
"જાણનાર છો. અમારે શું?–અમે કોણ?–કર્ત્તાહર્ત્તા ઈશ્વર–અમે તો માત્ર
"વચમાંનાં દલાલ–અમે ઘેરથી પેલે ઘેર સોંપિયે છિયે. તું કાંઇ અમારી
"નથી–તને શિખામણ દેવી શું કરવા પડે? પણ માનું હૈયું કહ્યું નથી
"કરતું–અમારાથી ક્હેવાઇ જ જવાય છે. કર–ન કર– તે તો તું જાણે.
"પણ હું તો કહું છું. હવે તું મ્હોટી થઇ. જો, બ્હેન, જો, બધું ત્હારી
"મરજી પ્રમાણે કરજે–પણ એક આટલું સરખું માનું કહ્યું માનજે
"હોં! જો સુખદુ:ખ બદલાશે, બધું થશે, પણ કર્યું ન કર્યું નહીં થાય.
"માટે બ્હેન, જો હું શું કહું છું?–એટલું માનું કહ્યું સરત રાખજે!"
આમ દીનવદને બોલતી બોલતી ગુણસુંદરી ડુસકાં ભરતી દીકરિયે સાં-
ભળી. પોતાને ખભે હાથ મૂકી પાછળ ઉભી હોય તેમ લાગ્યું અને
માનો હાથ ઝાલવા પોતાનો હાથ ઉંચો કરી પોતાને ખભે મૂક્યો અને
અચિંત્યું પાછું જોયું. પાછું જુવે છે તો "કુમુદ, જો, બેટા, કોઇ નહીં
"હોય ત્યાં પણ ઈશ્વર સાક્ષી છે હોં! સરત રાખજે, હું તો ખોટો બાપ
"છું, પણ મ્હારો ને ત્હારો બેનો ખરો બાપ તો એ છે, હોં. આ જ-
"ગતમાં તું જે કામ કરે તે એ બાપને પૂછીને કરજે–એ તને કદી ખોટી
"સલાહ નહીં આપે, સદૈવ સહાય થશે, અને એ તને સર્વત્ર જડશે.
"મને ભૂલજે–પણ એને ભૂલીશ નહીં. એના કોપપ્રસાદ જેવાતેવા
"નથી–પાછા ફરે તેવા નથી. મ્હેં તને કોઇ વેળા ક્ષમા આપી હશે
"–પણ ઈશ્વરની તો શિક્ષા થયે જ જાણીશ. ક્ષમા માગવાનો અવકાશ
"પણ નહીં રહે:" વત્સલતાથી કોમળ પણ ઉપદેશદાનને લીધે કઠણ
ભાસતી આંખવાળું પિતાનું મુખ કુમુદસુંદરિયે પોતાની પાછળ હવામાં
ઉભેલું દીઠું. તે ચમકી અને ઉભી થઇ ચારે પાસ બ્હાવરી બની જોવા
લાગી તો જ્યાં જુવે ત્યાં પવનમાં કોઇનાં મુખ અને કોઇનાં શરીર
તરવરે: એક પાસ પિતાનું, અને બીજી પાસ માતાનું મુખ; એક ઠે-
કાણે વનલીલા ઉભેલી; એક ઠેકાણે અલકકિશોરી આળસ મરડે; રસ્તા-
પરની બારી આગળ બુદ્ધિધન ઉભેલો; અગાશીની બારી આગળ સાસુ
અઢાંગેલી; નવીનચંદ્રવાળી મેડીની બારી આગળ સરસ્વતીચંદ્ર ઉભેલો
અને બાડી આંખે પવિત્રતાની પરીક્ષા કરવા જોઇ રહેલો; અને બધું

તો બધું પણ પોતાની જ પાસે ટેબલપર બાળક કુસુમસુંદરી પણ મ્હોટી બેનની મશ્કરી કરતી હસતી બેઠેલી લાગી. કુમુદસુંદરી તો આ સર્વ જોઇ ગભરાઇ જ ગઇ કે આ શું ?–આ બધું શું ?–શું આ બધાંએ આજ મને નાણી જોઇ? આ તે સ્વપ્ન કે સાચું? એમ વિચારતી, ગભરાતી, ચારપાસ અને ઉપર નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી. ઘેલી બની ગયેલી કુમુદ આમથી તેમ દોડવા લાગી અને બ્હાવરી બ્હાવરી ઉપર નીચે, ભીંતોપર, છતપર, ભોંયપર, પલંગપર, ટેબલપર, બારિઓઆગળ, અને પવનમાં આમથી તેમ જોવા લાગી અને ટેબલપરની કુસુમ સુંદરી હળવે હળવે ટોળ કરતી ગાતી સંભળાઇ:

"બ્હેન બ્હાવરી, હો !–તું તો બ્હાવરી હો !

"હાથનાં કર્યાં તે વાગશે હૈયે કે બ્હેન મ્હારી બ્હાવરી હો! બ્હાવરી હો!"

એમ કહેતી કહેતી ન્હાની બ્હેન ઉઠી અને સામે આવી હસતી હસતી હાથેલી વતે ચાળા કરવા અને બ્હેનને બનાવવા લાગી. કુમુદસુંદરી થાકી ગઇ અને ખુરસીપર બેસી રોઇ પડી. "ઓ ઈશ્વર, હવે હું આવો વિચાર પણ ફરીથી નહીં કરૂં !" એમ બોલી નિઃશ્વાસ મૂકી અમુઝાઇ ટેબલપર માથું ઉંધું પટક્યું. રોઇ રોઇ આંખો રાતી કરી દીધી, ટેબલપરના કાગળ પ્હલાળી દીધા, અને છાતી કૂટી. પશ્ચાત્તાપની–ઈશ્વરશિક્ષાની–સીમા આવી. ચોળાયલી આંખ ઉંચી કરતાં સર્વ દેખાવ અગોચર થયેલો લાગ્યો, મેડી નિત્યના જેવી એકાંત દેખાઇ અને તેમાં પોતાને એકલી હતી તેવી જ જોઇ. ઈશ્વરે ક્ષમા આપી અંતઃકરણે પરખી–ઈશ્વર ત્રુઠ્યો લાગ્યો. હૃદય ભાર તજી હલકું હલકું લાગતું અનુભવ્યું.

હજી પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરૂં ન થયું. અશ્રુપાત એનું શરીર ઝબકોળતો ન અટક્યો:

"રોઇ રોઇ રાતી આંખડી, ખૂટયું આંસુનું નીર !
"નયને ધારા બે વહે, વહે છે રુધિર–
"વૈદર્ભી વનમાં વલવલે !"*

માનસિક વિશુદ્ધિએ પળવાર પોતાનો ત્યાગ કર્યો તેથી વલવલતી જેવી ઉત્કૃષ્ટ બાળા પ્રાયશ્ચિત્તવનમાં અટવાઇ; સમુદ્રનાં મોજાં એક ઉપર એક એમ આવ્યાં જ જાય તેમ રહી રહીને રોવા લાગી; જાગૃત સ્વપ્નમાં માએ કહેલાં વચન અને બાપે આપેલો ઉપદેશ સંભારી સંભારી પોતાના પુત્રીપણામાં ખરેખરી ન્યૂનતા આવી જાણી પોતાને વારંવાર ધિક્કારવા લાગી; તે વચન અને તે ઉપદેશના અક્ષરે અક્ષરમાં રહેલું ગંભીર સત્ય

* નળાખ્યાનમાંથી.

પ્રત્યક્ષ કરી કંપવા લાગી; પતિથી, પ્રિયથી, માથી, બાપથી, વિશુદ્ધિથી, અને ઈશ્વરથી પણ પોતે વિખુટી પડી એકલી અનાથ બની હોય તેમ ટળવળવા લાગી; અને "એ સર્વ સ્વજનની સ્વીકારવા યોગ્ય હવે હું કદી પણ થઈશ?" એવું મનને સૂકાઈ જતે મ્હોંયે મનાવતી પૂછવા લાગી. "હું અપરાધી કોઈને મ્હોં શું દેખાડું?" કરી લજ્જાવશ બની ધરતીમાં પેંસી જતી હોય તેવા વિકારનો અનુભવ થયો. "આટલો અપરાધ ક્ષમા કરી હવે મને સ્વીકારો" એમ દીનવદનથી કહેતી ભાસી. અંબારૂપ ઈશ્વરને કે પછી પોતાની માને કાલાવાલા કરતી હોય–"તે હવે કોઈ પણ સ્થળે દેખાય છે?" એમ કરી સર્વત્ર જોતી હોય–તેમ આંસુભરી લવી:

"અંબા, ઓ મ્હારી માડી રે, જો જે તું પદ નિજ ભણી;
"કર્યાં તે મ્હારા સામું રે–જોઈશ ન તું મુજ કરણી!"

વળી ગદ્ગદે કંઠે ગાવા લાગી:

"ત્હેં તો મને દીધી રે આવી માનવી કાયા, માત!
"તે તું ન લજ મુને રે ત્હારાવણ હું કરૂં રે વલોપાત–
"વ્હાલી મ્હારી માવડી! ૧.
"દશે એ દિશાઓએ રે મા! હું જોઉં તે ત્હારો પંથ–
"તું વણ તે દેખાડે રે કોણ કે આમ થાવું સંત?
"સઉ સૂનું માવિના!" ૨.

"ઓ મા! ઓ મા!" કરતી કરતી શુદ્ધ પવિત્ર બનતી બનતી કુમુદસુંદરી અશ્રુસ્નાનથી સંસ્કારી થઈ. રોવું છોડી ગંભીર થઈ અને સ્વાધીન દશા પામી.

વસ્તુ, વૃત્તિ, અને શક્તિ એ ત્રિપુટીનો યોગ પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિનો સાધક છે. સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો પેઠે એનો પણ સદુપયોગ તેમજ દુરુપયોગ થાય છે. તે સર્વ ઘટનાનો સૂત્રધાર શું ધારે છે તે તો કહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તેની ઇચ્છાને આધીન રહેતી કોઈક જાતની સ્વતંત્રતા માનવીમાં છે અને તે સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જ કર્મમાત્રની શુભાશુભતા કલ્પાય છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ, સત્ અથવા કલ્પિત વસ્તુ ભણી માનવીની વૃત્તિ ખેંચાય છે અથવા જાય છે અને તેમ થવામાં શક્તિ ઓછીવૃત્તિ સાધક અથવા બાધક થાય છે. શક્તિ જડ અથવા ચેતન અંશની હોય છે. જડશક્તિનો ઉપયોગ વૃત્તિને અનુસરનાર જ હોય છે. ચેતનશક્તિ બુદ્ધિને અનુસરી વૃત્તિને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ થાય છે.

પૃથગ્જન[1] તેમજ કેટલાક બીજા એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે જડ-
શક્તિની નિરંકુશતા. કેટલાક એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે ચે-
તનશક્તિની નિરંકુશતા. જડશક્તિ પશુઓને અને પશુવૃત્તિના સં-
સ્કારી માનવીઓને વધારે પરિચિત હોય છે અને તેની સંવૃદ્ધિ સુલભ છે.
ચેતનશક્તિની સંવૃદ્ધિ દુર્લભ છે અને સદ્બુદ્ધિને અનુસરવામાં વપરાતી
હોય ત્યારે તે શક્તિ જય પામે તે તો પવિત્ર સુખ અને ઈશ્વરપ્રસાદની
પરિસીમા છે. આ જય પામવો તે યુદ્ધના પ્રસંગ શિવાય બનતું નથી.
કેટલાંક માનવી આવા યુદ્ધપ્રસંગવિના પવિત્ર રહેલાં હોય છે-પ્રસંગ ન
આવે તે પણ એક મહાભાગ્ય જ છે! પ્રસંગ આવ્યે શુદ્ધ જય પામે
તે તો વિરલ જ, પણ જય પામતા પ્હેલાં શત્રુના ઘા સ્હેવા પડે અને
આગળ ધપતા પ્હેલાં જરી પાછળ પડવું પડે તો તેથી યુદ્ધમાં પડ-
નારનો જય સકલંક નથી થતો. આવા પ્રસંગના અપરિચિત માનવી!
આવા યોદ્ધાની પાછી પડેલી પદપંક્તિ અને સામે મુખે ખમેલા ઘામાં-
થી વ્હેતું રુધિર જોઇ, તે ઉપરથી તે યોદ્ધાની નિર્બળતાનો વિચાર ન
કરતાં તેણે અજમાવેલા દુઃસહ બળનો વિચાર કરી તે યોદ્ધાને માન
આપજે-તેની પૂજા કરજે. માનવીની નિર્બળતાનો અંત નથી-ત્હારી
નિર્બળતા કસાઇ ઉઘાડી પડી નથી તે લક્ષમાં રાખી-થોડા ઘણા પણ
બળવાન યોદ્ધાને જોઇ જયનું સ્તવન કરજે-અને પ્રસંગ પડ્યે ઈશ્વર તને
પણ એવુંજ બળ આપે એવી પ્રાર્થના કરજે. નિર્બળતા ઉપર અનુકંપા
ઉપજે અને સન્માર્ગે બળની ઉત્પત્તિ જોઇ અનુમોદન થાય એ પણ
સૂક્ષ્મ અનુભવ અને ઉદાર કોમળ પવિત્રતા વિના કેવળ દુર્લભ છે.

ક્ષણવાર નિર્બળ નિવડેલી પણ અંતે પવિત્ર રહી શકેલી બાળક
કુમુદસુંદરીની સુંદર અને શક્તિમતી પવિત્રતાના મૂલ્યપરીક્ષક! ત્હારી
ચતુરતા ઘણી સૂક્ષ્મ રાખજે અને તેનો સદુપયોગ કરજે. આત્મપરીક્ષા
પ્રથમ કરજે કે પરપરીક્ષા શુદ્ધ થાય. પોતાની છાયાથી ચમકનાર અને
પોતાની જ કલ્પક શક્તિ પાસેથી ઉપદેશ લેનાર ચેતનશક્તિ બળિષ્ટ
અને નિરંકુશ મોહના આવરણને ફાડી નાંખે એ વિશુદ્ધિનું મહિમ્ન ગ-
વાય તેટલું ઓછું છે.

અશ્રુસ્નાનથી શુદ્ધ બની, હૃદય-પશ્ચાત્તાપનું તપ કરી, પવિત્ર સ-
ત્વોનું સમાધિમાં દર્શન કરી, વિશુદ્ધિમય-ધ્યાનમય-બનતી બાળાના મુખ
ઉપર નવું તેજ આવવા લાગ્યું, તેનું વિશાળ કપાળ આકાશ જેવું વિ-

૧. સાધારણ માણસો. Vulgar people.

શાળતર થયું અને રક્તચંદ્રે પૂર્ણિમા અનુભવી. આંખો આનંદાશ્રુથી સ્નિગ્ધ બની વિકસી ચળકાટથી ઉભરાઇ, અને ગમ્ભીર મન્દ સ્મિત શાંત નદી જેવી અધરરેખા ઉપર તરંગાયમાન થયું. પાંખો પ્રસારી વિસ્તાર પામી પ્રફુલ્લ બની ઉંચી ચાંચ રાખી બેઠેલું રમણીય રસિક નિરંતર સંયુક્ત સ્તનસંપુટાકાર દ્વિજનું[1] જોડું સુવૃત્ત હૃદયમાં ગર્ભરૂપે રહેલા કોમળ આનંદને સેવવા લાગ્યું. હૃદયકમળમાં તત્ક્ષણ ઉદયમાન થતા તેજ–ગર્ભની અસર ઉંચે ચઢી જતાં તેથી મસ્તિક પણ તર થયું અને વિભ્રમશિખર પામતાં હોય તેમ નયનપુટ પણ અર્ધનિમીલિત થયાં. નખથી શિખસુધી પવિત્ર તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું.

મન-આકાશમાં પવિત્રતાનો કોમળ ઉદય થતાં અંધકાર નાશ પામ્યો. મદન-નિશાચર અદૃશ્ય થઇ ગયો. કુમુદસુંદરી ઉઠી અને હવે શું કરવું તે વિચારવા લાગી. સુવાનો વિચાર કર્યો. પણ પલંગ ભણી જતાં જતાં સુઝી આવ્યું: "સરસ્વતીચંદ્રની સાથે મ્હારે હવે સંબંધ નથી એ વાત "આજથી સિદ્ધ. ઈશ્વર, હવે એ પવિત્ર પુરુષને મ્હારા ભ્રષ્ટ હૃદયમાં "આણી અપવિત્ર ન કરીશ—મને મ્હારા યોગ્ય મ્હારા પતિમાં જ રમ- "માણ રાખજે. એટલો પતિ મને છાજે તો ઘણું છે."

"પણ સરસ્વતીચંદ્રની એક સેવા કરવાનું મ્હારા હાથમાં છે. મું- "બાઇ જઇ ઘેર જઇ પોતાને ઉચિત વ્યવહારમાં પડે–દેશસેવા કરે "–એટલું એને હું સમઝાવી ન શકું? એટલું કાર્ય કરવા એની પાસે જવું "એ યોગ્ય ખરૂં?–ના. પણ પિતા અને મિત્રથી સંતાતા ફરતા રત્ન ઉપર "મ્હારી દૃષ્ટિ જાય અને એ રત્નને આમ અંધકારસમુદ્રમાં પડતું હું જોઇ "રહું એ પણ ઉચિત ખરૂં?—ના."

"એની પાસે જવામાં વિશુદ્ધિને ભય ખરૂં?–હા. મ્હારો યે વિ- "શ્વાસ નહીં અને એનો યે વિશ્વાસ નહીં."

"ત્યારે ન જવું."

"પણ ચંદ્રકાંત આવે છે તે પ્હેલાં કંઇક નાસી જશે તો? પછી "કાંઇ ઉપાય ખરો?–કાંઇ પણ ઉપાય હોય તો તે આજની રાતમાં જ છે– "પ્રભાત થતાં નથી. મ્હારાવિના બીજા કોઇના હાથમાં એ ઉપાય "નથી."

"નાસશે? આટલું સાહસ કરનારનો હવે શો ભરોંસો?"

"વિશુદ્ધિને કાંઇ બ્હીક નથી. સ્ત્રી આગળ પુરુષ નિર્બળ છે–

૧. બેવાર જન્મનાર, પંખી.

" મ્હારામાં મ્હારાપણું હશે તો વિકારનો ભાર નથી કે એમાંથી એકના પણ
" મનને એ વશ કરે. અને હવે વશ કરે ?–ઈશ્વિર મ્હારો સહાયભૂત છે."

" ભયંકર સાહસ કરવાનું છે–પણ આવશ્યક છે."

" ના, હવે મ્હારી વિશુદ્ધિ નિર્ભય છે. મ્હારી માતા, આજ ત્હારો
" ઉપદેશ–ત્હારી પવિત્રતા એ મ્હારૂં અભેદ્ય કવચ છે. હું ત્હારી પુત્રી
" છું. પતિ ! તમારા કૃત્યસામું જોવું–એ મ્હારૂં કામ નથી. મ્હારે મ્હારા
" પોતા ઉપર જવાનું છે. હું કોણ ? કોણ માબાપની દીકરી ? આ ક્ષણ-
" ભંગુર ક્ષુદ્ર સંસારમાં વિશુદ્ધિને મૂકી બીજું શું લેવાનું છે ? પવિત્ર સા-
" સુજી–મહાસતી દેવી !–તમારો આશીર્વાદ ફરે એવો નથી ! ત્યારે મલિન
" વિચાર જખ મારે છે."

પલંગપર હાથ મૂકી નીચું જોઈ પળવાર વિચારમગ્ન થઈ. અંતે ઉંચું જોઈ, બે હાથે પલંગ પકડી–સત આવ્યું હોય તેમ ઉશ્કેરાઈ ગાવા લાગી. ગાતાં ગાતાં દીનતા ધરવા લાગી :

" અંબા ! વ્હેલી આવ્યની તું, અંબા, વ્હેલી આવ્ય રે,–
" મૂક્ય હાથ તુજ મુજ મસ્તકપર, અંબા, વ્હેલી આવ્ય ;
અંબા જગજનની ! ૧

" મદનદૈત્યસમ મલિનસત્વને ક્હાડય તું ઉરથી બ્હારરે,
" પવિત્ર ત્હારૂં તેજ હૃદયમાં વસાવ્ય આજની રાત ;–અંબા૦ ૨

" તૈજસી માયા રચી મસ્તિકમાં નિર્મળ સ્વપ્ન તરાવ્ય રે ;
" ચર્મચક્ષુએ પાટા બાંધી, સતનું ઘેન ચઢાવ્ય ;–અંબા૦ ૩

" શાંત તેજ તુજ, મા, મુજ મુખપર આજે એવું રાખ્ય રે ;
" દશામૂઢ પ્રિય ચંદ્ર ન પામે જોઈ જે મોહ જરાય–અંબા૦ ૪

" પ્રિય ચંદ્રને દશા ગ્રસે તે હુંથી ન જોઈ શકાય રે,
" તેજસ્વીને જોઈ છવાયો કાળજું ફાટી જાય ;–અંબા૦ ૫

" ન ગણી ભીતિ, ન ગણી રીતિ, મધ્યરાત્રિએ આમ રે–
" પવિત્ર કાર્ય કરવા ઉર ચલવતું અણધરતી, આ હામ,–અંબા૦ ૬

" સ્નેહની માયાથી લપટાયાં, ત્હોય તીવ્ર સ્મર-બાણરે
" બુઠા થઈ અમ ઉરે ન પેસે !–એ પરતો દર્શાવ્ય–અંબા૦ ૭

" સુખદુઃખમાં ને પતિ પરાયા થતાં તું એકલી એકરે
" છાતી સરસી ચાંપે તે, મા, જાળવજે મુજ ટેક !–અંબા૦ ૮

" તુજ ખોળે માથું, મા, રાખે નિજ પુત્રીની લાજરે ;
" પર થયલા પ્રિયને છોડવતાં સત મુજ ર્‌હો નિષ્કામ !–અંબા૦ ૯

"પિતા કહ્યો છે ક્હેગ્રો જગદંબા! મ્હારે મન મુજ માતશે!

"અગ્નિમાં પેસું તેને, મા, ક્હાડ બ્હાર વણ આંચ–અંબા૦" ૧૦

ગાઇ રહી પલંગ એમનો એમ પકડી રાખી, બારીમાંના આકાશ સામું જોઇ, જોસથી ફરફડતે ઓઠે બોલી: "હે અંબા! પુરુષ "ત્હારા હાથમાંનું રમકડું છે. તેને દુઃખમાંથી ઉગારવો તે ત્હારી સત્તાની "વાત છે. ત્હારો પ્રતાપ તેને હસાવે છે–રડાવે છે–રમાડે છે. સૂર્ય તો "ઉગતાં ઉગે છે પણ અંધકારની સંહારિણી અને સંસારની તારક તો "માતા ઉભા છે! અંબા! સરસ્વતી અને લક્ષ્મી, વિધાત્રી અને કા"લિકા–એ સર્વ ત્હારાં રૂપ છે!"

"અંબા! હું ત્હારી પુત્રી છું–ત્હારા પ્રભાવનો અંશ મ્હારામાં સ્ફુ"રતો મને લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર, તમને મહાપાતકમાંથી ઉગારવા "એ મ્હારી સત્તામાં છે. મદન તમારી છાતીપર ચઢી બેસે તો તેને "ભસ્મસાત્ કરવો એ મ્હારૂં કામ છે."

"સરસ્વતીચંદ્ર! તમારા મનમાં મ્હારૂં કહ્યું વસો! આપણી પૂર્વપ્રીતિને ઉચિત તમારી સેવા હું બજાવી શકું એમ કરો! હે બુદ્ધિ "–બુદ્ધિ! મ્હારામાં વસો!"

એટલું બોલી ખુરસીપર બેઠી અને જે કાગળપર પ્રથમ લખવા માંડ્યું હતું તે જ કાગળની પીઠપર ભૂલથી લખવા માંડ્યું:–

"પર થયેલા સ્વજન!"

"ત્હારી સાથે બોલવાનો હવે મને અધિકાર નથી, નો ચિત્ત પોતા"નો રસ્તો લેખ-દ્વારા કરે છે. એ ચિત્ત ઉપર તને કાંઇ પણ અનુકંપા "હોય, એ ચિત્ત ત્હારે સારૂ બળે છે તેમ એને સારૂ ત્હારૂં ચિત્ત રજ પણ "બળતું હોય તો મ્હારા ચિત્તની છેલ્લીવ્હેલી પ્રાર્થના શુણી લે અને તેના "ઉત્તરમાં કાંઇ પણ બોલવાને ઠેકાણે પ્રાર્થના સિદ્ધ કર્યે. ક્ષુદ્રની દૃષ્ટિ ગઇ "તો તે તેનાં કર્મ! પણ દિવસ જોનાર! નયન ત્હારે છે તે તો ઉઘાડ્ય!"

"અવનિપરથી નભ ચઢ્યું વારિ પડે જ પાછું લાં ને લાં:

"ટૂંકું કર્મ ટૂંકે રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં. ૧

"નભવચ્ચોવચ્ચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ ચઢી

"સુભગ ઘડિક એ બન્યું; નવાઇ ન, એ દશા જો ના જ ટકી. ૨

"પણ ઉંચા નભના સંચારી પક્ષિરાજ, તું આવ્યો આ

"ધરતીપર ત્યાંથી ઉડ્ય પાછો; પક્ષ-હીનનો દેશ જ આ. ૩

" ફફડાવી પાંખો સોનેરી, રચ્ય રસયંત્ર તું રસધરમાં !
" વિશાળ વ્યોમ માપી લે, ને ન્હા સૂર્યકિરણના સરવરમાં ! ૪
" ગિરિશિખરે, ઘનમાં, ને નભમાં, ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે,
" સૂર્યબિમ્બથી સળગી ઉતરતા કર-અંબાર વિશે જ્યારે ૫
" સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક ભળી, તે સમય તુજ કીર્ત્તિને
" જોઇ જોઇ પૃથ્વીપરથી પૂજીશું-ઉરમર્મથી અનુમોદીને. ૬
" નહીં ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઇ
" રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ્યુ ! નિકર રહીશું રોઇ. ૭

" સ્નેહ પોતાનું આર્ણસ પૃથ્વીનાં પડમાં સંતાયલું હોય ત્યાંથી શોધી ફ-
" હાડે છે. ચર્મચક્ષુ છેતરાય પણ હૃદયની ઓળખવાની શક્તિ ઓર જ
" છે. બાહુક દમયંતીથી ઢાંકયો ન રહ્યો."

" ફ્હેનારે ફ્હેવાનું કહી દીધું. ફળદાતા પોતે જ પરકીય બન્યો–
" ત્યાં હજી કેટલો ક્રૂર નહી થાય તે તેના વિના બીજું કોણ જાણે ?
" સ્હેનાર સ્હેશે–હજી કેટલું સહન કરાવવું–તે ત્હારા હાથમાં છે."

" લા. કોણ તે કહે ત્હારી પાસેથી શો લાભ છે ?"

કાગળ લખી રહી અને હાથમાં લીધો.

" આ પત્ર હું એમના ખીસામાં મૂકીશ–અને જાગતા હશે તો એ-
" મના ઉપર નાંખી પાછી આવતી રહીશ, એમની સાથે બોલીશ નહીં,
" એમના સામું જોઇશ નહીં. અંબા, મ્હારી સાથે ચાલ્ય."

આટલું બોલી એકદમ ઉઠી અને જાણ્યે તેમજ અજાણ્યે લખાયલા સર્વ લેખોનું પાત્ર થયેલા પત્ર-મેઘને ચંદ્રલેખા જેવી બનેલી હાથેળીમાં લટકતો રાખી ખચકયાવિના ચાલી. જે દ્વાર ઉઘાડવા જતાં આકાશ અને પાતાળ એક થઇ ગયાં હતાં તે દ્વાર પળવારમાં પગવને હડસેલી ઉઘાડયું અને પોતે અંદર આવી ઉભી.

અંદર કોઇ હતું કે ? તે કોણ હતું ? તે શું કરતું હતું ? કુમુદસુંદરીને આ અપ્રસંગે જોઇ તેના મનમાં શું આવ્યું અને તેણે શું કર્યું ?

બુદ્ધિધનની સાથે મોડી રાત્રે ઘેર આવી નવીનચંદ્ર પોતાની મેડીમાં આવ્યો. આખા દિવસનાં તર્કભર નાટક, બુદ્ધિધનનું પ્રથમ વિકસતું દેખાતું કારભાર-તંત્ર, કાલ શું થવાનું છે તેની કલ્પના, પોતાનું ઘર, કુમુદસુંદરી, કાલ આવનાર ચંદ્રકાંત, પોતાને નિકળવાનો વિચાર, અને તે સંબંધી

સર્વ યોજનાઓ: આ સર્વ વિષય નવીનચંદ્રના મસ્તિકમાં ઉભરાવા અને વધવા લાગ્યા અને કોમળ નિદ્રા બ્હીતી બ્હીતી માત્ર દૂર ઉભી રહી.

ખાટલા ઉપર તેને ચટપટી થઇ. અધૂરામાં પૂરૂં જોડની મેડીમાંથી કુમુદસુંદરીના અવ્યક્ત સ્વરે અને તેમાં ભળતા સૂક્ષ્મ રુદિતે દ્વારનું અંતર ન જેવું કર્યું અને ઉભય નવીનચંદ્રના કાનપર દુઃખધોધણા પેઠે વીંઝાવા લાગ્યાં. નિદ્રા ન જ આવી એટલે તેણે ખાટલાનો ત્યાગ કર્યો અને ગાંસડીમાંથી એક કાગળ ક્‌હાડ્યો. તેમાં કેટલીક કવિતા પ્રથમની લખેલી હતી અને કેટલીક નવીનચંદ્ર અત્યારે ઉમેરવા બેઠો. તે પણ લખી રહ્યો અને અંતે ખાટલાપાછળ ખુરસીપર દીવી મૂકી સૂતો સૂતો પોતે લખેલું પોતે વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં એકાગ્ર થઇ ગયેલા ચિત્તમાં પેસવા નિદ્રાને અવકાશ મળ્યો. કાગળ પકડી હાથ છાતીપર પડી રહી ગયા અને નયન સ્વપ્નવશ અંતર્માં વળ્યું.

એટલામાં કુમુદસુંદરિયે દ્વાર ઉઘાડ્યું તેની સાથે નિદ્રા પાછી જતી રહી અને આંખો ચમકીને ઉઘડી.

“ આ શું ?–કુમુદસુંદરી ! ” આ પ્રશ્ન નવીનચંદ્રના મસ્તિકાકાશમાં વ્યાપી ગયો. તે દિઙ્મૂઢ થયો; સ્વપ્ન કે જાગૃત ? તે ન સમઝાયું; કલ્પના વશ થયો, કુમુદસુંદરી ઉપર કંઇ કંઇ વૃત્તિયો વાળી હોવાનો આરોપ કર્યો, પરવૃત્તિનો આભાસ થતાં સ્વવૃત્તિ જાગવા લાગી, વિશુદ્ધિ ડગમગતી –કંપતી જય પામવા પ્રયાસ કરવા લાગી, મને નિશ્ચય કર્યો કે આંખ્યો ન ઉઘાડવી, આંખ્યોએ નિશ્ચય કર્યો કે પોપચાં જરાક ઉઘાડાં રાખી પાંપણોમાંથી જોવું કે કુમુદસુંદરી શું કરેછે, કુતૂહળ તલપી રહ્યું, હૃદય અધીરૂં બની ગયું, અને શરીર સ્તબ્ધ થઇ ગયું.

દ્વાર ઉઘાડી કુમુદસુંદરી અંદર આવી અને દૃશ્ય પદાર્થ જોવા લાગી. નવીનચંદ્રના ખીસામાં પત્ર મૂક્યો–તેને મૂકતી નવીનચંદ્રે જોઇ. પત્ર મૂકી કુમુદસુંદરિયે પાછું જવાનું કર્યું–પણ નવીનચંદ્રની છાતી પરનો પત્ર દીઠો. સ્ત્રૈણ જિજ્ઞાસા હૃદયમાંથી છલંગ મારી મસ્તિકમાં આવી. પાછાં જવાને સટે કુમુદસુંદરી ખાટલાના ઉશીકા ભણી ચાલી અને ધીમે રહીને સૂતેલાના હાથમાંથી પત્ર ખેંચવા લાગી. કોણ જાણે નવીનચંદ્રની ઇચ્છાથી કે કોણ જાણે કુમુદસુંદરીની ચતુરતાથી આખો પત્ર સરતો સરતો ફાટ્યાવિના હાથમાં આવ્યો.

કુમુદસુંદરિયે અક્ષર ઓળખ્યા! સરસ્વતીચંદ્ર ખરો! એ જાગે છે કે ઉંઘે છે તે જોવા પળવાર એના શરીરપર મુગ્ધ નયન રમમાણ

થયું. જે શરીરપર પોતે અત્યંત ઉલ્લાસથી પિતાને ઘેર છાની છાની જોઇ રહેતી તે શરીર ખરું-માત્ર કૃશ અને વિવર્ણ થયું હતું-તે તો થાયજ! છાતી ઉપર પાંસળિયો સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, મુખપર લાલાશ ન હતી, અને લક્ષાધિપતિનો બાળક, ઘરબાર તજી, પરદેશમાં, પર-ગૃહમાં, આમ અનાથ જેવો પોતાને વાસ્તેજ ભમે છે-એ વિચાર બાળાના મનમાં થયો અને સૂતેલું ધ્રુજતું શરીર ધ્રુજતી ધ્રુજતી રોતી રોતી જોવા લાગી.

મન્મથ તો કેવળ ભસ્મસાત્ જેવો થયો પણ પ્રિયદુઃખ જોવાથી થતું દુઃખ દુઃસહ થઇ પડ્યું. કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર ઉભી ઉભી જોઇજ રહી! નિઃશ્વાસ એક પછી એક નિકળવાજ લાગ્યા; આંખ્યો આંસુથી છલકાઇ ગઇ; પાપણોમાંથી ગાલ ઉપર-ઓઠ ઉપર, ત્યાંથી ખભા ઉપર અને છાતી ઉપર વસ્ત્ર પ્હલાળતી આંસુની ધાર ટપક ટપક થઇ રહી; છાતી તોડી અંતર્નો ધબકાર સ્તનમાં મૂર્તિમાન થયા; અને અંતર્નાં હુસકાં મુખમાં ચઢી આવ્યાં. વગર બોલ્યે આખું શરીર 'હાય હાય' કરી રહ્યું. પાંચ મિનિટ દશ મિનિટ તે આમની આમ ઉભી જ રહી. આંખ્યો ન ઉઘાડવાના નિશ્ચય કરનારે ન જ ઉઘાડી.

અંતે રોતી રોતી કુમુદસુંદરી ખાટલાપાછળ ગઇ અને પત્ર વાંચવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રનું સર્વ હૃદય તેમાં દુઃખમય અક્ષરરૂપે ચમકતું હતું-શાહી તાજી જ હતી! દુઃખથી વાંકી વળી ગઇ હોય તેમ વાંકી વળી પત્ર વાંચવા લાગીઃ ગઝલો ગાવા લાગી.

"દીધાં છોડી પિતામાતા, તજી વ્હાલી ગુણી દારા,
"ગણ્યા ના મર્મ ભેદાતાઃ લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાતા! ૧
"પિતાકાજે તજી વ્હાલી, ન માની વાત મ્હેં ત્હારી!
"ગણ્યા ના ગાઢ નિશ્વાસઃ લીધો સંન્યાસ એ, ભ્રાત!- ૨
"થયો દારુણ મનમાન્યો, વિફળ થઇ સ્નેહની સાનો,
"હવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું જોવું રહ્યું બાકી. ૩
"રૂવે તે દેવી રોવા રે! અધિકારી ન લ્હોવાને
"પ્રિયાનાં આંસુ હું, ભાઇ;- ન એ રહેવાય જોવાઇ. ૪
"સાહો ઉદાર વ્હાલી રે! ટકાવી દેહ રાખી રે
"ન ભૂલાતું તું ભૂલી દે! વિધિનું ધાર્યું વેઠી લે! ૫

"અહા ઉદાર વ્હાલી રે! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે!
"ન જોડાતું તું જોડી દે! છુટેલાને તું છોડી દે! ૬
"અહો ઉદાર વ્હાલી રે! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે!
"છુટે ના તે નિભાવી લે! પડ્યું પાનું સુધારી લે! ૭
"અહા ઉદાર વ્હાલી રે! દીઠું તે સ્વપ્ન માની રે
"ન ભૂલાતું તું ભૂલી દે! દિસે તેને નિભાવી લે! ૮
"અહો ઉદાર વ્હાલી રે! ન નિવારાયું ભાવિ રે
"ન ભૂલાતું તું ભૂલી જા– વિધિનું પાયું તે પીજા. ૯
"અયિ ઉદાર ઓ વ્હાલી! સખા! વ્હાલા! ઓ ભાઇ!
"અમીની આંખ મીંચો ને! જનારાને જવા દો ને! ૧૦
"ગણી સંબંધને ત્રુટ્યો, ગણી સંબંધને જૂઠો,
"કૃતઘ્નીને વિસારો ને! જનારાને જવા દો ને! ૧૧
"હતી લક્ષ્મી! હતા તાત! હતી વ્હાલી! હતો ભ્રાત!
"નહીં!–ત્યારે–નહીં કાંઇ!ન લેવું સાથ કંઇ સાહી. ૧૨
"અહો તું ભાઇ વ્હાલા રે! ભૂલી સંસ્કાર મ્હારા રે.
"બિચારો દેશ આ આર્ય!–કરે તે કાજ કંઇ કાર્ય. ૧૩
"અહો તું ભાઇ–ભાઇ રે તું રૂપી છે કમાઇ રે
"બિચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોધીં શૈં મુને? ૧૪
"મૂકી દે શોધવો મુને! મૂકી દે શોચવો મુને!
"પ્રિયાની આ દશા દેખું–નથી સંસારમાં રહેવું. ૧૫
"હવે પાછો નહીં આવું!મૂક્યું પાછું નહીં સ્હાઉં!
"રહ્યું તે યે તજી દેવું–શું છે સંસારમાં લેવું? ૧૬
"અહો તું જીવ મ્હારા રે! દીધો શો દંશ દારાને?
"ગણી ના પ્રાણપ્યારી ત્હેં! ઠગી ત્હેં મુગ્ધ વ્હાલીને! ૧૭
"અહો તું જીવ મ્હારા રે! દીધો શો દંશ દારાને?
"થશે શું પ્રાણપ્યારીને? હણી મુગ્ધા કુમારી ત્હેં. ૧૮
"હવે, ઓ ક્રૂર ઉર, ફાટ! અહોરાત્રિ વહો ધાર
"અભાગી નેત્ર મ્હારાની! ઘટે નિરાંત તે શાની? ૧૯

"અહો ઓ જીવ મ્હારા રે! દઇ આ દંશ દારાને,
"ઘટે ના વાસ સંસારે—ઘટે સંન્યાસ તો ત્હારે. ૨૦

"અહો ઓ જીવ મ્હારા રે! દઇ આ દંશ દારાને,
"ઘટે ના ભોગ-સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ. ૨૧

"શરીરે *ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
"ઉંડો જ્વાળામુખી જેવો,—હવે સંન્યાસ આ તેવો! ૨૨

"તજી ત્હેં સાં પડી છૂટી સરિતા અબ્ધિમાં સૂતી!
"ગિરિ! એ સાંકળી તુંને નહીં તોડી કદી તુંટે. ૨૩

"જડાઇ ભૂમિમાં સ્થિર, ઉંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ
"થઇ ત્હારે રહ્યું જોવું નદીનું અબ્ધિમાં રોવું. ૨૪

"હવે સ્વચ્છન્દચારી હું! યદૃચ્છાવેશધારી હું!
"પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મ્હારી ગતિ તેવી. ૨૫

"ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મ્હારે જવું તેમ;
"સમુદ્રે મોજું રહે તેવું હવે મ્હારે ય છે રહેવું. ૨૬

"નહીં ઉંચે-નહીં નીચે મળે આધાર, ધન હીંચે
"નિરાધાર-નિરાકારઃ—હવે મ્હારીય એ ચાલ. ૨૭

"સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહીં વાય
"અરણ્યે એકલો વાયુ! જીવન એ ભાવિ છે મ્હારૂં! ૨૮

"**જહાંગીરી—ફકીરી** એ! લલાટે છે લખાવી મ્હેં!—
"પ્રજા એ હું-નૃપાળ એ હું! ઉરે, ઓ એકલી, તું-તું!" ૨૯

કવિતા વંચાઇ કાગળપર ઠેકાણે ઠેકાણે લખનારના આંસુ પડવાથી ઘણાક અક્ષરો ભ્હેરાયા હતા અને ઘણેક ઠેકાણે આંસુના ડાઘ ભીના અને તાજા હતા. જેમ જેમ વધારે વધારે વાંચતી ગઇ તેમ તેમ કુમુદસુંદરીના મર્મ કચડાવા-ચીરાવા-લાગ્યા, દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં, અને આંસુનો અવધિ દેખાયો નહીં:

અંતે શોકનું શિખર આવ્યું. કવિતા પૂરે પૂરી વંચાઇ રહ્યા પછી, પળવાર વિચારમાં પડી, હેયાસૂની બની, કુમુદસુંદરી ત્રિદોષ થયો હોય તેમ બકવા લાગી.

---

* ઉંચી ડોક વાળો.

"નિરાધાર–નિરાકાર–અરણ્યે એકલો એ તો !"
"હવે પાછો નહીં આવું ! ઉંડો જ્વાળા મુખી જેવો !"
"ગણ્યા ના મર્મ ભેદાતા ! ન ભૂલાતું ન ભૂલાય !"
"ઉરે–ઓ એકલી !–તું તું ! અરણ્યે એકલો એ તો"–
"નિરાધાર–નિરાકાર ! સહું હું દુષ્ટને કાજ !"
"ન ભૂલાતું–ન ભૂલાય !–નિરાધાર–નિરાકાર !"
"નહીં તોડી કદી તૂટે !"

એમ ગરીબડું મુખ કરી રોતી રોતી–પોતે ક્યાં છે તે ભૂલી જઇ,–છિન્નભિન્ન ગાતી કુમુદસુંદરીની આંખ્યમાં તમ્મર આવી. વીજળી શેરપર પડતાં નાજુક વેલી બળી જઇ અચિંતી પડી જાય તેમ મૂર્છા પામી કુમુદસુંદરી ધરતી પર ઢળી પડી, કાગળ હાથમાંથી આઘો પડી ગયો, તેનું લોહી ફટકી ગયું, અને આંખો ન ઉઘાડવાનો નિશ્ચય પડતો મૂકી **સરસ્વતીચંદ્ર** સફાળો ઉઠ્યો !–ઉભો થયો ! અણીને સમયે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓ જાતે જ સરી જાય છે, ભરસેનાવચ્ચે ભક્તને અર્થે શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર લેઇ ઉભા થયા ! સ્નેહ સમુદ્ર વિવેકતીરની મર્યાદા નિત્ય જાળવે છે પણ અકળાય છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા-પર્વતને પણ પી જાય છે એવી ઈશ્વરની અકલ માયા છે.

મુંબાઇ જવાનો ઉપદેશ કરવા આવેલી ને ઉત્તર મળી ચૂકયો. કવિતાના અક્ષરે અક્ષરે હૃદય ચીરાતું ગયું. પોતાના ઉપર સરસ્વતીચંદ્રની નિર્મળ અને અનિવાર્ય પ્રીતિ, એ પ્રીતિ છતાં ગુરૂકાર્યને અર્થે કરેલો ત્યાગ, અને ત્યાગ કર્યો છતાં ન ખસતો હૃદયસંબંધ, સંબંધ છતાં કરેલો પવિત્ર અને સ્નેહભર ઉપદેશ, કુમુદસુન્દરીને આવો ઉપદેશ કરવા છતાં સરસ્વતીચંદ્રનો પોતાનો ભીમ સંન્યાસ, "એ સંન્યાસ મ્હારા જ પરની પ્રીતિને લીધે અપ્રતિહત છે" એ બુદ્ધિ, હવે એનું શું પરિણામ થશે તે વિશે અમંગળ શંકાઓ, અને એવા અનેક તર્કવિતર્કથી ઉભરાતું હૃદય શોકનો ભાર સહી ન શકયું અને મૂર્છિત થયું. ખાટલામાંથી ઉઠી નીચે ઉભેલા **સરસ્વતીચંદ્રના** પગ આગળ મૂર્છાવશ પડેલી અબળા તેનું અંતઃકરણ ચીરવા લાગી. દક્ષયજ્ઞમાં મૂર્છિત થયેલી ઉમાને જોઇ પળવાર અનુકંપાવશ શિવની પેઠે **સરસ્વતીચંદ્ર** મૂર્છાની મૂર્તિઉપર દૃષ્ટિ કરી જોઇ રહ્યો. એક પળમાં અનેક વિચારો સમાસ પામતા વહ્યા.

આજ સુધી વેશ અને વિકાર ગુપ્ત રાખ્યાં હતા તે આજ [illegible]

ગયા તેની સાથે મુખાકૃતિ પણ પ્રકૃતિસ્થ વિકારને વશ દેખાઇ. પોતાના ઘરમાં જ પોતે હોય અને પોતાની સ્ત્રીની જ અવસ્થા જોતો હોય એવો દેખાવ મુખઉપર સહસા આવી ગયો. જે વિદ્વત્તા અપ્રરંગીપણાનાં પડમાં સંતાડી રાખી હતી તે કવિતાની ચારણીમાંથી આજ ટપકી ગઇ. જે શોકરીમા પરદેશીપણાના ધૂમસમાં અદૃશ્ય રાખી હતી તેના ઉપર અભિજ્ઞાનસૂર્યે શ્યામ ચળકાટ મારવા લાગ્યો.

પરગૃહમાં આ દશા ઉઘાડી પડે-કોઇ દ્વાર ઉઘાડે તો શી અવસ્થા થાય તેનો વિચાર કરવા અવસર ન હતો. ઘટિકાયંત્રને કૂંચી આપતાં આપતાં અત્યંત સંકોચાતી કમાન અચિંતી કડાકો કરી ત્રુટે તેમ પોતાની મેડીમાં આવેલીના મનમાં પત્રદ્વારા દુઃખની કૂંચી ફેરવતો ફેરવતો સરસ્વતીચંદ્ર, ... દિવસ અને રાત્રિનાં વિવિધ દુઃખો ખમી થાકેલી નિઃશ્વાન બની દુઃખ દુઃસહ થતાં મૂર્છિત થઇ પડેલીને જોઇ, ચમક્યો અને શું કરવું તે તેને સુઝયું નહીં. વિચાર અને વિકાર પોતે કરેલી હાનિથી ઓશિઆળા બની નાશી ગયા. ખાટલાના પાયા આગળ નિર્માલ્ય કુસુમમાળા પેઠે પડી રહેલી કુમુદસુંદરીના મુખ આગળ બેઠો. લોકવ્યવહારની નીતિ ભૂલી જઇ તેની મસ્તકકળી ખોળામાં લેઇ આસનાવાસના કેવી રીતે કરવી તે વિચારવા લાગ્યો;-વિચારતાં વિચારતાં પોતે વ્યાવહારિક નીતિથી વિરુદ્ધ ચાલે છે તે ભાન આવ્યું, પરંતુ તે નીતિને આ વેળા અપ્રાસંગિક ગણી અવગણી. અવગણી તે છતાં ગણી પણ ખરી. આશ્વાસક હાથ મૂર્છિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો અને માત્ર જડ કેશભાર ને ટેકવી રહ્યો. હવે શું કરવું તે ન સુઝ્યું. શું બોલવું-મૂર્છા કેમ વાળવી તેનો ઉત્તર બુદ્ધિયે ન આપ્યો. પોતાની મેડીમાં કોઇને બોલાવવું પણ શી રીતે? સર્વથા સર્વ ઉપાય પરવશ રહ્યા.

અંતે પ્રસંગે આપેલી બુદ્ધિને બળે મૂર્છિત કાનમાં નિઃસ્વર શબ્દ કહેવા લાગ્યો: "કુમુદસુંદરી! કુમુદસુંદરી! ઉઠો! ઉઠો! આમ શું કરો "છો? આપણી બેની વિનાકારણ ફજેતી થશે!-અસત્ય આરોપ આ- "વશે. સાચી વાત કોઇ માનશે નહીં!," ઘણા ગુંચવારામાં પડી આતું આ સરસ્વતીચંદ્ર વારંવાર ક્હેવા લાગ્યો, પણ કુમુદસુંદરી જાગી નહીં.

રાત્રિ જતી હતી તેમ તેમ ઘરમાં વ્હેલાં ઉઠનારાંને ઉઠવાનો સમય પાસે આવતો હતો. મૂર્છા જોઇ સ્નેહશોકમાં પડેલા હૃદયમાં ભય પણ પૂંઠું અને સૂક્ષ્મ વિષયોનું ભાન જતું રહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે ઉતાવળ કરવા માંડી અને કુમુદસુંદરીનું મુખ તથા હાથ ઝાલી ધીમે ધીમે ઢંઢોળવ મંડયો.

કુમુદસુંદરી ભૂમિઉપર બેભાન પડી હતી અને શું થાયછે તે જોવા કે જાણવા અશક્ત હતી. શિયાળામાં અત્યંત શૈત્ય પડવાથી પ્રાણ તજી ન્હાની ચકલી ભૂમિપર પડી હોય અને ત્હાડથી સંકોચાયલાં છતાં પણ તેનાં વિખરાયલાં નાજુક પીંછાં ખરી પડવા જેવાં લાગતાં હોય તેમ ન્હાની સ-રખી બાળક જેવી દેખાતી કુમુદ પડી હતી અને તેનું વસ્ત્ર શરીરપર લ-પેટાયું છતાં અસ્વસ્થ થયું હતું. મલમલનો ઝીણો સૂતી વખત પ્હે-રવાનો સાળુ નિમ્નોન્નત અવયવોનો અત્યંત સહવાસી થઇ પિશુન-કર્મ કરતો હતો અને સરસ્વતીચંદ્રનાં લોચનને પ્રિય થવા મથતો હતો. ભૂ-નભના સંયોગ આગળ ઉગતા ચંદ્રને ઢાંકી ઉભેલી અને તેના તેજથી ચળકતી ન્હાની રૂપેરી વાદળીની પેઠે ખાટલાની [illegible] ભૂમિપર પડેલી અને પ્રકાશ મારતી ગૌર દેહલતિકા પુરુષના ભય-ત્રસ્ત લોચનને [illegible] ભૂ-લાવી રમણીય સાનો કરવા લાગી. મુખમલ જેવાં કોમળ અને સુંવાળાં મિષ્ટમાંસલ અવયવ ચંપાતાં ચંપાતાં જગાડનાર હસ્તને પળવાર મોહનિ-દ્રામાં લીન કરી સ્પર્શેન્દ્રિયદ્વારા જાગતા મસ્તિકમાં પ્હોચવા યત્ન કરવા લાગ્યાં. પરંતુ કુસુમકલિકા પેઠે બીડાયલાં પોપચાં ઉપર સ્ફુરતી અત્યંત અમંગળ શંકાને બળે વિકાર પોતાના હૃદયને અપ્રાસંગિક ગણી જરીક જાગી નિદ્રાવશ થયો. કરુણરસ ચક્રવર્તી થયો અને સર્વ સંસ્કારોની પાસે સામંત-કર્મ કરાવવા લાગ્યો.

આખરે મહાપ્રયાસે પ્રયાસના બળથી કે પછી સ્પર્શચમત્કારથી કુમુદસુંદરી જાગી અને સરસ્વતીચંદ્રના ખોળામાં પોતાનું માથું જોઇ એકદમ ખડી થઇ આઘી બેઠી; ઈશ્વર જાણે કિયા કારણથી સરસ્વતી-ચંદ્રના હાથે આઘી ખસતીનો હાથ અચિંત્યો ઝાલ્યો અને તેવો જ પાછો પડતો મૂક્યો. કુમુદસુંદરી તેના સામું જોઇ રહી. આ મૂક નાટક કાંઇકવાર રહ્યું—અંતે સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠી ખાટલામાં બેઠો. તે જ પળે કુમુદસુંદરી પણ ઉઠી અને સરસ્વતીચંદ્રે લખેલી ગઝલોવાળો પત્ર લેઇ છેટે ઉભી. ન બોલવાનો નિશ્ચય ચળ્યો. જયવંત વિશુદ્ધિ ઉભય ચિત્તમાં શાંતિનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગી. ભયથી બંધાયલી કૃત્રિમ પ્રતિજ્ઞાઓ ભય જતાં મેળે તુટી. કુમુદસુંદરીને બોલવાની હિમ્મત આવી. ઘરથી આઘે રાત્રે કામ કરવા રોકાયલી મજુર સ્ત્રિયો છોબન્ધ ટીપતી ટીપતી રાગ લબા-વતી ગાતી હતી અને નિયમસર ટીપતા ધબકારાવડે તાલ દેતી હતી:

“ અખંડ રહો મ્હારી અખંડ રહો આ, અખંડ માઝમ રાત!

“ પ્રિયુવિના મ્હારો કેમે કર્યો પેલો દિવસડો નવ જાય!—અખંડ૦”

સરસ્વતીચંદ્રના સામી પોતે ઉભી તે જ પળે આ સ્વર સાંભળી

કુમુદસુંદરીનાં રોમેરોમ ઉભાં થયાં! "**માઝમરાત**" શબ્દ હૃદયમાં વીંઝાયા! વળી પાસે રહેનાર મોડી રાત જાગનાર કોઇ પુંશ્ચલીના ઘરમાંથી સ્વર આવતો હતો:

"રંગ માણો, મ્હારા રાજ, પધારો, હિંદુ ભાણુ રે! રંગ૦
"સૂરજાધ્યાને પૂજશું રે ભરમોતિયારા થાર;
"ઘડી એક મોડો ઉગજે–મ્હારો સાહેબો ખેલે શીકાર રે! રંગ૦
"અસ્વારી પ્રતિ નાથની રે ઘોડારા ધમસાર!
"કોઇ વારે હીરામોતી;–હું વારૂં મ્હારા પ્રાણ રે! રંગ૦"

ભયંકર ગીત સાંભળી, લાલચથી ફોસલાયલી રોમરાજિપર કોપાયમાન થઇ, હજી પણ પોતાનામાં નિર્બળતાની છાયા દેખી ખિન્ન બની, સરસ્વતીચંદ્ર પરના પોતાના સ્નેહપર એ છાયાનો આરોપ મૂકી, એ સ્નેહ અને તજ્જન્ય શોક ઉભયને લીધે વિશુદ્ધિના રાજ્યતંત્રમાં ભેદ પડચો ગણી, ઉભયનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મછે એવું ભાન આણી, મૂર્છા પામનારી બળવાન્ બાળા એકદમ સચેત થઇ અને સરસ્વતીચંદ્રને જે ક્‌હેવું હોય તે એકદમ બેધડક બની ટુંકામાં કહી દેવું એ નિશ્ચય કર્યો. રેતીમાં પડેલી રેખા વાયુથી ઘસાઇ જાય તેમ મૂર્છાનો આવેશ, વિશુદ્ધિ જાળવવાના વેગવાન પ્રયત્ન આગળ, અદૃશ્ય બની ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રસંગે ખાટલામાં નીચું જોઇ બેઠો બેઠો પળવાર ઉંડા વિચારમાં ડુબી ગયો. "લક્ષ્મીથી અને સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાથી હુ મેળે "ભ્રષ્ટ થયો તેમ જ આ પળે વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી પણ હું ભ્રષ્ટ થયો– "આટલો સરખો મ્હારે વાસ્તે કુમુદસુંદરીના મનમાં ત્હારો અભિપ્રાય "હશે તે પણ પડતો મૂકવાનું મ્હે કારણ આપ્યું"—એમ વિચારી મનમાં પોતાના ઉપર ખીજવાયો, અને બારણે ઇન્દ્રસભાનું નાટક જોઇ પાછા આવતા નાટકનાં ગીતો ત્રુટક ગાતા લોકનાં ગીતની પાતક અસરથી ત્રાસ પામી કંટાળ્યો. ખીજવાઇ, કંટાળી, ઇચ્છવા લાગ્યો કે "હું આ સુવર્ણપુ- "રમાં ન જ આવ્યો હત તો ઉચિત થાત! અત્યારે ને અત્યારે મને પવન- "પાવડીજેવું કાઇ મળે અને હું ઉડી જાઉ!" આંખ ઉંચી થતાં કુમુદસુંદરીને જોઇ દયાર્દ્ર થયો અને પોતાને અપરાધી માની, શકુન્તલાને ઓળખી ક્‌હાડી તેને પગે પડતા ક્ષમાર્થી દુષ્યંતના બોલેલા શબ્દ સ્મરી તે જ વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો અને सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते એ શબ્દ મનમાં બોલી પાછું નીચું જોયું.

૧

એટલામાં પવનમાંથી સ્વર આવતા હોય, આકાશવાણી થતી હોય, પૂ-

થીનાં પડમાંથી નાદ ઉપડતો હોય: એમ કુમુદસુંદરીના મુખમાંથી શબ્દ નિકળવા લાગ્યા અને તેની તીવ્ર અને કઠણ આંખ જ જોઇ રહેતો. સરસ્વતીચંદ્ર આ શબ્દ ક્યાંથી આવે છે તે જાણી શકતો–જોઇ શકતો–ન હતો. શબ્દ માત્ર તેના કાન સાથે અથડાતાં જ પ્રત્યક્ષ થતા અને મર્મને ભેદતાં જ સમઝાતા. કોઇ મન્દિરમાં સ્થાપેલી મૂર્ત્તિ બોલી ઉઠતી હોય; રૂપાની ઘંટડિયો અચિંતી વાગવા માંડતી હોય; કોમળતા, સુંદરતા, મધુરતા, પવિત્રતા, અને ગંભીરતા–એ સર્વ એકરૂપ બની મૂર્ત્તિમતી થઇ ઉપદેશ કરવા આવી હોય: તેમ કુમુદસુંદરી અપૂર્વ તેજ ધારી બોલવા લાગી.

" તમારી સાથે બોલવાનો મ્હારો અધિકાર તમે જ નષ્ટ કર્યો છે તે છતાં " કોણ જાણે શાથી હું આજ બોલું છું–પણ તે છેલ્લું જ બોલું છું. "

" મ્હારી ભૂત, વર્ત્તમાન, અથવા ભવિષ્ય અવસ્થા જાણવાનો અધિકાર " તમે જ તજી દીધો છે–તમને એમ જ ગમ્યું–તમારી ઇચ્છા. એ અ" વસ્થા હવે તમને જણાવવી એ સર્વથા અનુચિત છે. એટલું જ કહું છું " કે ભૂલ્યે ચૂક્યે બીજી કોઇ ભાગ્યહીનની એ અવસ્થા ન કરશો ! "

" મ્હારે તમને ક્‌હેવાનું તે તમારા ખીસામાંના પત્રમાં છે–એટલું પણ " તમે મ્હારૂં હિત કરશો–એટલું પણ સાંભળશો–એવો મને વિશ્વાસ નથી. " વિશ્વાસ શી રીતે રાખું ? હું રાખું કે ન રાખું તેની તમારે પરવા પણ શી ? " હાસ્તો–ખરી વાત. મ્હે મૂર્ખાંએ એ પત્ર લખાઇ ગયો: લખ્યા વિના ના " ર્‌હેવાયું. "

" સરસ્વતીચંદ્ર ! કૃપા કરી, દયા આણી, મુંબાઇ જાવ. શું ભણેલાઓ " સર્વ તમારા જેવા હશે ? શું ક્રૂરતા વિદ્યાની અંગભૂત જ હશે ? મુંબાઇ " જાવ કે મ્હારાં પિતાને મળો. પણ આમ ક્રૂર ન થશો ! "

" પતંગ પેઠે ર્‌હો–કે સમુદ્રના મોજા પેઠે ર્‌હો–કે વાયુ પેઠે ર્‌હો ! " એ સર્વ નિર્દયતા રચતાં તમને કોઇ રોકે એમ નથી ! જીવતી છતાં " ચિતા વચ્ચે બેઠેલી તેને કાંઇ નાસવાનું છે? તમે છુટ્યા પણ મ્હારાથી કંઇ " છુટાયું ?–બળીશું, ઝળીશું, રોઇશું, કે મરીશું–વજ્ર જેવું આ કાળજું " ફાટશે તે સહીશું–થશે તે થવા દેઇશું–તેમાં તમારે શું ? તમારે તમારી " સ્વતંત્રતા અખંડ ર્‌હો–એટલે થયું. "

" ઉત્તર મ્હારે નથી જોઇતો !–કહ્યું તે વિચારજો એટલે ઘણું ! "

" ઈશ્વર તમને સદ્‍બુદ્ધિ આપો ! "

આટલું બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઇ ગયેલી, આંખમાં વ્હેતું આંસુનું પૂર ખાળવા વૃથા પ્રયત્ન કરતી, અંતે રોઇ પડતી, " મને દુ:ખમાં છાતી સરસી તમે કાંઇ હવે ચાંપી શકવા જેવું રાખ્યું છે? " એવું ભાન

આપતી ઠપકો દેતી હોય તેમ ઉતાવળો છેલ્લો ક્રોધકટાક્ષ નાંખતી, દુઃખમય બાળા અચિંતી પોતાની મેડી ભણી દોડી, પાછું પણ જોયા વિના પૂઠપાછળ દ્વાર વાસી દીધાં, પાછું જોયું ન જોયું કરી સાંકળ વાસી, અને પલંગપર પડી રોઇ ઉભરો ક્‌હાડયો અને શાંત કર્યો. શાંત થતાં ટેબલપર આવી સરસ્વતીચંદ્રની ગઝલો બે વાર વાંચી, બે વાર વંચાતાં મ્હોંયે ચઢી, મ્હોંયે ચઢતાં તે ગઝલો વાળો પત્ર નિરર્થક થયો, નિરર્થક થતાં તે પાસે રાખવો એ વિશુદ્ધિમાં ન્યૂનતા રાખવા જેવું લાગ્યું, એ ન્યૂનતા મટાડવા પત્ર ફાડી નાંખ્યો. એ ફાડતાં ફાડતાં વિચાર થયો કે સરસ્વતીચંદ્રના હાથનો એક પણ પત્ર હવે મ્હારી પાસે શું કરવા જોઇયે, એ વિચાર થતાં તેના સર્વ પત્ર ક્‌હાડી તેનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, નિશ્ચય થતાં હૃદય ફાટવું-ચીરાવું લાગ્યું, હૃદય ચીરાતાં તેને સાંધતી હોય તેમ સર્વ કાગળો હૃદયસરસા ફરી ફરી ચાંપ્યા-ચુમ્બ્યા અને અશ્રુપાતથી ન્હવરાવ્યા, અને ન્હવરાવી ન્હવરાવી પ્રિયજનનું શબ હોય તેમ તેમને ખડક્યા-અને દીવાવડે અગ્નિદાહ દીધો!!! એ અગ્નિદાહ દેવાતાં હાથમાં ન રહેલા અંતઃકરણે ઠુઠવો મૂક્યો, બળી રહેલા સર્વ પત્રોની ભસ્મ એકઠી કરી તેને શોકમન્દ બનેલા હાથે કાચની એક સુન્દર શીશીમાં સંભાળથી રજેરજ ભરી, શીશીપર કાગળ ચ્હોડી, તેપર "**મર્મદારક ભસ્મ**" એવું નામ લખ્યું, શીશીને પણ છાતીસરસી ચાંપી-ચુમ્બી-ટેબલપર નિત્ય દૃષ્ટિયે પડે એવે સ્થાને મૂકી, અને પળવાર આંસુને સૂકવી શીશી ભણી જોઇ રહી. અંતે વિચારમાં પડી; ધીમે ધીમે પાછી ફરી; મહા પ્રયાસે પલંગપર ચઢી; પળવાર ત્યાં બેસી રહી; પછી ઢળી પડી સૂતી; અને ખેદમાં ને ખેદમાં રાત્રિના ત્રણ વાગતાં, સરસ્વતીચંદ્રનો હવે સનાતન ત્યાગ કર્યો ગણી, હૃદયનો ભાર હલકો કરી, ત્યાગનો ને ત્યાગનો જ વિચાર કરતી કરતી, અકલ્પ્ય આત્મપ્રયાસથી વિશુદ્ધ બનવા જતાં ઈશ્વરકૃપાયે મહા જય પામેલી, ભાગ્યશાળી પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ સતી કુમુદસુંદરી તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેઠે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઇ.

પ્રકરણ ૨૦.

રજા લીધી.

કોઇ પ્રતાપી સત્ત્વ પોતાની પાસેથી જતું રહેતાં મન છુટું થાય તેમ કુમુદસુંદરી ગઇ કે સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો. તેની પાછળ જોઇ રહ્યો અને બારણું બંધ થયું કે "હાશ" "અરેરે" કરી, બેઠો હતો તે પથારીમાં પડ્યો. આ

શું સ્વપ્ન થઇ ગયું ? કુમુદસુંદરી આવી શી ? મૂર્છા શી પામી ? બોલી શું ? ગઇ શું ? તેની અવસ્થા વસ્તુતઃ કેટલી દયાપાત્ર હોવી જોઇયે ? પોતાના મનની, કેવી નિર્બળતા અનુભવે સિદ્ધ કરી આપી ? ઇત્યાદિ વિચારોના ગુંચવારામાં ગુંચવાતું, સ્નેહ અને દયાથી દીન થતું, અનેક વિકારો અનુભવતું મસ્તિક થાકયું પાકયું નિદ્રાવશ થયું તે છેક પ્રાતઃકાળે સાતવાગે જાગ્યું.

સાતવાગ્યા પ્હેલાં પ્રમાદધન લીલાપુરથી કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછો આવ્યો હતો. રાણાને તે ખબર થતાં બુદ્ધિધનને પોશાક આપવાનું તે ને તે દિવસે ઠરાવ્યું અને તે બાબતની તૈયારિયો કરવાનું નરભેરામ તથા જયમલને માથે આવ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર જાગ્યો ત્યારે બુદ્ધિધનના ઘરમાં આ તૈયારિયોની ગરબડ મચી હતી. દાતણ કરી તે પ્રધાનખંડમાં (દિવાનખાનામાં) ગયો તો પ્રમાદધનની આસપાસ કચેરી ભરાઇ હતી અને લીલાપુરના ગપાટા હંકાતા હતા. ઘરના દ્વાર આગળ દરબારી ચારણો ભરાઇ કવિતો બોલતા હતા. ચારણસ્ત્રિયો; નવા કારભારીના ઘરની સામે ઉભી રહી, જાતે કદાવર તથા કાળી કોળણો જેવી દેખાવા છતાં, કોમળ અને સુન્દર રાગથી, ચઢતા ઉતરતા ઢાળ સાથે, રોમેરોમ ઉભાં કરે એવું રાજગીત ગાતી હતી અને સાંભળનારના ચિત્તમાં શુદ્ધ રાજભક્તિ ઉત્પન્ન કરતી હતી.

દિવસ ચઢતો ગયો તેમ તેમ બારણે લોકની ઠઠ વધતી ગઇ અને આખો રસ્તો વસ્તીથી ચીકાર થયો.

ઘરમાં પણ એવી જ રીતે લોક આવતા હતા. અમલદારો, મિત્રો, હિતૈષિયો, થોડોક પણ સંબંધ ધરાવનારાઓ અને એવા અનેક લોક પ્રધાનખંડની મેડીમાં ખીચોખીચ ભરાયા અને અંતે સરસ્વતીચંદ્રને સુવા આપેલી મેડી પણ ઉઘાડી મૂકી દેવાની અગત્ય પડી.

નીચે ચોકમાં અને તેની આસપાસના ખંડોમાં સ્ત્રીવર્ગ ઉભરાતો હતો અને ભાત ભાતના ઉંચાં ચળકતાં—સાડિયો, સાળુ, ગવનો, વગેરે—વસ્ત્રોથી અને સોનારૂપાના તથા હીરામોતીના અલંકારોથી અનેકરંગી વનસ્પતિ અને ફુલવાળા બાગ જેવો લાગવા માંડ્યો, તારામંડળમાં ચંદ્રલેખા શોભે તેમ ઉત્સાહ ભરી સ્ત્રિયો વચ્ચે સૌભાગ્યદેવી શોભતી હતી, અને તારા અને ચંદ્ર સર્વને ઢાંકી નાંખનાર વીજળીની પેઠે જાજ્વલ્યમાન અલકકિશોરી ધમકભરી ગર્જતી હતી. શાંત અને મધુર ન્હાની શુક્રતારા પેઠે એકપાસ કુમુદસુંદરી પ્રકાશ ધરતી હતી. દયાશંકરકાકા અને વૃદ્ધ કુળગોર સ્ત્રીવર્ગની વચ્ચોવચ્ચ ફરતા મંગલ-સામગ્રી તૈયાર કરાવતા હતા. લાલચોળ કુંકુમ, સુવાસિત અને સુશોભિત પુષ્પો, અગરબ-

ત્તયો, રૂપાનાં અને ત્રાંબાપિત્તળના થાળ, લોટા, છાબડિયો અને બીજાં
પૂજાપાત્ર; આ સર્વેથી આજ બુદ્ધિધનનું ઘર નવી જાતની ધામધુમ
ભર્યું ભાસવા લાગ્યું.

એવામાં રાણાને ત્યાંથી કારભારી થનારને આમંત્રણ આવ્યું. અ-
ગાડી વાજાં, પાછળ એક હાથી અને તેની પાછળ ઘોડાગાડીમાં રાણાનો
એક ભાયાત, નરભેરામ, અને જયમલ બેઠા હતા. તેની પાછળ સ્વા-
રોની ટુકડી અને સિપાઇયો હતા. કારભારીને લેવા આવનાર આ સર્વ
મંડળ દ્વાર આગળ આવી ઉભું.

આ સર્વ ધામધુમ વચ્ચે મેડીમાથી છજામાં અને છજામાંથી મે-
ડીમાં તથા ચોકપરની અગાસીમાં સરસ્વતીચંદ્ર શૂન્યહૃદયથી આવજાવ
કરતો હતો. કુમુદસુંદરીનો પત્ર ખીસામાં હતો તે વાંચવાપર ચિત્ત હતું
પણ આ લોકો વચ્ચે એકાંત મળે તેમ ન હતું. રાત્રે ઉંઘમાં વંચાયો ન હતો.
ચંદ્રકાંત આવવાનો તે વિચાર પણ મનમાં ઘોળાયાં કરતો હતો. વિચાર
અને ઉદાસીનતામાં ડુબેલો હોવાથી આસપાસની ધામધુમ દેખાતાં છતાં
તેને જોતો ન હતો.

બારણે ઘોડાગાડિઓની ઠઠ વધતી હતી અને બ્હાર તેમ અંદર ઉ-
ત્સાહનો ગરબડાટ મચી રહ્યો હતો તેની વચ્ચે એક સરસ્વતીચંદ્ર આમ
દૃખીતો જૂદો પડતો હતો. કુમુદસુંદરી જે દેશમાં હોય ત્યાં પોતે ન વ-
સવું એ ઉભયના હિતને અર્થે આવશ્યક લાગ્યું–પણ એને છોડવી એ જ
કઠણ કામ હતું. "એક વાર છોડ્યા પછી છોડેલીને આકર્ષણે સુવર્ણપુર
" દેખાડ્યું, એ આકર્ષણની સત્તામાં આવી હવે સુવર્ણપુર છોડવું એ
" રમતવાત નથી. શી રીતે છોડવું? ક્યારે છોડવું? ચંદ્રકાંત આવવાનો
" છે તેનું શું કરવું? આવે ત્યાં સુધી રહેવું કે નહીં?, એ મળે એટલે શું
" કરવું? એનું મ્હોં કેમ તરછોડાશે?–મ્હારે માટે અંહી સુધી આવે છે!
" –એની સાથે પાછાં જવું પણ નહીં જ! અરેરે! એક માણસની પાછળ
" બીજાં કેટલાં દુઃખી થાય છે?–તમારી શી અવસ્થા થશે?–કુમુદસુંદરી!
" મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજે!–હું જઇશ જ–ફરી તને મૂર્છા નહીં પમાડું."

આ ઉત્સાહ-સમયે સરસ્વતીચંદ્ર એકલો જ શોકમાં ન હતો. કૃષ્ણ-
કલિકા અને પ્રમાદધનની વાર્ત્તા વનલીલાદ્વારા અલકકિશોરીપાસે, અલક-
પાસેથી દેવી પાસે, અને દેવી પાસેથી રાત્રે બુદ્ધિધનપાસે પ્હોચી ગઇ
હતી. વિશુદ્ધ પુરુષને પાંસુલ પુત્ર જોઇ અતિ ખેદ થયો. "આહા! મ્હારા
" પુત્રની વહુ પણ મારા ઘરમાં આમ મ્હારા પુત્રને હાથે પરાભવ પામે છે,
" અને તેનો ઉપાય કરવા હું અશક્ત છું તો બીજા કુટિયાદિયોનું હું શું

"ઉકાળવાનો હતો ?" એ વિચાર થયો. "લોકમાં જણાવાય નહીં અને
"શિક્ષા થાય નહીં !"—"આનું શું કરવું ?"

બારી બ્હાર દૃષ્ટિ પડતાં કૃષ્ણકલિકાના વરને દીઠો: "આ છો-
"કરો હવે મ્હારી રૈયત છે. મ્હારી પાસે આ બાબતની ફરિયાદ કરવા
"એની ગુંજાશ ખરી ? ના જ. ત્યારે હું પ્રમાદને શી શિક્ષા કરૂં ?—
"જેથી આ વાત ઉઘાડી ન થાય અને શિક્ષા થાય. વાત ઉઘાડી કર્યા-
"વિના કરેલી શિક્ષાથી ફરિયાદીને શો સંતોષ ?—એ સંતોષ ન અપાય
"તો તો કારભાર છોડવો જોઈયે."

"કારભાર કોઈથી છોડાયો છે ? પ્રકટ ના શમ બલાત્કાર વિના
"કોઈએ લક્ષ્મીને લાત મારી નથી !"

"બસ. બસ. હું ગમે તેમ કરી પ્રમાદને શિક્ષા કરીશ જ—મ્હારી
"ન્યાયવૃત્તિ જગત જોશે !—હું નરકવાસી નહીં થાઉં !—માતુશ્રી ! તમે
"ખમેલો જુલમ મને સાંભરે છે! એવો જુલમ હું નહીં થવા દેઉં ! પ્ર-
"માદ,—પણ હું તને શું કરૂં ? તને તે શી શિક્ષા કરૂં ?—તને શિક્ષા ન કરતાં
"હું જાતે જ શિક્ષા ખમું તો ?"

એટલામાં સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનની મેડીમાં આવ્યો.

"કેમ, નવીનચંદ્ર !" શોક દાબી બુદ્ધિધને પૂછ્યું.

"ભાઇસાહેબ, કુમુદસુંદરીને લેવાને રત્નનગરીથી માણસો આવી
"પ્હોચ્યાં છે. તેમના ક્‌હેવા પરથી જણાય છે કે ચંદ્રકાંત એક બે દિવસ
"ભદ્રેશ્વરમાં ર્‌હેશે. મ્હારે તેમને તરત મળવાનું કારણ છે એટલે જવા
"રજા માગુંછું."

"પણ કાલે જજો. આજ તો દરબારમાં આવજો. આપણે ઘેર
"પણ ઉત્સાહ છે. બપોરે જમી કરી રાત્રે વાહન લઇ જજો. અને
"એમ કરતાં એ પણ અત્રે જ આવવાના છે કની ?"

"હા જી, પરંતુ કંઇ કારણથી મ્હારે અત્યારે જ નિકળવું આવશ્યક
"છે. જમવાનું તો બપોરસોરો જ્યાં પ્હોચીશ ત્યાં થશે. આપે કંઇ
"મ્હારા ઉપર કૃપા રાખવામાં ન્યૂનતા નથી રાખી અને સ્વાભાવિક રીતે
"હું જેમ વધારે રહું તેમ ઇચ્છો; પરંતુ અત્યારે મ્હારી વિજ્ઞાપના સ્વીકા-
"રશો એ પણ કૃપા થશે."

બુદ્ધિધન પ્રમાદધનની ચિંતામાં પડ્યો હતો, દરબારમાં જવાની
ખટપટમાં ચિત્ત હતું, ગઇ રાત્રિથી જ સરસ્વતીચંદ્રપરના ભાવમાં કાંઇક
ફેર થયો હતો, અને ર્‌હેવા ન ઇચ્છનારને ર્‌હેવાનો વિવેક કરવો એ કા-
ળક્ષેપ કરવા જેવું લાગ્યું.

"તમારી ઇચ્છા, નવીનચંદ્ર."

"ભાઇસાહેબ, બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. મ્હારાપર આપની કૃપા ઘણી થઇ છે."

"કાંઇ હરકત નહીં."

સરસ્વતીચંદ્ર મેડી બ્હાર ચાલ્યો અને પોતાની મેડીમાં ગયો. કારભારે ચઢતું મસ્તિક પરદેશીને વાહનનો જોગ કરી આપવાનો વિવેક કરવો સાંભરી આવેલો ભૂલી ગયું.

મૂર્ખદત્ત નિત્ય પ્રાતઃકાળે આવતો હતો તેની જોડે પોતાની ગાંસડી રાજેશ્વરમાં મોકલી દઇ સરસ્વતીચંદ્ર નીચે આવ્યો અને સૌભાગ્યદેવી તથા અલકકિશોરીની રજા માગવા લાગ્યો. ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે તેને ન જવા દેવાનો આગ્રહ થયો. બુદ્ધિધનની રજાનું નામ આવ્યું એટલે સૌભાગ્યદેવીએ આગ્રહ કરવો છોડી દીધો અને માત્ર ખેદ બતાવ્યો. અલકકિશોરી કહે: "પિતાજીને જઇને કહી આવું છું—આજ તો ગમે તેમ "કરીને રહો—એવું અચિંત્યું શું છે જે?" આખરે એ પણ શાંત થઇ.

સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીને જોતો જોતો ચાલ્યો—તેનું મ્હોં લેવાઇ ગયું—આંખમાં આંસુ આવ્યાં, પગ ઉપડયો નહીં તેને બળાત્કારે ઉપાડયો, ઉમ્મરમાં ઠેસ વાગી, અને બારણા બ્હાર નિકળ્યો.

પોતાના કહ્યાની કાંઇ પણ અસર નથી થઇ જાણી ખિન્ન બની, તેને જતો જોઇ રોવા જેવી થઇ, તેની સાથે બોલવાનો અવકાશ પણ નથી વિચારી ઓછું આણી, હવે તેને મળવાનું નથી કલ્પી નિરાશ થઇ, હવે તેનું શું થશે એ વિશે અનેક અમંગળ તર્ક કરતી ભયભીત કુમુદસુંદરી, લોકલજ્જાનો ખરેખરો તિરસ્કાર કરી જતાને જોતી જોતી, નિઃશ્વાસ મૂકી, "હાય હાય રે" એવી બૂમ પાડી પાછળ ઉભેલી એક સ્ત્રી ઉપર ઢળી પડી રંગમાં ભંગ થયો. એને ઉઠાડી. "કંઇ નહીં—એ તો મને કંઇક પેટમાં આંકડી આવી" કરી કુમુદસુંદરી સજજ થઇ અને સઉભેગી, શૂન્ય તો શું પણ પ્રવાસી બનેલા હૃદયથી છુટી પડેલી બની, ઉત્સવકાર્યમાં દેહને ભેળવવા લાગી.

કારભારીના દ્વાર બ્હારની ધામધુમ વચ્ચે થઇ ઈશ્વર પેઠે કોઇથી અલક્ષિત છાનોમાનો સરસ્વતીચંદ્ર હૃદયને કારભારીને ઘેર મૂકી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૧.

ચાલ્યો.

કુમુદસુંદરીએ ખીસામાં કાગળ મૂકયો હતો તે વાંચવાની જોગવાઇ શોધવા સારૂ સરસ્વતીચંદ્રે આટલી ઉતાવળ કરી. બુદ્ધિધનના ઘરમાં—

ગામમાં–એ કાગળ ઉઘાડવો–એ અક્ષર કોઇ જુવે–તે પણ ભયંકર હતું; કુમુદસુંદરીને અનિષ્ટકર હતું.

રાજેશ્વરમાં જતાં મૂર્ખદત્ત મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર તેની સાથે જમ્યો અને જમતાં જમતાં કાંઇક વાત થઇ.

"નવીનચંદર, તમે અંહિથી હવે શીદ જશો ?"

"મ્હારે ભદ્રેશ્વર ભણી જવાનો વિચાર છે."

"ગાડી બાડી કરિયે કની ?"

"આણીપાસ થઇને ગાડું બાડું જતું હશે તેમાં બેસી જઇશું."

"ભાઇસાહેબે તમને ગાડી ન આપી ?"

"મ્હેં માગી જ નથી. મ્હારે એકલાં જવું છે."

"ત્યારે તમે રસ્તામાં કોઇને ક્હેશો નહીં કે હું એમને ઘેરથી આવું છું."

"કેમ ?"

"શઠરાય તરફના બ્હારવટિયા આજ ચારે પાસ ભમે છે–અને "ભાઇસાહેબનું માણસ હોય તો તેને બહુ કનડે છે. કુમુદસુંદરી પણ "ભદ્રેશ્વર જવાનાં છે અને મને આ બાબત ખબર પડી એટલે અ- "લકબ્હેનને કહી આવ્યો કે ગમે તો હવણાં જવાનું બંધ રખાવો ને "ગમે તો સાથે બહુ સારો બંદોબસ્ત કરજો."

"હશે. મ્હારે શું બ્હીવાનું હતું ? હું જરા વાડામાં બેસું છું. તમે "કોઇ ગાડું આમ જતું હોય તો ઉભું રાખી મને બોલાવજો." મૂ- ર્ખદત્ત બારણા ભણી ગયો. સરસ્વતીચંદ્ર વાડામાં ગયો અને મૂર્ખ- દત્તના ખાટલાપર બેસી શોકસાથે ખીસામાંનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો. વાં- ચતાં વાંચતાં પત્રના અક્ષરથી અને હવે અનંત બનેલા વિરહના ભા- નથી જેણે આજસુધી હૃદય ટેકવ્યું હતું તેની આંખમાંથી એકાંત અ- શ્રુધારા વ્હેવા લાગી.

"કુમુદસુંદરી ! હું ત્હારે વાસ્તે શું કરૂં ? ત્હારી ઇચ્છા મ્હારા ભુંસાઇ "જવામાં સમાપ્ત થાય છે ! ખરે ! તું સતી છે. અણગમતા પુરુષને "વશ ન થવામાં ઘણીક સ્ત્રીઓ ભયને ગણતી નથી–તેમનું સતીપણું "વધારે કે આટલી ઉંડી અને ન ભૂસાય એવી પ્રીતિ છતાં મળેલા પ્ર- "સંગે આટલી દૃઢતા રાખે તેનું સતીત્વ વધારે ? સીતાને રાવણ ઉપર "પ્રીતિ ન હતી અને તેનાથી એ વિમુખ થઇ–એમાં નવાઇ શી ? કુ- "મુદસુંદરી ! ત્હેં એ નવાઇ કરી–ત્હેં મને બોધ આપ્યો. હુ ન્હોતો જા- "ણતો કે મ્હારામાં આટલી નિર્બળતા હશે.' ત્હેં આ બીજીવાર મ્હારૂં

"રક્ષણ કર્યું. મ્હેં ત્હારો ત્યાગ ન કર્યો હત તો ત્હારાથી હું કેટલો ભા-
"ગ્યશાળી થાત! હવે ત્હારો ત્યાગ કરવામાં જ મ્હારૂં ભાગ્ય રહ્યું.
"ત્હારો ઉપદેશ મ્હારે માનવો?"
"ક્ષમા કરજે-ત્હારો ઉપદેશ નહીં મનાય. મ્હેં ત્હારી આ દશા કરી
"દીધી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મ્હારે કરવું જોઇયે-હું અથડાઇશ, ભમીશ,
"અને તને સ્મરીશ-મ્હારે મ્હોટાં નથી થવું. સંસાર, વૈભવ, મ્હોટાઇ,
"એ સઉ કોને માટે? પિતાને વાસ્તે હું સંસારમાં રહ્યો હતો-ત્હારી 'માયા'
"મને ઉપભોગનાં ઇન્દ્રજાળ દેખાડત. પિતાની વૃત્તિયે મને સંસારમાંથી
"મુક્ત થવા સ્વતંત્રતા આપી-ત્હારો ત્યાગ કરી હું સંન્યાસી થયો! હવે એ
"સ્વપ્ન જોવાં તે શા માટે?"
"પ્રિય ચંદ્રકાંત! તું વળી ભદ્રેશ્વર ક્યાં ગયો? શું ત્યાં પણ મ્હારે
"કુમુદસુંદરીને પાછું મળવાનું રહ્યું? સુવર્ણપુરને કાલ રાત્રિના સંસારે એમ
"એકદમ છોડાવ્યું એટલે અહિયાં તો તને મળાય એમ નથી.
"ન અહિયાં મળવું-ન ભદ્રેશ્વરમાં મળવું; ત્યારે ક્યાં મળું? શું તને
"મળ્યા વિના નહીં ચાલે? એટલો સંસાર પણ મ્હારે શું બાકી રહ્યો?"
ત્યારે હું કોઇ ત્રીજે રસ્તે જ જઉં? ચંદ્રકાંત ઉપર કાગળ લખી
"મોકલીશ."
"એ રસ્તો શું ક્રૂર નથી? દુષ્ટ જીવ! આટલી ક્રૂરતા કરી હજી
"સંતોષ ન વળ્યો?"
"પિતાની આજ કેવી સ્થિતિ હશે? ચંદ્રકાંત પાસેથી તે ખબર
"મળશે. તેમને મ્હારી પાછળ દુઃખ થયું હશે? મને થયું તો એમને કેમ
"ન થાય?"
"ઈશ્વર એવા સમાચાર આપો કે એ મને ભૂલી ગયા હોય.—પણ
"ચંદ્રકાંત-ગંગાભાભીને પણ મ્હારે સારૂં લાગતું હશે. અરેરે! મ્હેં કેટલાં
"માણસોને દુઃખી કર્યાં?"
આમ વિચાર કરેછે એટલામાં પ્રમાદધનનો ખાનગી સીપાઇ રામ-
સેન વાડામાં આવ્યો.
"નવીનચંદ્રભાઇ, જતાં પ્હેલાં એકવાર આપને પાછાં સુવર્ણપુર
"આવી જવું પડશે."
"કેમ!"—ચમકીને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.
"અત્યારે ભાઇસાહેબ દરબારમાં ગયા છે—પણ બીજી નવાજુની ક-
"રીને ગયાછે. પદ્માની અને કૃષ્ણકલિકાની વાત—"
"શાની વાત? હું કાંઇ સમઝતો નથી."

રામસેને વિગતવાર સમાચાર કહ્યા. પ્રમાદધન બાબતની બેયે વાતો બુદ્ધિધન પાસે ગઇ હતી. પુત્રની કચાશ સાંભળી પિતાને અત્યંત ખેદ થયો અને આવા પવિત્ર કુળમાં આવો અંગારો ક્યાંથી ઉઠ્યો એ વિચાર થયો. કૃષ્ણકલિકાનો વર પ્રમાદ ઉપર અકીટાઇ રહ્યો હતો તે ખબર પડતાં તેને બોલાવ્યો અને તેને સારી પેઠે દિલાસો આપી બુદ્ધિધને પ્રમાદધનને શિક્ષા કરવાનું કહ્યું હતું. શિક્ષા હજી કરી ન હતી પણ વાત પ્રમાદધનને કાને ગઇ અને તેથી તે ઘણો ખિન્ન બની ગયો. નરભેરામ પાસે પિતાજીની ક્ષમા મંગાવવા વિચાર કર્યો પણ મ્હોટી વયના માણસ પાસે મન ઉઘડયું નહીં. આથી 'નવીનચંદ્ર' સાંભર્યો અને તે જ કામને અર્થે તેને બોલાવવા રામસેન આવ્યો હતો.

"ભાઇ રામસેન, આ વખત આવ્યો છે તેનું કારણ તું પોતે છે. ભા-
"ઇને ખરાબ ટેવ ત્હેં પાડી છે. ભાઇ નહીં સુધરે તો એને તો થવાનું
"થશે પણ ત્હારો રોટલો ગયો સમજજે. જા, જઇને તું જ ભાઇને સુ-
"ધાર્ય. આવા વિષયમાં હું વચ્ચે નહીં આવું. ભાઇસાહેબ જે કરશે તે
"વિચાર કરીને જ કરશે. હું આવીશ તો બીજું તો ક્હેતાં કહીશ પણ
"પ્રથમ તો એ જ કહીશ કે તને ક્હાડે. માટે જા, મને બોલાવ્યામાં સાર
"નથી. પ્રમાદભાઇને ક્હેજે કે સુધરે અને પિતાના જેવા થાય. અત્યારે
"એ જે શિક્ષા કરશે તે હજાર વિચારો કરીને કરશે. જા, હું આવવા-
"નો નથી."

નીચું જોઇ બોલ્યાચાલ્યા વિના રામસેન ચાલ્યો ગયો.

મૂર્ખદત્ત માછળ છાનોમાનો ઉભો હતો તે આગળ આવી બોલ્યો:
"આમાંથી કાંઇ નવુંજૂનું નક્કી થશે. આવી વાતની ભાઇસાહેબને બહુ
"ચીઢ છે અને ઉતાવળું કામ કરશે તો ભાઇ ઝેર ખાય એટલા શર-
"માળ છે. મ્હોટાં માણસોને કોણ ક્હે કે આમ કરો?–વારૂ, નવીનચં-
"દરભાઇ, ગાડું એક બારણે ઉભું રાખ્યું છે–પણ ભદ્રેશ્વર જ જશે એ
"નક્કી નથી."

સરસ્વતીચંદ્રનો પિત્તો ઉકળ્યો હતો. કાંઇક રોષ ભર્યે સ્વરે તે બોલ્યો:–"ભદ્રેશ્વર ઉંધી ગયા– મ્હારે તો ગમે ત્યાં પણ જવું એટલી જ વાત
"છે–ગમે ત્યાં જઇશ મ્હારી મેળે. જ્યાં ગાડું ત્યાં હું. મ્હારે તો માત્ર
"અહીંથી જવું છે."

બે જણ મંદિરમાં આવ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર દ્વાર બ્હાર આવી ઉભો. પાછળ ગાંસડી લેઇ મૂર્ખદત્ત આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડી ઉભો

ઉભો મ્હોંવડે સીસોટી વગાડવા લાગ્યો અને સામે ઉભેલા ગાડાસામુ જોઇ રહ્યો.

મ્હોટા બે બળદ જોડેલા એવું, લાંબા પાટિયાંના તળિયાવાળું, અને પાંજરાંથી બાંધી દીધેલું ગાડું હતું. પાછળનો ભાગ છેક જમીનને અડકતે હોય એવો દેખાયો અને મોખરે ધરી પર ગાડીવાન બેઠો હતો તે ઠેઠ ઉંચો ઉડી પડવા જતો દેખાયો. ગાડામાં એક ડોશી, એક ચાળીશેક વર્ષનો દુઃખી દેખાતો પુરુષ, અને એક વીશેક વર્ષની સ્ત્રી એટલાં બેઠાં હતાં, તેમાંનું કોઇ પણ દેખાવડું કે ગોરૂં ન હતું અને વણિગ્વર્ગનાં છે એમ લાગ્યું. ડોશી બ્રાહ્મણી હતી. તે સર્વને લેઇ ગાડું રત્નનગરી ભણી જવાનું છે એમ તપાસ કરતાં મૂર્ખદત્તને માલમ પડયું. ગાડાવાળાએ સરસ્વતીચંદ્રનું ભાડું કર્યું. મૂર્ખદત્ત બોલ્યો.

"ચંદરભાઇ, તમારે તો ભદ્રેશ્વર જવું છે અને આ ગાડું તો રતન-
"નગરી ભણી જાય છે."

"ભદ્રેશ્વરનો રસ્તો ક્યાંથી જુદો પડેછે?"

"અંહિથી દશેક ગાઉ ઉપર મનોહરિયા નામનું ગામડું છે ત્યાંથી
"એક રસ્તો ભદ્રેશ્વર જાયછે અને બીજો રતનનગરી જાય છે."

"ઠીક છે. ત્યારે તો આજ ગાડામાં જઇશ."

સરસ્વતીચંદ્ર આજ સુધી કદી આવા ગાડામાં બેઠો ન હતો તે આજ બેઠો. મૂર્ખદત્તને પાંચ રૂપિયા આપ્યા. ગાડામાં નીચે પરાળ પાથરી હતી, તે ઉપર એક ઓછાડ પાથર્યો હતો, અને તે ઉપર છેક નીચે સરસ્વતીચંદ્ર બેઠો. દશ વાગ્યા હતા અને માથે ચૈત્રનો તાપ પડતો હતો. ધ્રુવની પેઠે લક્ષાધિપતિનો ભરવૈભવમાં ઉછરેલો પુત્ર આજ આમ બ્હાર નિકળ્યો જોઇ સૂર્યનારાયણ કુમળા ન થયા. દુઃખી માણસે તેના તાપને ગણ્યો પણ નહીં. ઉડતી રેતીના દડવચ્ચે ચીલો કાપતું રગશિયું ગાડું પુરુષરત્નને પીઠપર લેઇ ચાલ્યું અને ધુમ્મસ પેઠે ચારેપાસ ઉડતું ધૂળતું વાદળું ગાડાને ઘેરી લેવા લાગ્યું. મૂર્ખદત્ત ગાડાપાછળ જરીક ચાલી, રજા લેઇ, રસ્તામાં સંભાળ રાખવાનું સરસ્વતીચંદ્રને કહી, ગાડાવાળાને એની ભલામણ કરી પાછો ફર્યો અને અદૃશ્ય થયો.

ગાડાનાં પઇડાંનો ચીલામાં ઘસડાતાં થતો કઠોર સ્વર, માથે તપતો તાપ, ચારપાસની ધૂળ, અને નીચે ખુંચતી પરાળઃ એ સર્વની વચ્ચે ગર્ભશ્રીમંત કોમળ અને શરીર દુઃખનો અપરિચિત સરસ્વતીચંદ્ર શોકવિચારમાં પડી પગથી માથા સુધી ધોતિયું ઓઢી સુઇ ગયો. સ્વરથી ભરાતા, તાપથી ઉકળતા, ધૂળથી ગુંચવાતા, અને પરાળના ખુંચવાથી કાયર

થતા મસ્તિકમાં કંઇ કંઇ વિચાર વિચિત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થયા. પાછળ કપાતો તપાતો માર્ગ મીંચાયલી આંખમાં લાંબી નેળ જેવો લાગ્યો અને તેમાં ધૂળની રંગના વચ્ચે વચ્ચે ભડકાવાળા લાંબા આકાર લંબાતા લાગ્યા. એ આકાર ઘડિક આસપાસના ઝાડ જેવા, ઘડિક માથે તપતાં વાદળાં જેવા, અને ઘડિક ઓઢેલા ધોતિયાનાં તન્તુજાળ જેવા દેખાવા લાગ્યા. બળદ હાંકતા ગાડીવાનના ડચકારા, બળદ સાંભળી સમઝતો હોય તેમ તેને ગાડીવાન ક્‌હેતો તે કઠોર શબ્દ, સળગતા ભડકા જેવા આકાશમાં ઉડતા સમળાઓ અને સમળિયોની લાંબી કઠોર ચીસો, સૂડીથી કપાતાં લક્કડિયાં સોપારી જેવા અચિંતા કાનપર ભચકાતા કાગડાના "ક્રાક્રા" શબ્દ, હોલા અને કાબરોના વનમાં પડઘા પામતા–કાનની ભૂંગળીમાં ફૂંકોતા-સ્વર, ચકલિયોના ઝીણા ચીચીકાર, કોણ જાણે ક્યાં સંતાઇ રહેલા અંધ ઘુવડના ગેબી અને ભયંકર પોકાર, ઝાડપર ખસતી કૂદતી ખીશકોલિયોના ઊષ્મ પ્લુત સીકાર, અને ગાડામાં ઘડિયે ઘડિયે ભરાતાં ઝાંખરાંના ઉઝરડા : આવા આવા અગણિત શબ્દો કર્ણસ્વપ્નો રચવા લાગ્યા. જેમ તાપના ભડકા ઓઢેલું ધોતિયું અને મીંચાયલી પાંપણોને ભેદી અકળાતી કીકિયોમાં દાખલ થતા હતા અને ઓઢેલાં વસ્ત્રને ભેદી ઉષ્ણતા ત્વચાને પરસેવાથી ન્હવરાવતી હતી, તેમ જ આ સર્વ સ્વર સુવા ઇચ્છતા કાનને ઉંઘવા દેતા ન હતા. ઢાળ ઉપર આવતા ગાડાના હેલારાથી શરીર આમથી તેમ ભચકાવા લાગ્યું.

આ સર્વ અવસ્થાની વચ્ચોવચ્ચ મસ્તિક નવરૂં ન પડ્યું. બોલ્યાવિના કુમુદસુંદરીવાળા કાગળમાંની કવિતા ગાઇ. "કુમુદસુંદરીને ભદ્રે-
"શ્વરમાં પાછું મળવાનું થશે ? હું ભદ્રેશ્વર ન જ જાઉં તો ? શું મને
"મળવા આવેલાને મ્હારે ન મળવું ? મનોહરિયામાં રહીશ અને એ
"સુવર્ણપુર જશે ત્યારે વચ્ચે–ત્યાં–અટકાવી મળીશ. પિતાની ખબર
"એ આપશે. પિતાને હું સાંભરતો હઇશ ?–એમની શી અવસ્થા હશે ?
"મુંબાઇ પાછાં જવું ? ન જવું ? ત્યારે ચંદ્રકાંતને શું ક્‌હેવું ?"

"કારભાર કેમ મળે છે–દેશી કારભારિયો કારભાર કોને ક્‌હેછે
'તે તો જોયું. પણ એ રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્ર કેમ ચાલતાં હશે–લોકની
'અવસ્થા કેવી હશે ?–આ સર્વ જોવાનું રહ્યું. સુવર્ણપુરને તો તજ્યું જ.
'રત્નનગરી જઇને જોઉં ? આ ગાડું ત્યાં જ જાય છે તો ?"

"પ્રમાદધનને શી શિક્ષા થાય છે તે જણાય તો ઠીક. પણ હવે
'મ્હારે એ જાણી શું કરવું છે ?"

"અરેરે ! કુમુદસુંદરી !!"

થયો. રગશિયું ગાડું હજી ચાલતું જ હતું. પાછળના અને આગળના સ્વર એકઠા થઇ સ્વપ્નાવસ્થ કાનમાં પેંસવા લાગ્યા.

ખરેખર મધ્યાન્હ થયો અને જગતના શિરપર ચ્હડેલો સૂર્ય માનવીનું મસ્તક તપાવવા, ઉકાળવા લાગ્યો.

ચોપાસ મચી ર્‌હેતા ગરબડાટ વચ્ચે થઇને સૂર્યનો પ્રકાશ તજી પોતે કોઇ ઉંડી ખોમાં ઉતરી પડતો હોય, અંધકાર ભરેલા, ગર્જના મચાવી મૂકતા સમુદ્રના મોજાને ચીરી તેને તળિયે જઇ પ્હોચતો હોય,—એવું સ્વપ્ન અનુભવતો, સર્વ અન્ધકાર વચ્ચે માત્ર "કુમુદદીપ" જોવા પામતો, સરસ્વતીચંદ્ર અન્ધનિદ્રાના પાતાળમાં ઉંધે માથે પડવા લાગ્યો. પડતાં પડતાં અંગ્રેજ કવિની રજ્જુ જેવી કવિતા તેના હાથમાં આવી તેનો આધાર પકડી લેઇ લાંબા અજગરપેઠે મુખ વિકાસી ઉભેલી ઉંડી નિરાશનિદ્રાના કુવામાં પોતાનો પ્રતિધ્વનિ સાંભળતો સાંભળતો ધીમે ધીમે ઉતરી પડ્યો

" મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશેદિશ ગાજે
" તે મધ્યે થઇ ઉતરી પડની, પડ, નીચે નીચે જાજે!
" નીચે નીચે!

" મૃગ પાછળ ધસી પડે રુધિર પીનાર શ્વાન શીકારી;
" ધૂમ્ર, વીજળી જતાં, થઇ જાય વ્યોમનો વ્યાપી;
" ગ્રહી પતંગઇન્ધન, પૂઠે વિશદ ઝગી રહે જ્યોત દીવાની;
" પૂઠ લેતી મૃત્યુતણી નિશા–નિરાશા કાળી;
" પ્રીતિ પાછળ દુખની છાય, ઢાંકતી આંખ, પડે ઉઘાડી;
" ચ્હડી ઉભય* કાળ-હય-પીઠે કરે બળ-સ્વારી,
" પી જતી "આજ" ને આજ "કાલ"અભિમાની જોર ભરી આવી,
" ચુમ્બક-ઉર ચોરી કળી જતી લોહકુહાડી,
" એમ જ ચોરી આ દમ્ભ નીચે,
" એમ જ આ સઉ દમ્ભ નીચે
" ઉતરી પડની, શૂર, નીચે નીચે! ૧.

" આ જગ-દમ્ભતણા સાગરની નીચે નીચે જાજે,
" સમુદ્રતળિયે ઉતરી પડની, પડી, નીચે નીચે જાજે,
" સમુદ્રતી ચોરી ઉર્મિઉછળતી નીચે નીચે જાજે,
" નીચે નીચે!"

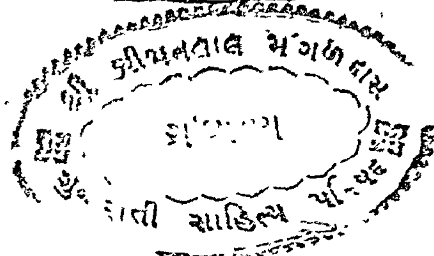
* નિરાશા અને દુઃખ.

" પડી નિદ્રાવશ, ઓઢીને અંધ ઓછાડ, વીજળી સૂતી;
" મુર્મુરકણિકા[1] ભૂતિને[2] ગર્ભ સ્ફુરી રહેતી;
"પ્રિય-દૃષ્ટિ અપશ્રિમ, ઉરે વિરહિયે, ગણી રત્નસમ, રાખી;
" મણિ રહે ખાણ અંધારી માંહ્ય છુપાઇ!
" એમ જ આ સઉ દમ્ભ નીચે
" કામણ કંઇ તુજ કાજે હીંસે;
" ધન્યભાગ્ય! આ દમ્ભ નીચે
" રસિક! ઉતરી પડ નીચે નીચે!!"—
" નીચે નીચે!"[3]

આ માનવીના દુઃખનીચે ભારે મરતા હોય તેમ ધીમા ચાલતા બળદની પાછળ ગાડું ખેંચાતું હતું અને આગળ ઉડતા-તડકાથી ચળકતા-ભડકા જેવા-ધૂળકોટમાં પડવા માંડતી આહુતિ પેઠે અદૃશ્ય બનતું. અદૃશ્ય લક્ષ્યભણી સરસ્વતીચંદ્રના પ્રારબ્ધ પેઠે-અદૃષ્ટ પેઠે—ચાલ્યું.

૧. તનખો: *Spark*. ૨. રાખોડીને. ૩. *Shelley's Prometheus Unboun*